

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 27

Sayı: Ek Sayı

TRAKYA UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE

Volume: 27

Issue: Supplement Issue

ISSN 1305-7766

e-ISSN 2587-2451

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 27 **Sayı: Ek Sayı**

TRAKYA UNIVERSITY
Journal of Social Science

Volume: 27 **Issue: Supplement Issue**

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Dergisi
Cilt:27 Sayı: Ek Sayı

TRAKYA UNİVERSTİY
Journal of Social Science
Volume:27 Issue: Supplement Issue

Sahibi / Owner

Trakya Üniversitesi Rektörlüğü
Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN

Editör / Editor

Doç. Dr. Sedef ZEYREKLİ YAŞ

Yardımcı Editör/ Assistant Editors

Dr. Öğr. Üyesi Müge ATAKAN

Alan Editörleri/ Field Editors

Dil Editörleri- Prof. Dr. Mukadder SEYHAN YÜCEL- Doç. Dr. Kutay UZUN
Dil, Tarih, Edebiyat - Doç. Dr. Bülent HÜNERLİ - Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN
Eğitim Bilimleri ve Psikoloji- Prof. Dr. Tuncer BÜLBÜL- Doç. Dr. Gökhan ILGAZ
Etik Editörü- Doç. Dr. Hakan YAŞ
İlahiyat- Prof. Dr. Ali ÖZTÜRK
İstatistik Editörü, Prof. Dr. Adil OĞUZHAN
Güzel Sanatlar- Prof. Ahmet Hamdi ZAFER
Siyasal Hayat ve Kurumlar- Doç. Dr. Sedef ZEYREKLİ YAŞ
Sosyal, Beşeri, İktisadi, İdari Bilimler- Doç. Dr. Ebru Z. BOYACIOĞLU

Dergi Yayın Kurulu / Editorial Board

Başkan / Chairman

Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN

Üyeler / Members

Prof. Dr. Adil OĞUZHAN

Prof. Ahmet Hamdi ZAFER

Dr. Öğr. Üyesi Müge ATAKAN

Dr. Öğr. Üyesi Elvin DİNLER KISAÇTUTAN

Dr. Öğr. Üyesi Tolga DİLLİOĞLU

Dizgi Mizanpaj/ Page Layout

Ceyda ERDİN

Kapak Dizayn / Cover Design

Duygu YÜREK

İletişim Adresi/Address

T.C. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Balkan Yerleşkesi - Edirne / TÜRKİYE
Tel.-Faks: 0284 235 63 00-01 e-mail: trakyasobedergi@trakya.edu.tr

Baskı / Publishing

Trakya Üniversitesi Matbaası- Ayşekadın Yerleşkesi/EDİRNE

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Uluslararası Hakemli Bir Dergidir.
Trakya University Journal of Social Science is International Peer-Reviewed Journal.

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin Tarandığı İndeksler:
Trakya University Journal of Social Science is Indexed by:

TÜBİTAK/ULAKBİM TR Akademik Dizin
Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı

EBSCO Publishing Inc.

SOBİAD

Türk Eğitim İndeksi

İSAM

Uluslararası Danışma Kurulu / International Advisory Board
(Unvan ve soyisim alfabetik sırasına göre verilmiştir.)

Prof. Dr. Adil OĞUZHAN
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet YARAŞ
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Aslı YÜKSEL MERMÖD
Webster University Geneva

Prof. Dr. Ayhan GENÇLER
Trakya Üniversitesi

Prof. Barry RIDER
Cambridge University

Prof. Dr. Belma TUĞRUL
İstanbul Aydın Üniversitesi

Prof. Dr. Burak SALTOĞLU
Boğaziçi Üniversitesi

Prof. Dr. Damir MATANOVIĆ
Josip Juraj Strossmayer Üniversitesi

Prof. Dr. Derman KÜÇÜKALTAN
İzmir Kavram Meslek Yüksekokulu

Prof. Dr. Dinçay KÖKSAL
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Prof. Dr. Dragi GJORGİEV
Ss. Cyril and Methodius Uni. of Skopje

Prof. Dr. Ebru GÜNLÜ KÜÇÜKALTAN
Dokuz Eylül Üniversitesi

Prof. Elliot Y. NEAMAN
University of San Francisco

Prof. Dr. Emina Berbić KOLAR
Josip Juraj Strossmayer Üniversitesi

Prof. Ezendu ARIWA
University of Bedfordshire

Prof. Dr. Fadil HOCA
Uluslararası Vizyon Üniversitesi

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan ARSLAN
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Hikmet ASUTAY
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Hülya GÜVENÇ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Prof. Dr. Kerima FİLAN
University of Sarajevo

Prof. Dr. Marieta PETROVA
Ss. Cyril and Methodius Uni. of Skopje

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL
İstanbul Kültür Üniversitesi

Prof. Melihat TÚZÜN
Namık Kemal Üniversitesi

Prof. Dr. Münevver TURANLI
İstanbul Ticaret Üniversitesi

Prof. Dr. Necdet ÖZÇAKAR
İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ
University of Prishtina

Prof. Dr. Ovidiu STOICA
"Alexandra Ioan Cuza" University of Iași

Prof. Robert MELVILLE
City University London

Prof. Dr. Salih OKUMUŞ
University of Prishtina

Prof. Dr. Süleyman ÖZDEMİR
Bandırma Üniversitesi

Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN
Dokuz Eylül Üniversitesi

Prof. Dr. Tuncer BÜLBÜL
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Vahit TÜRK
İstanbul Kültür Üniversitesi

Doç. Amir DURANOVIĆ
University of Sarajevo

Doç. Dr. Hristo SALDZHIEV
Trakia University

Doç. Sypros GİKONTIS
Ionian University

Doç. Dr. Bülent HÜNERLİ

Prof. Dr. Mustafa ÖNER
Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Nadir ÖCAL
Çankaya Üniversitesi

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN
Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Nurten ÇETİN
Trakya Üniversitesi

Prof. Philip T. HOFFMAN
California Institute of Technology

Prof. Dr. Sadi UZUNOĞLU
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Sudi APAK
Esenyurt Üniversitesi

Prof. Dr. Şahamet BÜLBÜL
Fenerbahçe Üniversitesi

Prof. Tunay TUNCA
University of Maryland

Prof. Dr. Umberto ANSALDO
The University of Sydney

Doç. Dr. Afrim HOTİ
University "Hasan Prishtina"

Doç. Dr. Berkay ÖZCAN
London School of Eco. and Political Science

Doç. Dr. Mirzana PAŠIĆ KODRIĆ
University of Sarajevo

Doç. Dr. Teodor SEDLARSKI
Sofia University

Doç. Dr. Nurgül CHAMBERS

Kirklareli Üniversitesi

Doç. Dr. Seda TAŞ
Trakya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sevgi ÖZTÜRK
Trakya Üniversitesi

University of Hertfordshire

Dr. Öğr. Üyesi Ersan SARIKAHYA
Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü Öner DİNÇ
Trakya Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ / REVIEWERS OF THE ISSUE

(Unvan ve Ad-Soyad alfabetik sırasına göre verilmiştir.)

Unvan, Ad ve Soyad	Kurum
Prof. Dr. Ahmet Hakkı Turabi	Amasya Üniversitesi
Prof. Dr. Alaeddin Yalçınkaya	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Baş	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Cem Oktay Güzeller	Biruni Üniversitesi
Prof. Dr. Dilek Çetin	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih Koca	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk Özdemir	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Ağır	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Akif Kılavuz	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Dikkaya	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Çetin	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Temel Öztürk	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ubeydullah Sezikli	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Çekiç	Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Alper Akgül	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Aslıhan Selcen Bingöl	Gazi Üniversitesi
Doç. Bahar Sarıboğa Akca	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Berna Ayaz	Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Burak Özdemir	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Derya Girgin	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Didem Doğanyılmaz Duman	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Doç. Dr. Ethem Topçuoğlu	Giresun Üniversitesi

Doç. Dr. Hazal Ceylan Öztürker Demir	Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin Onur Üzülmöz	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin Serin	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. İnci Tari	İstanbul Arel Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Kayakuş	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Meltem Keskin	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Canpolat	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Nagehan Çetin	Antalya Belek Üniversitesi
Doç. Dr. Necla Yılmaz	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Ökkeş Hakan Çetin	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Özlem Er Civelek	Başkent Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan Dinçer	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Seyyid Sancak	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Sinem Güler Kangallı Uyar	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman Emre Elivar	Bursa Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Tevfik Uzun	Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Volkan Han	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Delikara	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Arzu Özmerdivanlı	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi Beyzagül Kapçak Işıksungur	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esra Gül Koçyiğit	Altınbaş Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Oktay Gökaslan	Martin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mesut Özel	Adıyaman Üniversitesi
Dr. Öğr.Üyesi Seyda Fatih Harmandaroğlu	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Vahid Sinap	Ufuk Üniversitesi

İçindekiler / Contents

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Sevgi SEZER* (1-20)
Azerbaycan ve Türkiye'nin Enerji Koridorlarının Avrupa Enerji Pazarlarına Etkisi
The Impact of Azerbaijan and Türkiye's Energy Corridors on European Energy Markets
- Hande TOKGÖZ* (21-36)
Johanna Magdalena Beyler'in "Movement For Double Bass and Piano" Eserinin İncelenmesi ve Yorumlama Önerileri
Analysis and Interpretation Suggestions of Johanna Magdalena Beyler's "Movement For Double Bass and Piano"
- Aylin DİKMEN ÖZARSLAN, Hatice ÖZER* (37-62)
Aşı Tereddüdü ve Duygular
Vaccine Hesitation and Emotions
- İsmail BİÇER, Murat KONCA, Seval SELVİ SARIGÜL* (63-92)
Sağlık Harcamalarının Belirleyicileri: Bir Kantil Regresyon Uygulaması
Determinants of Healthcare Expenditures: A Quantile Regression Application
- Özden AKIN, Metin REYHANOĞLU* (93-116)
Covid-19 Kaygısının Evden Çalışanların Hayat Tatminine Etkisinde İşin Anlamı ve İşe Adanmışlığın Seri Aracılık Rolü
The Serial Mediating Role of the Meaning of Work and Work Engagement in the Effect of Covid-19 Anxiety on Life Satisfaction of Workers from Home
- Erdem DEMİRÖZ* (117-140)
Assessment of Management Information Systems Curriculum from "Understand by Design" Perspective
Yönetim Bilişim Sistemleri Eğitim Programının "Anlama Odaklı Tasarım" Perspektifinden Değerlendirilmesi

Kübra YİĞİT TEKEL, Duygu MUTLU BAYRAKTAR (141-158)

Özel Yetenekli Ortaokul Öğrencilerinin Kariyer Gelişimlerinde, Ebeveynleri ile Kariyer Uyumu ve Ebeveyn Psikolojik Kontrolünün Yordayıcı Rolü

The Predictive Role of Career Congruence with Their Parents and Parental Psychological Control on Career Development in Gifted Middle School Students

Elif Hilal NAZLIOĞLU (159-182)

Jeopolitik Risk, Petrol Fiyatı ve Pay Senedi Piyasası Arasındaki İlişkiler: Petrol İhraç Eden ve Petrol İthal Eden Ülkelerden Kanıtlar

Relationships between Geopolitical Risk, the Oil Price and the Stock Market: Evidence from Oil Exporting and Importing Countries

Zülfiye KOÇAK (183-218)

Tereke Kayıtlarına Göre Manastır'da Erkek Giyim-Kuşam Kültürü (1700-1730)

Men's Attire Culture in Manastır According to the Inheritance Registers (1700-1730)

Veysel Karani ALTUN (219-234)

İbn Rüşd'ün Eğitim Anlayışında İçsel Güdüleme

Intrinsic Motivation in Averroes's Understanding of Education

Yeliz YANAR, Tuncer BÜLBÜL (235-258)

Investigation of the Effect of School-Based Professional Development Practices on Teachers' Psychological Well-Being

Okul Temelli Mesleki Gelişim Uygulamalarının Öğretmenlerin Psikolojik İyi Oluş Düzeylerine Etkisinin İncelenmesi

Hande GÜNALAN (259-272)

Barok Dönem ve Barok Dönem Müziğinde Fagotun Gelişimi ve Kullanım Alanları

Development and Usage Areas of Bassoon in Baroque Period and Baroque Period Music

Aytaç GÜT, Sevi BALOĞLU SEVİNÇ, Mahmut Selami AKIN (273-296)

Doğrudan Pazarlama Üzerine Yayımlanan Makalelerin Bibliyometrik Analizi

The Bibliometric Analysis of Scientific Papers Published on Direct Marketing

Hatice Deniz ÖZDEMİR (297-314)

**Duygu Düzenleme Güçlüğü ile Bilişsel Esneklik Arasındaki İlişkide
Öz-Anlayışın Aracılık Rolü**

*The Mediating Role of Self-Compassion in the Relationship between Difficulty in
Emotion Regulation and Cognitive Flexibility*

Ercan ÇALIŞ (315-332)

Gevaş Selçuklu Mezarlığında Bulunan Bir Grup Süslemeli Mezar Taşı

A Group of Decorate Tombstone Found in Gevaş Seljuk Cemetery

Düzeltilme Makale / Correction/Erratum Article

Ayşe AKTUĞ, Kadriye Hilal TOPAL (59-80)

**İstanbul'un Su Tüketiminin Tahmininde Derin Öğrenme ve Hibrit Model
Yaklaşımı: ARIMA, MLP ve ARIMA-MLP Hibrit Modelleri**

*Deep Learning and Hybrid Model Approach in Prediction of Istanbul's Water
Consumption: ARIMA, MLP and ARIMA-MLP Hybrid Models*

*Bu makalenin ilk hali 14 Mart 2025 tarihinde 2025 Cilt 27 Özel Sayı'da
yayınlandı.*

**AZERBAIJAN VE TÜRKİYE’NİN ENERJİ KORİDORLARININ
AVRUPA ENERJİ PAZARLARINA ETKİSİ**

**THE IMPACT OF AZERBAIJAN AND TÜRKİYE’S ENERGY CORRIDORS ON
EUROPEAN ENERGY MARKETS**

Sevgi SEZER*

*Geliş Tarihi: 22.07.2024
(Received)*

*Kabul Tarihi: 16.05.2025
(Accepted)*

ÖZ:Bu çalışma, Azerbaycan ve Türkiye’nin enerji koridorları aracılığıyla Avrupa enerji pazarına olan etkilerini derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle, bu iki ülkenin enerji koridorları üzerinden gerçekleştirdikleri doğalgaz ve petrol sevkiyatlarının, Avrupa’nın enerji arz güvenliği ve çeşitliliğine nasıl katkıda bulunduğunu ve bölgesel enerji politikalarını nasıl şekillendirdiğini araştırmaktadır. Çalışmanın önemi, enerji arzının coğrafi dağılımının ve enerji nakil yollarının, küresel enerji güvenliği ve enerji piyasalarının istikrarı üzerinde belirleyici bir rol oynaması gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Azerbaycan ve Türkiye’nin enerji koridorları, Avrupa’nın Rusya gibi geleneksel tedarikçilere olan bağımlılığını azaltma çabalarında önemli bir alternatif sunmaktadır. Bu enerji koridorlarının, Avrupa enerji pazarına etkisi, bölgesel enerji güvenliği, politik istikrar ve ekonomik kalkınma açısından kritik öneme sahiptir. Araştırma, enerji koridorların Avrupa enerji pazarına olan etkilerini detaylı bir şekilde inceler. Sonuç olarak, bu çalışma, Azerbaycan ve Türkiye’nin enerji koridorları aracılığıyla Avrupa enerji pazarına olan etkilerinin, bölgesel enerji güvenliğine ve enerji politikalarının şekillendirilmesine önemli katkılar sağladığını göstermektedir. Ayrıca, bu koridorların Avrupa’nın enerji arz çeşitliliğini artırdığı ve enerji bağımlılıklarını azalttığı sonucuna varmaktadır. Çalışma, enerji koridorlarının gelecekteki gelişimine yönelik politika önerileri sunarak, bu koridorların Avrupa ve genel olarak küresel enerji pazarları için taşıdığı potansiyeli vurgulamaktadır. Bu nedenle, enerji koridorlarının stratejik öneminin farkında olan politika yapıcıların ve enerji sektörü liderlerinin, bu koridorların sürdürülebilirliğini ve etkinliğini artıracak stratejiler geliştirmeleri gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Enerji Koridorları, Azerbaycan, Türkiye, Avrupa Enerji Pazarı, Enerji Güvenliği

ABSTRACT:This research seeks to extensively evaluate the effects of Azerbaijan and Türkiye on the European energy market via their energy corridors. It focuses on how natural gas and oil exports across these energy corridors contribute to Europe’s energy security and variety, as well as how they influence regional energy policy. The study’s relevance arises from the fact that the geographic distribution of energy supply and transmission channels is critical to global energy security and market stability. The energy corridors of Azerbaijan and Türkiye provide an important option in Europe’s efforts to minimize reliance on conventional

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Burhaniye Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, sevgi.sezer@balikesir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6958-3329.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Sezer

suppliers such as Russia. The influence of these energy corridors on the European energy market is vital for regional energy security, political stability, and economic growth. The research thoroughly assesses the effects of energy corridors on the European energy market. Lastly, this examination shows that Azerbaijan and Türkiye's energy corridors have a substantial influence on the European energy market, contributing to regional energy security and the formation of energy policy. Furthermore, it indicates that these corridors boost Europe's energy supply variety while decreasing its energy dependence. The report highlights the potential of energy corridors for Europe and global energy markets in general by making policy suggestions for their future development. Policymakers and energy sector executives who understand the strategic relevance of energy corridors must devise ways to improve their sustainability and efficiency

Key Words: Energy Corridors, Azerbaijan, Türkiye, European Energy Market, Energy Security

EXTENDED ABSTRACT

The global energy landscape is in a state of continuous evolution, influenced by various complex geopolitical and economic factors. One of the critical elements in this dynamic landscape is the strategic role of energy corridors in ensuring the security and diversity of energy supplies. This comprehensive study aims to thoroughly investigate the significant impacts of Azerbaijan and Türkiye on the European energy market through their vital energy corridors. Specifically, it explores how the natural gas and oil shipments conducted via these energy corridors contribute to Europe's energy supply security and diversity, and how they shape regional energy policies. The primary objective of the study is to provide a comprehensive evaluation of the role of Azerbaijan and Türkiye in the European energy market and the effects of this role on regional and global energy dynamics.

The significance of the study stems from the geographical distribution of energy supply and energy transmission routes, which play a decisive role in global energy security and the stability of energy markets. The energy corridors of Azerbaijan and Türkiye offer a significant alternative in Europe's efforts to reduce its dependence on traditional suppliers such as Russia. These corridors, including the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline, the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP), and the Southern Gas Corridor, are pivotal in diversifying Europe's energy sources and routes, thereby enhancing energy security and reducing vulnerability to geopolitical risks.

The energy corridors from Azerbaijan through Türkiye to Europe significantly enhance Europe's energy supply security and diversity.

The BTC pipeline, for instance, provides an alternative route for Caspian oil, bypassing the congested and politically sensitive Straits of Hormuz. TANAP and the Southern Gas Corridor facilitate the transportation of natural gas from the Caspian region to Europe, reducing dependency on Russian gas supplies. These corridors not only diversify the sources of energy but also provide multiple routes, which is crucial for mitigating risks associated with supply disruptions.

The strategic partnership between Azerbaijan and Türkiye in developing these energy corridors has profound implications for regional energy policies. European countries have been prompted to reconsider their energy strategies, focusing on enhancing infrastructure, securing long-term supply contracts, and fostering regional cooperation. The successful

implementation of these corridors has also influenced the EU's external energy policy, leading to a greater emphasis on building strategic partnerships with energy-producing countries and transit states.

The development of energy corridors has significant economic benefits for both Azerbaijan and Türkiye. For Azerbaijan, these corridors provide critical revenue from transit fees and energy exports, supporting economic growth and development. For Türkiye, serving as a vital energy transit hub enhances its geopolitical significance and economic leverage. Additionally, the increased economic interdependence among Europe, Türkiye, and Azerbaijan contributes to political stability and fosters stronger diplomatic ties.

The future projections of these energy corridors indicate a continued emphasis on expanding capacity and enhancing connectivity. Projects such as the expansion of TANAP and the potential development of new pipelines and LNG terminals are expected to further integrate the European energy market with the Caspian region. However, these developments also come with challenges, including the need for substantial investment, geopolitical tensions, and regulatory hurdles.

Investment in infrastructure, such as pipelines, LNG terminals, and storage facilities, is essential to manage supply disruptions and capitalize on strategic energy corridors. Ensuring the resilience and reliability of these infrastructures is crucial for maintaining a stable energy supply. Promoting regional cooperation between Europe, Türkiye, and Azerbaijan can lead to a more integrated and resilient energy market. Collaborative efforts in energy trade, infrastructure development, and policy alignment are vital for the long-term success of energy corridors.

While energy corridors play a critical role in the current energy landscape, long-term sustainability requires a transition towards renewable energy. Investments in renewable energy sources and technologies will ensure a balanced and sustainable energy mix for the future.

1. GİRİŞ

Avrupa enerji piyasası, küresel enerji dinamiklerinin merkezinde yer almaktadır. Enerji arz güvenliği, sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik istikrar açısından kritik bir öneme sahiptir. Avrupa'nın enerji ihtiyaçları, fosil yakıtlardan yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş süreciyle birlikte daha da karmaşık bir hale gelmiştir. Bu geçiş, Avrupa'nın enerji arzını çeşitlendirmeyi ve daha fazla enerji bağımsızlığı sağlamayı hedeflemektedir. Azerbaycan ve Türkiye, bu çerçevede, Avrupa için stratejik enerji ortakları olarak öne çıkmaktadır. Azerbaycan, Hazar Bölgesi'nin zengin hidrokarbon rezervleri ile önemli bir kaynak ülke; Türkiye ise bu enerjinin Avrupa pazarlarına ulaştırılmasında kritik bir transit ülke rolü üstlenmektedir.

Özellikle, Azerbaycan'ın enerji ihracatı, Avrupa'nın enerji arz çeşitliliği stratejisinde önemli bir yer tutmaktadır. Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki enerji kaynaklarının geliştirilmesi ve bu enerjinin Avrupa'ya taşınması, bölgesel ve uluslararası enerji politikaları açısından büyük bir önem taşımaktadır. Türkiye'nin jeostratejik konumu ise, Doğu-Batı enerji koridorlarının vazgeçilmez bir parçası

olarak Avrupa enerji güvenliği için elzemdir. Bu enerji koridorları, Rusya gibi geleneksel tedarikçilere olan bağımlılığı azaltarak Avrupa'nın enerji kaynaklarını çeşitlendirmesine olanak tanır.

Bu çalışmanın temel amacı, Azerbaycan ve Türkiye üzerinden geçen enerji koridorlarının Avrupa enerji piyasası üzerindeki etkilerini analiz etmektir. Araştırma, Avrupa enerji piyasasının mevcut durumunu tanımlayacak, Azerbaycan ve Türkiye'nin stratejik rollerini değerlendirecek ve bu iki ülkenin Avrupa enerji arzındaki etkinliklerini ve bu etkinliklerin Avrupa enerji güvenliği üzerindeki sonuçlarını inceleyecektir.

Araştırmanın kapsamı, aynı zamanda, enerji koridorlarının gelecekteki gelişim senaryolarını ve bu koridorların Avrupa'nın genel enerji politikaları ve arz güvenliği stratejileri ile olan ilişkilerini de içermektedir. Çalışma, Avrupa, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki mevcut ve potansiyel enerji işbirliklerini detaylı bir şekilde incelerken, enerji nakil altyapılarının teknik ve ekonomik yönlerini de ele alacaktır.

2. AZERBAYCAN VE TÜRKİYE'NİN ENERJİ KAYNAKLARI VE KAPASİTELERİ

Yükselen bir ekonomik ve siyasi güç olarak ve giderek daha belirgin bir bölgesel aktör olarak, Türkiye'nin çıkarları, Azerbaycan'ın dış ilişkilerinde göz önünde bulundurulması gereken temel bir faktördür. İki ülke geleneksel olarak yapıcı ikili ilişkilere sahip olmalarına rağmen, enerji ile ilgili hedefleri bazen biraz çelişkili görünmüş olabilir. Kendi enerji kaynaklarına sahip olmaması nedeniyle Türkiye, genellikle kendisini Asya, Orta Doğu ve Avrupa pazarlarını birbirine bağlayan bir transit merkez olarak konumlandırmaya eğilimlidir. Öte yandan, Azerbaycan yalnızca petrol ve gaz ürünlerinin önemli bir ihracatçısı değil, aynı zamanda bu aynı transit rotaların potansiyel bir durağıdır. Bu hedefler birbirini iptal eder gibi görünse de, vurgulanması gereken nokta, enerjiyle ilgili işbirliğinin iki ülke arasında güçlü kalmasıdır, çünkü her ikisinin de kilit bir bölgede fiilen vazgeçilmez aktörler olarak kalma konusunda önemli çıkarları bulunmaktadır. Ayrıca, kritik Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı gibi mevcut büyük ölçekli projelerde ortak olarak yer almaktadırlar (Szoke ve Egeresi, 2017: 16).

2.1. Azerbaycan'ın Enerji Kaynakları

Azerbaycan, enerji sektöründe önemli bir konuma sahiptir, özellikle petrol ve doğalgaz rezervleri bakımından zengindir. Azerbaycan'ın enerji kaynakları, ülkenin ekonomik kalkınmasında temel bir rol oynamakta ve Avrupa enerji piyasasına önemli katkılarda bulunmaktadır.

2.1.1. Azerbaycan'ın Petrol ve Doğalgaz Rezervleri

Azerbaycan, Hazar Denizi bölgesindeki önemli petrol ve doğalgaz rezervleriyle tanınır. Ülke, Sovyetler Birliği döneminden bu yana petrol üretiminde önemli bir merkez olmuş ve bağımsızlığını kazandıktan sonra bu sektördeki

yatırımlarını artırmıştır. 2020 yılında, Azerbaycan'ın kanıtlanmış petrol rezervleri yaklaşık 7 milyar varil, doğalgaz rezervleri ise yaklaşık 2.6 trilyon metreküp olarak tahmin edilmiştir. Bu rezervler, Azerbaycan'ı dünya enerji piyasalarında stratejik bir oyuncu yapmaktadır (Sarkhanov ve Huseynli, 2023: 6-8).

2.1.2. Mevcut ve Planlanan Enerji Üretim Projeleri

Azerbaycan enerji sektöründe bir dizi önemli projeyi hayata geçirmiştir. Bunlardan en bilineni, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattıdır. Bu boru hattı, Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki petrolünü Türkiye üzerinden uluslararası pazarlara taşımaktadır. BTC, sadece Azerbaycan için değil, aynı zamanda enerji koridorları üzerinden Avrupa'ya petrol sağlayan bir köprü görevi görürken, enerji güvenliği açısından da Avrupa için hayati önem taşımaktadır. Ayrıca, Azerbaycan, Güney Kafkasya Enerji Koridoru'nun bir parçası olan ve doğalgazı Hazar Denizi'nden Avrupa'ya taşımayı hedefleyen Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ve Trans-Adriyatik Boru Hattı (TAP) projelerinde de kilit bir role sahiptir. Bu projeler, Avrupa'nın Rus gazına olan bağımlılığını azaltmayı hedeflemekte ve böylece enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesine katkıda bulunmaktadır (Dikkaya ve Tıǧlı, 2015: 100-101; Özdemir vd., 2015: 97-99). Planlanan projeler arasında, daha fazla *off-shore* (açık deniz) petrol ve doğalgaz keşfi ve yeni boru hatları gibi altyapı gelişimleri yer almaktadır. Azerbaycan hükümeti ve uluslararası enerji şirketleri arasındaki iş birlikleri, bu tür projelerin finansmanı ve geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu projeler, Azerbaycan'ın enerji ihracat kapasitesini artırarak ulusal ekonomiye önemli katkılar sağlamakta ve Avrupa'nın enerji arz güvenliğine stratejik bir destek sunmaktadır. Azerbaycan'ın enerji projeleri ve kapasiteleri, ülkenin uluslararası enerji piyasalarındaki etkisini artırmakta ve Avrupa enerji piyasası üzerindeki stratejik rolünü pekiştirmektedir (Sadik-Zada ve Gatto, 2021: 491-495).

2.2. Türkiye'nin Jeostratejik Konumu ve Enerji Transit Koridorlarındaki Rolü

Türkiye, Avrasya kıtasının kesişme noktasında yer alması nedeniyle, enerji taşımacılığı açısından stratejik bir öneme sahiptir. Bu konumu, Türkiye'yi Doğu'dan Batı'ya enerji taşıyan bir merkez haline getirmekte ve Avrupa, Orta Doğu ve Kafkasya arasında bir enerji köprüsü işlevi görmesini sağlamaktadır. Türkiye'nin bu jeostratejik konumu hem ekonomik hem de politik açıdan önemli enerji transit koridorlarının bir parçası olmasına imkân tanımaktadır. Türkiye, özellikle son yıllarda enerji transit koridorları üzerindeki etkinliğini artırmaya yönelik adımlar atmıştır. Bu çerçevede, Avrupa'nın enerji arz güvenliği stratejileriyle uyumlu şekilde, çeşitli boru hatları ve enerji nakil yollarının geliştirilmesine öncülük etmektedir. Türkiye'nin enerji transit ülke olarak oynadığı rol, Avrupa'nın enerji çeşitliliğini ve arz güvenliğini desteklemekte büyük bir önem taşımaktadır (Demir, 2013: 2-5).

2.2.1. Türkiye Üzerinden Geçen Başlıca Boru Hatları ve Enerji Koridorları

2.2.1.1. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Petrol Boru Hattı

Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı, Türkiye'nin enerji transit ülke olarak önemli projelerinden biridir. Bu boru hattı, Azerbaycan'ın Bakü şehriden başlayarak Gürcistan'ın Tiflis kentinden geçip Türkiye'nin Ceyhan limanına ulaşır. BTC, yıllık ortalama 1 milyon varil petrol taşıma kapasitesine sahiptir ve Avrupa'nın petrol ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamaktadır. Boru hattının işletilmesi, Türkiye'nin enerji sektöründeki uluslararası işbirliklerini ve kapasitesini artırmıştır.

Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden geçen ve Kafkasya'dan Türkiye'nin güneyine, oradan da global pazarlara uzanan büyük bir enerji altyapı projesidir. Bu boru hattı, sadece enerji taşımacılığı açısından değil, aynı zamanda jeopolitik önemi nedeniyle de dikkate değerdir.

Projenin Özellikleri ve Kapasitesi: BTC boru hattı, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'den başlar, Gürcistan'ın başkenti Tiflis üzerinden geçer ve Türkiye'nin Akdeniz kıyısındaki Ceyhan limanında son bulur. Toplam uzunluğu yaklaşık 1,768 kilometre olan boru hattının yapımı, 2002 yılında başlamış ve 2005 yılında tamamlanmıştır. Boru hattı, özellikle zorlu coğrafi koşullar altında, yüksek dağlardan ve sismik aktivitelerin yoğun olduğu alanlardan geçmektedir, bu da mühendislik açısından büyük bir başarıdır. BTC'nin toplam kapasitesi, günlük yaklaşık 1.2 milyon varil ham petrol taşıma kapasitesine sahiptir. Bu kapasite, Avrupa'nın petrol ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılayabilecek düzeydedir ve boru hattı, Hazar bölgesinin petrolünü Batı pazarlarına taşımada kritik bir role sahiptir (Starr ve Cornell, 2005: 10-11)

Harita 1. Bakü -Tiflis - Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı (BTE)

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Bak%C3%BC-Tiflis-Erzurum_Do%C4%9Falgaz_Boru_Hatt%C4%B1 (15.07.2024).

Avrupa Enerji Piyasasına Etkileri: BTC boru hattının Avrupa enerji piyasasına etkileri çok yönlüdür. Öncelikle, Avrupa'nın enerji arz güvenliğine önemli bir katkı sağlamaktadır. Rusya ve Orta Doğu'daki geleneksel tedarik yollarına bir alternatif olarak, BTC, Avrupa'nın enerji kaynaklarını çeşitlendirmesine ve böylece enerji arz güvenliğini artırmasına olanak tanır. Bu çeşitlilik, enerji arzında meydana gelebilecek kesintilere karşı Avrupa'nın daha dayanıklı hale gelmesine yardımcı olur. Ekonomik açıdan, BTC, transit ülkeler olan Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye için önemli gelir kaynakları sağlamaktadır. Bu ülkeler, boru hattından elde edilen transit ücretleri ve diğer ilgili gelirlerle ekonomik fayda sağlamaktadır. Ayrıca, bu proje bölgesel işbirliğini ve ekonomik kalkınmayı teşvik eden bir araç olarak işlev görmekte ve bölge ülkeleri arasındaki politik ve ekonomik bağları güçlendirmektedir. Çevresel ve sosyal açıdan, BTC'nin yapımı sırasında çeşitli zorluklar ve eleştiriler de olmuştur. Boru hattının geçtiği bölgelerdeki ekolojik dengeler ve yerel topluluklar üzerindeki etkileri, projenin sürdürülebilirlik ve çevresel yönetim stratejilerinin önemini artırmıştır. Bu bağlamda, proje yöneticileri çevresel koruma önlemleri ve sosyal uyum programları geliştirmek zorunda kalmışlardır.

Sonuç olarak, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Avrupa'nın enerji arz güvenliği stratejisinde önemli bir yere sahiptir. Bu proje, Avrupa için stratejik enerji çeşitliliği sağlamanın yanı sıra, transit ülkelerin ekonomik ve politik istikrarına da katkıda bulunmaktadır. BTC, bölgesel ve küresel enerji piyasalarını şekillendiren önemli bir faktördür ve enerji koridorları üzerinden Avrupa'ya olan enerji akışında kritik bir rol oynamaktadır (Sadik-Zada ve Gatto, 2021: 499).

2.2.1.2. Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP)

Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP), Azerbaycan'ın Şah Deniz gaz sahasından Avrupa'ya doğalgaz taşıyan bir başka kritik projedir (Dikkaya ve Demirci, 2013: 211). TANAP, Türkiye üzerinden geçerek, Yunanistan sınırında Trans-Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile birleşir ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine doğalgaz sağlar. Bu proje, Türkiye'nin enerji arzındaki rolünü pekiştirmekte ve Avrupa'nın enerji kaynaklarını çeşitlendirmekte büyük bir rol oynamaktadır.

Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP), Azerbaycan'dan başlayıp Türkiye üzerinden Avrupa'ya doğalgaz taşıyan stratejik bir enerji altyapısıdır. Bu boru hattı, Güney Kafkasya Enerji Koridoru'nun bir parçası olarak, Avrupa'nın enerji çeşitliliğine katkıda bulunmayı ve enerji güvenliğini artırmayı hedeflemektedir (Ekici ve Arpa, 2021: 273-275).

Hattın Kapasitesi ve Teknik Özellikleri: TANAP, yaklaşık 1,850 kilometre uzunluğunda olup, Azerbaycan'ın Şah Deniz gaz sahasından Türkiye'nin Edirne iline kadar uzanır. Projenin teknik özellikleri, zorlu coğrafyalar üzerinden geçen büyük çaplı bir boru hattı yapısını içerir. Bu yapı, yüksek basınç altında doğalgaz taşıyabilme kapasitesine sahip boruları ve ileri mühendislik tekniklerini kullanır.

Boru hattının inşası sırasında, sismik aktivite, erozyon ve diğer çevresel faktörler göz önünde bulundurularak özel tasarım ve malzemeler tercih edilmiştir.

TANAP'ın başlangıç kapasitesi yıllık yaklaşık 16 milyar metreküp doğalgazdır. Ancak bu kapasite, ihtiyaç ve ek altyapı gelişmelerine bağlı olarak 31 milyar metreküpe kadar çıkarılabilir. Bu özellikler, TANAP'ı Avrupa'ya doğalgaz sağlama konusunda güvenilir ve etkin bir araç haline getirmektedir (Oran, 2020: 204-205).

Harita 2. Trans- Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP)

Kaynak: Star Gazetesi (2024). TANAP'a ilk gaz, <https://m.star.com.tr/ekonomi/tanapa-ilk-gaz-haber-1348198/> (15.07.2024)

Avrupa'ya Doğalgaz Sağlamadaki Önemi: TANAP, Avrupa'nın Rusya gibi geleneksel tedarikçilere olan bağımlılığını azaltma çabalarında kritik bir role sahiptir. Boru hattı, Hazar Bölgesi'nden gelen doğalgazı Avrupa pazarlarına doğrudan taşıyarak, Avrupa'nın enerji arz kaynaklarını çeşitlendirir ve enerji güvenliğini artırır. Bu çeşitlendirme, Avrupa Birliği'nin enerji politikalarıyla uyumlu olup, bölge ülkeleri arasındaki enerji bağımlılıklarını dengeler ve potansiyel politik riskleri minimize eder (Arman ve Gürsoy, 2022: 7-10).

Ekonomik açıdan, TANAP Avrupa enerji piyasalarında rekabeti artırarak doğalgaz fiyatlarını dengeler. Bu durum, Avrupa'daki tüketiciler ve sanayiler için maliyet avantajları sağlar ve daha geniş ekonomik faydalar yaratır. Ayrıca, boru hattının geçtiği ülkelerde istihdam oluşturması ve yerel ekonomilere katkıda

bulunması, bu projenin bölgesel kalkınma üzerindeki etkilerini de göstermektedir. Çevresel açıdan, TANAP'ın modern ve çevreye duyarlı tasarımı, karbon emisyonlarının azaltılmasına yardımcı olur. Doğalgaz, kömür gibi daha kirletici enerji kaynaklarına kıyasla daha temiz bir alternatif sunarak Avrupa'nın sürdürülebilir enerji hedeflerine ulaşmasına destek olmaktadır (Yılmaz, 2021: 33-38).

Sonuç olarak, Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP), Avrupa'nın enerji güvenliği, ekonomik istikrar ve çevresel sürdürülebilirlik hedeflerine önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu proje, Avrupa'nın enerji kaynaklarını çeşitlendirerek daha güvenli ve bağımsız bir enerji geleceği yaratma potansiyeline sahiptir. TANAP, böylece, Avrupa ve Türkiye arasında enerji bağlarını güçlendirirken, aynı zamanda bölgesel işbirliği ve ekonomik kalkınmayı teşvik eden bir platform olarak işlev görmektedir.

2.2.2. Rusya'nın Türkiye Aracılığıyla Avrupa'ya Doğalgaz İhracatı

Enerji, uluslararası ilişkilerin ve jeopolitik dinamiklerin merkezinde yer alan bir unsurdur. Özellikle doğalgaz, ülkelerin enerji güvenliğini sağlamak ve ekonomik istikrarını sürdürmek için kritik bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Rusya, Avrupa'nın en büyük doğalgaz tedarikçisi konumundadır ve Türkiye, bu tedarik zincirinde önemli bir transit ülke rolü üstlenmektedir.

2.2.2.1. Rusya'nın Enerji Politikaları ve Türkiye ile İlişkileri

Rusya, enerji kaynaklarını kullanarak uluslararası alanda etkisini artırmayı hedefleyen bir enerji süper gücü olarak tanımlanabilir. Doğalgaz, Rusya'nın enerji ihracatında önemli bir yer tutmakta ve özellikle Avrupa pazarında stratejik bir araç olarak kullanılmaktadır (Kakışım, 2017: 518). Türkiye, coğrafi konumu itibarıyla Rus doğalgazının Avrupa'ya taşınmasında kritik bir köprü işlevi görmektedir. Türkiye'nin enerji politikaları, bu bağlamda Rusya ile olan ilişkilerini derinleştirmekte ve enerji güvenliğini artırma çabalarını desteklemektedir (Demir, 2019: 573-574). Rusya'nın Türkiye ile olan enerji işbirliği, özellikle Türk Akımı gibi projelerle somutlaşmaktadır. Türk Akımı, Rus doğalgazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınmasını amaçlayan bir boru hattı projesidir. Bu proje, Avrupa'nın enerji güvenliğini sağlamak ve Rusya'nın doğalgaz ihracatını çeşitlendirmek amacıyla geliştirilmiştir. Türk Akımı'nın hayata geçirilmesi, Rusya'nın Avrupa pazarındaki etkisini artırmakta ve Türkiye'nin enerji transit ülkesi olarak rolünü pekiştirmektedir.

2.2.2.2. Avrupa'nın Enerji Güvenliği ve Alternatif Tedarik Yolları

Avrupa, enerji güvenliğini sağlamak için çeşitli stratejiler geliştirmekte ve alternatif tedarik yolları arayışında bulunmaktadır. Rusya'nın enerji bağımlılığı, Avrupa ülkeleri için bir risk teşkil etmekte ve bu durum, enerji çeşitliliği arayışını hızlandırmaktadır (Coşkun, 2023: 337-339). Türkiye, bu bağlamda önemli bir alternatif olarak öne çıkmakta ve Rus doğalgazının Avrupa'ya ulaşımında kritik bir

rol oynamaktadır. TANAP (Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı) projesi, Azerbaycan gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınmasını sağlamaktadır. Bu proje, Avrupa'nın enerji arzını çeşitlendirmek ve Rusya'ya olan bağımlılığı azaltmak amacıyla geliştirilmiştir (Çalışkan vd., 2021: 1091). TANAP, Türkiye'nin enerji güvenliğini artırmakta ve aynı zamanda Rusya'nın doğalgaz pazarındaki etkisini dengelemeye yardımcı olmaktadır.

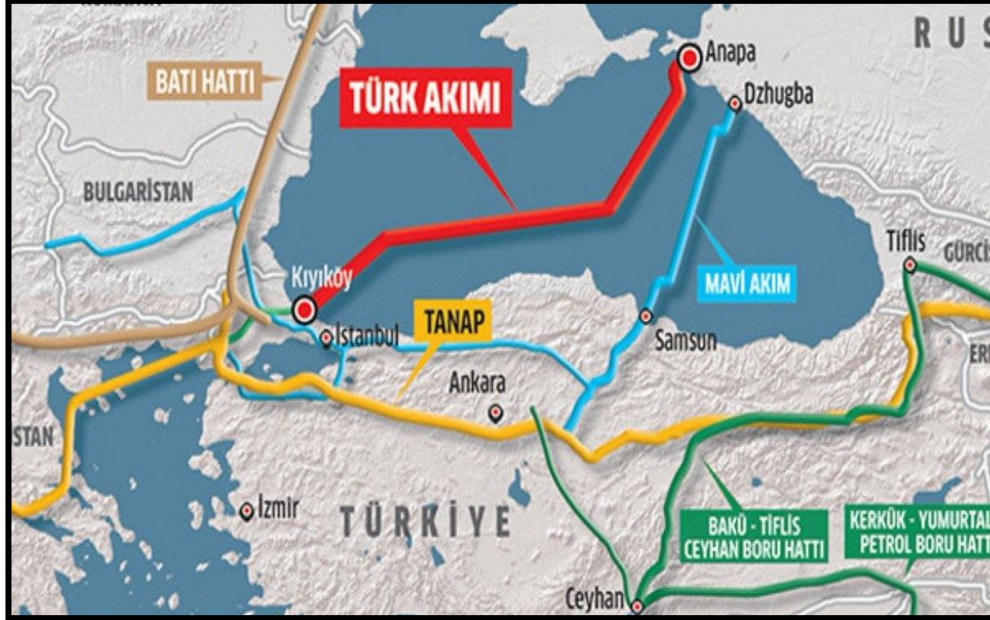
2.2.2.3. Jeopolitik Etkiler ve Enerji Güvenliği

Rusya'nın Türkiye aracılığıyla Avrupa'ya doğalgaz satma projeleri, jeopolitik dinamikleri de etkilemektedir. Bu projeler, enerji güvenliğini sağlamak için ülkeler arasındaki ilişkileri şekillendirmekte ve enerji diplomasisi alanında önemli bir rol oynamaktadır (Ahn ve Juraev, 2023). Türkiye, Rus doğalgazının Avrupa'ya ulaşımında kritik bir transit ülke olarak, enerji güvenliği açısından stratejik bir konumda bulunmaktadır. Ancak, bu durum aynı zamanda Türkiye'nin enerji bağımlılığını da artırmaktadır. Türkiye, doğalgaz ihtiyacının büyük bir kısmını Rusya'dan karşılamakta ve bu durum, enerji güvenliği açısından riskler doğurabilmektedir. Bu nedenle, Türkiye'nin enerji politikaları, enerji kaynaklarını çeşitlendirme ve alternatif tedarik yolları arayışını içermektedir.

Rusya'nın Türkiye aracılığıyla Avrupa'ya doğalgaz satma projeleri, enerji güvenliği ve jeopolitik dinamikler açısından önemli bir yere sahiptir. Türkiye, coğrafi konumu ve enerji politikaları ile Rus doğalgazının Avrupa'ya ulaşımında kritik bir rol oynamakta ve bu durum, enerji güvenliğini artırma çabalarını desteklemektedir. Ancak, bu durum aynı zamanda Türkiye'nin enerji bağımlılığını artırmakta ve enerji güvenliği açısından riskler doğurmaktadır. Gelecekte, Türkiye'nin enerji politikalarının çeşitlendirilmesi ve alternatif tedarik yollarının geliştirilmesi, enerji güvenliğini sağlamak için kritik bir öneme sahip olacaktır.

2.2.1.3. Türk Akımı

Türk Akımı projesi, Rusya'dan Türkiye'ye ve oradan Avrupa'ya doğalgaz taşıyan bir başka önemli enerji nakil yoludur. Bu boru hattı, Türkiye'nin enerji ithalatçısı ve transit ülke olarak iki önemli rolünü birleştirir. Türk Akımı, Avrupa'nın Rus doğalgazına olan bağımlılığını azaltma stratejileri çerçevesinde tartışmalı bir konu olmuş olmasına rağmen, Türkiye'nin enerji altyapısında ve Avrupa enerji piyasasında önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye'nin jeostratejik konumu ve enerji altyapı projeleri, Avrupa'nın enerji çeşitliliği ve güvenliği açısından büyük bir önem taşımaktadır. Türkiye'nin enerji transit ülke olarak oynadığı rol, hem bölgesel hem de küresel enerji politikaları için stratejik bir boyut kazandırmaktadır (Karagöl, 2015: 23-29).

Harita 3. Türk Akım Doğal Gaz Boru Hattı

Kaynak: Akşam Gazetesi (2024). Bölgede dengeler değişiyor: Gaz haritasını Türkiye çizecek, <https://m.aksam.com.tr/ekonomi/bolge-de-dengeler-degisiyor-gaz-haritasini-turkiye-cizecek/haber-1312877> (15.07.2024).

2.3. Gelecek Projeler ve Genişlemeler

Azerbaycan ve Türkiye üzerinden geçen enerji koridorlarının gelecekteki projeleri, bölgenin enerji arzını çeşitlendirmeye ve Avrupa'nın enerji güvenliğini artırmaya yönelik stratejik planların bir parçasıdır.

2.3.1. Planlanan veya Önerilen Enerji Koridorları ve Altyapı Projeleri

Gelecekteki projeler arasında, yeni boru hatları, LNG terminal projeleri ve yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı altyapı gelişmeleri bulunmaktadır. Özellikle, Azerbaycan ve Türkiye'nin katılımıyla, Doğu Akdeniz'den Avrupa'ya doğalgaz taşımayı hedefleyen *EastMed* boru hattı gibi yeni projeler öne çıkmaktadır. Bu tür projeler, Avrupa'nın enerji kaynaklarını çeşitlendirmek ve bölgedeki enerji bağımlılığını azaltmak için kritik öneme sahiptir (Gurbanov, 2021: 2-3).

Ayrıca, Azerbaycan'ın offshore doğalgaz ve petrol sahalarında yeni keşifler sonucu geliştirilmesi planlanan projeler de bulunmaktadır. Bu projeler, bölgenin enerji üretim kapasitesini artırarak Avrupa'ya yönelik ihracat potansiyelini genişletebilir (Harunoğulları, 2020: 178-179).

2.3.2.Potansiyel Kapasiteler ve Avrupa Enerji Piyasasına Muhtemel Etkileri

Yeni ve genişleyen enerji koridorlarının Avrupa enerji piyasasına etkileri büyük olabilir. Özellikle, Avrupa'nın enerji arz güvenliğini artırmak ve Rusya gibi geleneksel tedarikçilerden bağımsızlığını güçlendirmek açısından önemli bir adımdır. Yeni enerji koridorları, Avrupa'nın enerji tedarik çeşitliliğini artırarak, enerji fiyatlarının daha rekabetçi hale gelmesine ve enerji piyasalarının daha stabil olmasına katkı sağlayabilir (Diesen, 2021: 19-21).

Örneğin, *EastMed* boru hattı gibi yeni projeler, Doğu Akdeniz'deki doğalgaz rezervlerinden yararlanarak Avrupa'nın enerji kaynaklarını çeşitlendirebilir ve bölgedeki politik ve ekonomik işbirliğini derinleştirebilir. Bu tür projeler, aynı zamanda bölgesel enerji bağlantılarını güçlendirerek, Avrupa Birliği'nin enerji altyapısını daha entegre ve dayanıklı hale getirebilir (Tsakiris, 2020: 283-284).

Yenilenebilir enerji projeleri de bölgenin enerji portföyünde önemli bir yer tutmaktadır. Azerbaycan ve Türkiye, güneş ve rüzgâr enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırım yapmayı planlamaktadır. Bu projeler, fosil yakıtlara olan bağımlılığı azaltırken, sürdürülebilir ve çevre dostu enerji üretimini teşvik eder (Harunoğulları, 2020: 177).

Sonuç olarak, Azerbaycan ve Türkiye'nin gelecek enerji projeleri ve koridor genişlemeleri, Avrupa'nın enerji güvenliği ve piyasa istikrarına önemli katkılarda bulunacak ve bölgesel enerji işbirliğini daha da derinleştirecektir.

Tablo 1. Azerbaycan'ın Avrupa Ülkelerine Petrol ve Doğalgaz İhracatları (2013-2013)

Yıllar	Petrol İhracatı (1000 varil/gün)	Doğalgaz İhracatı (milyar m ³)	Gelir (milyar \$)	Rotalar
2013	700	8.20	30.50	BTC, TANAP
2014	710	9.10	31.20	BTC, TANAP
2015	690	8.90	28.70	BTC, TANAP
2016	680	9.30	29.80	BTC, TANAP
2017	675	10.00	32.00	BTC, TANAP
2018	690	10.50	33.20	BTC, TANAP
2019	685	10.80	33.60	BTC, TANAP, TAP
2020	680	11.20	30.40	BTC, TANAP, TAP
2021	678	11.50	31.60	BTC, TANAP, TAP
2022	678	11.80	33.60	BTC, TANAP, TAP
2023	675	12.00	34.00	BTC, TANAP, TAP

Kaynak: ITC Trade Map. <https://www.trademap.org/>

2.3.3.Enerji Güvenliği ve Politik İşbirlikleri

Enerji güvenliği, ulusal güvenlik stratejilerinin temel bir unsuru olarak, ülkelerin ekonomik istikrarı için kritik bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, Azerbaycan ve Türkiye, Avrupa'nın enerji güvenliği stratejilerinde merkezi bir rol oynamaktadır. Azerbaycan, Hazar Denizi'ndeki zengin enerji kaynaklarıyla, Avrupa'nın enerji arzını çeşitlendirmekte önemli bir aktör konumundadır. Türkiye ise, bu kaynakların Avrupa'ya taşınmasında kritik bir transit ülke olarak işlev görmektedir (Korkut ve Preljević, 2017: 171). Bu iki ülke arasındaki işbirliği, Avrupa Birliği (AB) enerji politikalarıyla uyumlu bir şekilde enerji güvenliğini artırma çabalarını desteklemektedir (Mikail vd., 2019: 514). Enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, enerji arz güvenliğini artırmak için kritik bir strateji olarak öne çıkmaktadır. Tek bir kaynağa veya tedarik yoluna bağımlılığı azaltarak, potansiyel arz kesintilerine karşı bir tampon oluşturulmaktadır (Jafarzadeh vd., 2021: 217-219). Azerbaycan, Hazar Denizi'ndeki petrol ve doğalgaz rezervleri ile Avrupa'nın enerji arzındaki çeşitliliği artırırken, Türkiye, bu kaynakların Avrupa'ya ulaşımında önemli bir enerji koridoru sağlamaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı ve Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) gibi projeler, Rusya ve Orta Doğu gibi geleneksel tedarikçilere olan bağımlılığı azaltarak, Avrupa için alternatif tedarik yolları sunmaktadır (Gasimli, 2023: 89). Bu tür projeler, enerji güvenliğini artırmanın yanı sıra, bölgesel işbirliğini de teşvik etmektedir (Garibov, 2018: 38-39). Azerbaycan ve Türkiye arasındaki enerji işbirliği, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi boyutları da içermektedir. İki ülke arasındaki ilişkiler, tarihi ve kültürel bağların yanı sıra, stratejik ortaklıklarla da güçlenmektedir.

2.3.3.1.Enerji Güvenliği

Enerji güvenliği, ulusal güvenlik stratejilerinin merkezinde yer alan ve devletlerin ekonomik istikrarı için hayati öneme sahip bir konudur. Azerbaycan ve Türkiye, Avrupa'nın enerji güvenliği stratejileri içerisinde önemli bir role sahip olup, bu bölümde bu iki ülkenin enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesine olan katkıları ve Avrupa Birliği (AB) enerji politikalarıyla olan uyumları incelenecektir (Mišik, 2022: 1-3).

2.3.3.2.Enerji Kaynaklarının Çeşitlendirilmesi ve Enerji Güvenliğine Etkisi

Enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, tek bir kaynağa veya tedarik yoluna bağımlılığı azaltarak enerji arz güvenliğini artırır. Azerbaycan ve Türkiye, enerji kaynaklarını ve tedarik rotalarını çeşitlendirme konusunda stratejik bir konuma sahiptirler. Azerbaycan, Hazar Denizi bölgesindeki zengin petrol ve doğalgaz rezervleri ile Avrupa'nın enerji arzındaki çeşitliliği artırmakta önemli bir role sahiptir. Türkiye ise, bu kaynakların Avrupa'ya taşınmasında kritik bir transit ülke olarak işlev görmektedir. Azerbaycan ve Türkiye üzerinden geçen enerji koridorları, Avrupa için alternatif tedarik yolları sağlayarak enerji güvenliğini artırır. Örneğin,

Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı ve Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP), Rusya ve Orta Doğu gibi geleneksel tedarikçilere olan bağımlılığı azaltmış, böylece enerji arzında yaşanabilecek potansiyel kesintilere karşı bir tampon oluşturmuştur (Paravantis ve Kontoulis, 2020: 19-24).

2.4. Avrupa Birliği Enerji Politikaları ve Azerbaycan-Türkiye İşbirliği ile Uyum

Avrupa Birliği, enerji güvenliğini sağlamak ve sürdürülebilir bir enerji geleceği inşa etmek için kapsamlı politikalar geliştirmiştir. Bu politikalar, enerji arzının çeşitlendirilmesi, enerji verimliliğinin artırılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş yapılmasını içerir. Azerbaycan ve Türkiye, bu politikalara uyum sağlayarak AB'nin enerji güvenliği hedeflerine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Azerbaycan ve Türkiye'nin enerji projeleri, AB'nin Enerji Birliği stratejisi ve Üçüncü Enerji Paketi ile uyumlu olarak geliştirilmiştir. Bu uyum, özellikle enerji piyasalarının entegrasyonu ve regülasyonları açısından önem taşımaktadır. Türkiye, enerji altyapılarını modernize ederek ve AB enerji pazarı kurallarına uyarak, hem enerji ticaretini kolaylaştırmış hem de enerji güvenliğini artırmıştır (Azimov, 2021: 71-74).

Ayrıca, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki işbirlikleri, bölgesel enerji güvenliği açısından da model teşkil etmektedir. Bu işbirlikleri, sadece enerji sektöründe değil, aynı zamanda politik ve ekonomik alanlarda da güçlü bağlar kurulmasını sağlamıştır. İki ülke arasındaki koordinasyon, enerji projelerinin etkin bir şekilde yürütülmesini ve enerji kaynaklarının güvenilir bir şekilde yönetilmesini mümkün kılmıştır (Yesevi ve Tiftikçigil, 2015: 27-29).

Sonuç olarak, Azerbaycan ve Türkiye'nin enerji güvenliği ve politik işbirlikleri, Avrupa'nın enerji arz güvenliğini önemli ölçüde artırmaktadır. Bu işbirlikleri, Avrupa'nın enerji politikalarıyla uyumlu olarak geliştirilmiş olup, enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve tedarik yollarının güvenilirliği konusunda büyük bir öneme sahiptir. Enerji güvenliği ve politik işbirliklerinin devam eden bu entegrasyonu, Avrupa için daha istikrarlı ve sürdürülebilir bir enerji geleceği vaat etmektedir.

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki enerji temelli işbirlikleri, enerji güvenliği ve politik dengeler açısından stratejik öneme sahiptir. Bu işbirlikleri, hem bölgesel hem de küresel enerji piyasalarını etkileyerek Avrupa Birliği ile olan enerji anlaşmaları ve diplomatik ilişkiler üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır.

2.4.1. Azerbaycan ve Türkiye Arasındaki Enerji Bazlı Politik İşbirlikleri

Azerbaycan ve Türkiye, enerji sektöründe uzun yıllara dayanan bir işbirliği geçmişine sahiptir. Bu işbirliği, genellikle enerji kaynaklarının ve enerji koridorlarının geliştirilmesi çerçevesinde şekillenmiştir. Özellikle, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı ve Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) projeleri, bu işbirliğinin somut örneklerindedir. Bu projeler, iki ülkenin enerji

altyapılarını birbirine bağlayarak, Avrupa'ya enerji ihracatını artırmış ve enerji güvenliğini desteklemiştir (Göral, 2023: 88-91).

Bu işbirlikleri, aynı zamanda politik anlamda iki ülke arasındaki stratejik ortaklığı pekiştirmiştir. Enerji projeleri üzerinden gelişen bu ortaklık, bölgesel güvenlik ve ekonomik kalkınma açısından da faydalı olmuştur. Ayrıca, bu işbirlikleri sayesinde Azerbaycan ve Türkiye, enerji politikalarında daha koordineli bir yaklaşım sergileyerek uluslararası arenada daha güçlü bir pozisyon elde etmişlerdir.

2.4.2. Avrupa Birliği ile Olan Enerji Anlaşmaları ve Diplomatik İlişkiler

Avrupa Birliği ile Azerbaycan ve Türkiye arasındaki enerji anlaşmaları, bölgesel enerji güvenliğinin temel taşlarını oluşturur. Avrupa, Azerbaycan'dan gelen doğalgazı çeşitlilik ve güvenlik açısından kritik bir kaynak olarak görmekte ve Türkiye'yi bu enerjinin Avrupa'ya ulaştırılmasında ana transit ülke olarak değerlendirmektedir. AB ile yapılan anlaşmalar, genellikle enerji altyapısı projelerini, enerji ticaretini ve yatırım politikalarını kapsar. Örneğin, AB'nin Enerji Birliği çerçevesinde, Azerbaycan ve Türkiye enerji koridorlarının geliştirilmesi ve işletilmesi konusunda AB mevzuatı ve standartlarına uygun hareket etmektedir. Bu uyum, hem teknik hem de regülasyon açısından Avrupa enerji pazarına entegrasyonu kolaylaştırır. Diplomatik ilişkiler açısından, Azerbaycan ve Türkiye'nin AB ile olan bağlantıları, enerji politikalarının ötesine geçerek geniş bir yelpazede işbirliklerini içerir. Bu ilişkiler, bölgesel barış ve istikrarın sürdürülmesinde de önemli bir rol oynar. AB'nin dış politika hedefleriyle uyumlu olarak, enerji güvenliği ve sürdürülebilir kalkınma, iki taraf arasındaki anlaşmaların merkezinde yer alır (Fırat ve Dağ, 2023: 148-151).

Sonuç olarak, Azerbaycan ve Türkiye'nin enerji bazlı politik işbirlikleri, bölgesel ve küresel enerji piyasalarının dinamiklerini etkilemektedir. Bu işbirlikleri, enerji güvenliği, politik istikrar ve ekonomik kalkınma açısından Avrupa için de büyük önem taşır. AB ile yapılan enerji anlaşmaları ve sürdürülen diplomatik ilişkiler, bu bağlantıların sadece enerji sektöründe değil, aynı zamanda politik ve ekonomik alanlarda da derinleşmesini sağlamaktadır.

2.5. Rusya-Ukrayna Savaşı Sonrasında Avrupa Ülkelerinin Yeni Enerji Tedarik Arayışları

Rusya-Ukrayna savaşı, 2022 yılının Şubat ayında başladığında, sadece iki ülke arasındaki çatışmayı değil, aynı zamanda Avrupa'nın enerji güvenliğini de derinden etkileyen bir dizi sonuç doğurmuştur. Bu savaş, Avrupa ülkelerinin enerji tedarik stratejilerini gözden geçirmelerine ve alternatif kaynaklar arayışına yönlendirmiştir. Özellikle, Rusya'nın enerji arzındaki rolü ve Avrupa'nın bu arzdan bağımlılığı, savaşın patlak vermesiyle birlikte daha fazla sorgulanmaya başlanmıştır. Avrupa Birliği (AB) ülkeleri, Rus doğalgazına olan bağımlılıklarını azaltmak amacıyla yeni enerji tedarik yolları ve kaynakları arayışına girmiştir (Yiğittepe ve Battır, 2023). Savaşın başlangıcıyla birlikte, AB ülkeleri, Rusya'ya yönelik

yaptırımlar uygulamaya başlamış ve bu durum, enerji arzında ciddi kesintilere yol açmıştır. Özellikle, Rus doğalgazı ve petrolü, Avrupa'nın enerji ihtiyacının büyük bir kısmını karşılamaktaydı. Ancak savaş, bu bağımlılığı sorgulamak ve alternatif enerji kaynaklarına yönelmek için bir fırsat yaratmıştır. Örneğin, AB, Norveç, Azerbaycan ve Orta Doğu ülkeleri gibi alternatif tedarikçilerle enerji işbirliklerini artırma çabalarına girmiştir. Bu bağlamda, TANAP ve TAP gibi projeler, Avrupa'nın enerji güvenliğini artırmak için önemli adımlar olarak öne çıkmaktadır (Kaynak, 2022).

Ayrıca, savaşın etkisiyle birlikte, Avrupa'da yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelim de hız kazanmıştır. Avrupa Komisyonu, 2030 yılına kadar yenilenebilir enerji payını artırma hedeflerini revize etmiş ve bu hedefler doğrultusunda çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının artırılması, hem enerji bağımsızlığını sağlamak hem de iklim değişikliği ile mücadele etmek amacıyla önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir (Kesgin, 2023). Bu süreçte, güneş ve rüzgâr enerjisi gibi kaynakların kullanımı teşvik edilmekte ve enerji verimliliği artırılmaya çalışılmaktadır. Savaşın bir diğer önemli etkisi, enerji fiyatlarının artışı olmuştur.

Rusya'nın enerji arzındaki belirsizlik, küresel enerji pazarında dalgalanmalara yol açmış ve bu durum, Avrupa ülkelerinin enerji maliyetlerini artırmıştır. Bu bağlamda, enerji fiyatlarının yükselmesi, Avrupa'nın ekonomik istikrarını tehdit eden bir faktör haline gelmiştir. Yüksek enerji maliyetleri, özellikle sanayi ve hane halkı üzerinde olumsuz etkiler yaratmakta ve bu durum, sosyal huzursuzluklara yol açabilmektedir (Sancak ve Şenol, 2023).

Sonuç olarak, Rusya-Ukrayna savaşı, Avrupa'nın enerji tedarik stratejilerini köklü bir şekilde değiştirmiştir. Avrupa ülkeleri, enerji bağımlılıklarını azaltmak ve alternatif kaynaklar bulmak için çeşitli stratejiler geliştirmekte ve yenilenebilir enerjiye yönelmektedir. Ancak, bu süreçte karşılaşılan zorluklar ve enerji fiyatlarındaki artış, Avrupa'nın enerji güvenliğini sağlama çabalarını karmaşık hale getirmektedir. Gelecekte, Avrupa'nın enerji politikalarının nasıl şekilleneceği, bu savaşın sonuçları ve uluslararası ilişkilerdeki gelişmelere bağlı olarak belirsizliğini korumaktadır.

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Azerbaycan ve Türkiye'nin enerji koridorları Avrupa'nın enerji güvenliği, çeşitlendirilmiş enerji kaynakları ve politik istikrar açısından önem taşımaktadır. Sonuç olarak, bu çalışma, Avrupa'nın enerji politikalarında yapılması gereken değişikliklere ve Azerbaycan ile Türkiye arasındaki işbirliği ve entegrasyonun artırılmasına yönelik çeşitli politika önerilerinde bulunmaktadır.

3.1. Avrupa'nın Enerji Güvenliği için Önerilen Politika Değişiklikleri

Enerji Kaynaklarının Çeşitlendirilmesi: Avrupa Birliği, enerji kaynaklarını daha da çeşitlendirerek enerji arz güvenliğini artırmalıdır. Bu çerçevede, Azerbaycan

ve Türkiye üzerinden geçen yeni enerji koridorlarının desteklenmesi, Avrupa'nın enerji bağımlılığını azaltabilir.

Yatırım ve Altyapı Gelişimi: AB, Azerbaycan ve Türkiye'deki enerji altyapı projelerine yatırım yaparak, bu koridorların kapasitesini ve güvenilirliğini artırmalıdır. Bu yatırımlar, boru hatları, LNG terminalleri ve yenilenebilir enerji projeleri gibi çeşitli alanları kapsamalıdır.

Regülasyon ve İşbirliği: Avrupa, enerji politikalarında daha esnek ve kapsayıcı regülasyonlar geliştirerek, Azerbaycan ve Türkiye ile olan enerji işbirliklerini kolaylaştırmalıdır. Bu, teknik, yasal ve ekonomik standartların harmonizasyonunu içermelidir.

Sürdürülebilir ve Temiz Enerjiye Geçiş: Avrupa, fosil yakıtların kullanımını azaltarak sürdürülebilir ve temiz enerji kaynaklarına geçiş yapmalıdır. Bu süreçte, Azerbaycan ve Türkiye ile yenilenebilir enerji alanında işbirlikleri geliştirilmelidir.

3.2. İşbirliği ve Entegrasyonun Artırılması İçin Öneriler

Bölgesel Enerji Forumları ve Zirveleri: Avrupa, Azerbaycan ve Türkiye arasında düzenli enerji forumları ve zirveleri organize ederek, bölgesel enerji işbirliklerini pekiştirmelidir. Bu forumlar, politika yapımcılar, sektör liderleri ve akademisyenler arasında diyalog ve işbirliği fırsatları yaratabilir.

Teknik ve Bilgi Transferi: Avrupa, teknik bilgi ve yenilikçi enerji teknolojilerinin transferi konusunda Azerbaycan ve Türkiye ile işbirliklerini güçlendirmelidir. Bu, her iki ülkenin enerji sektörlerinin modernizasyonuna ve verimliliğinin artırılmasına yardımcı olabilir.

Diplomatik ve Ekonomik Bağların Güçlendirilmesi: AB, Azerbaycan ve Türkiye ile olan diplomatik ve ekonomik ilişkilerini daha da derinleştirmelidir. Bu, enerji anlaşmalarını ve projeleri desteklemenin yanı sıra, bölgesel istikrar ve ekonomik kalkınmayı da teşvik eder.

Enerji Güvenliği Politikalarının Revizyonu: Avrupa, enerji güvenliği politikalarını gözden geçirerek, Azerbaycan ve Türkiye'nin enerji koridorları üzerinden gelen kaynakların stratejik önemini daha iyi yansıtmalıdır.

Bu öneriler, Avrupa'nın enerji güvenliğini artırmayı, enerji kaynaklarını çeşitlendirmeyi ve bölgesel işbirliklerini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Azerbaycan ve Türkiye ile yapılan enerji işbirlikleri, bu hedeflere ulaşmada kritik bir rol oynamaktadır ve Avrupa için stratejik bir fırsat sunmaktadır. Bu işbirlikleri, Avrupa'nın enerji politikalarıyla uyumlu olarak sürdürülmeli ve geliştirilmelidir.

Etik Beyan

Çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyanı edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Ahn, Young-Jin, and Zuhridin Juraev. Book Review in Political Geography: Rereading “The New Map“ by Daniel Yergin. (2023).

Akşam Gazetesi. Bölgede dengeler değişiyor: Gaz haritasını Türkiye çizecek,<https://m.aksam.com.tr/ekonomi/bolge-de-dengeler-degisiyor-gaz-haritasini-turkiye-cizecek/haber-1312877>(15.07.2024).

Arman, Murat Necip, and Barış Gürsoy. “Challenges in the regional energy complex of Russia, Ukraine, Türkiye and the European Union“.“ *International Journal of Humanities and Social Development Research* 6.1 (2022): 7-21.

Azimov, Aliyar. “European Energy Policy and the Euzerbaijan Energy Cooperation.“ *Journal of Comparative Politics* 14(1), (2021): 71-90.

Coşkun, Mehmet. The relationship of natural gas prices with the prices of crypto currencies, which are sustainable energy projects. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 7(2), (2023): 337-349.

Çalışkan, Hande, Tuğba Kantarcı, and Emrah İsmail Çevik. “Petrol fiyatları ve enflasyon arasında frekans alanında Asimetrik Nedensellik analizi: BRICS-T Ülkeleri üzerine bir uygulama.“ *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20(3), (2021): 1090-1111.

Demir, Konur Alp. Karadeniz’in Türkiye için Kıyasal Jeopolitik Açından Önemi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 15(32), (2019): 573-604.

Demir, Murat. “Enerji ithalatı için açık ilişkisi, VARanalizi ile Türkiye üzerine bir inceleme.“ *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)* 5.9 (2013): 2-27.

Diesen, Glenn. “Europe as the western peninsula of Greater Eurasia.“ *Journal of Eurasian Studies* 12.1 (2021): 19-27.

Dikkaya, Mehmet, and Abdülkadir Tıgılı. “Güney Kafkasya Enerji Koridoru: Alternatif Projeler Kapsamında, “TANAP”.” *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 10(1), (2015): 99-118.

Dikkaya Mehmet ve Onur Demirci. “Petrol doğal gaz ve ötesi: Modern Azerbaycan’da İlham Aliyev Döneminin ekonomi politikası”. Ed. Çağrı Erhan. *Kafkasya’nın Yükselen Yıldızı İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan* (2013):201-225

Ekici, Mehmet Sena ve Abdullah Taha Arpa. “Türkiye ve Azerbaycan arasındaki enerji ilişkilerinin mali ve iktisadi analizi.“ *Journal of Life Economics* 8.2 (2021): 273-280.

Fırat, Mehmet Ferhat, ve Rahman Dağ. “Turkey’s Desecuritization Of Energy Resources In The Eastern Mediterranean After Russia-Ukraine War.“ *Novus Orbis: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Dergisi* 5.2 (2023): 148-171.

- Garibov, Azad. Azerbaijan, Georgia, Turkey: Advancing the military dimension of the trilateral partnership. *L'Europe en formation*, (1), (2018). 37-44.
- Gasimli, Vusal. Azerbaijan digital hub: strategy in action. *Interactive Sciences*, 10 (86), (2023):88-95.
- Göral, Emirhan. "The Impact of Energy Security on Turkish Foreign Policy." *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 14.I (2023): 88-103.
- Gurbanov, Sarvar. "Role of natural gas consumption in the reduction of CO₂ emissions: case of Azerbaijan." *Energies* 14.22 (2021): 7695.
- Harunoğulları, Muazzez. "Enerji dağıtım merkezi perspektifinden Türkiye'nin enerji jeopolitiği." *Mukaddime* 11.1 (2020): 177-211.
- Jafarzadeh, Amir, Shakeri, Abbas, Ghasemi, Abdolrasoul & Javan, Afshin. Possibility of potential coalitions in gas exports from the southern corridor to Europe: a cooperative game theory framework. *OPEC Energy Review*, 45(2), (2021):217-239.
- Kakışım, Cemal. Türkiye'nin Enerji Politikaları Açısından Türk Akımına Yönelik Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(50), (2017): 517-527.
- Karagöl, Erdal Tanas. *Türkiye'nin Yeni Enerji Perspektifi ve Türk Akımı*, SETA, (2015): 23-29.
- Kaynak, Akif Bahadır. "İran ile nükleer müzakereler ve Türkiye'nin Avrupa'ya uzanan enerji merkezi rolü." *TESAM Akademi Dergisi* 9(2), (2022): 349-374.
- Keşgin, Serdar. "Ukrayna Krizi Çerçevesinde Gelişen Enerji Sorunu Türkiye ve Avrupa Üzerine Bir İnceleme." *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 14(64) (2023): 57-79.
- Korkut, Hasan ve Preljevic, Hamza. NATO's New Energy Security Role in Azerbaijan: Balancing the Interest between West and Russia. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5(2), (2017): 169-192.
- Mikail, Elnur Hasan, Atun, Yurdagül & Atun, Ata. Turkey-Azerbaijan economical and political relations. *Open Journal of Political Science*, 09(03), (2019):512-524.
- Mišík, Matúš. "The EU needs to improve its external energy security." *Energy Policy* 165 (2022): 112930.
- Oran, İbrahim Bora. "Türkiye'nin Enerji Stratejisi ve Geleceğe Yönelik Hedefler." *Turan-Sam* 12.45 (2020): 203-208.
- Özdemir, Volkan, H. Buğra Yavuz, and Emine Tokgöz. "The Trans-Anatolian Pipeline (TANAP) as a unique project in the Eurasian gas network: A comparative analysis." *Utilities Policy* 37 (2015): 97-103.

Paravantis, John A., and Nikoletta Kontoulis. "Energy security and renewable energy: a geopolitical perspective." *Renewable energy-resources, challenges and applications*. IntechOpen, 2020.

Sadik-Zada, Elkhan Richard, and Andrea Gatto. "Energy security pathways in South East Europe: Diversification of the natural gas supplies, energy transition, and energy futures." *From economic to energy transition: Three decades of transitions in Central and Eastern Europe* (2021): 491-514.

Sancak, Sergen, and Aydın Şenol. "COVID-19 ve Rusya-Ukrayna Savaşının Sağlık Sektörüne Finansal Etkilerinin Analizi: BİST Şirketleri Örneği." *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32(1), (2023): 107-120.

Sarkhanov, Teymur, and Nigar Huseynli. "The importance of energy reserves in the Caspian Sea basin in the energy security policy of the European Union." *Multidisciplinary Reviews* 6.1 (2023): 2023004-2023004.

Star Gazetesi. TANAP'a ilk gaz, <https://m.star.com.tr/ekonomi/tanapa-ilk-gaz-haber-1348198/> (15.07.2024).

Starr, Frederick, and Svante Cornell. *The Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline: Oil window to the west*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2005.

Szoke, Diana and Egeresi, Zolta. "Azerbaijan at a crossroads: he Europe–South Caucasus–Asia energy nexus", Mashir Humbatov, Ed. *The South Caucasus-centred Transport Hub: The Crossroads of the East-West and the North-South Corridors*, 5. 2017.

Tsakiris, Theodoros. "Inflammable Waters: Turkey's Strategic Objectives in the Eastern Mediterranean and the East Med Gas Pipeline." *IEMed: Mediterranean yearbook* 2020 (2020): 283-287.

Yesevi, Çağla Gül, and Burcu Yavuz Tiftikçigil. "Turkey-Azerbaijan energy relations: A political and economic analysis." *International Journal of Energy Economics and Policy* 5.1 (2015): 27-44.

Yılmaz, Doğanay. "Türkiye'nin enerji politikası ve altyapısı bağlamında enerji hub potansiyeli." *Türkiye Politik Çalışmalar Dergisi* 1.1 (2021): 33-48.

Yiğittepe, Levent, and Orhan Battır. "Rusya-Ukrayna Savaşında Yaptırımlar ve Enerji Güvenliği; Karşılıklı Ekonomik Bağımlılıklar Perspektifinden Bir Değerlendirme." *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(3), (2023): 549 – 573.

JOHANNA MAGDALENA BEYER'İN "MOVEMENT FOR DOUBLE BASS AND PIANO" ESERİNİN İNCELENMESİ VE YORUMLAMA ÖNERİLERİ

ANALYSIS AND INTERPRETATION SUGGESTIONS OF JOHANNA MAGDALENA BEYER'S "MOVEMENT FOR DOUBLE BASS AND PIANO"

Hande TOKGÖZ*

Geliş Tarihi: 08.05.2024
(Received)

Kabul Tarihi: 10.04.2025
(Accepted)

ÖZ: Bu çalışmada döneminin önemli kadın bestecilerinden olan Johanna Magdalena Beyer'in hayatı ve bestelediği *Movement for Double Bass and Piano* adlı eseri incelenmiştir. Çalışmanın amacı betimsel bir yaklaşımla konu hakkında derinlemesine bilgi edinmek olup, J. M. Beyer'in *Movement for Double Bass and Piano* adlı eserinin yapısal ve melodik analizinin yapılması ve parçanın kendine özgü olan yapısal özelliklerinin J. M. Beyer'in bestecilik tarzı üzerinden açıklanarak daha iyi yorumlanmasını sağlamaktır. Bu kapsamda J. M. Beyer'in hayatı araştırılmış ve *Movement for Double Bass and Piano* eserinin analizi yapılmış olup, teknik zorluklar mercek altına alınmıştır. Bu doğrultuda çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman ve içerik analizi yöntemleri tercih edilmiştir. Bu bağlamda literatür taranmış ve parçanın notaları doküman olarak kullanılmış olup, analizler bu dokümanlar üzerinden yapılmıştır. J. M. Beyer 1930'larda New York'ta faaliyet gösteren modernist besteciler grubunun bir üyesi olmuştur. Kendi başına bir öncü olan Beyer, perküsyon topluluğu için eserler besteleyen ve elektronik müzik deneyleri yapan ilk bestecilerden birisidir. 1930'lu yılların ortalarında bestelenen *Movement for Double Bass and Piano* parçası dönemindeki diğer müzikal eğilimlerden ayrılan bir deneysellik ve özgünlük barındırmaktadır. J. M. Beyer, *Movement for Double Bass and Piano* eserinde atonalite, ritmik karmaşıklık ve enstrümantal tekniklerin kullanımıyla kendi müzikal dilini oluşturmuştur. J. M. Beyer'in *Movement for Double Bass and Piano* adlı eseri XX. yüzyılın önde gelen kadın bestecilerinden birisi olan sanatçının önemli bir yapıtıdır. J. M. Beyer döneminin deneysel müzik anlayışına oldukça fazla katkıda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Beyer, Kadın Besteci, Kontrbas, Movement.

ABSTRACT: This study examines the life of Johanna Magdalena Beyer, one of the important female composers of her time, and her composition, '*Movement for Double Bass and Piano*'. The aim of the study is to gain in-depth knowledge about the subject through a descriptive approach, by conducting a structural and melodic analysis of J. M. Beyer's '*Movement for Double Bass and Piano*' and to provide a better interpretation of the work's unique structural features by explaining them through J. M. Beyer's compositional style. In this context, J. M. Beyer's life was researched, and an analysis of '*Movement for Double Bass and Piano*' was conducted, with technical difficulties being scrutinized. Accordingly, the qualitative research method of document and content analysis was preferred. In this context,

*Öğr. Gör., Kocaeli Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, hande.tokgoz@kocaeli.edu.tr,
ORCID: 0009-0003-8339-178X

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Tokgöz

the literature was reviewed, and the score of the composition was used as a document, and the analyses were conducted based on these documents. J. M. Beyer was a member of the group of modernist composers active in New York in the 1930s. A pioneer in her own right, Beyer was one of the first composers to write for percussion ensembles and experiment with electronic music. Composed in the mid-1930s, *Movement for Double Bass and Piano* exhibits an experimentalism and originality that sets it apart from other musical trends of the time. J. M. Beyer has created her own musical language in *Movement for Double Bass and Piano* through the use of atonality, rhythmic complexity, and instrumental techniques. J. M. Beyer's *Movement for Double Bass and Piano* is an important work by one of the leading female composers of the 20th century. J. M. Beyer has made a significant contribution to the experimental music concept of her time.

Key Words: Beyer, Double Bass, Female Composer, Movement.

EXTENDED ABSTRACT

This study delves into the life and work of Johanna Magdalena Beyer, a prominent female composer of her era, with a particular focus on her composition *Movement for Double Bass and Piano*. The aim of this study is to conduct a structural and melodic analysis of Beyer's *Movement for Double Bass and Piano* and to elucidate the unique structural features of the piece through the lens of Beyer's compositional style, thereby facilitating a more informed interpretation. In this context, Beyer's life was explored, an analysis of the *Movement for Double Bass and Piano* composition was conducted, and the technical challenges were examined.

This study is descriptive in nature and employed content analysis, a qualitative research method, as its methodological framework. Document analysis, a qualitative research method, involves the collection, examination, evaluation, and interrogation of documents as the source of data. In this context, the musical score of the piece was designated as the document, and analyses were conducted based on this document. The aim of the study is to gain in-depth knowledge about the subject through a descriptive approach. In line with this aim, content analysis, a qualitative research paradigm, was preferred. Qualitative research aims to understand social phenomena in their natural settings and from the perspectives of the participants. Content analysis allows for the systematic examination of a wide variety of data (text, visual, etc.).

Johanna Magdalena Beyer was an integral member of the modernist composer group active in New York during the 1930s. A pioneer in her own right, Beyer was among the first composers to write for percussion ensemble and experiment with electronic music. Composed in the mid-1930s, the *Movement for Double Bass and Piano* piece exhibits an experimentalism and originality that set it apart from other musical trends of the time. Through the employment of atonality, rhythmic complexity, and instrumental techniques, Beyer forged her own musical language in the *Movement for Double Bass and Piano* piece.

Johanna Magdalena Beyer's *Movement for Double Bass and Piano* piece stands as a significant work by one of the 20th century's leading female composers. Beyer made substantial contributions to the experimental musical ethos of her era.

The world of music is a vast and enriching universe populated by a diverse array of genres and composers. Within this diversity, composers' works sometimes stand out by reflecting the spirit of a particular era or by presenting music lovers with technical

innovations. Johanna Magdalena Beyer was an American composer who lived from 1888 to 1944. She was a pioneering figure in the field of modern and experimental music, particularly during the first half of the 20th century. Beyer's career is renowned for her production of innovative and daring compositions that pushed the boundaries of her time. Her *Movement for Double Bass and Piano* composition stands as one of Beyer's original and experimental works. The piece is noteworthy for its unique rhythmic structures, modulation techniques, and use of sound.

This study undertook a detailed examination of Beyer's *Movement for Double Bass and Piano* composition. The goal was to facilitate performers' comprehension and evaluation of the composer's musical language and to provide convenience in the field.

The *Movement for Double Bass and Piano* composition exemplifies Beyer's successful integration of technical innovations into her musical work. The piece departs from traditional musical forms, distinguishing itself through novel sonic explorations and structural approaches. Beyer's technical originality sets her apart from other composers of her era.

In this work, Beyer employed wide intervals as the foundation of her composition, making them the cornerstone of musical processes. The overall range she utilized extends from the thickest string to the second D note on the G string. This piece is notable for its use of wide intervals. As a whole, this piece introduces a new genre of contrabass solo. In this sense, the *Movement for Double Bass and Piano* piece can be viewed as a harbinger of developments in the solo bass repertoire.

The performance of lesser-known or unknown works always presents unusual challenges. When playing this piece, it is crucial to strengthen right-hand awareness and make specific bow choices to reduce the noise generated by string transitions in order to smoothly perform the expanding intervals.

When technical challenges are combined with dotted eighth notes followed by sixteenth notes, these rhythms pose difficulties for the performer. The primary reasons for this are that this rhythmic pattern necessitates uneven bow usage and that the contact points change when making large bow movements across different strings. To address these issues, playing these rhythmic movements on the same bow can provide ease, however, it is not feasible to use the same bow for all passages where this rhythm occurs. Therefore, it is recommended that the performer create a bow map for these rhythms in the piece based on their own skills and that they also make finger choices individually based on their own abilities.

Movement for Double Bass and Piano attracts attention not only with its technical innovations, but also with its deep emotional expression. Beyer saw modern music not only as a technical playground but also as an expression of emotion and meaning. The *Movement for Double Bass and Piano* piece reflects Beyer's musical vision in this context. This piece is important because of its contributions to modern music movements. The work is in a line that questions and develops the musical understanding of its period. Beyer is also an important figure among female composers of her time. With her works such as *Movement*, she is remembered as a pioneer who strengthened the place of female composers in the music world and offered an innovative perspective.

1. GİRİŞ

Müzik dünyası, geniş bir yelpazede farklı türler ve bestecilerle zenginleşmiş bir evrende yer almaktadır. Bu çeşitlilik içinde, bestecilerin eserleri bazen belirli bir dönemin ruhunu yansıtarak, bazen de teknik yenilikleri müzikseverlere sunarak öne çıkmaktadır. Johanna Magdalena Beyer, 1888-1944 yılları arasında yaşamış Amerikalı bir bestecedir. Özellikle XX. yüzyılın ilk yarısında modern ve deneysel müzik alanında öncü bir figür olmuştur. Beyer'in kariyeri döneminin sınırlarını zorlayan, yenilikçi ve cesur besteler üretmesiyle tanınmaktadır (Kennedy ve Polansky, 1996).

Johanna Magdalena Beyer ile ilgili alan yazında yapılmış çalışmalar şu şekildedir:

- Seeger tarafından 1994 yılında yapılan “*Studies in Musicology II: 1929-1979, edited by Ann M. Pescatello*” başlıklı çalışma, Beyer'in eserlerinde yer alan nefesli çalgılar ve ses için yazarken kullandığı kompozisyon araçlarına rehberlik eden uyumsuz kontrpuan üzerine bir inceleme içermektedir. İnceleme, uyumsuz kontrpuan kurallarının ve yönergelerinin bir listesini sunmaktadır. İncelemede bir müzikal cümleyi uyumsuzlaştırmak ve çok sesli bir doku oluşturmak gibi önemli teknikler tartışılmaktadır (Seeger, 1994).
- 1996 yılında Kennedy ve Polansky tarafından yapılan “*Total Eclipse: The Music of Johanna Magdalena Beyer: An Introduction and Preliminary Annotated Checklist*” başlıklı çalışmada, Beyer'in 1888'de Almanya'da doğumundan, 1944'te New York'taki ölümüne kadar geçen yılları kapsayan hayatına bir giriş yapılmıştır. Beyer'in Cowell'in ultramodern çevresi içindeki çalışmalarının yanı sıra, müzik tarzı ve perküsyon topluluğu için yaptığı çalışmaları da dahil ederek müziğinin önemi tartışılmıştır. Makaleleri, Beyer'in yayınlanmış, yayınlanmamış ve kayıp eserlerinin her birinin kapsamlı bir listesini içermektedir. Her çalışma için yazarlar, parçanın temel özelliklerinin kısa bir açıklamasını sunmaktadır (Kennedy; Polansky, 1996).
- De Graaf, 2005 yılında yazdığı “*Documenting Music in the New Deal: The New York Composers*” başlıklı doktora tezinde, 1935'ten 1940'a kadar New York Besteciler Forumu Konserleri'ni çevreleyen tarihi ve diyalogu kapsamlı bir şekilde belgelemiştir. Çalışmasında feminist ideolojiden derinden etkilenerek müziğin cinsiyetçi algılanmasını tartışmak ve Beyer de dahil olmak üzere modernist kadın bestecilere sıklıkla yöneltilen sert eleştirileri tartışmaktadır. De Graaf, ayrıca Forum konserlerinde sunulan müziği çevreleyen ırk ve maneviyat gibi konuları da tartışmaktadır (De Graaf, 2005).
- Boland tarafından 2007 yılında yazılan “*Experimentation and Process in the Music of Johanna Beyer*” başlıklı kısa bir makalede Beyer'in kompozisyon teknikleri tartışılmaktadır. Makale Beyer'in eserlerini oluşturmak için

kullandığı kompozisyon araçlarının birçoğu hakkında bilgilendiricidir (Boland, 2007).

- 2009 yılında Hiser tarafından yazılan “*An Enduring Cycle*”: *Revaluating the Life and Music of Johanna Beyer* başlıklı yüksek lisans tezinde J. M. Beyer'in hayatı ve müziğinin sosyo-kültürel ve müzikal analizlerin bir kombinasyonu yoluyla bütünleşik bir değerlendirmesi yapılmış olup, bestecinin biyografisi, katıldığı New York müzik ortamı ve döneminin sosyal ve kültürel paradigmaları bağlamında incelenmiştir (Hiser, 2009).
- Mart 2015'te Beyer ile ilgili ilk kapsamlı biyografi yayınlanmıştır. Bu kitapta Amy C. Beal, J.M. Beyer'i, ülke çapındaki kütüphanelerde, üniversitelerde, kayıtlarda ve müzelerde bulunan el yazmalarından, mektuplardan ve notalardan elde edilen bilgileri bir araya getirmiştir. Kitapta Beyer'in erken yaşamı ve Amerika Birleşik Devletleri'ne taşınması ve ardından bir grup deneysel, ultramodern bestecinin parçası olarak New York'ta geçirdiği yıllar hakkında çok az bilinenler tartışılmaktadır (Beal, 2015).
- 2015 yılında, Craddock tarafından yazılan “*Performance, analysis and interpretation in the double bass works of Johanna Magdalena Beyer and Vivian Fine*” başlıklı doktora tezinde, J. M. Beyer'in *Movement for Double Bass and Piano* eserinin temel özelliğinin kontrbasın aralıklarının kullanımı, Fine'in *Melos* eserinin temel özelliğinin ise sağladığı kayıt olanakları olduğu sonucuna varılmıştır (Craddock, 2015).
- 2016 yılında Starr tarafından yazılan “*Analysis and interpretation of the duets for woodwind and voice by Johanna Magdalena Beyer*” başlıklı doktora tezinde, müzik eserinin içinde yer alan şiirler tarihsel bağlamları ve Beyer'in motiflerini geliştirmek için uyumsuz kontrpuan tekniklerini nasıl kullandığı incelenmiştir (Starr, 2016).

Movement for Double Bass and Piano adlı eseri Beyer'in özgün ve deneysel bestelerinden biridir. Parça kendine özgü ritmik yapıları, modülasyon teknikleri ve ses kullanımı ile dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Beyer'in *Movement for Double Bass and Piano* adlı eserinin incelemesi yapılmış olup, icracılar tarafından bestecinin müzikal dilinin anlaşılması ve değerlendirmesi ile alanda kolaylık sağlaması hedeflenmiştir.

2. YÖNTEM

Bu çalışma betimsel nitelikte olup, yürütülmesi sırasında nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ve içerik analizi modeli tercih edilmiştir. Doküman analizi, araştırmanın verilerinin kaynağı olan belgelerin toplanması, incelenmesi, değerlendirilmesi ve sorgulanması sürecini içeren bir nitel bilimsel çalışma yöntemidir (Karasar, 2009). Bu bağlamda eserin notaları doküman olarak belirlenmiş ve analizler bu dokümanlar üzerinden yapılmıştır.

Çalışmanın amacı, betimsel bir yaklaşımla konu hakkında derinlemesine bilgi edinmektir. Bu doğrultuda, nitel araştırma paradigması içerisinde yer alan içerik analizi yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırma, sosyal olguların doğal ortamlarında ve katılımcıların perspektifinden anlaşılmasını hedeflemektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008). İçerik analizi ise geniş bir veri çeşitliliğini (metin, görsel vb.) sistematik bir şekilde incelemeye olanak tanımaktadır (Arıkan, 2007).

3. JOHANNA MAGNALENA BEYER'İN HAYATI

J. M. Beyer, 1888 yılında Almanya'da Leipzig şehrinde doğmuştur. Beyer'in 1923'te Amerika Birleşik Devletleri'ne taşınmasından önceki hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Leipziger Singakademie'de üç yıl boyunca şarkı söylemiş, Deutscher Konservatorien ve Musikseminare'de piyano, armoni, teori, kontrpuan, şarkı söyleme ve dans eğitimi alarak mezun olmuştur (Rickards, 2009).

“1988'de, Essential Music'in 100. Doğum Günü Anma Konserleri vesilesiyle, hayatı hakkında daha fazla bilgi edinme umuduyla bir dizi eski meslektaşıyla röportaj yapılmıştır. John Cage, Sidney Cowell, Lou Harrison, William Russell, Otto Luening ve diğerleri de Beyer hakkında benzer anılar sunmuşlardır. Onu tanıyorlardı ama neredeyse hiç tanııyorlardı. İnsanları inançlarında kararlı, ancak garip ve bilmesi zor biri olarak etkilemiştir. Uzun boylu, köşeli, garip ve bilinçli olarak tanımlanmıştır. Piyanistliği ve müzisyenliği mükemmel, Almanya'daki müzik eğitimi ise geleneksel ve sağlam olarak hatırlanmaktadır” (Kennedy ve Polansky, 1996: 719-720).

1911-1914 yıllarını Amerika'da geçiren Beyer, Besteciler Forumu konser programında verdiği biyografik notlara göre, 1923 yılında Mannes Müzik Koleji'nde okumaya başlamış ve bu kurumdan 1927 yılında solfej diploması ve 1928 yılında öğretmenlik sertifikası almıştır (Hiser, 2009). 1920'lerin sonunda veya 1930'lu yılların başlarında Ruth Crawford, Charles Seeger ve Dane Rudhyar ile çalışmaya başlamıştır. 1932 yılında çalışmaları Yaz Olimpiyatları resim yarışmasındaki müzik etkinliğinin parçası olmuştur. 1934 yılında New School for Social Research'de Henry Cowell'in perküsyon derslerini almıştır. Bu süreçte bir süre Cowell'in sekreterliği ve asistanlığını yapmıştır (Kennedy ve Polansky, 1996).

İlk performansı 1933'te New School for Social Research'de, *Soprano, Piyano ve Perküsyon için Üç Şarkı* eserinin seslendirilişidir. Bir yıl sonra Henry Cowell'in San Fransisco'daki New Music Society of California konserlerinden birisinde *Suite for Clarinet and Fagot* eserini icra etmiştir. 1930'ların sonunda Kuzeybatı perküsyon turlarında John Cage, *Perküsyon için Üç Hareket* eserinin iki bölümünün performansını gerçekleştirmiştir.

“Beyer, bu eseri 1939'da bestelemiş ve muhtemelen 1935'te New School'da Henry Cowell'in perküsyon dersinde tanıştığı Cage'e ithaf etmiştir” (Kennedy ve Polansky, 1996: 723).

1936 yılında Beyer, Modern Besteci adlı oyunu yönetmiştir. Oyun, Central Manhattan Müzik Merkezi'nde Federal Müzik Projesi'nin himayesinde sahnelenmiştir. Beyer'in bu çalışmaları, 1936 ve 1937 yıllarında New York Besteciler Forumu'nda iki kere daha seslendirilmiştir (Beal, 2015).

Beyer, hayatının son yıllarında Amyotrofik Lateral Skleroz (ALS) ile mücadele etmiş, 1944'te New York'ta ölmüştür. Notalarından bazıları Frog Peak/Johanna Beyer Projesi aracılığıyla yeniden kopyalanmıştır. Düzenleme ve yeniden kopyalama, projeye ilgilenen gönüllü bestecilerin katkıları ile sağlanmıştır. 1988 yılında New York Essential Music, doğumunun yüzüncü yılı nedeniyle Beyer'in müziğini yeniden canlandırmış ve çalışmalarını inceleyen iki konser sunmuştur (Kennedy ve Polansky, 1996).

Beyer'in müziğinin çoğu, özellikle 1931 ile 1939 arasında yazılanları, Ruth Crawford Seeger, Charles Seeger, Henry Cowell, Dane Rudhyar ve Carl Ruggles'in da aralarında bulunduğu Amerikalı ultra-modernistlerin estetiğini yansıtmaktadır. Eserlerinde, Charles Seeger ve Cowell tarafından geliştirilen ve en ünlüsü Ruth Crawford Seeger'in eserlerinde dile getirilen teorik bir kompozisyon sistemi olan “uyumsuz kontrpuan” örnekleri görülmektedir. Beyer, müziğini meslektaşlarının müziğinden ayıran kendine özgü jest ve prosedürler geliştirmiştir. Kompozisyonları kaynakların ekonomik kullanımı, dengeli ve iyi yapılandırılmış formlar, benzersiz bir mizah ve karpis duygusu ve deneyselliğe bağlılık ile karakterize edilmektedir (Dees, 1998).

Müziği, yaşamı ve ölümünden sonra onlarca yıl boyunca göz ardı edilmiş olsa da, 1930'larda yaratılan en deneysel ve kehanet niteliğindeki eserler arasında yer almaktadır. *Kürelerin Müziği* (1938) eseri bir kadın bestecinin elektronik enstrümanlar için bestelediği bilinen ilk eserdir (Hinkle-Turner, 2000).

The Suite for Clarinet (1932) eseri, ritmik süreçlere yönelik, perdeye dayalı yaklaşımın en eski örneklerinden bazıları içerir. Bu yaklaşım 1940'ların sonlarına kadar yeniden tam olarak araştırılmayacaktır.

Beyer, ilk ikisi 1936'dan önce, sonuncusu 1943'ten sonra olmak üzere beş adet *String Quartet* bestelemiştir. “1. ve 2. *String Quartet*, yirminci yüzyıl yaylı çalgılar dördlüsü literatürünün önemli ve şimdiye kadar eksik olan bir parçasıdır” (Rickards, 2009: 13).

Beyer'in yeni müziğin gelişimine en önemli katkısı perküsyon topluluğu repertuarıdır. 1933 tarihli *Percussion Suite* eseri, bu türdeki en eski örneklerden biridir ve perküsyonun abartısız ve sessiz ifade olanaklarını keşfetmesi açısından çağdaşlarından farklıdır. Beyer'in perküsyon müziği, mizah anlayışı ve daha saf ritmik keşif yerine sürece vurgu yapmasıyla çağdaşlarınınkinden ayrılmaktadır (Kennedy ve Polansky, 1996).

4. MOVEMENT FOR DOUBLE BASS AND PIANO ESERİNİN İNCELENMESİ VE YORUMLAMA ÖNERİLERİ

J.M. Beyer'in 1936 tarihli, dört dakikalık *Movement for Double Bass and Piano* eserinin ilk seslendirilişi 1994 yılında kontrbas sanatçısı Robert Black tarafından New York City'deki Roulette'de gerçekleşmiştir (Rickards, 2009). Beyer'in 1930'ların ilk yarısındaki müziği, Henry Cowell ve Ruth Crawford Seeger başta olmak üzere değerli kompozisyon danışmanları tarafından, belirli ultra-modern teknikler kullanılarak geliştirilmiştir (Reese, 1999). Beyer'in *Movement for Double Bass and Piano* eseri uyumsuz kontrpuan özellikleri sergilemekle birlikte, bu özelliklerin ötesinde üslup genişlemesinin işaretlerini göstermektedir (Spilker, 2011). *Movement for Double Bass and Piano*, Beyer'in tek bir parça içinde aşırı aralıkların kullanılması konusundaki tercihlerini net bir şekilde göstermektedir. Performans çalışmaları perspektifinden bakıldığında bu eser, uyumsuz kontrpuan ve tekrar etmeme ilkesi gibi unsurların rolünü netleştirmeye yardımcı olacak şekilde kontrbasın ses aralığının keşfi haline gelmiştir (Reese, 1999; Craddock, 2015).

"*Movement*, Beyer'in kontrbasın kendisini keşfetmesi olarak anlaşılabilir. Beyer, kendisi için özellikle alışılmadık olarak öne çıkan hiçbir kompozisyon tekniği kullanmamış ve enstrüman üzerinde genişletilmiş teknikler denememiştir. Bunun yerine, kontrbasın neler sunabileceğini ortaya çıkarmasına izin vermektedir" (Craddock, 2015: 12).

Movement for Double Bass and Piano eseri, motifler dikkate alındığında altı yapısal bölüme ayrılmaktadır. 1-7. ölçüler I. bölüm, 8-17. ölçüler II. bölüm, 18-37. ölçüler III. bölüm, 38-54. ölçüler IV. bölüm, 55-90. ölçüler kadans, 91-98. ölçüler *codetta* olarak analiz edilmiştir.

Şekil 1: *Movement for Double Bass and Piano* Eseri'nin 1-7. Ölçüleri (Beyer, 1936)

Şekil 1'de 1-7. ölçüler arasında kontrbas partisindeki aralıkların minör üçlülere doğru genişlediği ve sonrasında boşlukların kromatik olarak doldurulduğu görülmektedir. Kontrbas partisi açılış motifini çaldıktan sonra, onu kromatik olarak geliştirmeye başlamıştır. Parçanın girişinde yer alan *forte sempre* ifadesi motifin devamlı kuvvetli bir şekilde çalınmasını ifade etmekte ve bu

dinamik 50. ölçüdeki *crescendoya* kadar sürmektedir. İcracılar için *forte* nüansının kesintisiz sürdürülmesi, ifadenin bozulmaması açısından önem teşkil etmektedir. Bu çalışmada gözlemlenen yoğunluk, baştan sona tek bir ifade üzerindeki ısrarlı duruştan kaynaklanmaktadır.

Şekil 2: *Movement for Double Bass and Piano* Eseri'nin 8-13. Ölçüleri (Beyer, 1936).

Şekil 2'de yer alan işaretli ölçülerdeki motifteki aralıklar, oktav aralıklara genişlemiştir. Kontrbas partisinde duyulan motife, 10. ölçüde piyano da katılmaktadır. Bu iki enstrüman, giderek artan ritmik karışıklık ve armonideki yoğun uyumsuzluk ile ilk motifi geliştirmeye devam etmektedir. Buradaki sonuç motifin dikey genişlemesidir.

Her yeni gelen motif, ilkinin yansıması şeklindedir. Bu süreç genişletilmiş bir uyumsuz melodi ile sonuçlanmıştır (Craddock, 2015).

The image displays a musical score for a piece titled 'Movement for Double Bass and Piano' by Béla Bartók, measures 21-33. The score is written in bass clef and consists of three systems. The first system (measures 21-24) shows a melodic line in the double bass and a piano accompaniment. A red bracket highlights a specific section of the melody in measure 21, indicating a chromatic expansion. The second system (measures 25-29) continues the melodic line and piano accompaniment. The third system (measures 30-33) shows the melodic line and piano accompaniment, with a red bracket highlighting a section of the melody in measure 30, indicating a chromatic expansion. The score includes various musical notations such as notes, rests, and accidentals.

Şekil 3: *Movement for Double Bass and Piano* Eseri'nin 21-33. Ölçülerindeki Melodinin Uyumsuz/Kromatik Genişlemesi Örneği (Beyer, 1936).

Şekil 3'te görüldüğü gibi motifin dikey genişlemesi uyumsuz melodilere dönüşmektedir. Bu dönüşümler gerçekleştiikten sonra, sonraki bölümlerdeki dönüşümler ve genişlemeler hem orijinal motiftten, hem de onun ürettiği malzemeden yararlanmaktadır. Süreç birbirini izleyen her bölümde, öncelilere göre daha uzun, uyumsuz ve dikey olarak genişleyerek ilerlemektedir. Şekil 3, melodinin bir oktavdan daha büyük bir aralığı kapsayacak şekilde aralıkların yavaş yavaş büyüdüğü kısımdan bir alıntıyı göstermektedir.

Piyano partisi büyük ölçüde kontrbas melodisinin uzantısı şeklindedir. Eşlik partisinde müzik, solo parti kadar karmaşık hale gelmemektedir. Piyano, kontrbas partisile aynı seviyede bir evrim sergilememekte ancak kontrbas partisinin ana hedeflerini ve melodideki uyumsuzluğu güçlendirmektedir. Piyanonun üst partisi kontrbasın ana motifini çalarak küçük melodik genişlemeler yapmaktadır. Bu

parçada piyanonun temel katkısı, her ardışık yapısal bölümde giderek daha büyük eş zamanlı aralıkları kapsamaktadır. 31. ölçüye gelindiğinde aralıklar oktav aralıkları kapsayacak şekilde büyümektedir.

The image displays a musical score for a piece titled "Movement for Double Bass and Piano". The score is presented in a single system with four staves. The top staff is a single line of music, likely for the double bass, starting with a dynamic marking of *p* and featuring various dynamics including *pp*, *sfz*, and *ppp*. The second staff is a bass clef staff, starting at measure 64 with a dynamic of *p* and a *crescendo molto* instruction, followed by a *f* dynamic and a *tr* (trill) marking. The third staff is a bass clef staff starting at measure 71 with a *pp* dynamic and a *stringendo* instruction, followed by a *f* dynamic and a *pp* dynamic. The fourth staff is a grand staff (treble and bass clefs) starting at measure 78 with a *mf* dynamic, followed by a *f* dynamic. The score includes various musical notations such as slurs, accents, and dynamic markings.

Şekil 4: *Movement for Double Bass and Piano* Eseri'nin 55. Ölçüsünden İtibaren Başlayan Kadans (Beyer, 1936).

Şekil 4'te gösterildiği gibi, 55. ölçüde başlayan kontrbas kadansı ile müzik yeniden tek satıra inmektedir. Önceki bölümlerdeki uyumsuz ifadeler devam ederken kadans, önceki materyalden farklı birçok dinamik gösterge içermektedir. Son olarak piyano, kadans öncesi malzemenin kısa ve daha az yoğun dokulu ifadesiyle kontrbas partisine yeniden katılmaktadır.

Hızın tek düze olması ve parçadaki etkileyici göstergelerin eksikliği aşırılıklarla birleştiğinde müziğe yoğunluk kazandırmaktadır (Straus, 1995).

The image displays a musical score for a double bass and piano piece, specifically focusing on the dynamic changes in the 50th measure. The score is written in bass clef and 3/4 time. It consists of seven staves of music, each with a measure number and dynamic markings. The dynamics range from *f* (forte) to *ppp* (pianissimo) and back to *f*. The score includes various musical notations such as trills, triplets, and accents.

48 *p* *pp* *p*

57 *pp* *sfz* *p* *ppp* *p* *crescendo molto*

66 *f* *pp*

72 *stringendo* *f* *pp* *p*

77 *sfz* *sfz* *sfz* *sfz* *sfz*

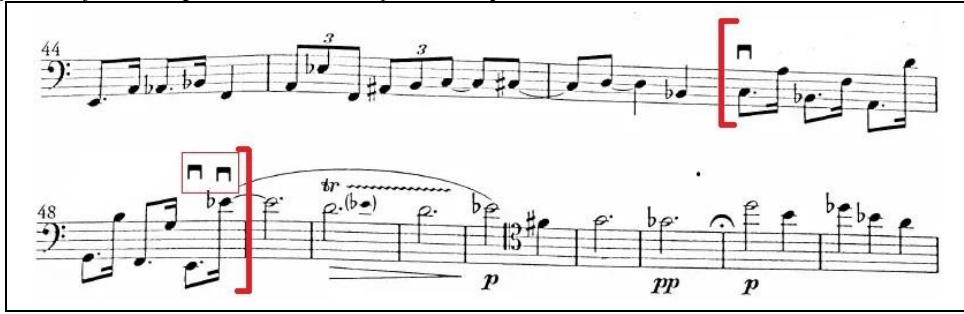
87 *sfz* *f* *p* *mf* *f*

93 *mf* *p* *pp* *ppp* *f* *pizz.*

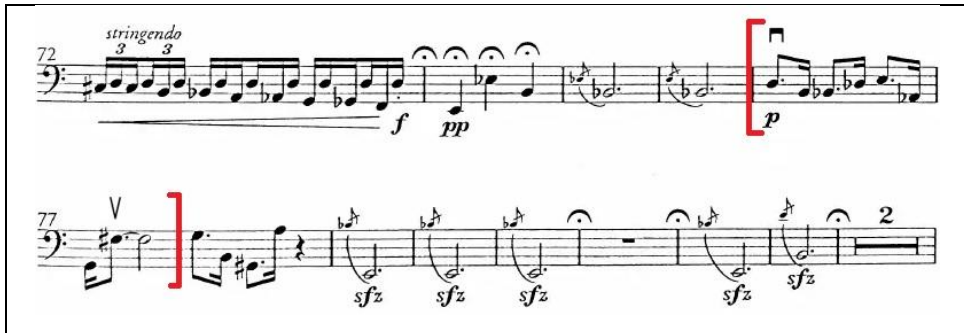
Şekil 5: Movement for Double Bass and Piano Eseri'nin 50. Ölçüsünde Başlayan Nüans Değişimleri (Beyer, 1936).

Şekil 5'te eserdeki *forte sempre* nüansının ilk kez değiştiği kesit gösterilmektedir. 50. ölçüde gelen *decrescendo* ile nüans *pianissimo* seviyesine düşmektedir. 59. ölçüde *pianissimo* nüansını takip eden sürpriz bir vurgu dikkat çekmektedir. Parçanın sonuna kadar *piano* nüansından sonra sürpriz bir şekilde

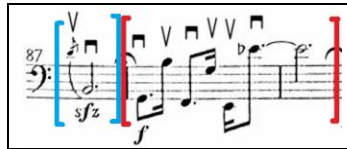
gelen vurgulu notalar bulunmaktadır. 72. ölçüde görülen *stringendo* pasajda aralıkların açılmasıyla, çalım sırasında sağ elde tel atlama gerekirken ve bu sebeple teknik zorluk oluşmaktadır. Bu pasajda *crescendo* nüansının elde edilebilmesi için, tel atlamanın getireceği zorluğa ek olarak, geniş yay kullanımı tavsiye edilmektedir. Parça, *pianissimo* çalınan akorlardan sonra, iki tane sekizlik notanın sürpriz bir şekilde *forte* ve *pizzicato* olarak çalınmasıyla sonlanmaktadır.

Şekil 6: Movement for Double Bass and Piano Eseri'nin 48. Ölçüsü İçin Tavsiye Edilen Yay Kullanımı (Beyer, 1936).

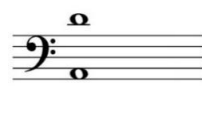

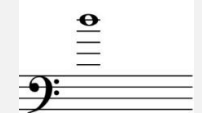
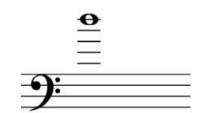
Şekil 7: Movement for Double Bass and Piano Eseri'nin 77. Ölçüsü İçin Tavsiye Edilen Yay Kullanımı (Beyer, 1936).

Şekil 8: Movement for Double Bass and Piano Eseri'nin 87 ve 88. Ölçüsü İçin Tavsiye Edilen Yay Kullanımı (Beyer, 1936).

Şekil 6, 7 ve 8'de görülmekte olan ölçülerde noktalı sekizlik ardından gelen onaltılık notalar, gösterilen ölçüler ve tüm tekrarlarında hem ritmik, hem de teknik

olarak zorluk oluşturmaktadır. Bunun temel sebebi, bu ritmik kalıbın eşit olmayan yay kullanımını gerektirmesi ve yayın büyük hareketleri farklı tellerde yaparken, temas noktalarının değişmekte olmasıdır. Bu sorunları çözmek için, bu ritmik hareketlerin aynı yay üzerinde çalınması kolaylık sağlamakta ancak bu ritmin geldiği tüm pasajlarda aynı yay pozisyonunu kullanmak mümkün olmamaktadır. Bu pasajlarda tel geçişi sebebiyle oluşan gürültünün azaltılması için belirtilen yay pozisyonlarının kullanılarak çalınması tavsiye edilmektedir. Bu ve benzeri pasajları çalarken, ritmik aksaklıkların önüne geçebilmek için, yayın her zaman aynı temas noktasından başlanarak çalınması tavsiye edilmektedir. Şekil 8’de yer alan 87. ölçüdeki gibi süslemeli notaların uzun notasının vurgulu ve kuvvetli çalınmasının gerektiği pasajlarda, ana notanın çekerek yayla çalınması tavsiye edilmektedir.

1-7. ölçüler	8-17. ölçüler	18-37. ölçüler
		
38-54. ölçüler	55-90. ölçüler	91-98. ölçüler
		

Tablo 1: *Movement for Double Bass and Piano* Eseri’nde Kullanılan Ses Aralıkları

Tablo 1’de parçada kontrbas partisinde kullanılan ses aralığının, 18. ölçüden itibaren neredeyse üç oktav mesafesinde olduğu görülmektedir. Bu durum dinleyici için ilginç bir ses deneyimi olmakla birlikte, icracı için bir meydan okumadır.

5. SONUÇ

Movement for Double Bass and Piano eseri, J. M. Beyer’in teknik yenilikleri müzikal eserine başarıyla entegre ettiği bir örnektir. Eser, geleneksel müzik formlarından saparak, yeni ses denemeleri ve yapısal yaklaşımlarla öne çıkmaktadır. Beyer’in bu teknik özgünlüğü, onu dönemindeki diğer bestecilerden ayıran bir özelliktir. Çalışmanın amacı, J. M. Beyer’in *Movement for Double Bass and Piano* adlı eserinin yapısal ve melodik analizinin yapılması ve parçanın kendine özgü olan özelliklerinin farkındalığının yaratılması ile daha iyi yorumlanmasını sağlamaktır.

Beyer, *Movement for Double Bass and Piano* çalışmasının temelini geniş aralıklar kullanarak oluşturmuş ve bu aralıkları müzikal süreçlerin temel taşı haline

getirmiştir. Kullandığı genel aralık, kalın Mi telinden, Sol telindeki ikinci Re notasına kadar uzanmaktadır. *Movement for Double Bass and Piano* eserinin en çarpıcı anlarının, kontrbas partisindeki ses aralığının genişlemesiyle meydana geldiği görülmektedir. Bu durum Beyler'in kompozisyon stiline kromatik doğasını kısmen yansıtmaktadır. Beyler'in kontrbasa aşına olmamasından dolayı kontrbas için yazdığı aynı oktav içindeki partiler, çalınması zor olmasa da, parmak kalıpları açısından uygun değildir. Aynı zamanda kontrbas partisindeki aralıkların genişlemeye başladığı anlarda sol elin hareket ettirilmesi açısından kolaylık oluşması ile birlikte, bu mesafelerin çalınması için gerekli olan geniş yay hareketleri doğal bir *crescendo* yaratarak geçişler sırasında ivmeyi arttırmıştır. Bu parça geniş aralıkların kullanılmasıyla dikkat çekmekte ve bir bütün olarak yeni bir kontrbas solo türü sunmaktadır. Bu anlamda *Movement for Double Bass and Piano* eseri, solo kontrbas repertuarındaki gelişmelerin habercisi olarak değerlendirilebilir.

Az bilinen veya bilinmeyen eserlerin icrası her zaman olağandışı zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu parçadaki genişleyen aralıkları akıcı çalabilmek için sağ el farkındalığının sağlanması ve belirli yay seçimleri yapılarak tel geçişlerinde ortaya çıkan gürültünün azaltılması önem arz etmektedir. Tekrarlayan ritim kalıplarının peş peşe geldiği pasajlarda yayın her zaman aynı yerinden başlayarak çalmak, ritim aksaklıklarının önüne geçilmesini sağlayacaktır. Bu sebeple icracının parçadaki bu ritimler için kendi becerileri doğrultusunda yay haritası oluşturması ve parmak seçimlerini de yine bireysel olarak kendi becerileri doğrultusunda yazması tavsiye edilmektedir.

Movement for Double Bass and Piano, sadece teknik yenilikleriyle değil, aynı zamanda derin duygusal ifadesiyle de dikkat çekmektedir. Beyler modern müziği, sadece bir teknik oyun alanı olarak değil, aynı zamanda duygu ve anlamın bir ifadesi olarak görmüştür. *Movement for Double Bass and Piano* eseri, bu bağlamda Beyler'in müzikal vizyonunu yansıtmaktadır. Bu eser, Beyler'in modern müzik akımlarına yapmış olduğu katkılar nedeniyle önemlidir. Eser, döneminin müzikal anlayışını sorgulayan ve geliştiren bir çizgide yer almaktadır. Beyler, aynı zamanda dönemindeki kadın besteciler arasında önemli bir figürdür. *Movement for Double Bass and Piano* gibi eserleriyle, kadın bestecilerin müzik dünyasındaki yerini güçlendiren ve yenilikçi bir perspektif sunan bir öncü olarak hatırlanmaktadır.

Etik Beyan

Bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

- Arıkan, R. (2007). *Araştırma teknikleri ve rapor hazırlama*. (6. Baskı). Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Beal, A.C. (2015). Johanna Beyer. *Journal of the Society of Amerikan Music*, 12(3), 354-357.
- Beyer, J. M. (1936). *Movement for Double Bass and Piano (2. Baskı)*. USA: Frog Peak Music.
- Boland, B. (2007). Experimentation and Process in the Music of Johanna Beyer, *Journal VivaVoce*, No.76.
- Craddock, M.C. (2015). *Performance, analysis and interpretation in the solo double bass works of Magdalena Beyer and Vivian Fine*, (Doktora Tezi). University of Oklahoma Graduate Collage, Oklahoma.
- De Graaf, Melissa J.(2005). "Documenting Music in the New Deal: The New York Composers' Forum Concerts, 1935-40.", (Doktora Tezi). Boston: Brandeis University.
- Dees, P. Y. (1998). *An annotated catalog of available intermediate-level keyboard music by women composers born before 1900*. USA: University of Miami, ProQuest Dissertations Publishing.
- Hinkle-Turner, E. (2006). *Women composers and music technology in the United States: Crossing the line*. Ashgate Publishing, Ltd.
- Hiser, K. (2009). "An Enduring Cycle": *Revaluating the Life and Music of Johanna Beyer*, (Yüksek Lisans Tezi). USA: University of Miami.
- Karasar, N. (2009). *Bilimsel araştırma yöntemi*. (20. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kennedy, J., & Polansky, L. (1996). "Total Eclipse": The Music of Johanna Magdalena Beyer: An Introduction and Preliminary Annotated Checklist. *The Musical Quarterly*, 80(4), 719-778.
- Reese, K. (1999). Ruhelos: Annäherung an Johanna Magdalena Beyer. *MusikTexte: Zeitschrift für Neue Musik*, (81-82), 6-15.
- Rickards, G. (2009). Johanna Magdalena Beyer: Suites for Clarinet 1 & 1b; String Quartets Nos 1-2; Three Songs for Soprano and Clarinet; Bees; The Federal Music Project; Movement for 2 Pianos; Movement for Double-Bass and Piano; Ballad of the Star-Eater; Three Pieces for Choir; Piano Sonatina in C. Catalogue: *Cambridge University Press*, 63(217), 73-80.
- Seeger, C. (1994). "Studies in Musicology II: 1929-1979, edited by Ann M. Pescatello", *Yearbook for Traditional Music*, 27, s. 173.
- Spilker, J.D. (2011). The Origins of Dissonant Counterpoint: Henry Cowell's Unpublished Notebook: *Journal of the Society for American Music*, 5(4), 481-533.
- Starr, D. G. (2016). *Analysis and interpretation of the duets for woodwind and voice by Johanna Magdalena Beyer*. (Doktora Tezi). University of Oklahoma Graduate Collage, Oklahoma.
- Straus, J. (1995). *The Music of Ruth Crawford Seeger*. New York: Cambridge University Press.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. 7. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

AŞI TEREDDÜDÜ VE DUYGULAR¹

VACCINE HESITATION AND EMOTIONS

Aylin DİKMEN ÖZARSLAN*, Hatice ÖZER**

Geliş Tarihi: 09.05.2024
(Received)

Kabul Tarihi: 16.05.2025
(Accepted)

ÖZ: Aşılar modern tıbbın, özellikle halk sağlığının gelişmesinde en güçlü araç olarak anılmaktaysa da ilk aşı uygulamasından bu yana karşıtlarını da yaratmışlardır. Günümüzde ise aşılar karşı olumsuz algı ve tutumların giderek yaygınlaştığı görülmekte ve bu durum tıp aktörlerinin çoğu tarafından önemli bir risk olarak işaretlenmektedir. Bu çalışma bu olumsuz tavırların nedenlerini ortaya koymaya çalışan ve 2023 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen nitel bir araştırmanın verilerinden yararlanarak söz konusu algı ve tutumları şekillendiren ve besleyen duygulara odaklanmaktadır. Çalışmada, araştırmanın amaçlarına uygun olarak, aşıların tümüne ya da bir kısmına karşı olumsuz algı ve tutumları olduğunu kabul eden otuz kişi ile yarı yapılandırılmış yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Anılan araştırma genel olarak aşılar karşı kişilerde gelişmiş olan karşıtlığı/tereddüdü/çekimsizliği besleyen faktörleri anlamayı amaçlamıştır ancak veriler analiz edilirken duyguların bu anlamda önemli rol oynadığı anlaşılmıştır. Böylece bu makale, aşı karşıtlığı olgusunun altında yatan duyguları merkeze almıştır. Duygular her türlü sosyal ilişki ve deneyimin bir parçasını oluşturmakta, etkileme ve etkilenme gücü sayesinde tutumların şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Aynı şekilde aşı konusunda da kişilerin düşünce ve tavırlarını belirleyen etkenlerden biri olduğu gibi, bulaşma yoluyla bunların diğerlerine yayılmasına da yol açmaktadır. Çalışma hem çocukluk çağı hem de Covid-19 aşılarıyla ilgili duygulara bakmakta böylece anti-aşı tutumlarının koşullara, zamana ve bağlama göre değişiklik gösterebildiğini savunmaktadır. Ayrıca çalışma, aşı karşıtlığının basitçe cahillik, bilim dışılık vb. kavramlarla açıklanamayacağını göstermesi açısından alana katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

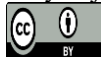
Anahtar Kelimeler: Aşı tereddüdü, aşı karşıtlığı, duygular, duygusal bulaşma.

ABSTRACT: Although vaccines have been recognized as the most powerful tool of modern medicine, especially in the promotion of public health, they have also created opponents since the first vaccine was introduced. Nowadays, it is seen that negative perceptions and attitudes

¹ Bu çalışma için etik kurul izni Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nden, 04.10.2022 tarih ve E-32128941-050.99-77307 sayılı karar ile alınmıştır. Çalışma, "Covid-19 pandemisinin yeniden gündeme getirdiği aşı karşıtlığı" başlıklı, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenmiş (Proje No: 2022-01) araştırma projesinin bir bölümüne dayanmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, aylin.dikmen@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3301-8488.

** Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, hatice.ozer@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8052-6982.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Dikmen Özarslan & Özer

towards vaccines are becoming increasingly widespread and this situation poses a significant risk for most medical actors. The study focuses on data from a qualitative study conducted in Istanbul in 2023 to explore the reasons for these negative attitudes, focusing on the emotions that shape and nurture these perceptions and attitudes. In the study, semi-structured face-to-face interviews were conducted with thirty participants who admitted that they had negative perceptions and attitudes towards all or some of the vaccines, in accordance with the aims of the research. The aforementioned research generally aimed to understand the factors that feed people's opposition/hesitation/abstention towards vaccines, but when analyzing the data, it was understood that emotions play an important role in this sense. Thus, this article has centered on the emotions underlying the anti-vaccination phenomenon. Emotions form a part of all kinds of social relationships and experiences and play an important role in shaping attitudes thanks to their power to influence and be influenced. Likewise, it is one of the factors that determine people's thoughts and attitudes about vaccination, and it also causes them to spread to others through contamination. The study looks at feelings about both childhood and Covid-19 vaccines, thus arguing that anti-vaccine attitudes can vary according to circumstances, time, and context. In addition, the study aims to contribute to the field by showing that anti-vaccination cannot be explained simply by concepts such as ignorance and unscientific.

Key Words: Vaccine hesitancy, anti-vaccination, emotions, emotional contagion.

EXTENDED ABSTRACT

Vaccines are considered the most powerful tool in modern medicine, especially in promoting public health. However, since the first vaccine application, it has also created its opponents. Nowadays, it is seen that negative perceptions and attitudes towards vaccines are becoming increasingly widespread and this situation poses a significant risk for most medical actors. For example, WHO listed anti-vaccination among the top ten threats to health in 2019.

The concept of anti-vaccination involves "vaccine hesitancy" and "vaccine rejection". Therefore, it is necessary to approach the concept from a broad perspective, including those who do not trust some of the vaccines, their ingredients, scientific processes and institutions, those who focus on the harms they are thought to cause to the (social) body, and those who sometimes display hesitant or indecisive attitudes. This is due to the fact that anti-vaccination involves much more complex processes than simply deciding to vaccinate or not to vaccinate.

This study aims to understand the reasons for anti-vaccination, but focuses especially on the emotions that are effective here. Discussing emotions in the field of social sciences, free from modern intellectual labels such as "irrational" or "unscientific", has become widespread since the late twentieth century. The study attempts to problematize the social nature of emotions through Sara Ahmet's statement "how emotions function in shaping the outer surface of individual and collective bodies" (2019), in order to understand agency in vaccine-hesitant groups.

Emotions have long been recognized as predictors of health behaviors. Moreover, research also shows that emotions can influence vaccination intention, and it is suggested that vaccination decision-making is emotionally charged. As vaccine rejection becomes more evident with the vaccines introduced to combat the Covid-19 pandemic it seems important to understand the impact of emotions that determine negative attitudes towards vaccines. This study is based on data obtained from a research conducted in Istanbul in 2023. The study

traces the emotions that affect attitudes against vaccines in the data obtained through semi-structured face-to-face interviews conducted with thirty people who have negative perceptions and attitudes towards vaccines.

The participants in the study were 18 women and 12 men, and their average age was 41.9 years old. Six of them have high school education, one has an associate degree, sixteen have undergraduate education and seven have graduate education, meaning that the education levels of the participants are high.

First of all, it should be said that there is a general acceptance among the participants that talking and discussing vaccine hesitancy or vaccine rejection creates a risk of stigmatization. Many emotions such as fear, anxiety, doubt and concern arise when dealing with vaccines. In studies aiming to determine the factors affecting the increase in vaccine hesitancy, it is emphasized that the feeling of trust is one of the most important factors. This includes trust in the vaccine as a product, trust in healthcare professionals, and trust in policy makers. However, it is stated that pharmaceutical companies, for example, generally have the lowest level of trust - along with politicians. As a matter of fact, distrust of pharmaceutical companies, WHO and the state was frequently expressed among the participants of the study. The sense of trust seems particularly dominant when it comes to Covid-19 vaccines. As a matter of fact, when childhood vaccines are compared with Covid-19 vaccines, it is understood that there is a very serious difference between the trust in them.

Fear and anxiety are frequently encountered emotions in vaccine hesitancy, and beliefs and attitudes that we can describe as conspiracy theories have an important place on their basis. Conspiracy theories talk about risks ranging from individual to general, such as vaccines causing various diseases, causing infertility, and disrupting the genetic structure.

Hornsey and Fielding (2017) distinguish between "surface attitudes" and "attitude roots" to explain the underlying motivations. According to this distinction, there are specific and concrete attitudes above the surface, while below the surface there are fears, ideologies, world views, vested interests and identity needs that sustain and motivate these attitudes. Therefore, in order to understand the surface attitudes of anti-vaccine, vaccine hesitancy or vaccine rejection, there is a need to understand the emotions underlying these attitudes and which have an important role in establishing not only the individual but also the social sphere.

1. GİRİŞ

Aşılar tıbbi bir tertibatın ürünü oldukları kadar, neredeyse ilk keşiflerinden bu yana toplumun bazı kesimleri için korku, kaygı ve endişe üreten bir sosyal etkileşim alanının da konusu olmuşlardır. Aşılarla ilgili, aşı karşıtlığı (*anti-vaccination*) olarak adlandırılan ve bu türden duygu palazlanması yaratan ilk toplumsal hareket; Dr. Edward Jenner'in çiçek aşısı çalışmalarında sığırdan faydalanmasıyla, aşıların insanları "hayvanlaştıracağı" gibi iddialarla başlamış ve İngiltere'de, ardından Amerika Birleşik Devletleri'nde çocukların zorunlu aşılanmasını insan haklarına karşı girişim olarak gören bir dizi oluşumun faaliyetleriyle sürüp gitmiştir (Dubé vd. 2015:100). Anti-aşı söylemlerinin geçmişini ele alan çalışmalar, tarih boyunca aşı karşıtlarının argümanlarının bu ilk hareketten yani aşıların beden üzerinde yaratacağı tahribata dair korkudan beslendiğini ve değişmeden günümüze kadar geldiklerini savunmaktadır (Wolfe ve Sharp, 2002). Halk sağlığı otoritelerince

“yanlış/çarpıtılmış bilgileri esas alan, akıl/bilim-dışı, safsatıcı, manipülatif veya kompto teorisyenleri” olarak adlandırılan ufak bir grubun kayda değer olmayan tarihsel gerilimi gibi aktarılan bu durum, altında yatan toplumsal/kültürel motivasyonlar göz ardı edilerek aşı karşıtlığıyla mücadele genellikle terapötik tıbbı ve onun önleyici müdahalelerine indirgenmektedir. Oysa aşı tarihinin, hâlâ yakından izleyebildiğimiz önemli bir parçası olan Covid-19 aşlarıyla birlikte karşıtlığın yeni toplumsal örüntüler yaratabildiğini, karşıt argümanlarınsa beden ve insan haklarıyla ilgili tekil düzlemde nüfusun bedeniyle ilgili argümanlara eklenerek duygu haznesini epey bir genişletip büyüttüğünü görebilmekteyiz.

Duygular uzun süredir sağlık davranışlarının belirleyicisi olarak kabul edilmektedir. Benzer şekilde araştırmalar, duyguların aşılama niyetini etkileyebileceğini de göstermektedir ve aşı kararı vermenin duygu yüklü olduğu ileri sürülmektedir (Liu ve Chu, 2022: 2097). Bu bağlamda bir yandan Dünya Sağlık Örgütü’nün (DSÖ) 2019 gibi yakın bir tarihte, en önemli küresel sağlık riskleri listesinde ilk ona aldığı diğer yandan Covid-19 pandemisi sürecinde hem daha da gün yüzüne çıkan hem de kimilerince kamusal bir tehdit olarak algılanan aşılar karşı olumsuz algı ve tutumları besleyen duyguların etkisini ve bunların toplumsal alana yayılmasını anlamak önemli hale gelmiştir.

Bu ihtiyaçtan hareketle bu çalışmada, İstanbul’da 2023 yılında tamamlanan fenomenolojik bir araştırmanın verilerinden yararlanılarak, anti-aşı failliğinde etkili olan duyguların izi sürülmekte; bunların hangi şekillerde dolaşıma girdiğine, dönemsel değişimlere ve kamusal alanda yarattığı duygusal bulaşıcılığa (*emotional contagion*) odaklanılmaktadır. Çocukluk çağı aşlarıyla Covid-19 aşlarına dair algı ve tutumları birlikte inceleyen bahsi geçen araştırmada, ilk etapta özellikle bir duygu drenajı yapılması hedeflenmemiş ancak aşılardan içeriğinden üretimine kadar bir dizi güvensizlik duygusu ile katılımcıların aşılardan doğacak sonuçlarla ilgili kaygı ve korkularının yoğunluğu dikkat çekmiştir. Bununla beraber katılımcıların anti-aşı söylemlerinde karşılaşılan önemli bir konu da aşılardan doğacağı düşünülen kötü sonuçların nüfusun bedeni ve onun varlığıyla ilişkilendirilmesi olmuştur. Böylece aşılar kimi zaman bedenin bir parçasına veya bütününe kasteden kimi zaman toplum sağlığına, toplumun ahlaki veya kültürel normlarına karşı işleyen bir fail olarak tarif edilmiştir.

Aşılar ve aşılama ile ilgili tutumların birden fazla nedene dayalı biçimde geliştiği görülmektedir. Böylece aşı karşıtlığının düzeyi de tartışılması gereken önemli bir konuya dönüşmektedir. Bu yüzden çalışmanın detaylarına geçmeden önce genellikle şemsiye bir kavram olarak kullanılan ve aşına olduğumuz aşı karşıtı ya da aşı karşıtlığı kavramlarıyla ilgili, bu yazıda da ihtiyaç duyduğumuz bir güncelleştirmeden bahsetmek yararlı olacaktır.

Aşı karşıtlığı aşılama tarihi kadar eski bir olgudur ve genellikle yukarıda sözünü ettiğimiz ilk aşı karşıtı hareketlerde de izlenebileceği üzere çoğu zaman bir

aşı aktivizmini içermektedir. Ancak çoğunlukla aşı karşıtlığının toplumsal formları, örgütlü bir aşı hareketiyle birlikte gelişmemektedir. Hatta günümüzde aşılar karşı katı tutum içindeki çoğu insanın kendini “aşı karşıtı” olarak tanımlamadığı görülmektedir (Capurro vd. 2018; Witteman, 2015). İleride bu çalışmanın verilerinde de izleyebileceğimiz gibi, kendini aşı karşıtı olarak tanımlayan çok az sayıda kişi bulunmaktadır. Bunun yerine “aşı tereddüdü” (*vaccine hesitation*) kavramı günümüz aşı karşıtlığını açıklayan ve bu rabıtayı temsil eden çok daha kullanışlı bir kavrama dönüşmektedir. Aşı tereddütlü birey/grup kavramının aşıların bir kısmına, birtakım içeriklerine, bilimsel süreçlerine, kurumlara güvensizlik duyan ve bunun nüfusa vereceği düşünülen zararlarına odaklanan, yer yer çekimsiz veya kararsız bir tutum içinde olan söz konusu toplumsal kesimi çok daha kapsayıcı biçimde temsil ettiği anlaşılmaktadır.

Aşı tereddüdü yaşayan bireyler, aşılar yönelik aktif bir talepten tüm aşıların tamamen reddedilmesine kadar uzanan geniş bir yelpazede çeşitli tutum ve davranışlara sahiptirler ve heterojen bir grup oluşturmaktadırlar. Bu kişiler aşılama hizmetlerinin varlığına rağmen aşıları erteleyebilmekte, isteksiz olmalarına rağmen yine de aşı yaptırmayı kabul edebilmekte veya bazı aşıları ya da tüm aşıları reddedebilmekte ancak belli bir süre sonra fikir de değiştirebilmektedirler (MacDonald, 2015; Larson vd. 2015: 4165). Bu tutumlar birbirinden o kadar farklıdır ki ulusal aşı haritalarında, aşılarla ilişkin tutumlar bu nedenle net bir biçimde ölçülememektedir (Yaqup vd. 2014). Ancak aşımın bileşenlerine, aşı üreticilerine veya Covid-19 aşılarıyla beraber yoğun biçimde gözlemlendiği gibi aşığı keşfeden kişiye/kişilere karşı veya ulusa yönelik algılanan tehditler etrafında çeşitli türden duyarlıklar görülmektedir.

Bakıldığında aşı tereddütlü gruplardaki anti-aşı failliği; tanımlanması güç, kırılğan ve oldukça büyük bir grupla karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Aşı tereddütlü gruplarda aşılarla ilgili duygu üretiminin detaylarına bakıldığında ise öncelikle bedenle ilgili olarak; aşıların idiyopatik² hastalıklara neden olma, immün sistemi olumsuz biçimde etkileme, bilinmeyen yan etkilerinin bulunması veya bedene zarar vermeyi umursamayan ticari kaygılar nedeniyle hazırlanan aşı politikalarının sonucu olmaları gibi birden fazla spesifik görüş bulunmaktadır (Wolfe vd.’den aktaran Arıcan ve Badur, 2020:277-278). Dikkat edilecek olursa bunlar bireylerin kendi ya da kendisine yakın bedenlerle (örneğin çocuklarının bedenleriyle) kurdukları duygusal ilişkiden doğan mesafelenmeler veya tereddütlerdir. Bunun dışında aşı tereddüdüne yeni bir duygusal boyut da Covid-19 aşılarının uygulamaya girmesi ile eklenmiştir. Bu aşıların bedende yaratacağı düşünülen kimi olumsuz etkiler yanında aşıları keşfeden kişi/kişilerden kaynaklanan

² Oluşumunda bir sebep gösterilemeyen (<https://www.saglikaktuel.com/saglik-ansiklopedisi-idiopatik-nedir--708.htm>)

ve toplumun beden bütünlüğüne kasteden “muhtemel” etkiler de aşı tereddüdünü besleyen yeni duygusal etmenleri gün yüzüne çıkarmaktadır. Dolayısıyla aşılardan ve aşı üreticilerinin bir “dış grup”tan, “biz”den olmayan, güvensiz ve toplumsal bütünlüğü bozacak bir tehdit olarak algılanması söz konusudur. Literatürde yaygın biçimde “komplo teorileri” olarak nitelenen ve çocukluk çağı aşılarda da benzerini görebileceğimiz bazı yaygın olumsuz inanç ve tutumlar, Covid-19 aşlarıyla beraber “sağlıksız nesiller yaratma, üreme hızını düşürme yoluyla ulusal bir dejenerasyona yol açma veya belli bir nüfusu seyreltme” gibi yeni toplumsal duygulanımlar ortaya çıkarmıştır.

2. TOPLUMSAL OLGULARIN İNŞASINDA DUYGULAR

Duyguların, sosyal bilimler alanında “akıl dışı” veya “bilim dışı” gibi modern düşünsel etiketlerden kurtularak tartışılmasının tarihi oldukça yenidir (User, 2020:74). Geçmişte duyguların belirli bir bilim dalı ve terminolojisine sıkışıp kalması nedeniyle bu geç keşif duyguları yirminci yüzyılın sonlarından itibaren çok daha yaygın biçimde tartışmayı mümkün kılmıştır. Bu çalışmayı şekillendiren aşı tereddütlü gruplardaki duygu akışını sorunsallaştırma fikri de bu çabalardan biri olarak okunabilir. Bu anlamda çalışma, aşı tereddütlü gruplardaki duyguların sosyal niteliğini anlamaya çalışmakta ve Sara Ahmed (2019)’den hareketle söyleyecek olursak “bireysel ve kolektif bedenlerin dış yüzeyinin şekillenmesinde duyguların nasıl işlediği” sorusuna odaklanmaktadır.

Duyguların mikro toplumsal alanlarda ve ilişkilerdeki rolünü incelemeye imkân veren bu zeminde duygunun ne olduğu, nasıl tanımlandığı oldukça önemlidir. Öncelikle duygu tek başına soyut, içsel, yalıtılmış bir eylem değildir. Genellikle kişileri bir davranışa iten, bu davranışa da “ruh hali” ya da “renk veren” bir harekettir (Illouz, 2018: 14). Duygu (*emotion*) kelimesi etimolojik olarak Latince’de “hareket etmek, dışarı çıkmak” anlamındaki “*emovere*” kelimesinden türemiştir. Ancak duygular sadece hareketle alakalı değildir, aynı zamanda ilişkiler/bağlılıklarla da alakalıdır. Harekete sevk eden şey aynı zamanda bizi bir yerde tutan ya da barınma imkânı sunan bir şeydir de (Ahmed, 2019: 21). Bu yönüyle duygular sosyal ilişkilerin, etkileşim ve deneyimlerin bir parçası haline gelmektedirler. Aynı zamanda bu dolaşım duyguların bedenler arasında sürekli bir akış halinde olduğunu da göstermektedir.

Duyguyu, Spinoza’ya referansla tanımlayan Massumi (2019:9) onu “etkileme ve etkilenme” gücü olarak ortaya koymaktadır. Duygunun sosyalliğini ifade eden bu tanım da oldukça ufuk açıcudur. Etkileme ve etkilenme, zihni uyardığı gibi bedenleri de karşı karşıya getirmektedir. Duygu bu yönüyle sosyal bedeni birleştiren, birlikte eyleme imkânı veren, hareket halinde bir olgu veya güç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu anlamda pek çok sosyal teori, duyguları sosyo-kültürel perspektiften inceleyen çalışmaların duygunun tekil doğasını aşmak üzere öneminden söz

etmektedir. Klasik sosyoloji teorilerinde doğrudan duyguları merkeze alan okumalarla karşılaşmasak da bugün klasik sosyologların pek çoğunun duyguların hareketine dair alan açtıkları bilinmektedir.³ Sonrasında pek çok çalışmada duyguları toplumsal ve kültürel pratikler olarak okuma çabası giderek artmıştır (Kemper, 1978; Hochschild, 1979,1983, 1990; Denzin, 1985; Collins, 1993). Bu çalışmalarda da duyguların toplumsal alandaki karşılaşmalarda ortaya çıkardığı hareket, merkezi konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Duyguların hareketi, ikincil bir konu olarak kamusal alandaki dolaşımını da dikkate almamızı gerektirmektedir. Duyguların bedende öylece durmadığını, bedenler arasında dolaştığını yani duygunun sosyalliğini iddia eden sosyo-kültürel perspektifler bu anlamda “bulaşma” (*contagion*) kavramını da mecburen göz önüne taşımaktadır. Bulaşma kelimesinin kökü Latince “temas” (*contact*) kelimesinden gelmektedir (Ahmed, 2019:20). Duygusal bulaşma küçük gruplarla büyük gruplar arasındaki etkileşime/temasa odaklanmaktadır. Kavram, -daha çok psikoloji ve örgütsel davranış literatüründe sıklıkla kullanılan özlü tanımlarından faydalanırsak- “bir kişi ya da grubun, duygu durumlarının ya da davranışsal tutumlarının bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde başka bir kişi ya da grubun duyguları ya da davranışlarını etkilediği” süreci tarif eder (Schoenewolf, 1990: 50). Bu tanım, bireylerin birbirlerinin yüz ifadeleri, beden dilleri ve bilinçli olmadan gerçekleştirdikleri duygusal dışavurumlarını dahi yakalama eğiliminde olduklarına vurgu yapmaktadır (Kevrekidis vd.: 2008) İletişim kuran/temas eden bireylerin birbirilerini duygularıyla kasıtsız, niyet etmeden ve hatta bilmeden etkileme ihtimalleri aynı şekilde de etkilenme durumları vardır. Kısacası etki, etkileyenle etkilenen rolleri farkında olmasa bile gerçekleşmiş olabilir ve bu epidemiyologların kullandığı şekilde “bulaşma” olarak adlandırılabilir (Belli ve Alonso, 2021:3). Duygusal bulaşma yalnızca öznel hislerin aktarımı değildir, tutumları da etkileyen bir süreçtir.

Duygusal bulaşma bir tür “sosyal etki”dir (Barsade, 2002). Bu anlamda en kapsayıcı rolü de kamusal alanda sosyal etki biçiminde gelişmesi, dolayısıyla dışsal faktörlere veya içinde bulunulan duruma bağlı olarak yeni sosyal davranış kalıplarının türemesine sebep olmasıdır. Bu anlamda aşı tereddütlü gruplarda ortaklaşan korku, kaygı, endişe vb. türden duygu akışları tarihsel süreçte kamusal alandaki duygusal bulaşmanın iyi bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

³ Modernitenin ortaya çıkışını doğrudan duygular üzerinden açıklayan bir klasik sosyoloji teorisi ile karşılaşılmasa da Illouz’un (2018:11-13) ortaya koyduğu gibi; “duyguların ekonomik eylemlerdeki rolünü” Weber’in müstesna çalışması Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunda, kapitalizmin yarattığı “duygusal hissizleşme” ya da “yabancılaşma”yı Marx’ta, “dayanışma” mefhumunun duygusal içerimlerini, Durkheim’da ve diğer sosyologların çalışmalarının muhtelif alanlarında duygulara dair izdüşümler görülmektedir .

3. AŞI TEREDDÜDÜNÜ BESLEYEN DUYGULARIN İZİNDE

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, yukarıda anılan araştırmanın verilerinde, bireylerin aşılar karşı geliştirdikleri olumsuz algı ve tutumların şekillenmesinde rol oynayan duyguların izi sürülmeye çalışılmaktadır. Söz konusu araştırma, aşı karşıtlığı/tereddüdü/reddi olgusunu inceleyen fenomenolojik bir çalışmaya dayanmaktadır. Araştırma kapsamında amaçlı örneklem tekniği uyarınca aşılar karşı olumsuz algı ve tutuma sahip olduğunu belirten on sekiz kadın, on iki erkek olmak üzere otuz kişi ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların yaşları ortalaması 41,9'dur. Araştırma katılımcılarının belirlenmesinde kullanılan kartopu örneklem tekniğinin, daha homojen bir grubun oluşturulmasına neden olma potansiyeli konunun daha çok, eğitim düzeyi yüksek kişiler açısından görülmesini bir sınırlılık olarak getirmiştir. Buna göre katılımcıların altısı lise, biri önlisans, on altısı lisans ve yedisi lisansüstü eğitime sahiptir. Katılımcıların çoğunlukla yüksek eğitilmiş olmaları, ileride özellikle "aşı karşıtı" niteliğine karşı çıkışlarından söz edilirken göz önünde bulundurulmalıdır. Dahası katılımcıların altısı doktordur. Doktorların aşı konusundaki görüş, davranış ve inançlarının içeriden bir bakış sağlaması açısından araştırmaya önemli bir katkı sağladığı düşünülmektedir. Buraya gelmeden, ne dediğimizin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle araştırmanın katılımcılarının belirlenmesi sürecini aktarmak yerinde olacaktır.

Araştırma kapsamında başlangıçta kendini aşı karşıtı olarak tanımlayan kişilere ulaşma heedful yola çıkılmışsa da bu durum iki nedenle sekteye uğramış ve hatta çalışmanın ilerleyen kısımlarında kavramsal şemamızı yeniden düşünmemizi gerektirmiştir.

Saha sürecinde, kendini aşı karşıtı olarak tanımlamasına rağmen görüşme teklifimizi reddedenlerin/görüşmeye yanaşmayanların sayısı oldukça fazladır. Bununla beraber, görüşmeyi kabul edenler arasında da çoğunluk kendini, çeşitli nedenlerle aşı karşıtı olarak adlandırmadığını söylemiştir. Dolayısıyla bu çalışmada görüşme yapılan kişiler ağırlıklı olarak aşılar karşı önyargılı, kaygılı, şüphe duyan, çoğunlukla parçalı aşı kabulü gerçekleştiren aşı tereddütlü kimseler olarak nitelendirilmelidirler. Katılımcıların aşılar karşı tutumlarını nasıl tanımladıklarına bakıldığında, daha önce söz edildiği gibi, büyük farklılık gözlenmektedir; bunlar tüm aşılar karşı olmaktan bazı aşılar karşı güvensizlik duymaya, hatta aşılarla ilgili olumsuz algı ve tutumlara sahip olmalarına rağmen -genellikle mecbur kaldığından- aşı yaptırmaya kadar farklılık göstermektedir. Dahası aşılarla ilgili benzer tutumlara sahip kişilerin kendilerini farklı tanımladıkları (bir kısmı aşı karşıtı derken diğerlerinin bu tanımlamayı kabul etmemesi) aşı karşıtlığı, aşı tereddütlü, aşyı reddeden vb. kategorilerin sınırlarının çizilmesinin kolay olmadığını ve koşullara göre bu sınırların geçiren olabildiğini göstermektedir.

Katılımcılar arasında aşı karşıtlığı veya aşı tereddüdü hakkında konuşmanın ve bunu tartışmanın bir damgalanma riski ürettiğine dair yaygın bir kabul olduğu tespit edilmiştir. Bu durumu akademisyen katılımcı K22 (erkek, 51), “*Türkiye’de (aşı karşıtlığı) bir tabu gibi bir şey yani*” ifadesiyle açıklamıştır. Dolayısıyla başkaları tarafından olumsuz etiketlenme ya da kusurlu algılanma endişesinin araştırmaya katılmada yahut kendilerini tanımlama süreçlerinde etkide bulunduğunu söylemek olasıdır. K22 bu konudaki genel tutumu; “*Biz yaptırmadık dediğim zaman, “Aaa” falan. O yüzden fazla da etrafta şey yapmıyorum zaten, afişe etmiyorum*” sözleriyle aktarmaktadır. Nitekim Wiley vd. (2021), aşı yaptırmayanların kusurlu ve tehlikeli olarak görüldüklerini ve aşığı reddeden ebeveynlerin ötekileştirildiğini belirtmektedirler. Bununla beraber aşılama karşı çıkan bireylerin başkaları tarafından kendilerine olumsuz bir etiket uygulanacağına dair tahmine sahip olduklarına vurgu yapmaktadırlar. Bunun örneğini K25 (erkek, 56, doktor)’in anlatısında bulmak olasıdır; “*(...) bir şeyin karşıtı iseniz, siz nokta nokta karşıtı denilerek, size üzerinize antipati olumsuz imaj yaratıyorlar. Aşı taraftarı diyerek tam tersi olumlu bir etki yaratıyorlar*”.

Aşı karşıtı olarak tanımlanmak istemeyen katılımcılarda, aşı olmamak yönünde irade kullanan insanların genellikle “radikal, uç, agresif, azınlık gibi” gösterildiklerine dair inanç oldukça güçlüdür. Ayrıca K23 (kadın, 28, lisans mezun) aşı tereddüdünden söz ettiği ya da aşı uygulamasını reddettiği durumda cahillik/bilgisizlikle itham edildiğini, çocuğuyla ilgili deneyimini aktararak anlatmıştır; “*Ben sağlık ocağındaki kadınla bu konuyu konuştuğumda bana dedi ki, “Çok pimpiriklisin, emzirmen bitince bir psikolojik tedavi al” dedi.*” Bir başka katılımcı K12 (kadın, 43, doktor) ise “aşı karşıtı” denmesinin sakıncasından şu sözlerle bahsetmektedir: “*Şimdi bu bir algı operasyonu kelimesidir. Bir şeyin karşıtı olunca bir de yandaşı olur, bitti. İkiye ayırdık insanları, yani tamamen algı operasyonu için kullanılan bir kelimedir.*” Böylece kavramla ciddi mesafelenen ama bir taraftan da karşıt düşüncede/eylemde olan bu kişilerle ilgili grup tanımının “aşı karşıtları” olamayacağı anlaşılmıştır. Özellikle “*... aşının zararlı olduğunu bilen, bunu araştıran*” bir insan (K25, erkek, 56, doktor) ya da esas olarak “*aşı dayatmasına karşı*” olma (K15, erkek, 74, lisans mezun) tanımlamaları, yukarıda da ifade edildiği üzere, algı ve tutumların kategorilere ayrılmasının zorluğunu vurgulamaktadır. Öte yandan, yukarıda katılımcı grubun eğitim seviyesine dikkat çekilmişti; grubun büyük bölümünün yüksek eğitime sahip olması ve hatta grupta azımsanmayacak sayıda tıp doktorunun bulunması, aşılarla ilgili olumsuz tavırların bilime inanmamakla ve/veya cahillikle açıklanamayacağını göstermesi açısından kayda değer görülmektedir.

Halk sağlığı söyleminin yaslandığı ilkelere biri, aşıların sağlığın geliştirilmesinde (en önemli) müdahalelerden biri olduğudur. Buna karşın aşıların insanların güvenini neden kaybettiği, kamu güveninin belirleyicilerinin neler olduğu

ve de güvenin kazanılması bağlamında neler yapılabileceği tartışılmaktadır (Larson vd. 2011: 526). Ancak aşilar ve aşılama(ma) dendiğinde bir sürü teknik bilgi, tıbbi detay, sağlık kodu vb. yanında tıbbi olmayan çeşitli algı/inanç veya olumsuz türden duygularla örülü birçok faktör de devreye girmektedir. Bu anlamda aşilarla kurulan ilişkide korku, kaygı, şüphe, endişe vb. türden pek çok duygu tartışmanın merkezine oturmaktadır.

Aşı tereddüdündeki artışı etkileyen faktörlerin belirlenmesini amaçlayan çalışmalarda güven duygusunun en önemli etkenlerden biri olduğu vurgulanmaktadır. Liu ve Chu (2022) güveni, “güvenenin, güvenilenin, güvenenin çıkarlarını gözeteneğine inandığı hassas bir durumun iyimser kabulü” olarak tanımlamaktadırlar. Şöyle ki, örneğin güvenen olarak hasta, güvenilen olarak doktorun kendi çıkarlarını/iyiliğini gözeteneğine inanmaktadır. Aşılama bağlamında ise bundan kamuoyu güveni olarak söz etmek gerekmektedir. Kamuoyu güveni genellikle bir ürün olarak aşıya güven, sağlık profesyonellerine güven ve politika yapıcılara güven olarak şekillenmektedir. Daha önceki araştırmalar çoğunlukla hastalar ve doktorlar arasındaki güvene ve bu ilişkileri etkileyen bireysel özelliklere odaklanmışken çalışmalar giderek sağlık profesyonelleri, halk sağlığı kuruluşları, hükümetler ve ilaç şirketleri gibi sağlık kurumlarına duyulan güvene odaklanmaktadır. Aşılama konusunda kamuoyunun güveninin tesis edilmesi aşının yeterliliğinin ve aşı üretimi, düzenlemesi, idaresi ve tavsiyesinde yer alan kişi ve kurumların güvenilirlik ve etkinliğinin değerlendirilmesini içermektedir. Araştırmalar sağlık hizmeti sağlayıcılarının ve halk sağlığı kuruluşlarının genellikle güvenilir kabul edildiğini ancak bunlara olan güvenin son yıllarda azaldığını göstermektedir. Ve ilaç şirketleri genellikle -politikacılarla birlikte- en düşük güven düzeyine sahiptirler (Liu ve Chu, 2022: 2097). Örneğin yaygın aşılamanın “bir rant işi” olduğu ve “dolayısıyla da ilaç şirketlerinin insanları korku politikası uygulayarak yapmış oldukları bir sistem olduğu ...” (K26, erkek, 47) düşüncesi süreçteki ajanlara duyulan güvensizliği kısa yoldan açıklamaktadır.

Dahası bu güvensizlik sadece ilaç firmaları ile sınırlı kalmamakta, genel olarak sağlık sisteminin tümüne yayılabilmektedir. Örneğin K17 (erkek, 46), DSÖ’nü hedef almaktadır ve satır arasında devlete güven duymadığını dile getirmektedir;

“Şimdi genel olarak aşı hakkında düşüncem son üç yıldır Dünya Sağlık Örgütü denen katilin baskıları ile korku politikası ile yapılan tüm sağlık adı altındaki zulümlere çok karşıyım, bu ister aşı olsun ister sizi koruma kamplarına alıyoruz desinler, ister gerçekten sizi çok güçlü sağlıklı yapıyoruz diye ilaçlar versinler. Gerçekten de günümüzde tüm sağlık sisteminin, ilaçları ve aşılarının güvensizlik olduğunu, insanın vücuduna çok zararlı olduğunu düşünüyorum. O kanaatteyim, asla da güvenmiyorum. Hele de son üç yıldır güvenilir

bir aşı politikası yoktur. Yani tüm dünyada. Kimse inanmasın, kimse sizin sağlığınıza sizden daha iyi düşünemez çünkü en iyi sağlığımı ben korurum. Rüzgara çıktığımda paltomu, ceketimi üzerime alırım, hırkamı üzerime alırım. Yağmurdan kendimi korurum, beni kim koruyordu kendim koruyordum. Devlet gelip bana şemsiye mi tuttu, asla. Bunun için güvenliksiz bir zamanda asla güvenmiyorum asla. Korku ile insanları korkutup da güvensiz bir aşuya zorlanıp da karşıyım.”

Güven duygusu Covid-19 aşuları konu olduğunda özellikle baskın biçimde karşımıza çıkmaktadır. Covid-19 aşularının “benzeri görülmemiş” gelişme ve dağıtım hızı aşı niyetini şekillendirmede güveni daha önemli bir faktör haline getirmektedir (Liu ve Chu, 2022: 2097). Nitekim bu çalışmada da Covid-19 aşularına karşı güvensizliğin, aşılara karşı olan olumsuz tutumları güçlü bir şekilde etkilediği görülmektedir. Özellikle çocukluk çağı aşuları ile Covid-19 aşuları karşılaştırıldığında bunlara duyulan güven arasında çok ciddi bir fark olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcıların bir bölümü çocukluk çağı aşularına güven duymakta, gerekli olduğunu düşünmekte ve çocukların aşılınması gerektiğini savunmaktadırlar;

“Çocukluk çağı aşularına ben karşı değilim. Kırk yıldır, yüz yıldır denenmiş aşıları.” (K19, erkek, 53),

“... o zamanki aşılarla şimdiki aşıları kıyaslamak istemiyorum; eski aşıların faydası var, koruyucu özelliği de var. Ama şu anki aşılarla çok güvenilmiyor diye düşünüyorum, yani araştırıldığında.” (K1, kadın, 45)

“Çok uzun süre bilişsel bir süreçten gelen bu aşılarından eminim ve gerekli olduklarını düşünüyorum.” (K6, erkek, 26)

“Çocukluk çağı aşılarını klasik aşıları tabii ki olmak isterdim. Ve hala da tavsiye ediyorum benim aşılar ile ilgili bir sıkıntım yok. Benim insan deneyleri yapılmamış aşılarla sıkıntılarım var.” (K24, kadın, 57, doktor)

ifadeleri özellikle ürün olarak aşuya olan güven ve inancı vurgulamaktadırlar. Buna karşılık Covid-19 aşularının çok hızlı bir şekilde üretilip piyasaya sunulmuş olması ve -hemen hepimizin bildiği kadarıyla- basitçe zayıflatılmış virüsün zerk edilmesine dayanandan farklı yöntemlerle yapılan üretime duyulan güvensizlik güçlü bir şekilde kendini göstermekte ve kişilerin aşı tutumunu belirlemede önemli rol oynamaktadır. Örneğin hemşire K4, “olağanüstü şartlar altında geliştirilen ..., hızlı şekilde geliştirilen aşılar olduğundan” hiç güven vermediğini ve bu nedenle Covid aşısı yaptırmadığını belirtmiştir.

“...O dönemde yapın edin diyen doktorlar bile artık farklı şeyler söylüyor. Hatta az önce bir doktorun röportajını izledim,

hastalarına Covid aşısı olup olmadıklarını soruyormuş, sorunlarını anlayabilmek için. Özellikle Alman aşısı, ilk defa farklı bir teknolojiyle üretilen aşının sonuçlarını bilmeden, görmeden, güvenmeden, çalışmaları bitmeden, aşığı alıp vücuduna sokması bence büyük bir cesaret.” (K7, kadın, 29)

ifadesi de aşının üretim tekniğine ve hızına, aşı ile ilgili bilgi kaynağı olan sağlık uzmanlarına olan güvensizliğe işaret etmektedir.

“Aşı karşıtlığı sadece çocukların aşılarına karşı yok, sadece Covid-19 bi karşı yok varmış. Çünkü içinde ne olduğunu bilmediğimiz bir şey var. Hani bu kısa bir dönem, süreçte denendi ve sonrasında tüm insanlara yapıldı. Hani bu aşı uzun bir süre yani yaklaşık bir beş yıl sonra aşılama başlansaydı şu an belki de karşı olmazdım. ... şu an aşı oldum zaten, ben de oldum ister istemez. Bu aşının yirmi yıl sonra ya da ileriki yıllarda bana ne yapacağını ben bilemiyorum. Hani diğer çocukluk aşıları, bizden önceki neslin yapıldığı aşılar hani şu anda anne babamızda bir semptom yok, bir şey yok, bir rahatsızlık yok. Hani bunlar olumlu aşılar ama Covid-19 için daha yeni olduğu için bir şey veremem yani bir şey diyemem. Garantisi yok yani.” (K9, erkek, 23)

cevabında da yeni olana karşı duyulan güvensizlik açık bir şekilde dile getirilmiştir. Liu ve Chu (2022), araştırmalarda insanların yeni teknolojiler gibi alışılmadık nesnelere değerlendirmesinde güvenin çok önemli bir rol oynadığının gösterildiğini belirtmekte ve bunun Covid-19 aşısına ilişkin değerlendirmeleri de etkilemesinin muhtemel olduğunu belirtmektedirler, ki bu çalışmada da aşıların üretim tekniğinin yeni olması ve aşının kendisinin daha önce denenmemiş, yeni bir ürün olması aşığı karşı geliştirilen olumsuz duygu ve tutumların temel nedeni olarak gün yüzüne çıkmaktadır.

Burada dikkat çekici bir diğer konu da sıklıkla “eski” ve “yeni” aşı karşılaştırması yapılmasıdır. Yukarıda bazı katılımcılardan yapılan alıntılarda da görüldüğü gibi “*Birisi uzun yıllar boyunca uğraşmış emek verilmiş o şekilde üretilmiş diğeri çok acil bir dönem de oluşturulmuş bir aşı*” (K16, kadın, 30) benzeri ifadeler sıklıkla tekrarlanmaktadır.

Daha önce Liu ve Chu’nun, aşılar konusunda kişilerin tutumunu belirleyen güven duygusunun aşığı, sağlık profesyonellerine ve politika yapıcılara güven olmak üzere üç boyutundan söz ettikleri belirtilmiştir. Bu farklı boyutların nasıl bir arada aşığı karşı olumsuz algı ve tutumlara yol açtığı katılımcıların anlatılarında açık olarak görünmektedir. Örneğin yirmi dokuz yaşında, öğretmen olan ve üç buçuk ve bir yaşlarında iki çocuk sahibi olan kadın katılımcı (K29), çocuklarına hiçbir aşı yaptırmamıştır. Çocukluk çağında yapılan aşılarla ilgili bilgi sahibi olup olmadığı sorulduğunda özellikle aşıların yan etkilerine odaklanmış ve çocuğunun ileride

karşılaşılabileceği muhtemel hastalıklardan kaygı duyduğu için aşından kaçındığını belirtmiştir;

“Yaa şöyle; hepsinin içeriğini, şeylerini okumadım tabii ki. Zaten aşıların yan etkileri konusunda bilgi bulmak da çok zor. Yani bu yan etkilerini herkes paylaşmıyor, herkes araştırmıyor. Aşıların yan etkilerinde içeriğinde hiçbir şey söylemiyorlar ki, ateş olur diyorlar sadece. Sağlık ocağında vurulduğu zaman, huzursuz olur annesi sık sık emzir, bu kadar. Yani bu çocukta şöyle bir hastalık çıkabilir böyle olabilir diye hiçbir şekilde paylaşmıyorlar yani. Ben ilk başta bir araştırma yaptım ondan sonra da hiçbir şekilde aşı vurdurmadım.” (K29)

K29’un argümanlarına benzer ifadelerle diğer annelerde de karşılaşmak mümkündür. Çoğu kez aşılarla ilgili sağlam bir dayanağı bulunmasa da çocuklarının sağlığı için duyulan derin kaygı ve endişe aşından kaçınmayı beraberinde getirmektedir. Burada karşımıza duygusal bulaş olgusu çıkmaktadır. Araştırma yaparak aşı reddinde bulunduğunu iddia eden katılımcıların önemli bir kısmında bile, aile veya arkadaş çevresiyle yaşadığı etkileşim/duygusal bulaş aşılarla mesafelenmelerine neden olmaktadır. Çocukların aşısız daha sağlıklı büyüyeceği yönündeki inancını K22 (erkek, 51), *“Benim kayınbiraderim, eşimin abisi de üç çocuğunu aşısız büyüttü. Çocuklar şimdi büyükler. Büyük kızı 22 yaşında, 18 ve 16 yaşında da iki oğlu var”* diyerek güçlendirmeye çalışmıştır. Diğer taraftan çocuk doğmadan evvel sosyal medya üzerinden aşıyla ilgili tartışmaları takip etmek veya fenomen bir yazarı okumak ve bunun üzerinden aşılınmamanın çocuklarının sağlığı için daha iyi olduğuna kanaat getirmek de yaygın bir temellendirme şekli olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Ya ben ondan duydum. Ben de çocuğuma aşı yaptırmayayım çünkü yeğenim benim beş yaşında unuttum yani o bilgileri, benim sadece aklımda çocuğuma aşı yaptırmayacağım diye kaldı. Ondan sonra tabii eşim bu konuda bilgili değildi, ailesi falan da vurdurun diyordu. Kayınvalidemgil, olur mu çocuk hasta olursa şöyle olur böyle olursa ne olacaksa falan filan. Ondan sonra dedim ki eşime, ben kesinlikle yaptırmayacağım. Sen de araştır ona göre kararını ver. O da zaten araştırdığı zaman Aidin Salih⁴’in kitaplarından

⁴ Aidin Salih; bir kitap satış sitesinde İslam tıbbının üstadı olarak tanıtılmaktadır (<https://www.kitapyurdu.com/>). Kaleme aldığı *Gerçek Tıp* adlı eserinde Salih aşı konusunda özetle, bunların bağışıklık sisteminin normal öğrenme düzenini sekteye uğrattığını savunmaktadır (ki aynı açıklama bu çalışmada söz edilmemiş olmakla birlikte araştırmanın katılımcıları arasında yer alan bir doktor tarafından da ayrıntılı olarak dile getirilmiştir).

baktı, bi de birkaç telegram grubuna girdik hani bu aşılarda ilgili makaleler falan paylaşıyorlar. ... hani bi araştırma yapmadım zaten benim bu bilgim yeğenimden kalma bir bilgim, abimin eşi araştırırdı hep bizimle paylaşırdı böyle hani oradan edinmiş bir bilgim var yani.” (K29)

Aynı katılımcının sözlerinin devamında aşının içeriğine olan güvensizliğin yanında ilaç şirketlerine ve politika yapıcılara karşı güvensizliğin de izleri görülmektedir;

“Aşı şirketlerinin hiçbir zaman mesela insanı tamamen iyileştirme sürecine odaklandığını düşünmüyorum. Bi tane ... ilaç CEO’sunun bir konuşmasını duydum diyor ki adam ... biz diyor, insanı tamamen iyileştirme odaklı üstüne çalışmıyoruz. ... öldürmeyeceksin yaşatacağsın. Ve sana bağımlı hale gelecek o süreç içerisinde çünkü diyor ki bizim için iyileşmiş her hasta kaybedilmiş bir müşteridir diyor. Öyle değil mi yani hani buna baktığın zaman ben hiçbir ilaç şirketinin hiçbir şeyin insan sağlığı için çırpındıklarını düşünmüyorum sadece anı kurtaralım. Eski zamanda olan aşı belki çocuklara faydası olmuş olabilir. Ama onun öncesinde hastalığı tetikleyen bir şeyler yapmış da olabilirler. ... Bazı aşılarda yurt dışında yapılan aşılarda oradaki fakir halk üzerinde, hamile kadınlar üzerinde denendiğini söyleyen yazılar var mesela ne kadar doğru hepsinin doğruluğu tartışılır. Gözünle görmediğin sürece hepsi tartışılır tabii ki. Çocuklarda farklı hastalıklar çıkıyor. Çocukları engelli bir şekilde doğuyor, çocuklar zihinsel engelli doğuyor. O aşılarda etkileri de olabilir yani. Sonra o çocukları iyileştirmek için yapılan aşılarda var. Yani baştan bozuyorlar oyunu sonra devamını getiriyorlar.”

Söz Covid-19 aşılarda geldiğinde güvensizliğin farklı boyutları da daha fazla su yüzüne çıkmaktadır. Covid-19 aşılarda çokça tartışılır olması, bu tartışmalarda katılan ve medyada sıklıkla yer alan doktorların söylemlerini, genel kabullere aykırı olsalar bile bir adım öne çıkarmaktadır.

“Canan Karatay⁵ falan bazı kişiler aşılarda karşıydı. Bu Canan Karatay’ı da önemserim yani, bu kadın da olabildiğince doğal

Ayrıca astım, alerji ve onkolojik hastalıklarda yaşanan artışın nedenlerinin ilk sırasına aşırı yerleştirilmektedir. (Salih, 2008).

⁵ Prof. Dr. Canan Karatay; tıp doktoru, kardiyoloji uzmanı. Hastalıklara karşı kadim yollarla bağışıklığın güçlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. İlaçların ve aşılarda aslında sağlık

yöntemler ile atlatma taraftarı idi bu süreci. Hatta aşı falan yok demişti bu süreç içerisinde. Virüs mürüs yok bir şey falan demişti. Bu kadın televizyonlara falan çıkmadı o süreç içerisinde ... Bi de böyle kalp pıhtılaşmasına sebep oluyor, ilerde kalp krizine neden olunacak falan denildi. Hatta sonra çıktı Fahrettin Koca şey dedi, yaptığımız araştırmalara göre hiçbir kalpte soruna neden olmuyor falan dedi. Ondan sonra herkes pıtır pıtır aşı oldu. Sonra zaten çıktı dedi ki önümüzdeki senelerde daha çok ölümler olacak kalp krizini tetikliyor falan dedi. Ondan sonra şimdi zaten milletvekili olmadı. Kendi isteği ile olmasın da zaten bir sürü insan ona güvenip aşı oldu” (K29, kadın, 29)

Yukarıdaki anlatılarda görüldüğü gibi güven duygusu çok önemli ise de aşı tereddüdünde karşımıza çıkan tek duygu değildir. Daha önce de ifade edildiği gibi korku ve endişe de bu bağlamda sıklıkla karşılaşılan duygulardır.

Aşılarla karşı duyulan korku ve endişenin temelinde komplo teorisi olarak nitelendirilebileceğimiz inanç ve tutumlar önemli bir yer tutmaktadır. Kim vd. (2023), komplo teorilerinin aşı karşıtı anlatılarda önemli yer tuttuğunu belirtmektedirler.

Komplo teorileri olayları, kötü niyetli güçlerin gizli eylemleri olarak açıklama girişimleridir. Son yıllarda aşı karşıtı birçok komplo teorisi ortaya çıkmıştır. Aşı karşıtı komplo hareketinin merkezinde de büyük ilaç şirketlerinin ve hükümetlerin “uğursuz hedefleri”ne ulaşmak için aşılarla ilgili bilgileri gizlediği iddiası bulunmaktadır. Dahası ilaç şirketlerinin aşılarından büyük karlar elde ettiği, bu nedenle de rüşvet yoluyla aşıların zararlı yan etkilerine dair kanıtları gizledikleri ve aşı etkinliğine ilişkin istatistikleri şişirdikleri iddiası en popüler teoriler olarak anılmaktadır (Jolley ve Douglas, 2014).

Genel olarak bakıldığında komplo teorileri dediğimiz bu türden inanç ve tutumlar, dikkat edilecek olursa bedenle ilgili kaygılar ve endişelerden toplumun beden bütünlüğünü yıpratmaya kadar uzanacak denli çeşitlidir. Dolayısıyla tekil öznel deneyimlerden kamusal deneyimlere uzanan bir dizi söylem bu tartışmanın içinde yer almaktadır.

Ancak komplo teorileri konusu içinde genellikle duygu dolaşımı ihmal edilen durumlardan biridir. Şimdiye kadar anti-aşı failliğine bakıldığında güven(sizlik) duygusu etrafında örülü bir takım deneyimler ve bunların ortaya çıkardığı birbirinden çok farklı tutum biçimleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda aşı tereddüdünün genellikle fiziksel sağlığa ilişkin korku, kaygı, endişe vb. nedenlerle aşılarla mesafelenilmesine neden olduğu açıkça görülmektedir. Ancak bazı durumlarda daha incelikli duygu katmanlarıyla karşılaşılmakta ve söz konusu

endüstrisinin kar etme çabasından başka bir anlamı olmadığını savunmaktadır. (Karatay, 2022).)

bu duygu dolaşımının da tutumları büyük çaplı etkilediği göze çarpmaktadır. Katılımcılar arasında bunlar genellikle kişisel hislerden, içsel kabullerden yola çıkarak tarif edilen ve böylece dolaşıma girdiği anlaşılan ayrıca dışarıdan bakıldığında somut nedensiz duygusal deneyimlerdir. Örneğin hem çocukluk çağı aşılara hem de Covid-19 aşılara karşı olan ve çocuklarının aşılarını yaptırmayan K18 (kadın, 32), “İçimdeki annelik şeyine güvendim, içimdeki ses yap dese ydi yapardım ben ama yapma şeyim daha ağır basıyordu ya” ifadesiyle böylesi bir durumu aktarmaktadır. Yine aynı durumda olan K29 (k, 29) da “İnsanın içine şüphe düşüyor. ... Bizim içimize sinmedi, biz olabildiğince kendimizi koruduk” şeklinde, görünüşte somut bir nedene dayanmaksızın aşılannmaya karşı olduğunu ifade etmektedir.

Her iki kadın katılımcı da çocukluk çağı aşılılarıyla ilgili pratiklerini içsel bir nedenle açıklamaya çalışmışlardır. Yine her iki kadın da K18’in “annelik şeyi” olarak dile getirdiği türden bir his nedeniyle aşı uygulamasını tercih etmediklerini söylemektedirler. Literatürde de önemli ölçüde tartışılan, özellikle çocukluk çağı aşılı karşıısındaki “yoğun annelik” (*intensive mothering*) dürtüsünün diğer katılımcıların öznel deneyimlerinde de karşımıza çıktığını söylemek gerekmektedir. Yoğun annelik pratiği neredeyse tamamıyla çocuğun sağlığını koruma amaçlı ancak çoğu kez belli belirsiz nedenlerle aşılara karşı tutum içermektedir. Aslında çeşitli nedenlerle çocuğunun aşılannmasına karşı duran ebeveynlerde bu tür “açıklanamayan” ret durumları duygusal bulaşma kavramını açıklarken dile getirdiğimiz gibi, duygunun etkilenene geçişle ilgili kasıtsız aktarımı düşündürmektedir. Bazen annelik içgüdüğü, bazen K18’in ifadesinde belirttiği gibi “iç ses” ya da K29’un belirttiği gibi “içer sinmeme” aşı tereddütlü bireylerdeki bu belirsiz etkileşim ihtimalini güçlendirmektedir.

Bununla beraber çok sayıda anne, aşılıların yan etkileri olduğuna dair inanç beslemekte veya sebebi bilinmeyen hastalıklardan aşılıları sorumlu tutmaktadır. Diğer taraftan bu tür anlatılarda aşağıda da görebileceğimiz üzere, belirsizlik duygusu oldukça hakimdir. Katılımcılar bu duyguyu bazen bir pekiştireç olarak sağlıkçılarla yaşadıkları deneyimden yola çıkarak aktarmakta, bazense ihtimaller üzerinden meşrulaştırmaktadırlar. Aşağıda yer alan iki anlatıda da yan etkiler ya da ortaya çıkacağına inanılan hastalıkların aşılılarla ilişkisi bir ihtimal, sınırlı bir gözlem, varsayım üzerinden kurulmaktadır.

“Ya şöyle bir arkadaşımın mesela bebeğinde yani çocuğunda bir aşıdan sonra, aşılarından sonra özellikle epilepsi nöbetleri gibi nöbetler ortaya çıkmıştı. Ve çok araştırmaya girdi, üniversitede profesörler de araştırmıştı ama herhangi bir sebep yok ama aşılarından kaynaklı olabilir mi diye profesörler ile görüştüğünde olabilir ama net bir şey söyleyemeyiz demişler. Çünkü aşılar öncesinde özellikle karma aşılarından sonra böyle bir yan etki ortaya

çıkı. Ve birçok çocukta alerjik durum görüyoruz. ...Çevremde de görüyorum. Yüzünde kızarıklık, vücudunda belirli başlı kızarıklık ve her ne yese dokunuyor. Benim bebeğim aşısız bir bebek, hiçbir şeye alerjisi yok. Hiçbir şekilde hastalandığını da görmedim. Çok da sağlıklıdır. İki yaşına kadar hiç hastaneye gitmedim diyebilirim yani. Ama aşı olan çocuklarının hepsinin alerjisi olduğunu görüyorum.” (K16, kadın, 30)

“Birçok arkadaşım var çocuklarına hiçbir aşı yaptırmamış insanlar ve çocukların daha sağlıklı olduğunu görüyorum diğer çocuklardan. Eee onlar çünkü çok özel bakımlar da alıyorlar çocukların çoğu yani. Anne baba bu konuda daha duyarlı ve daha dikkatli ben onların bağışıklık sisteminin daha güçlü olduğunu düşünüyorum diğer çocuklardan. Astım, bronşit birtakım problemlerle savaşıyor aşılar, aşı sonrası geliştirilen birtakım problemlerle uğraşıyor pek çok insan. Bi de otizm gibi yeni AIDS gibi çok daha hani davranışlara da yansıyan bütün hayat kalitesine yönelik problemler yaratan şeyler de olabiliyor. Bunlar tam araştırılmadan bunlarla ilgili derinlemesine bilgi edinilmeden hala bunlara devam edilmesi üstelik de başlangıç aşamasının çok dışına çıkılan, tek tek yapılmış eskiden çiçek aşısı gibi yani tek tek yapılan şeyler bunun beş tanesini bir araya getirip ya da yeni doğmuş dünyaya yeni açmış bir bebeğe bilinçli olarak mikrop sevk ediyorsunuz. Hem de az buz değil verem mikrobunu sevk ediyorsunuz bunun etkileri nedir üzerine çalışılmadan yapılmasına karşı çıkıyorum.” (K13, kadın, 58)

Otizm, aşılarla sıklıkla ilişkilendirilmekte ve özellikle ebeveynler açısından ciddi bir korku ve endişe kaynağı oluşturmaktadır. 1998 yılında Andrew Wakefield ve arkadaşlarının, *The Lancet*⁶'te, MMR (Kızamık, Kabakulak ve Kızamıkçık) aşısı ile otizmin ortaya çıkışı arasındaki olası bir bağlantıdan söz eden makalesi yayınlanmıştır. Makale daha sonra geri çekilmiş, araştırma itibarsızlaştırılmış⁷ ve

⁶ *The Lancet* 1823 yılında kurulmuş uluslararası, haftalık bir tıp dergisidir. Derginin internet sitesinde, kaliteleri ve getirdikleri ilerleme açısından en iyi araştırma makalelerini seçtikleri belirtilmektedir. ([About the Lancet Group](#), 13.03.2024)

⁷ 2004'te *Sunday Times*'ta çıkan bir makalede, söz konusu araştırmadaki beş hastanın çalışmaya katılmadan önce aşı üreticilerine karşı bir davaya katıldığı ve Wakefield'e de MMR aşıları ile otizm arasındaki bağlantıyı göstererek davalarına yardımcı olması için para verdikleri açıklanmıştır. Aynı yıl, *Lancet*'te yayınlanan orijinal makalenin eş yazarlarından bir kısmı araştırmadaki bulgulara dair yorumlamalarını geri çektiklerini açıklamışlardır. Yine de bu araştırmacılar, 1998 tarihli araştırmada bu nedensel ilişki kanıtlanmamış olsa da aradan geçen zamanda böyle bir olasılığın ortaya çıktığını ve bunun küresel ölçekte halk sağlığına etkileri olabileceğine dikkat çekmişlerdir (Doja ve Roberts, 2006).

yazarın tıp mesleğini icra etmesi engellenmişse de aşı tedirginliğini beslemeye devam ettiği belirtilmektedir. Örneğin 2013 tarihinde 1247 kişiyle yürütülmüş olan bir araştırmada katılımcıların %20'sinin aşılarla otizm arasında bir ilişki olduğuna inandığı, %34'nün ise emin olmadığı bulgulanmıştır. Başka türlü ifade etmek gerekirse böyle bir bağlantının olmadığından emin olanlar örneklemin yarısından azı (%46)'dır (Jolley ve Douglas, 2014). Dolayısıyla, aşıların otizme yol açmadığına dair çok sayıda araştırma ortaya konmuş olmasına rağmen ailelerin bu konudaki endişelerinin devam ettiğini tespit etmek gerekmektedir. Ve bu endişe giderek başka bir takım kronik hastalıklara ve/veya gelişim bozukluklarına ve hatta kısırlığa doğru genişlemektedir.

“... ben duydukça çevremde de gördükçe aşı olduktan birçok etki yaşayan anneleri, bunun davasını güden anneleri çocuğu için görünce yaptırmama kararı aldım. Pişman değilim açıkçası şu an için. İlerde ne olur bilmiyorum. İllaki bir mikropla karşılaşacağız. İnşallah bağışıklığı bunu halleder veya da başka bir çözüm olur. Ama aşidan dolayı çocuğumun otizm ya da ne bileyim epilepsi gibi hastalıklarla karşı karşıya kalmasını istemedim bu yüzden de yaptırmadım.” (K16, kadın, 30. Çocuğunun aşılarını ve kendisine Covid aşısı yaptırmamış)

“... bu aşılar insanların vücudunu bak o kısırlaştırmaya kadar gidecek şeyler biliyor musun? Yani bu yediğimiz şeylerden bu bütün aşılarını olan insanlardan yani. Bu gerçekten benim çok çevremde var biliyor musun, küçük bir tedavi olmadan hamile kalamayan çok çevremde. ...Yani bu hep yediğimiz içtiğimiz şeylerden yaptığımız aşılardan hani insanlarda kronik hastalıklara ve bu kısırlaştırmaya, insan vücudunu kontrol altına almaya çalışıyorlar. Yani benim çok böyle tanıdığım var çocuk konusunda sıkıntı yaşayan. Yani insanları gerçekten kısırlaştırmaya neden olduğunu düşünüyorum yani.” (K29, kadın, 29. Çocuklarının aşılarını ve kendisine Covid aşısı yaptırmamış)

Ebeveynler açısından çocukluk çağı aşılarındaki bir diğer endişe ve hatta öfke kaynağı da aşı takvimidir. Ebeveynler bebekliğin ilk yıllarında yapılan aşıların çok fazla ve sıkışık olduğunu düşünmektedir. Örneğin kendisi de eczacı olan katılımcı yoğun ve sıkıştırılmış olduğunu iddia ettiği aşıların hem zararlı olduğunu düşünmekte hem de ilerleyen yaşlarda ve daha seyrek düzeyde yapılmasının daha uygun olacağına işaret etmektedir.

“... Yani aşı takvimi mesela daha farklı takvim uygulayan ülkeler var. Hayatı hiçbir şekilde yoğunlaştırmıyorlar. Mesela Hollanda'da suçiçeği aşısını hiç yapmıyorlar. Çocuklara öyle bir aşı yok

takvimlerinde, bizde var. Bizde hem çok fazla aşı yapıldığını hem de hayatın ilk bir yılında çok fazla sıkıştırıldığını düşünüyorum bu aşılardan. Bunun da ekstra bir zararı var diye düşünüyorum. Ben bu şekilde sıkıştırılmasa atıyorum iki yaşında başlatılsa aşılar, daha seyrek bir şekilde yapılırsa daha az zarar verebilir diye düşünüyorum.” (K14, kadın, 39)

Benzer şekilde aşı politikalarının yeni doğan bir bebek için “agresif” olduğu fikri de dile getirilmekte ve bebeklerin aşılmasına ilişkin tutumları şekillendirebilmektedir. İki çocuğuna da aşılarını yaptırmamış olan K22 (erkek, 51), çocuğun savunmasızlığını da “*çocukcağızın, bebeğin*” gibi terimlerle ifade etmekte ve yine belirsizlik duygusundan kaynaklı bir endişeyle çocukluk çağı aşılarını eleştirmektedir.

“Özellikle çocuk, günümüzdeki çocuk aşısı politikasını çok agresif buluyorum. ... Bir çocuk doğar doğmaz, annesinin karnından yeni çıktığı dakikada bir Hepatit B aşısını topuğundan yapmanın son derece vahşice olduğunu düşünüyorum. Daha doğrusu birey haklarına bir müdahale görüyorum. Çünkü orada çocukcağızın, bebeğin yapabileceği hiçbir şey yok. O daha dünyaya yeni gelmiş. Onun yerine karar vermek ve “yok mutlaka bunu yapacağız” ve o şeyin içinde ne olduğu belli olmayan sübstansı, çocuğun daha yeni doğmuş vücuduna zerk etmek, bana çok şey geliyor, vahşice geliyor.” (K22, erkek, 51)

Yine K22’nin deyiminde ve diğer görüşmelerde sıklıkla kullanılan bir kavram olan “zerk etmek” (bir sıvıyı vücuda şırıngayla vermek) esasında aşıların belirsiz karşılanan doğasına ilişkin temel kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşılar mesafeli tüm katılımcılarda, zerk edilen sıvı çoğu zaman neye evrileceği bilinmeyen kimyasal bir madde olarak tahayyül edilmektedir. Dolayısıyla bununla, beden üzerindeki temel endişelere dayalı birbirinden çok farklı nedenlerle aşılar mesafelenildiği gözlenmektedir. Burada da daha tekil öznel deneyimlerden yola çıkmak mümkündür.

Örneğin K17 (erkek, 46), bir sıvı alışverişi olarak gördüğü aşılama sürecinde, bedende fitratı bozacak birtakım aşamalar olduğunu iddia etmektedir.

“Günümüzde şöyle söyleyeyim, ... bu çocuklardan topuk kanı alıyorlar değil mi. Topuk kanı o kadar çok çocuklardan alınıyor ki ve çocuklardan alınan topuk kanını, topuk kanı alan doktorların nereye gittiğini ve nelere maruz kaldığını bilmiyorlar, bilinmeyen bir süreç başlıyor. Bilinmeyen bir süreçte katil, zalim sistem o DNA’sını aldıkları kız çocuğunun topuk kanını DNA’sından erkek çocuğa aşı yapıyorlar. Erkek çocuğundan aldıkları topuk kanını kız çocuğuna aşı yaparak genlerimizi bozabilecekleri söz konusu.”

Onun için gerçekten de arasında hiçbir fark yok. İkisi de gerçekten çok sakıncalı, insanın fitratını bozuyor, insanın ahlakını bozuyor çünkü biz bunları biliyoruz insan yedikleriyle de vücuduna müdahale ettirerek kötülöklere maruz kalabiliyor.”

Kendisi istememesine rağmen eşinin gizlice, çocuklarından bazılarına aşı yaptırdığını belirten K17 (erkek, 46), komplo teorisi olarak nitelendirilen insan DNA'sını bozma veya genetiği değiştirme hususuna da vurgu yapmıştır. Bununla ilgili çok sayıda görüş bulunmaktadır. Özellikle kalıtsal hastalıklardan kronik rahatsızlıklara kadar bir dizi sorunun kökeninde aşilar olduğu düşünölmektedir. K5 (kadın, 33)'in ifadesine baktığımızda şu düşünce karşımıza çıkmaktadır: “(Aşiların) içindeki sıvıyla hastalık taşındığı için, bünyeye aktarıldığını düşünüyorum o yüzden etik bulmadığım ve bunlarla ilgili açıklamaları şaibeli bulduğum için karşıyım (...) kalıtsal bir hastalık aktarıldığını düşünüyorum.”

Aşilar yoluyla cinsiyet kodlarına, sağlığa, ahlaki ya da kültürel normlara zarar gelebileceği şeklindeki yaygın düşünceyi dini veya toplumsal hassasiyetlerle de buluştuğu gözlenmektedir. Ancak beden üzerinden gelişen ve katılımcıların münferit örneklerle açıklamaya çalıştığı bu tür inançların, söylemsel düzeyde etkileşimi toplumun bedenine doğru genişlettiği de görölmektedir. Bu bağlamda aşiların nüfusu seyreltme, patolojikleştirme veya yok etme gibi işlevleri olduğu da düşünölmektedir.

“Şöyle bir yaygın düşünce de var açıkçası, Amerika'daki aşilar Türkiye'deki çocukların çoğalmasını engelleme amacı taşıyor. Bu arada yurtdışından gelecek aşilara karşıyım ben. Sonuçta bizim laboratuvarımız var, bizim üniversitelerde deney yapılır ondan sonra da sağlıklı bir şekilde çocuklara aşı sunulur. Yurtdışından gelen aşiların Türkiye'deki çocukların sayısını azaltması, çocukların down sendromlu, özel çocuk olma (...) Türkiye'yi bitirme amaçlı düşüncede olduklarını duydum. Amerika o kadar masum değil bu konuda.” (K1, kadın, 45)

Burada milliyetçilik duygusunun açığa çıktığını söylemek olasıdır. Milliyetçiliği tanımlamak son derece zordur. Bunun nedeni Balibar'a (2000:62) göre kavramın “hiçbir zaman tek başına işlev” görmemesidir. Kavram “yurttaşlık, yurtseverlik, popölizm, “etnizm”, “etnosantrizm”, yabancı düşmanlığı, şovenizm, emperyalizm, jingoizm ...” gibi terimlerle zenginleşmektedir. Katılımcıların düşüncelerinde de yabancı düşmanlığı ile beslenen bir milliyetçilik duygusundan söz edilebilmektedir. Yukarıdaki anlatıda çocukluk çağı aşilarının, ülke nüfusuna nicelik ve nitelik açısından zarar verme amacıyla olduğu inancı dile getirilirken düşman olarak Amerika Birleşik Devletleri işaret edilmiştir. Ancak Covid-19 aşiları söz konusu olduğunda aynı katılımcı için düşman yabancılar genişlemektedir.

“Çünkü ölkemizi kim, nasıl yönetiyor, bilmediğimiz çok şey var. Belki demode düşünce gibi gelecek ama amaç insanlığı yok etmek.

Biz Türkiye olarak güzel bir ülkeyiz, her anlamıyla bizi zayıflatıp bitirmeye çalışıyor emperyalist ülkeler. Çünkü geçmiş tarihe baktığında da böyle. Onlar sinsî olarak pusuda bekliyorlar. Ekonomik olarak da yönettikleri için her şekliyle buraya kötülük yapabileceklerini düşünüyorum.” (K1, kadın, 45)

Özellikle Covid-19 söz konusu olduğunda dış düşmandan bir kötülüğün geleceği düşüncesi daha da belirginleşmektedir. Bu tür düşüncelerde katılımcıların şimdiye kadar sıklıkla dile getirdiği aşuların bireysel bedenle ilgili patolojiler yaratma ihtimali yerini toplumsal dejenerasyona bırakmaktadır.

“Covid aşısı tamamen insanları kendi ellerine almak için yapılan bir aşı. Ya Covid aşısı şey olarak değil nasıl desem kabakulak bulaşmayı önleyici, o insanlardaki bağışıklığı sağlama açısından yapılan bir şey ama Covid aşısı öyle değil. Hani Covid aşısı ... yaşlı bir teyzeye gitmiştim, teyze demişti ki bana çip yerleştiriyorsunuz bu aşığı olmam demişti. Çok haklı kadın yani ne verdikleri belli değil. ... çip değil de çip olmadığını biliyorum da hani o sıvının içinde ne var. Ne? Boş madde mi? Belki de bir deney yapıldı toplum olarak Türk halkına bir deney yapıldı hiç kimse bunu bilmiyor.” (K28, kadın, 29)

“... genetik kısırlaştırma çünkü biliyoruz ki Türkiye dışındaki çoğu ülkelerde nüfus arttı mı? Genç nüfus oranı çok düşük çoğu ülkede ve bu Türkiye’de yüksek ve bunun önüne geçmek istiyor olabilirlerdi yani. Yani bu şekilde. Üstü kapalı bir şekilde. Dediğim gibi bu konularda endişeliydim yani açıkçası paranoyak mıyım artık bilemiyoruz.” (K21, kadın, 28)

Kuşkusuz Covid-19 aşularının yarattığı endişe ya da öfkenin daha güçlü olmasının doğrudan hastalığın insanlar eliyle geliştirilmiş olduğu inancıyla da ilgisi olduğunu söylemek olasıdır. Pandeminin laboratuvarında, dünyadaki artan nüfusu azaltmak için ya da büyük ülkelerin içine düştükleri ekonomik sorunlara çözüm olarak üretilmiş olduğuna ilişkin iddialar yeni geliştirilmiş olan aşılara karşı olumsuz tavırları da beslemektedir.

Daha çok Covid-19 aşularında karşılaştığımız türden kamusal endişeler aşuların toplumsal beden bütünlüğüne yönelik bir tehdit oluşturduğu söylemine yaslanmaktadır. Bu nedenle özellikle insan nüfusunun gelecekte karşılaşacağı düşünülen nüfusla ilgili sorunlar genel bir duygulanım yaratmaktadır.

Aşı tereddüdü, karmaşık ve bağlama özgü, zamana, yere ve aşulara göre değişen tutumları kapsamaktadır. Nitekim çalışmada anlatılardan, araştırmanın katılımcılarının aşulara karşı geliştirdikleri tereddütlerin boyutlarının farklılaştığı görülmektedir. Yine de aşularla ilgili her türlü algı, tutum ve tavırların şekillenmesinde duyguların önemli bir rolü bulunmaktadır. Hornsey ve Fielding

(2017), altta yatan motivasyonları açıklamak için “yüzeysel tutumlar” ve “tutum kökleri” ayrımını yapmaktadırlar. Söz konusu ayrıma göre yüzeyin üzerinde belirli ve somut tutumlar yer almaktadır. Yüzeyin altında ise -tutum kökleri- bu tutumları sürdüren ve motive eden korkular, ideolojiler, dünya görüşleri, kazanılmış çıkarlar ve kimlik ihtiyaçları bulunmaktadır. Dolayısıyla yüzeydeki aşı karşıtlığı, aşı tereddüdü, aşı reddi ya da çekimserliği tutumlarını anlayabilmek için bu tutumların altında yatan ve sadece bireysel değil toplumsal alanın kurulmasında önemli payı olan duyguların kavranmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

4. SONUÇ

Ortak noktası sağlık olan tüm bireyler, kendi değerlerini, ahlaksal ya da kültürel kategorilerini karşı karşıya getirmekte ve uyuşma, uzlaşma veya çatışma ile sonuçlanacak bir ilişki oluşturmaktadırlar (Breton, 2010: 126-128). Aşılınmama da birbirinden çok farklı rahatsızlık duygusu içeren, sıradan bir tıbbi olguya indirgenemeyecek derecede sosyal, sınıfsal, kültürel vb. repertuvara sahip, ayrıksı dünya görüşlerini bünyesine katan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aşı karşıtı faillik, ilk aşılardan bu yana var olmasına rağmen tarih boyunca kendisini ortaya çıkaran müthiş bir duygu hazinesi de yaratmıştır. Bu bağlamda aşı, bir yanda toplumsal bağlılığa vereceği zarar ve yaratacağı tahribat diğer yanda, aşı karşıtları tarafından ısrarla vurgulandığı gibi, bireyin ve toplumun beden bütünlüğüne kasteden bir fail ve ajan olarak öne sürülmektedir.

Aşılarla karşı gelişen olumsuz tutumlar ve aşı reddi önemli bir halk sağlığı sorunu olarak giderek daha fazla konu edilmektedir. Yazının başlangıcında DSÖ'nün üstesinden gelinmesi gereken ilk on sorun arasında saydığı aşı reddi olgusu Türkiye'de de etkili olmaktadır. Çocuklarına aşı yaptırmayan aile sayısı 2000'lerde 150 civarındayken 2020'lerde bu sayı otuz binlere çıkmıştır. Bu durum bulaşıcı hastalıkların artmasına da neden olmaktadır. Özellikle kızamık vakalarında bir artış olduğu anlaşılmaktadır (Sputnik Türkiye, 2024). Öte yandan Türkiye'ye yönelen kitlesel göçler de bulaşıcı hastalıkların artmasında önemli bir risk faktörü olarak görülmektedir. Bunların yanında tıp uzmanları aşısı olmayan çocukların aşı yaptırılmış çocuklar için de tehlike yarattığına dikkat çekmektedirler (Sputnik Türkiye, 2024). Bu tablo yaygın aşı uygulamasının halk sağlığı açısından önemine işaret etmektedir ki bu koşullarda aşı karşıtlığının/tereddüdünün/reddinin anlaşılmasının gerekliliği gün yüzüne çıkmaktadır.

Bu amaçla 2023 yılında İstanbul ilinde gerçekleştirilen araştırma sonuçları özellikle duyguların ve duygusal dolaşımın/bulaşın böylesi bir analizi gerçekleştirebilmek için dikkate alınması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Söz konusu çalışmanın otuz katılımcısının on sekizi hem çocukluk çağı aşılarına hem de Covid aşılarına karşı olumsuz tavırlara sahiptirler. Diğer on iki katılımcı ise Covid aşıları başta olmak üzere sadece bazı aşılarla karşıdır. Bu gruptakiler genellikle çocukluk çağı aşılarını kabul etmekte hatta bunların yararlı ve gerekli olduğunu

düşünmektedirler. Aşılar karşı olumsuz tavırlar tamamen karşıt olmaktan aşıları reddetmeye ya da aşılar karşı tereddüt duymaya kadar farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bu algı ve tutumları belirleyen nedenlere odaklanıldığında ise başta güven(sizlik) duygusunun belirleyici bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcıların hemen hepsinde aşılar duyulan güvensizlik dile getirilmektedir. Sekiz katılımcı ki tüm grubun üçte birine yakınına işaret etmektedir; doğrudan güven(sizlik) kavramını kullanmışlardır. Öte yandan tüm katılımcıların neredeyse tamamı şu ya da bu şekilde duydukları güvensizlikten söz etmişlerdir. Burada ürün olarak aşya güvensizlik grubun neredeyse üçte ikisinde açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bunun yanında sağlık profesyonelleri ve politika yapıcılara duyulan güvensizlik de dile getirilmiştir. Ancak bu kurumsal yapılara karşı duyulan tereddüt daha çok komplo teorileri ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla güven/güvensizlik duygusunun aşılama(ma) tutumlarında en belirgin etken olduğu bulgulanmıştır. Bunun dışında korku ve tedirginlik kavramlarına işaret edecek veriler sıklıkla görünmektedir. Korku ve tedirginlik duygularını besleyen en önemli faktör aşıların ve özellikle de Covid aşılarının sağlık sorunlarına yol açacağı inancıdır. Aşıların başta otizm olmak üzere down sendromu, epilepsi, kısırlık gibi sağlık sorunlarına yol açmasından endişe duyulmaktadır. Covid-19 aşılarının ise özellikle kardiyovasküler hastalık riski yarattığı ve kalp krizine yol açtığı güçlü bir kaygı yaratmaktadır. Ayrıca Covid aşılarından duyulan endişeye büyük oranda aşıların çok hızlı bir şekilde uygulanması yol açmaktadır çünkü bu görüşteki katılımcıların hemen tamamı aşıların yeterli çalışmalar yapılmadan piyasaya sürülmüş olduğu görüşünde birleşmektedirler. Yukarıda ifade edildiği gibi araştırma kapsamında görüşülen kişilerin endişe ve korkularını besleyen önemli bir kaynak komplo teorileridir. Katılımcıların üçte birinden fazlası aşılar yoluyla insanların bedenlerine kalıtsal hastalıklar zerk edildiğinden çip takılmasına kadar farklı teorileri sürmektedirler. Bu bağlamda söz edilen tehditler Türkiye'ye yönelik olabildiği gibi bütün dünya nüfusuna da yayılmış olabilmektedir. Genel olarak nicelik ve nitelik olarak nüfusun azaltılması, olumsuz etkilenmesine yönelik uygulamaların aracı olarak görülen aşılar, kendilerine karşı olumsuz duyguların gelişmesine neden olmaktadır.

Aşılar karşı olumsuz algı ve tutumların görünimleri çok farklı şekillerde karşımıza çıkabildiği gibi bu algı ve tutumların nedenleri ile etkileyen faktörler de büyük farklılıklar göstermektedir. Dahası aşı karşıtlığı/tereddüdü/reddi zaman ve koşullara göre de değişebilmektedir. Çalışma, yüzeyde görülen bu aşı tereddüdünün altında yatan ve bu tereddüdü besleyen duyguları ortaya koymaya çalışmıştır. Kuşkusuz bu bağlamda daha başka pek çok etkenden söz etmek olasıdır. Ancak aşılar karşı gelişen olumsuz algı ve tutumların -sıklıkla yapıldığı gibi- basitçe cahillikle, bilim dışı olmakla açıklanamayacak kadar karmaşık bir durum olduğu açıktır.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Etik kurul izni Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi’nden, 04.10.2022 tarih ve E-32128941-050.99-77307 sayılı karar ile alınmıştır

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

Ahmed, S. (2019). Duyguların Kültürel Politikası. Çev.: Somut, K., İstanbul: Sel Yayınları.

Arıcan, I. ve Badur, S. (2020). Aşı karşıtlığı. Yenen, O. Ş. ve Badur, S. (Ed.), *Pandemi ve Covid-19* içinde (ss. 275-295). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Balıbar, E. (2000). Irkçılık ve milliyetçilik. Balibar, E. ve Wallerstein, I. (Ed.), *İrk, Ulus, Sınıf* içinde (ss. 50-87). 3. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.

Barsade, S.G. (2002). The ripple effect: Emotional contagion and its Breton Belli, S. & ve Alonso, C.V. (2021). “COVID-19 pandemic and emotional contagion”. In: “Special Section: Towards a Sociology of COVID-19. Epidemics, biorisks, and the society of the coronavirus“. *Digithum*, no. 27, pp. 1-9.

Breton, D. L. (2010). Acının Antropolojisi. Çev.: Yerguz, İ., İstanbul: Sel Yayınları.

Capurro G., Greenberg, J., Dubé E., & Driedger, M. (2018). Measles, moral regulation and the social construction of risk: media narratives of “anti-vaxxers” and the 2015 Disneyland outbreak. *The Canadian Journal of Sociology / Cahiers Canadiens de Sociologie*, 43(1), 25–47. <https://www.jstor.org/stable/90020791>

Collins, R (1993). Emotional energy as the common denominator of rational action. *Rationality and Society*, 5(2), 203-230.

Denzin, N. K. (1985). Emotion as lived experience. *Symbolic Interaction*, 8(2):223-40. doi: 10.1525/si.1985.8.2.223

Doja, A. & Roberts, W. (2006). Immunizations and Autism: A Review of the Literature. *Canadian Journal of Neurological Sciences / Journal Canadien Des Sciences Neurologiques*, 33(4), 341–346. Doi:10.1017/S031716710000528X, 14.03.2024)

Dubé, E., Vivion, M. ve MacDonald, N.E. (2015). Vaccine hesitancy, vaccine refusal and the anti-vaccine movement: influence, impact and implications. *Expert Review of Vaccines*, 14(1), 99-117, <https://doi.org/10.1586/14760584.2015.964212>, 13.02.2024

Hochschild, A. R. (1979). Emotion work, feeling rules, and social structure. *American Journal of Sociology*, 85(3), 551–575. <http://www.jstor.org/stable/2778583>

Hochschild, A. (1983). Comment on Kemper's "Social Constructionist and Positivist Approaches to the Sociology of Emotions." *American Journal of Sociology*, 89(2), 432–434. <http://www.jstor.org/stable/2779150>

Hochschild, A. R. (1990). Ideology and emotion management: A perspective and path for future research. In T. D. Kemper (Ed.), *Research agendas in the sociology of emotions* (pp. 117–142). State University of New York Press.

Hornsey, M. J. ve Fielding, K. S. (2017). Attitude roots and Jiu Jitsu persuasion: Understanding and overcoming the motivated rejection of science. *American Psychologist*, 72(5), 459–473, <https://doi.org/10.1037/a0040437>, 15.02.2024

Jolley, D. Ve Douglas, K.M. (2014). The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PloS ONE* 9(2): e89177. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3930676/>, 13.03.2023.

Karatay, C. (2022). Karatay Sözü. İstanbul: Hayy Kitap

Kemper, T. D. (1978). A social interactional theory of emotions. New York: Wiley.

Kevrekidis, P., Skapinakis, P., Damigos, D., & Mavreas, V. (2008). Adaptation of the emotional contagion scale (ECS) and gender differences within the Greek cultural context. *Annals of General Psychiatry*, 7(14), 1-6.

Larson, H. J., Cooper, L. Z., Eskola, J., Katz, S. L., & Ratzan, S. (2011). Addressing the vaccine confidence gap. *Lancet*, 378(9790), 526–535. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(11\)60678-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(11)60678-8)

Liu, S. & Chu, H. (2022). Examining the direct and indirect effects of trust in motivating COVID-19 vaccine uptake. *Patient Education and Counseling*, 105(7): 2096-2102, <https://doi.org/10.1016/j.pec.2022.02.009>, 22.02.2024.

MacDonald, N. E., & SAGE Working Group on Vaccine Hesitancy (2015). Vaccine hesitancy: Definition, scope and determinants. *Vaccine*, 33(34), 4161–4164. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2015.04.036>

Salih, A. (2008). Gerçek Tıp, İstanbul: Yitik Şifa

Schoenewolf, G. (1990). Emotional contagion: Behavioral induction in individuals and groups. *Modern Psychoanalysis*. 15(1), 49-61.

Wiley, K.E. ve diğerleri (2021). Stigmatized for standing up for my child: A qualitative study of non-vaccinating parents in Australia. *SSM Population Health*, 16 <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8473775>, 11.03.2024

Witteaman, H. O. (2015). Addressing vaccine hesitancy with values. *Pediatrics*, 136(2), 215–217. <https://doi.org/10.1542/peds.2015-0949>

Wolfe, R.M. and Sharp, L.K. (2002). Anti-vaccinationists past and present. *British Medical Journal*, 325(7361): 430-432, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1123944/pdf/430.pdf>, 12.02.2024

Yaqub, O.; Castle-Clarke, S.; Sevaldis, N. ve Chataway, J. (2014). Attitude to vaccination: a critical review. *Social Science and Medicine*, 112: 1-11, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0277953614002421?via%3Dihub>, 23.02.2024

SAĞLIK HARCAMALARININ BELİRLEYİCİLERİ: BİR KANTİL REGRESYON UYGULAMASI

DETERMINANTS OF HEALTHCARE EXPENDITURES: A QUANTILE REGRESSION APPLICATION

İsmail BİÇER*, Murat KONCA**, Seval SELVİ SARIGÜL***

Geliş Tarihi: 28.04.2024
(Received)

Kabul Tarihi: 16.05.2025
(Accepted)

ÖZ: Bu çalışma sağlık harcamalarını etkileyen faktörlerin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Sağlık harcamalarını etkileyen birçok faktör bulunmakla beraber çalışma kapsamında Dünya Bankası veri tabanından 2019 yılına ait 138 ülkenin; kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hâsılası, gayri safi yurtiçi hâsılası içerisinde eğitim harcamalarının oranı, alkol tüketim miktarı, tütün kullanım oranı, 65 yaş üstü nüfus oranı, kentsel nüfus oranı, kadın nüfus oranı ve 1.000 kişiye düşen hekim sayısı değişkenleri ele alınmıştır. Çalışmada, öncelikle klasik en küçük kareler regresyonu ve ardından kantil regresyon analizleri kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda kantil 0,25, kantil 0,50 ve kantil 0,75'te yer alan ülkelerde kişi başına düşen gelirin artmasıyla kişi başına düşen sağlık harcamalarının da istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde artış gösterdiği tespit edilmiştir. Bir başka sonuca göre 0,25 ve 0,50 kantillerde eğitim harcamasının gayrisafi yurt içi hasıla içindeki payının kişi başına düşen sağlık harcamalarında istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde artışa neden olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte 0,25 kantilde 65 yaş üstü nüfus oranının ve kadın nüfus oranının da kişi başına düşen sağlık harcamalarını istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilediği görülmüştür. Son olarak alkol ve tütün kullanımı, kentsel nüfus oranı ve hekim sayısı ile sağlık harcamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Harcamaları, Sağlık Harcamalarının Belirleyicileri, Kantil Regresyon

ABSTRACT: This study was conducted to determine the factors affecting health expenditures. Although there are many factors affecting health expenditures, the variables of 138 countries in 2019 from the World Bank database; gross domestic product per capita, the ratio of education expenditures in gross domestic product, the amount of alcohol consumption, the rate of tobacco use, the proportion of population over the age of 65, the proportion of urban population, the proportion of female population and the number of

* Öğretim Görevlisi Dr, Pamukkale Üniversitesi, Çivril Atasay Kamer MYO, Sağlık Kurumları İşletmeciliği Pr., ismailbiceer@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1878-0546.

** Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, konca71@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6830-8090.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, seval.selvi@erzincan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8363-3097.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Biçer & Konca & Selvi Sarigül

physicians per 1,000 people were taken into consideration. In the study, first classical least squares regression and then quantile regression analyses were used. As a result of the analyses, it was found that in countries in quantile 0.25, quantile 0.50 and quantile 0.75, per capita health expenditures increased statistically significantly with the increase in per capita income. According to another result, in quantiles 0.25 and 0.50, the share of education expenditures in gross domestic product leads to a statistically significant increase in per capita health expenditures. In addition, at quantile 0.25, the proportion of population over 65 and the proportion of female population also have a statistically significant effect on per capita health expenditures. Finally, no statistically significant relationship was found between alcohol and tobacco use, urban population ratio and number of physicians and health expenditures.

Key Words: Health Expenditures, Determinants of Health Expenditures, Quantile Regression

EXTENDED ABSTRACT

Health expenditures play an important role in the economic and social structure of a country. The determinants of these expenditures arise from the interaction of many factors. Access to health services, health status of the population, health policies, technological developments, demographic structure, economic situation and social factors are among the main determinants of health expenditures. The complexity of these factors makes the analysis and management of health expenditures a significant challenge, while also having profound implications for the sustainability and effectiveness of health systems. Therefore, understanding the determinants of health expenditures is crucial for the formulation of health policies and the efficient allocation of resources.

In this study, the dependent variable of health expenditure per capita in US dollars according to purchasing power parity is analyzed with the independent variables of income per capita in US dollars according to purchasing power parity, alcohol consumption per capita (in liters for individuals aged 15 years and over), the proportion of tobacco product users (in % of individuals aged 15 years and over), the number of physicians (per 1.000 people), the share of education expenditures in gross domestic product, the proportion of female population, the proportion of population over 65, and the proportion of urban population.

The application of classical regression depends on various conditions to be met. Normal distribution and homogeneity of variance are among these conditions, and when these conditions are not met, the accuracy of the coefficients obtained from classical regression becomes questionable. In this case, using quantile regression provides more accurate results. This is because quantile regression does not make any assumptions about the distribution of the error term. As a result, quantile regression eliminates the problem of varying variance and when outliers are found in the data set, it provides reliable results in a non-normally distributed data set by inferring from the median instead of the mean. Therefore, compared to classical regression, quantile regression is more robust to outliers. The benefit of using quantile regression for the current study is that the data of the countries included in the study are not normally distributed and the countries included in the study have extreme values in variables. Within the scope of the study, developed, developing and underdeveloped countries are included at the same time and these countries are quite

different from each other in terms of the variables of the study. The inability to achieve normal distribution and the problem of varying variance led this study to use quantile regression.

The quantile regression was carried out for quantiles of 0.25, 0.50 and 0.75. Accordingly, in quantile 0.25, which includes countries with the lowest per capita health expenditure, an increase of \$1 in the income per capita variable will increase the health expenditure per capita variable by \$0.05 and this increase is statistically significant. Another independent variable that has a statistically significant effect on the health expenditure per capita variable in this quantile is the share of education expenditures in gross domestic product variable. An increase of 1 unit in the education variable will significantly increase the health expenditure per capita variable by \$48.46. In addition, in countries in quantile 0.25, a 1 unit increase in the proportion of female population variable will significantly increase the health expenditure per capita by \$49.50. Finally, in quantile 0.25, 1 unit increase in the variable of the proportion of population over 65 will significantly increase the health expenditure per capita variable by \$41.56. In countries in quantile 0.50, a \$1 increase in the income per capita variable will statistically significantly increase the health expenditure per capita variable by \$0.07. In countries in this quantile, a 1 unit increase in the share of education expenditures in gross domestic product variable will statistically significantly increase the health expenditure per capita variable by \$45. In quantile 0.75, which includes the countries with the highest per capita health expenditure, an increase of \$1 in the income per capita variable will increase the health expenditure per capita variable by \$0.11 and this increase is statistically significant.

As a result, higher-income individuals generally have more extensive health insurance coverage and greater access to private health services. Likewise, countries with higher income generally have more developed health infrastructure and a wider range of health services. This increases per capita health expenditures. Individuals with higher levels of education generally adopt healthier lifestyles and utilize health services more. Therefore, it is not surprising that an increase in education expenditures significantly increases per capita health expenditures. The current research shows that women generally use healthcare services more frequently than men. Women tend to seek both preventive and curative health services more often. This could be due to women being more proactive in terms of health awareness and access to health services. As a result, this contributes to the increase in overall health expenditures. These results show that health and education policies are interrelated and that investments in these areas support each other. In this framework, it is important to formulate more inclusive health and education policies and direct resources to these areas. An aging population increases the demand for health services. Older individuals require various health services such as regular health check-ups, medication, rehabilitation services and long-term care. These services increase health expenditures. Especially in developed countries, the aging of the population has led to a significant increase in health expenditures. This poses a significant strategic challenge for health systems planning and resource allocation. Therefore, careful planning and policy is needed to manage and sustain aging-related health expenditures.

1. GİRİŞ

Bir ülkenin genel refah düzeyini belirleyebilmek için dikkate alınan birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerden en önemlisi hiç şüphesiz ülkelerin sağlık göstergeleridir (Tıraş ve Ağır, 2018: 14). Sağlık, beşeri sermayeyi ölçmenin bir yoludur ve beşeri sermaye ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisidir (Birol ve Demirgil, 2022: 70). Bir toplumda yaşayan bireylerin sağlık durumlarının iyileştirilmesi ile öğrenme ve beceri edinme kapasiteleri artmakta, bu yeteneklerin artmasıyla üretkenlik, gelir, toplumun yaşam standartları, sosyal getiriler ve ekonomik büyüme de artmaktadır (Azwardi vd., 2023: 19).

Sağlık kurum ve kuruluşları açık sisteme sahip olan organizasyonlardır ve hem iç hem de dış ortamlarındaki değişikliklerden önemli ölçüde etkilenmektedirler (Arah vd., 2006: 7). Nüfusun yaşlanması ve buna bağlı olarak kronik hastalıkların artması, tıbbi ve teknolojik alanlarda yaşanan gelişmeler, piyasa koşullarında değişen rekabet eğilimleri, sağlık mevzuatı ve talebe bağlı olarak değişen sağlık iş gücü yapısı sağlık harcamalarının artmasına neden olmaktadır (Rezaei vd., 2016: 4). Ülkeler bir yandan artan sağlık maliyetleriyle mücadele ederken, diğer yandan kapsamlı ve eşitsizliklere neden olmayacak şekilde insanların sağlık hizmetlerine erişimlerini de sağlamaya çalışmaktadır (Plümper vd., 2013: 411).

Dünya genelinde sağlık harcamalarındaki istikrarlı artış ve bu harcamaların gelecekte daha da artacağına yönelik beklenti, araştırmacıların ve politika yapıcıların sağlık harcamalarının belirleyicileri ve başlıca itici güçleri üzerinde odaklanmalarına neden olmuştur (Claeson ve Waldman, 2000: 1238). Bu kapsamda yapılan çoğu çalışmada sağlık harcamalarının belirleyicilerinin hem mikro hem de makro perspektiften değerlendirildiği görülmektedir. Bireysel gelir, hanehalkı büyüklüğü, kalıtsal özellikler ve hastalıklar sağlık harcamalarının mikro düzeydeki belirleyicileri olarak ifade edilmektedir (Bammann vd., 2006: 285; Garcia vd., 1989: 897). Gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH), toplumun sosyo-demografik özellikleri, eğitim harcamaları ve altyapı gibi faktörler ise sağlık harcamalarının makro düzeydeki belirleyicileridir (Gerdtham vd., 1992: 80; Matteo, 2005: 38; Fan ve Savedoff, 2014: 117).

Literatürde yapılan çoğu çalışmada gelirin sağlık harcamalarının en önemli belirleyicisi olduğu ifade edilmektedir (Toor ve Butt, 2005: 138; Hartwig, 2008: 605; Han vd., 2013: 303; Samadi ve Homaie, 2013: 65). Daha yüksek gelir seviyesine sahip olan bireyler daha iyi sağlık hizmetlerine erişebilmekte ve daha fazla sağlık harcaması yapabilmektedirler (Rana vd., 2020: 60). Bununla birlikte yüksek gelir seviyesi daha geniş sağlık sigortasına sahip olmayı sağlamaktadır. Bu da daha kapsamlı sağlık hizmetlerine erişim ve daha düşük maliyetli tedavileri tercih etme fırsatı sunmaktadır. Bir diğer ifade ile; kamu sağlık hizmetlerinin

varlığı ve sosyal güvenlik sistemleri gibi faktörler gelirin sağlık harcamaları üzerindeki etkisinde belirleyici rol oynamaktadır (Baltagi vd., 2017: 867).

Sağlık harcamalarının belirleyicisi olduğu düşünülen diğer bir faktör ise, eğitim harcamalarıdır. Eğitim harcamaları bireylerin sağlıklı davranış farkındalığını artıran önemli bir unsurdur. Eğitimli bireyler genellikle sağlık ile ilgili konularda daha bilinçli olmakta ve bu durum sağlıklı yaşam tarzı tercihlerini olumlu yönde etkilemektedir (Ojo ve Ojo, 2022: 14). Ayrıca eğitim harcamaları koruyucu sağlık hizmetlerine yatırım yapmayı teşvik etmektedir. Koruyucu sağlık hizmetleri ile sağlık problemlerinin erken teşhis ve tedavisi daha ciddi ve maliyetli tedavilere ihtiyacı azaltarak sağlık harcamalarını etkileyebilmektedir (Anvari vd., 2020: 1095).

Yaş, sağlık harcamalarının belirleyicilerinden bir diğeridir. Genellikle yaş ilerledikçe sağlık problemleri de artmaktadır. Özellikle 65 yaş üstü bireyler yaşlılıkla ilgili sağlık problemlerine daha yatkındırlar. Bu yaş grubunda kronik hastalıklardan kalp hastalıkları, diyabet, hipertansiyon, kanser ve demans gibi rahatsızlıklar daha sık görülmektedir. Bu sağlık problemleri daha sık hastane yatışları, ilaç kullanımı ve tıbbi müdahaleleri gerektirerek sağlık harcamalarını artırmaktadır (Ghaemi Asl ve Mirzaei Abbasabadi, 2021: 251). Nitekim Phi (2017)'ye göre 65 yaş üstü bireyler daha fazla ilaç kullanmakta ve daha sık tıbbi tedaviye ihtiyaç duymaktadırlar. Bu bireylerin çoğunun en az bir kronik hastalığa sahip oldukları düşünüldüğünde; ilaç ve tedavi maliyetleri, sağlık hizmetlerine erişim ve uzun süreli bakım ihtiyacı sağlık harcamalarının planlanması ve yönetilmesi açısından dikkate alınması gereken ilk unsurların başında yer almaktadır (Santos vd., 2023: 4).

Bunların dışında kentleşme, sağlık harcamalarını etkileyen bir diğer faktördür (Blomqvist, 1997: 210). Bilindiği üzere şehirlerde kaliteli sağlık hizmetleri sunan sağlık merkezleri ve hastanelerin sayısı oldukça fazladır. Daha fazla hastane, sağlık merkezi, laboratuvar ve tıbbi tesislerin bulunması, kentlerde yaşayan insanların daha fazla sağlık hizmeti talep etmesine neden olmaktadır (Effiong vd., 2021: 194). Ayrıca kentlerde yaşayan insanlar genellikle daha yoğun ve stresli bir yaşam tarzına sahiptir. Bu durum stres, obezite ve hareketsizlik gibi faktörlere bağlı olarak sağlık hizmetlerine olan talebi etkilemekte ve sağlık harcamalarının artmasına neden olmaktadır (Ahmad vd., 2021: 242).

Hekim sayısı sağlık hizmetlerine erişimi ve dolayısıyla sağlık harcamalarını etkileyen bir diğer önemli husustur. Özellikle hekim sayısının yetersiz olduğu bölgelerde insanlar sağlık hizmetlerine ulaşmakta zorluk yaşamakta veya uzun bekleme süreleriyle karşılaşmaktadırlar. Bu durum hastaların mevcut sağlık durumlarının daha da kötüleşmesine ve daha ciddi tedavilere ihtiyaç duymalarına neden olmaktadır (Anyanwu ve Erhijakpor, 2009: 410). Hekim sayısı sağlık hizmetlerinin kalitesini de önemli ölçüde etkilemektedir. Bir diğer ifade ile; hekim

sayısının yeterli düzeyde olması daha iyi hasta bakımı ve tedavisi ile yakından ilişkilidir (Kaiser ve Schmid, 2016: 74). Kalifiye ve deneyimli hekimler doğru teşhis koyma ve etkili tedavi planları oluşturma konusunda daha başarılıdır. Daha iyi tedavi sonuçları da genellikle daha düşük maliyetlidir ve sağlık harcamalarının kontrol altına alınmasında oldukça etkilidir (Fuino vd., 2022: 10).

Alkol ve tütün kullanımının yüksek olduğu ülkelerde sağlık harcamaları da artış gösterebilir. Alkol ve tütün kullanımının artması ile karaciğer hastalıkları ve kanser başta olmak üzere, kalp hastalıkları ve solunum sistemine özgü hastalıklarda artış gözlemlenmektedir. Bu sağlık sorunlarının tedavisi ise genellikle uzun süreli ve maliyetlidir (Venkataraman vd., 2019: 911). Sağlık sorunlarının yanı sıra alkol ve tütün kullanımı bireylerin işgücü kaybına da neden olarak işe devamsızlık oranlarında artışa, verimlilik kaybına ve hatta iş kaybına yol açabilmektedir. Bireyin gelirini olumsuz yönde etkileyen bu durum sağlık finansmanını da etkileyerek sağlık harcamalarını artırmaktadır (Nguyen vd., 2023: 1746; Bentley vd., 2021: 1784).

Kadınlar doğum ve doğum sonrası bakım hizmetlerine daha fazla ihtiyaç duymaktadır. Gebelik, doğum ve lohusalık dönemi kadınların sağlık hizmetlerine daha sık başvurduğu dönemlerdir. Bu nedenle bir toplumda kadın nüfusu arttıkça, doğum ve doğum sonrası bakım için yapılan sağlık harcamaları da artmaktadır (Mondal ve Dubey, 2020: 14). Bununla birlikte kadınlar, cinsiyetle ilgili bazı hastalıklara daha yatkındırlar. Örneğin; meme kanseri, rahim kanseri ve osteoporoz gibi hastalıklar kadınlarda daha sık görülmektedir. Bu hastalıkların teşhisi, tedavisi ve takibi için yapılan sağlık harcamaları kadın nüfus oranıyla yakından ilişkilidir (Cylus vd., 2011: 158). Ayrıca neslin devamını sağlamada önemli rolü bulunan kadınların sağlığına yönelik yapılan araştırmalar ve programlar, cinsel yolla bulaşan hastalıklar, doğum kontrolü ve jinekolojik sağlık hizmetleri yapılan sağlık harcamalarını önemli ölçüde etkilemektedir (Choung vd., 2011: 255).

Tıbbi malzeme, ilaç, tedavi ve idari hizmetlere yönelik yapılan sağlık harcamalarının tümü hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde bütçenin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır (Samadi ve Rad, 2013: 64; Baltagi ve Moscone, 2010: 806). Gelecekteki neslin sağlık ihtiyaçlarını da tehdit eden bu harcamalar nedeniyle çoğu ülke sağlık hizmetlerinin maliyetlerini düşürebilmenin çeşitli yollarını aramaktadır. Fakat sağlık sektörünün kendine özgü karmaşık, belirsiz, emek ve teknoloji yoğun özellikleri sebebiyle artan maliyetleri düşürmek ya da kontrol altına almak oldukça zordur (Yetim vd., 2020: 1266).

Tüm bu açıklamalar neticesinde ülkelerin sağlık hizmetlerine erişim, kaliteli sağlık hizmet sunumu ve verimliliğini şekillendiren sağlık harcamalarını etkileyen faktörlerin belirlenmesinin, bu harcamaları yönetme ve kontrol altına alma açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Bu çalışma sağlık harcamalarını etkileyen faktörlerin belirlenmesi ve belirlenen bu faktörlere yönelik çözüm

önerileri getirilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Sağlık harcamalarını etkileyen birçok faktör bulunmakla beraber bu çalışmada, kişi başına düşen gelir, gayri safi yurtiçi hâsıla içerisinde eğitim harcamalarının oranı, alkol ve tütün kullanımı, 65 yaş üstü nüfus oranı, kentsel nüfus oranı, kadın nüfus oranı ve 1.000 kişiye düşen hekim sayısı değişkenleri ele alınmıştır.

2. YÖNTEM

2.1. Örneklem ve Değişkenler

Bu çalışmada, satın alma gücü paritesine göre Amerikan doları (\$) olarak kişi başına düşen sağlık harcaması (KBSH) bağımlı değişkeni üzerinde satın alma gücü paritesine göre \$ olarak kişi başına düşen gelir (KBG), kişi başına alkol tüketimi (15 yaş ve üzeri bireylerde litre olarak) (ALK), tütün ürünleri kullananların oranı (15 yaş ve üzeri bireylerin %'si olarak) (TÜTÜN), hekim sayısı (1.000 kişiye düşen) (HEK), gayri safi yurtiçi hâsıla içerisinde eğitim harcamalarının oranı (EĞİTİM), kadın nüfus oranı (KADIN), 65 yaş üstü nüfus oranı (65YAŞ) ve kentsel nüfus oranı (KENT) bağımsız değişkenlerinin etkisi incelenmiştir.

Literatür incelendiğinde, KBSH'nin en temel belirleyicilerinden birinin KBG olduğu görülmektedir (Toor ve Butt, 2005: 138; Hartwig, 2008: 605; Han vd., 2013: 303; Samadi ve Homaie, 2013: 65; Yetim vd., 2020: 1266). Okunade (2005) 26 Afrika ülkesinin verisini ve ekonometrik analiz tekniklerini kullanarak bu ülkelerde KBSH'nin belirleyicilerini araştırdığı çalışmasında, KBG'nin KBSH'nin en önemli belirleyicilerinden olduğunu saptamıştır. Angko (2013) zaman serisi analizi ile Gana'nın KBSH'sini etkileyen faktörleri araştırdığı çalışmasında, KBG'nin KBSH'nin temel belirleyicilerinden biri olduğunu ortaya koymuştur. Hajibabaei vd. (2020) 11 gelişmekte olan ülkenin 2010-2014 dönemine ait panel veri seti ile bu ülkelerde KBSH'yi etkileyen faktörleri ele aldıkları çalışmalarında, KBG'nin KBSH'yi anlamlı şekilde artırdığını göstermişlerdir. Yetim vd. (2020) çalışmasında, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) üyesi 36 ülkenin 2000-2017 dönemine ait panel veri seti ile bu ülkelerde KBSH'yi etkileyen değişkenler araştırılmış ve katsayı bakımından KBG'nin KBSH'yi anlamlı bir şekilde artıran önemli bir değişken olduğu bulunmuştur. Zhou vd. (2020) gelişmekte olan 22 ülkenin 2000-2018 dönemine ait panel veri setini ve panel kantil regresyon yöntemini kullandıkları çalışmalarında, söz konusu 22 ülkede KBG'nin KBSH'yi anlamlı şekilde etkileyen önemli bir faktör olduğu gösterilmiştir. Bhowmik (2020) Hindistan'ın 1990-2017 dönemine ait veri setini ve eşbütünleşme testleri ile vektör hata düzeltme modelini kullandığı çalışmasında, KBG ile KBSH arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu saptamıştır. Amiri vd. (2021) sistemik derleme ile KBSH'nin belirleyicilerini araştıran çalışmaları inceledikleri çalışmalarında, ekonomik bir gösterge olan KBG'nin KBSH'nin önemli bir belirleyicisi olduğunu saptamışlardır.

Yaşam tarzı faktörleri olarak ele alınan ALK ve TÛTÛN değişkenleri de KBSH'nin önemli belirleyicileri arasında sayılmaktadır (Nguyen vd., 2023: 1746; Bentley vd., 2021: 1784). Sturm vd. (2013) Güney Afrika Cumhuriyeti vatandaşı 70.000 kişinin 2010 yılına ait sağlık ve tıbbi kayıt verilerini analiz ettikleri çalışmalarında, TÛTÛN değişkeninin KBSH'yi anlamlı şekilde artırdığını tespit etmişlerdir. Ekpu vd. (2015) çalışmasında sistematik literatür incelemesi yöntemi ile KBSH'nin belirleyicileri araştırılmış ve bu kapsamda 1992-2014 döneminde yayınlanan bilimsel çalışmalar incelenmiştir. Bulgulara göre KBSH'de görülen artışın %15'i TÛTÛN'e atfedilmiştir. Swain (2021) KBSH'nin ALK ve TÛTÛN ile ilişkisini incelemeyi amaçladığı çalışmasında, Hindistan'ın Odisha eyaletinde yaşayan 3398 kişiden veri toplamış ve bu verilerle gerçekleştirdiği analizler neticesinde ALK ve TÛTÛN ile KBSH arasında pozitif bir korelasyon olduğunu saptamıştır. Xu vd. (2021) 49540 Amerika Birleşik Devletleri (ABD) vatandaşının verisini ve lojistik regresyon ile genelleştirilmiş doğrusal modelleri kullandıkları çalışmalarında, 2014 yılında ABD'de yapılan KBSH'nin %11'inin TÛTÛN kaynaklı olduğunu göstermişlerdir. Amiri vd. (2021) sistemik derleme ile KBSH'nin belirleyicilerini araştıran çalışmaları inceledikleri çalışmalarında, yaşam tarzı faktörleri olan ALK'nin ve TÛTÛN'ün KBSH'nin belirleyicileri arasında sayıldığını göstermişlerdir.

Literatüre göre bir diğer önemli KBSH belirleyicisi HEK değişkenidir (Tian vd., 2018: 1925; Ecevit vd., 2018: 324; Alkaya ve Gülbahar, 2022: 47). Matteo (2014) çalışmasında kullanılan regresyon analizleri sonuçlarına göre HEK, Kanada'da KBSH'yi anlamlı şekilde artırmaktadır. Alkaya ve Gülbahar (2022) çalışması, OECD üyesi ülkelerin 2005-2017 dönemine ait veri setini ve panel veri analizi tekniklerini kullanarak bu ülkelerde KBSH'nin belirleyicilerini ele almış ve HEK değişkeninin kamu tarafından yapılan KBSH'yi anlamlı şekilde artırdığını ortaya koymuştur. Çetin vd. (2022) Türkiye, ABD, Almanya ve Fransa'nın 2000-2020 dönemine ait panel veri seti ile bu ülkelerde sağlık çalışanı sayısının KBSH'yi nasıl etkilediğini araştırmışlar ve HEK değişkeni ile KBSH arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirlemişlerdir.

EĞİTİM değişkeni de KBSH açısından önemli bir belirleyicidir (Tang ve Lai, 2011: 70; Uddin ve Sharif, 2017: 52). Rahman (2011) Bangladeş'in 1990-2009 dönemine ait veri setini kapsayan ve zaman serisi analizlerini kullanan çalışmasında, EĞİTİM ile KBSH arasında iki yönlü nedensellik olduğunu belirlemiştir. Bhowmik (2020) Hindistan'ın 1990-2017 yıllarına ait veri setini ve eşbütünleşme testleri ile vektör hata düzeltme modelini kullandığı çalışmasında, EĞİTİM ile KBSH arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu saptamıştır. Hassan ve Kalim (2012) Pakistan'ın 1972-2009 dönemine ait yıllık verileri ve Granger nedensellik testi ile EĞİTİM ve KBSH arasındaki ilişkiyi inceledikleri

çalışmalarında, bu iki değişken arasında iki yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermişlerdir.

Literatürde, sağlık hizmetleri kullanımında ve KBSH’de cinsiyete göre farklılaşma olduğu görülmektedir ve bu sebeple KADIN değişkeninin KBSH’yi etkilediği düşünülmektedir (Choung vd., 2011: 255; Cylus vd., 2011: 158; Mondal ve Dubey, 2020: 14). Owens (2008) ABD’de 2006 yılında farklı yaş gruplarının tamamında kadınların erkeklerden daha fazla KBSH yaptığını, yani KADIN değişkeninin KBSH’yi etkileyen önemli bir etmen olduğunu göstermiştir. Rout (2010) Hindistan’ın Odisha Eyaletinin dört bölgesinden çok aşamalı rastgele örnekleme yöntemi kullanarak 375 kişinin verisini toplamış ve kurduğu regresyon modeli ile erkekler ve kadınlar arasında KBSH bakımından önemli bir fark olduğunu ortaya koymuştur. Olasehinde (2014) Nijerya’da yaşayan 332938 kişinin 2010 yılına ait verisini analiz etmiş ve cinsiyetin KBSH’de önemli bir faktör olduğu zira KADIN değişkeninin KBSH’yi anlamlı şekilde artırdığı bulgusunu elde etmiştir.

Bir toplumda yaşlı nüfus oranı arttıkça sağlık hizmetleri talebi ve buna bağlı olarak KBSH artmaktadır. Buradan hareketle 65YAŞ değişkeninin KBSH’yi artırmasının beklenmesi olağandır (Tian vd., 2018: 1925; Balçık vd., 2021: 320; Aydın ve Yaşar, 2023: 340). Wang (2009) ABD eyaletlerinde KBSH’yi etkileyen faktörleri incelediği çalışmasında panel veri analizi tekniklerini kullanmış ve 65YAŞ değişkeninin KBSH’nin belirleyicileri arasında olduğunu göstermiştir. Hajibabaei vd. (2020) 11 gelişmekte olan ülkenin 2010-2014 dönemine ait panel veri seti ile bu ülkelerde KBSH’yi etkileyen faktörleri ele aldıkları çalışmalarında, 65YAŞ değişkeninin KBSH’yi anlamlı şekilde artırdığını göstermişlerdir. Alkaya ve Gülbahar (2022) OECD üyesi ülkelerin 2005-2017 dönemine ait veri setini ve panel veri analizi tekniklerini kullanarak bu ülkelerde KBSH’nin belirleyicilerini ele almışlar ve 65YAŞ değişkeninin KBSH’yi anlamlı şekilde artırdığını ortaya koymuşlardır. Balçık vd. (2021) 36 Avrupa ülkesinin 2000-2014 dönemine ve KBSH ile 65YAŞ değişkenlerine ait verileri analiz etmişler ve KBSH ile 65YAŞ’ın karşılıklı olarak birbirlerini etkilediğini ortaya koymuşlardır.

Son olarak, literatüre göre KENT, KBSH’yi etkileyen faktörler arasındadır (Tian vd., 2018: 1925; Acar ve Topdağ, 2022: 277; Aydın ve Yaşar, 2023: 340). Wang (2009) ABD eyaletlerinde KBSH’yi etkilediği düşünülen faktörleri incelediği çalışmasında, panel veri analizi tekniklerini kullanmış ve KENT değişkeninin KBSH’nin belirleyicileri arasında olduğunu göstermiştir. Canser vd. (2020) 2005-2015 dönemi verisi üzerinden 35 OECD üyesi ülkede KBSH’nin belirleyicilerini araştırmışlar ve KENT değişkeninin KBSH’yi anlamlı şekilde artırdığını tespit etmişlerdir. Bağımlı değişken olarak KBSH’nin kullanıldığı bir diğer çalışma olan Aydın ve Yaşar (2023) çalışmasında, OECD’ye üye ülkelerin

2000-2018 dönemine ait veri seti ve panel veri analizi teknikleri kullanılmış olup KENT değişkenine bağımsız değişkenler arasında yer verilmiştir.

Yukarıdaki çalışmalar incelendiğinde, bu çalışmada kullanılan açıklayıcı değişkenlerin literatür ile uyumlu olduğu ve buna bağlı olarak çalışma kapsamında kurulan modelin literatürdeki benzer çalışmaların modelleriyle uyumlaştığı görülmektedir.

Mevcut çalışma kapsamında 138 ülkeye ait veri seti kullanılmıştır. Bu ülkeler Ek 1'de sunulmuştur. Veri setinde yer alan değerler 2019 yılına ait değerlerdir. Dolayısıyla elde edilen bulgular sadece belirtilen yıla ait veriler için geçerlidir.

Çalışmada, daha güncel bir yıla ait veri seti üzerinde çalışılması istenmesine rağmen, bu mümkün olmamıştır. Çünkü çalışma kapsamındaki tüm ülkeler için en güncel veri seti 2019 yılına aittir. Daha güncel bir veri seti kullanılmak istendiğinde, çalışma kapsamındaki ülke sayısı oldukça azalmaktadır ve bu durum analiz yapmayı olanaksız hale getirmektedir. Regresyon temelli analizlerde örneklem büyüklüğünün bağımsız değişken sayısının ya belirli bir katı ya da belirli bir katının belirli bir sayıda fazlası olması önerilmektedir. Bu önerilerin bazıları incelendiğinde, örneklem büyüklüğünün bağımsız değişken sayısının, en az 15 katı, 8 katının 50 fazlası ya da 104 fazlası olması gerektiği yönünde önerilerde bulunduğu görülmektedir (Akbulut ve Çapık, 2022: 113). Daha güncel bir veri seti kullanıldığında çalışma kapsamındaki ülke sayısı oldukça azalmaktadır ve bahsi geçen bu şartlar sağlanamaz hale gelmektedir. Bu sebeple çalışmada 2019 yılına ait veri seti kullanılmıştır. Ayrıca, çalışmada 2019 yılına ait veri setinin kullanılması, ilk olarak 2019 Aralık ayında Çin'in Wuhan bölgesinde görülen ve 2020 itibariyle tüm dünyada ciddi bir salgına dönüşen SARS-CoV-2 (COVID-19) salgınının sağlık harcamalarında sebep olduğu yapay artışın çalışmanın sonuçlarında sebep olacağı yanlılığı engellemiştir.

Çalışmanın verileri Dünya Bankası (2024) veri tabanından alınmıştır. Veriler Dünya Bankası veri tabanından alındığı için etik kurul iznine gerek bulunmamaktadır.

2.2. Verilerin Analizi

En küçük kareler (EKK) regresyonu ya da diğer bir ifade ile klasik regresyon, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini açıklamada 200 yılı aşkın süredir sıklıkla kullanılmaktadır. Klasik regresyon, ortalama üzerinden hareket ederek bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki ortalama etkisini ortaya koymaktadır. Klasik regresyonda bağımsız değişkenlerin katsayılarının evrende sabit olduğu varsayılmaktadır. Ancak bu şekilde ortalama etkilerden çıkarımlar yapmaya çalışmak yanlılığa sebep olarak yanıltıcı olabilir (Huang vd., 2017: 4). Aşırı uç değerlerden kaynaklı bu yanlılığı ortadan kaldırma adına Koenker ve Bassett (1978) tarafından kantil regresyon modeli önerilmiştir.

Klasik regresyon ile kantil regresyon arasındaki en temel fark, klasik regresyonun bağımlı değişkenin bağımsız değişken(ler)e verdiği tepkinin koşullu ortalamasına (beklenen ortalama değer) dayalı tahminlerde bulunmasıdır. Bunun yerine kantil regresyon, medyanı (ortanca) veya 10., 25., 50., 75. veya 90. yüzdelik dilimi gibi dilimleri esas alarak tahminde bulunur (Bilgili vd., 2021).

Klasik regresyonun çeşitli şartların sağlandığı durumlarda uygulanması sonuçların güvenilirliği bakımından önemlidir (Osborne, 2019). Normal dağılım ve varyans homojenliği bu şartlar arasında sayılmaktadır ve bu şartların sağlanmadığı durumlarda klasik regresyondan elde edilen katsayıların doğruluğu tartışmalı hale gelmektedir. Bu durumda kantil regresyon kullanmak daha doğru sonuçlar alınmasını sağlamaktadır (John ve Nduka, 2009: 63). Çünkü kantil regresyon hata teriminin dağılımına ilişkin herhangi bir varsayımda bulunmamaktadır (Belaïd vd., 2020). Bunun bir sonucu olarak kantil regresyon değişen varyans sorununu ortadan kaldırır ve veri setinde uç değerler bulunduğu, ortalama yerine medyan üzerinden çıkarımda bulunarak normal dağılmayan bir veri setinde güvenilir sonuçlar elde edilmesini sağlar. Dolayısıyla klasik regresyon ile karşılaştırıldığında kantil regresyon, aykırı değerlere karşı daha dayanıklı ve daha esnek (Huang vd., 2017: 4).

Kantil regresyon kullanmanın mevcut çalışma bakımından faydası ise, çalışmada yer verilen ülkelerin verilerinin normal dağılmaması ve çalışmanın bağımlı değişkeni bazında çalışma kapsamındaki ülkelerin uç değerlere sahip olmasıdır zira kantil regresyon kullanıldığında, farklı kantillerdeki kantil regresyon doğruları aşırı değerleri rahat bir şekilde yakalayabilmektedir (Çamurlu ve Erilli, 2018: 18). Çalışma kapsamında, gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere aynı anda yer verilmiştir ve bu ülkeler çalışmanın değişkenleri bakımından birbirinden oldukça farklılaşmaktadır. Bunun sebep olacağı normal dağılımı sağlayamama ve değişen varyans sorunu yaşama durumları, mevcut çalışmada kantil regresyon kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Bununla birlikte mevcut çalışmada, kantil regresyon ile farklı kantillerde bulunan ülkeler için KBSH'nin belirleyicilerini ayrı ayrı incelemek ve farklı kantillerdeki ülkelerde KBSH'de görülen farklılıkları ortaya koymak amaçlandığından, çalışmada kantil regresyon kullanılmıştır.

Yukarıda açıklanan sebeplerden bu çalışmada kantil regresyon kullanılmıştır. Kantil regresyon, 0,25, 0,50 ve 0,75 kantiller için işletilmiştir. Sağlık harcamalarının belirleyicilerinin araştırıldığı benzer çalışmalarda da bu kantil değerleri ile tahminde bulunulmuştur (Ercan, 2021: 141; Acar ve Topdağ, 2022: 281). Çalışmada analizler Eviews 10 Paket programı ile yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar %95 güven düzeyi üzerinden yorumlanmıştır.

3. BULGULAR

Çalışma kapsamında ilk olarak değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir (Tablo 1). Tablo 1 incelendiğinde; KBSH değişkeninin 49,75-10661,03 aralığında $1755,72 \pm 2050,80$ ortalama-standart sapma ile dağıldığı; KBG değişkeninin 760,60-1196,52 aralığında $23215,17 \pm 22962,85$ ortalama-standart sapma ile dağıldığı; ALK değişkeninin 0,01-16,98 aralığında $6,09 \pm 3,98$ ortalama-standart sapma ile dağıldığı; TÛTÛN değişkeninin 3,6-49 aralığında $20,76 \pm 9,84$ ortalama-standart sapma ile dağıldığı; HEK değişkeninin 0,03-7,50 aralığında $2,04 \pm 1,68$ ortalama-standart sapma ile dağıldığı; EĞİTİM değişkeninin 1,68-13,57 aralığında $4,41 \pm 1,68$ ortalama-standart sapma ile dağıldığı; KADIN değişkeninin 26,76-54,80 aralığında $50,20 \pm 2,68$ ortalama-standart sapma ile dağıldığı; 65YAŞ değişkeninin 1,17-29,27 aralığında $9,67 \pm 6,78$ ortalama-standart sapma ile dağıldığı; KENT değişkeninin 13,36-100 aralığında $60,44 \pm 22,36$ ortalama-standart sapma ile dağıldığı görülmektedir.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ortalama	1755,72	23215,17	6,09	20,76	2,04	4,41	50,20	9,67	60,44
Maksimum	10661,03	1196,52	16,98	49	7,50	13,57	54,80	29,27	100
Minimum	49,75	760,60	0,01	3,6	0,03	1,68	26,76	1,17	13,36
Standart	2050,80	22962,85	3,98	9,84	1,68	1,68	2,68	6,78	22,36
Gözlem sayısı	138	138	138	138	138	138	138	138	138

*1: KBSH, 2: KBG, 3: ALK, 4: TÛTÛN, 5: HEK, 6: EĞİTİM, 7: KADIN, 8: 65YAŞ, 9: KENT

Çalışma kapsamında, bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasındaki ve bağımsız değişkenlerin kendi aralarındaki korelasyon seviyeleri incelenmek istenmiştir. Bu kapsamda Spearman Korelasyon Analizi kullanılmıştır zira değişkenler normal dağılmamaktadır. Elde edilen korelasyon katsayıları ve bu katsayıların anlamlılığı Tablo 2’de sunulmuştur. Buna göre, çalışmanın bağımlı değişkeni olan KBSH, TÛTÛN ve KADIN değişkenleri hariç tüm değişkenlerle anlamlı bir korelasyon göstermektedir ($p < 0,05$). Bağımlı değişkenlerin kendi aralarındaki korelasyon seviyeleri incelendiğinde, anlamlı en yüksek pozitif korelasyonun HEK ile 65YAŞ ($r = 0,74$; $p < 0,05$) arasında; anlamlı en yüksek negatif korelasyonun ise, KBG ile KADIN ($r = -0,24$; $p < 0,05$) arasında olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Korelasyon Seviyeleri

	KBSH	KBG	ALK	TÜTÜN	HEK	EĞİTİM	KADIN	65YAŞ	KENT
KBSH	1								
KBG	0,79**	1							
ALK	0,51**	0,45**	1						
TÜTÜN	0,15	0,15	0,18*	1					
HEK	0,67**	0,64**	0,56**	0,40**	1				
EĞİTİM	0,24**	0,11	0,12	0,08	0,15	1			
KADIN	-0,04	-0,24**	0,30**	0,16	0,17	0,11	1		
65YAŞ	0,73**	0,66**	0,66**	0,41**	0,74**	0,15	0,30*	1	
KENT	0,62**	0,65**	0,28**	0,11	0,61**	0,20*	-0,12	0,54**	1

* %95 güven düzeyinde anlamlı

** %99 güven düzeyinde anlamlı

Çalışma kapsamında kurulan modelin geleneksel EKK ile tahmin edilmiş sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur. Buna göre, KBG değişkeninde yaşanacak 1 \$'lık artış, KBSH değişkeninde anlamlı şekilde 0,07 \$'lık artışa sebep olacaktır ($p < 0,05$). Bunun dışında EĞİTİM değişkeninde yaşanacak 1 birimlik artış, KBSH değişkeninde anlamlı şekilde 140,85 \$'lık artışa ve 65YAŞ değişkeninde yaşanacak 1 birimlik artış, KBSH değişkeninde anlamlı şekilde 67,52 \$'lık artışa sebep olacaktır ($p < 0,05$). Diğer bağımsız değişkenlerin etkileri anlamlı bulunmamıştır ($p > 0,05$).

Geleneksel EKK tahmini sonuçları incelendiğinde, modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu ($p(F \text{ istatistiği}) < 0,05$) ve bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkende görülen değişimin, düzeltilmiş R^2 değerine göre %83'ünü açıklayabildiği görülmektedir. Durbin Watson istatistiği 1,75 değerini almıştır ki 2'ye yakın olan bu değer kurulan modelin ciddi sayılabilecek bir otokorelasyon sorunu yaşamadığını göstermektedir. Breusch-Godfrey Serial Korelasyon LM Testi sonuçları da bu görüşü desteklemektedir ($p > 0,05$). Modelin merkezlenmiş varyans şişkinlik faktörü (centered VIF) değerleri incelendiğinde, bu değerlerin kabul edilebilir sınır olan 5'ten düşük olduğu ve bu sebeple modelde çoklu doğrusal bağlantı problemi olmadığı görülmektedir. Wald Testi sonuçlarına göre çalışmada kurulan modelde yer alan bağımsız değişkenlerin katsayıları anlamlıdır ($p < 0,05$). Modelde ihmal edilmiş değişken olmadığı Ramsey Reset Testi sonuçlarından anlaşılmaktadır ($p > 0,05$). Bunların dışında, geleneksel EKK tahmini, normal dağılmamaktadır ($p(\text{Jarque-Bera İstatistiği}) < 0,05$) ve değişen varyans sorunu yaşamamaktadır ($p(\text{Breusch-Pagan-Godfrey Testi}) < 0,05$). Bu iki sebep dolayısıyla bir sonraki aşamada çalışmada kurulan model için kantil regresyon yöntemi uygulanmıştır.

Tablo 3: Geleneksel EKK Sonuçları

Bağımlı Değişken: KBSH					
	Katsayı	Standart hata	t istatistiği	p değeri	Merkezlenmiş VIF
KBG	0,07	0,01	12,00	0,0001**	3,40
ALK	-9,38	24,81	-0,38	0,7058	1,96
TÜTÜN	-15,10	8,32	-1,81	0,072	1,95
HEK	10,04	79,50	0,13	0,8997	3,51
EĞİTİM	140,85	43,27	3,26	0,0014**	1,86
KADIN	63,79	35,81	1,78	0,0772	1,96
65YAŞ	67,52	23,51	2,87	0,0048**	4,92
KENT	-0,55	4,62	-0,12	0,9046	2,14
Sabit	-3924,85	1786,07	-2,20	0,0298*	
R ²					0,84
Düzeltilmiş R ²					0,83
F istatistiği					89,68
p(F istatistiği)					0,003**
Durbin Watson İstatistiği					1,75
p(Jarque-Bera İstatistiği)					0,0001**
p(Breusch-Godfrey Serial Korelasyon LM Testi)					0,122
p(Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey Testi)					0,004**
p(Wald Testi)					0,0001**
p(Ramsey Reset Testi)					0,113

* %95 güven düzeyinde anlamlı

** %99 güven düzeyinde anlamlı

Kantil regresyon, 0,25, 0,50 ve 0,75 değerleri için işletilmiştir ve analizler Tablo 4'te sunulmuştur. Buna göre, kişi başına en az sağlık harcaması yapan ülkelerin yer aldığı kantil 0,25'te, KBG değişkeninde yaşanacak 1 \$'lık artış KBSH değişkenini 0,05 \$ artıracaktır ve bu artış istatistiksel olarak anlamlıdır ($p < 0,05$). Bu grupta yer alan ülkelerde KBSH değişkenini istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkileyen bir diğer bağımsız değişken EĞİTİM değişkenidir ($p < 0,05$). EĞİTİM değişkeninde yaşanacak 1 birimlik artış KBSH değişkenini anlamlı şekilde 48,46 \$ artıracaktır. Ayrıca kantil 0,25'te yer alan ülkelerde KADIN değişkeninde yaşanacak 1 birimlik artış, KBSH değişkenini anlamlı şekilde 49,50 \$ artıracaktır ($p < 0,05$). Son olarak, kişi başına en az sağlık harcaması yapan ülkelerin yer aldığı kantil 0,25'te, 65YAŞ değişkeninde yaşanacak 1 birimlik artış KBSH değişkenini anlamlı şekilde 41,56 \$ artıracaktır ($p < 0,05$).

Kantil 0,50’de yer alan ülkelerde, KBG değişkeninde yaşanacak 1 \$’lık artış, KBSH değişkenini istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde 0,07 \$ artıracaktır ($p<0,05$). Bu kantilde yer alan ülkelerde EĞİTİM değişkeninde yaşanacak 1 birimlik artış, KBSH değişkenini istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde 45 \$ artıracaktır ($p<0,05$).

Kişi başına en fazla sağlık harcaması yapan ülkelerin yer aldığı kantil 0,75’te, KBG değişkeninde yaşanacak 1 \$’lık artış, KBSH değişkenini 0,11 \$ artıracaktır ve bu artış istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0,05$).

Tablo 4’te de görülebileceği üzere, KBG değişkeni tüm kantillerde KBSH değişkenini istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde artırmaktadır ($p<0,05$); EĞİTİM değişkeni 0,25 ve 0,50 kantillerde yer alan ülkelerde KBSH değişkenini anlamlı şekilde artırmaktadır ($p<0,05$) ve son olarak KADIN ve 65YAŞ değişkenleri sadece 0,25 kantildeki ülkelerde KBSH değişkenini anlamlı şekilde artırmaktadır ($p<0,05$).

Tablo 4: Kantil Regresyon Sonuçları

Bağımlı değişken: KBSH					
Değişkenler	Kantil	Katsayı	Standart hata	t-istatistiği	p değeri
KBG	0,25	0,05	0,01	12,74	0,0001**
	0,50	0,07	0,02	3,43	0,0008**
	0,75	0,11	0,01	8,26	0,0001**
ALK	0,25	-5,84	11,70	-0,50	0,6185
	0,50	-8,70	12,87	-0,68	0,5005
	0,75	-11,57	15,05	-0,77	0,4433
TÜTÜN	0,25	-10,41	5,95	-1,75	0,0826
	0,50	-11,05	5,88	-1,88	0,0626
	0,75	-4,93	5,52	-0,89	0,3730
HEK	0,25	-1,74	45,91	-0,04	0,9697
	0,50	-26,33	74,73	-0,35	0,7251
	0,75	-66,44	47,27	-1,41	0,1623
EĞİTİM	0,25	48,46	19,96	2,43	0,0166*
	0,50	45,00	22,33	2,02	0,0460*
	0,75	38,09	25,49	1,49	0,1375
KADIN	0,25	49,50	19,15	2,58	0,0109*
	0,50	60,22	137,77	0,44	0,6628
	0,75	46,28	63,18	0,73	0,4652
65YAŞ	0,25	41,56	18,65	2,23	0,0276*
	0,50	38,03	43,41	0,88	0,3827

	0,75	13,38	32,98	0,41	0,6857
	0,25	-1,78	2,88	-0,62	0,5391
KENT	0,50	-0,08	3,81	-0,02	0,9835
	0,75	-2,01	2,65	-0,76	0,4500
	0,25	-2676,06	960,87	-2,79	0,0001**
Sabit	0,50	-3270,02	6931,77	-0,47	0,6379
	0,75	-2465,74	3106,19	-0,79	0,4288

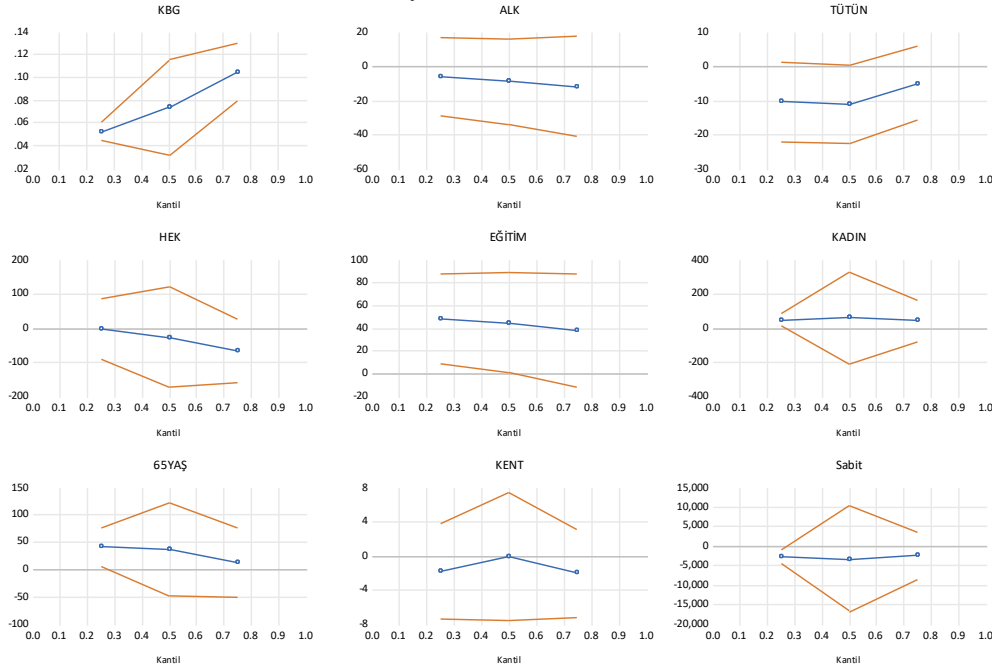
* %95 güven düzeyinde anlamlı

** %99 güven düzeyinde anlamlı

Not: Analizler, "En Küçük Mutlak Sapma (LAD)" tahmincisi ile işletilmiştir. Katsayı kovaryansları "bootstrap" ve yayılma (sparsity) tahminleri "Kernel (Kalıntı)" tekniği ile elde edilmiştir. Kernel seçiminde "Epanechnikov" tercih edilmiştir. Bandwith metodu olarak "Hall-Sheather" tekniği kullanılmıştır. Ayrıca, kantil metodu olarak "Rankit (Cleveland)" tahmincisi tercih edilmiştir. Son olarak, maksimum iterasyon 500 olarak belirlenmiştir.

Tablo 4'te yer alan bağımsız değişkenlerin kantillere ve bağımsız değişkenlere göre katsayıları, Şekil 1'de görselleştirilmiştir.

Şekil 1: Kantillere Göre Katsayılar

0,25, 0,50 ve 0,75 kantillerde elde edilen Pseudo (Sözde) R^2 , düzeltilmiş R^2 , Quasi-LR istatistiği ve anlamlılığına ilişkin değerler Tablo 5'te sunulmuştur. Buna

göre, 0,25, 0,50 ve 0,75 kantillerde Pseudo (Sözde) R^2 değerleri sırayla; 0,62, 0,67 ve 0,76 iken düzeltilmiş R^2 değerleri sırasıyla; 0,60, 0,65 ve 0,75 bulunmuştur. Kantil 0,25, 0,50 ve 0,75'e göre Quasi-LR istatistiği sırayla; 390,34, 561,81 ve 778,31 bulunmuştur ve tüm kantillerde Quasi-LR istatistiği istatistiksel olarak anlamlıdır ($p < 0,05$). Görüldüğü gibi kurulan model tüm kantillerde anlamlıdır ($p < 0,05$) ve bu modellerde bağımsız değişkenler bağımlı değişkendeki değişimin, Pseudo (Sözde) R^2 değerine göre 0,25 kantilde %62'sini, 0,50 kantilde %67'sini ve son olarak 0,75 kantilde %76'sını açıklamaktadır.

Tablo 5: Kantil Regresyon Tanısal Testler

	Kantiller		
	0,25	0,50	0,75
Pseudo (Sözde) R^2	0,62	0,67	0,76
Düzeltilmiş R^2	0,60	0,65	0,75
Quasi-LR istatistiği	390,34	561,81	778,31
p(Quasi-LR istatistiği)	0,0001**	0,0001**	0,0001**

* %95 güven düzeyinde anlamlı

** %99 güven düzeyinde anlamlı

Eğim Katsayıları Eşitliği ve Simetrik Kantil testleri sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur. Buna göre, Koenker ve Bassett (1982) tarafından Wald testi olarak geliştirilen Eğim Katsayıları Eşitliği Testi sonucuna göre kantillerdeki tüm katsayıların aynı olduğu hipotezi reddedilmektedir ($p < 0,05$). Bununla birlikte, Eğim Katsayıları Eşitliği Testi sonucu, değişen varyans durumuna dikkat çekerek kantil regresyonun uygulama amacını da güçlendirmektedir (Gözen ve Bostancı, 2021: 528). Diğer taraftan, Newey ve Powell (1987) çalışmasında Wald testi olarak geliştirilen Simetrik Kantil Testi sonucuna göre simetriyi ifade eden hipotez reddedilememektedir ($p > 0,05$). Buradan, çalışmadaki değişkenler için kantil 0,25'te ve kantil 0,75'te yer alan katsayıların ortalamasının, kantil 0,50'de yer alan katsayıya eşit olduğu sonucu çıkmaktadır (Gözen ve Bostancı, 2021: 528).

Tablo 6: Wald Testleri Sonuçları

	Ki-Kare İstatistiği	Ki-Kare Serbestlik Derecesi	p
Eğim Katsayıları Eşitliği Testi	96,443	16	0,0001**
Simetrik Kantil Testi	3,272	9	0,951

Çalışma kapsamında, son olarak, geleneksel EKK, kantil 0,25, kantil 0,50 ve kantil 0,75 modellerinin öngörü doğruluğu yani tahmin performansı karşılaştırılmıştır. Bu kapsamda; hataların karesinin ortalamasının karekökü (Root Mean Squared Error - RMSE), hataların mutlak değerlerinin ortalaması (Mean Absolute Error - MAE) ve ortalama mutlak yüzde hata (Mean Absolute Percentage Error - MAPE) kullanılmıştır. Bu testlere ilişkin sonuçlar Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7: Model Performanslarının Karşılaştırılması

	Geleneksel EKK	Kantil 0,25	Kantil 0,50	Kantil 0,75
RMSE	797,68*	1111,41	837,50	1070,05
MAE	503,95	573,21	461,71*	541,86
MAPE	0,80	0,51	0,42	0,41*

*Ölçüte göre en iyi performansı gösteren yöntem

Tablo 7 incelendiğinde, tahmin performansı en yüksek olan model; RMSE'ye göre geleneksel EKK, MAE'ye göre kantil 0,50 ve MAPE'ye göre kantil 0,75'tir.

4. SONUÇ ve ÖNERİLER

Sağlık harcamaları, bir ülkenin ekonomik ve sosyal yapısında önemli bir role sahiptir. Bu harcamaların belirleyicileri, birçok faktörün etkileşiminden kaynaklanır. Sağlık hizmetlerine erişim, nüfusun sağlık durumu, sağlık politikaları, teknolojik gelişmeler, demografik yapı, ekonomik durum ve sosyal faktörler gibi çeşitli unsurlar, sağlık harcamalarını etkileyen ana belirleyiciler arasındadır (Tıraş, 2022). Bu faktörlerin karmaşıklığı, sağlık harcamalarının analizini ve yönetimini zorlaştırmakta ve aynı zamanda sağlık sistemlerinin sürdürülebilirliği ve etkinliğini de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenle, sağlık harcamalarının belirleyicilerini anlamak, sağlık politikalarının oluşturulması ve kaynakların etkin bir şekilde dağıtılması açısından hayati öneme sahiptir. Bu kapsamda sağlık harcamalarını etkileyen değişkenleri belirlemek amacıyla tasarlanan bu çalışmada, satın alma gücü paritesine göre Amerikan doları olarak kişi başına düşen sağlık harcamasını etkileyen değişkenler belirlenmiştir.

Araştırmanın bulgularına göre 0,25, 0,50 ve 0,75 kantillerde kişi başına düşen gelir arttıkça kişi başına düşen sağlık harcaması istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde artmaktadır. Nitekim Payandeh vd. (2017) sağlık harcamalarının belirleyicilerini araştırdıkları çalışmalarında, gelir değişkeninin tüm kantillerde önemli bir belirleyici olduğunu ortaya koymuşlardır. Aynı şekilde Zhao ve Zhong (2015) kantil regresyon yöntemini uygulayarak yapmış oldukları çalışmalarında gelirin sağlık harcamalarını etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Ercan (2021) tarafından kantil regresyon kullanılarak yapılan çalışmanın sonucuna göre Türkiye'de hanehalkı gelirinin artması sağlık harcamalarını da artırmaktadır. Murthy ve Okunade (2016) tarafından yapılan çalışmada gelir düzeyinin kişi başı sağlık harcamalarını etkilediği tespit edilmiştir. Olasehinde ve Olaniyan (2017) yapmış oldukları çalışmalarında hanehalkı geliri ile sağlık harcamaları arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğunu saptamışlardır. Yıldırım vd. (2011) çalışmalarında gelirin arttıkça cepten yapılan sağlık harcamalarının da arttığı sonucuna ulaşmışlardır. You ve Kobayashi (2011) tarafından yapılan bir çalışmada yüksek gelirin sağlık için daha fazla para harcamaya neden olan bir değişken olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Parker ve Wong (1997) Meksika'daki sağlık harcamalarının belirleyicilerini inceledikleri çalışmalarında sağlık harcamalarının,

hanehalkı gelir düzeylerindeki değişimlere duyarlı olduğunu ortaya koymuşlardır. Sağlık harcamalarının belirleyicileri üzerine yapılan araştırmalarda, kişi başı sağlık harcamaları ile ilişkili olarak en çok incelenen değişkenlerden birinin kişi başına düşen olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle gelir düzeyindeki artış, sağlık sistemlerinden beklenen hizmetlerin çeşitliliği ve kalitesiyle ilgili beklentileri artırmaktadır. Bu bağlamda, gelirdeki artışın sağlık harcamalarındaki artışın ana sebeplerinden biri olduğu kabul edilmekte ve bilimsel çalışmalar da bunu desteklemektedir (Clemente vd., 2004: 610 ; Furuoka vd., 2011: 23; Ke vd., 2011; Angko, 2013: 121; Arun ve Kumar, 2016; Akca vd., 2017; Yap ve Selvaratnam, 2018: 12; Ecevit vd.,2018: 330; Aydın ve Yaşar, 2023: 350). Yüksek gelir düzeyine sahip bireyler genellikle daha fazla sağlık hizmetlerine erişim imkanına sahiptir. Daha fazla gelire sahip olmak, sağlık hizmetlerine erişimdeki engelleri aşmayı ve daha geniş kapsamlı tedavi seçeneklerine ulaşmayı kolaylaştırabilir. Bu durum, kişi başına düşen sağlık harcamalarının artmasına neden olabilir. Daha yüksek gelir düzeyine sahip bireylerin özel sağlık hizmetlerine veya ileri tedavi yöntemlerine ulaşma kapsamında finansal güçleri daha fazladır. Bu durum, kişi başına düşen sağlık harcamalarının artmasına katkıda bulunabilir. Ayrıca, tıbbi teknolojideki gelişmeler ve yeni tedavi yöntemlerinin kullanılması da sağlık harcamalarını artırabilir. Dolayısıyla kişi başına gelirin artmasıyla birlikte sağlık harcamalarındaki artışın bir kısmı, daha yüksek maliyetli veya ileri teknoloji gerektiren sağlık hizmetlerine yönelik talebin artmasından kaynaklanabilir.

Araştırmanın bulgularına göre 0,25 ve 0,50 kantillerde eğitim harcamasının GSYİH içindeki payı arttıkça kişi başına düşen sağlık harcaması istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde artmaktadır. Eğitim harcamalarındaki artış sadece eğitim alanında değil, aynı zamanda sağlık sektöründe de önemli etkiler göstermektedir. Ülkeler genelinde eğitim seviyesinin yüksek olması, sağlık harcamalarına ayrılan kaynakla doğrudan ilişkilidir ve bu ilişki ülkelerin büyümesine de katkı sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, bilindiği üzere, eğitim düzeyi yüksek olan bireyler genellikle daha sağlıklı yaşam tarzları benimserler, sağlık hizmetlerine daha fazla erişim sağlarlar ve daha yüksek sağlık bilincine sahip olurlar. Dolayısıyla eğitim harcamalarındaki artış, toplumun genel sağlık düzeyini artırarak sağlık harcamalarını da artırabilir. Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde birçok çalışma eğitim harcamaları arttıkça kişi başına düşen sağlık harcamalarının da arttığını ortaya koymuştur (Rahman, 2008: 855; Mishra ve Mishra, 2015; Hatam vd., 2016: 104; Yetim vd., 2021: 1267; Ercan, 2021: 170). Aynı şekilde Zhao ve Zhong (2015) ve Yildirim vd. (2011) tarafından yapılan çalışmalarda eğitimin sağlık harcamaları üzerinde önemli derecede bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. You ve Kobayashi (2011) yapmış oldukları çalışmada hanehalkı reisinin eğitim durumunu (orta ya da yükseköğrenim) sağlık için daha fazla para harcamaya neden olan bir değişken olarak tanımlamışlardır. Bu bağlamda eğitimde

yapılan yatırımların artması, genellikle toplumun sağlık bilincinin yükselmesine ve sağlık hizmetlerine erişimin artmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca eğitim harcamalarındaki artış, genellikle sosyal yardım programlarının genişlemesi ve eşitsizlik azaltma çabalarıyla ilişkilendirilir. Bu tür programlar ve çabalar, düşük gelirli ve dezavantajlı grupların sağlık hizmetlerine erişimini artırabilir, bu da genel sağlık harcamalarının artmasına yol açabilir. Araştırmanın bulgularına göre 0,75 kantilde eğitim harcamasının GSYİH içindeki payının kişi başına düşen sağlık harcaması üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Bu durumun nedeninin yüksek gelir gruplarında sağlık harcamalarının zaten yüksek düzeyde olduğundan ve eğitim harcamalarındaki artıştan bağımsız olarak yüksek gelire sahip grupların sağlık hizmetlerine kolayca erişebileceğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu nedenle eğitim harcamalarındaki artış, bu grupların sağlık harcamalarında önemli bir değişiklik yaratmamış olabilir.

Araştırmanın bulgularına göre 0,25 kantillerde 65 yaş üstü nüfus oranı arttıkça kişi başına düşen sağlık harcaması istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde artmaktadır. Günümüzde, yaşlı nüfusun oranının artması sağlık harcamalarının dinamiklerini belirlemede kritik bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Murthy ve Okunade (2016) yapmış oldukları çalışmalarında 65 üstü yaş nüfus oranının artmasıyla kişi başı sağlık harcamalarının da arttığını tespit etmişlerdir. Aynı şekilde Angko (2013) çalışmasında, 65 yaş üstü nüfus oranının sağlık harcamalarının uzun dönem belirleyicisi olduğunu ortaya koymuştur. You ve Kobayashi (2011) insanların yaşlandıkça (özellikle 65 yaş üstü) sağlık hizmetlerine daha fazla para harcadığı sonucuna ulaşmışlardır. Furuoka vd. (2011), 65 yaş ve üstü nüfus ile sağlık harcamaları arasında istatistiksel olarak pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğunu belirlemişlerdir Zhao ve Zhong (2015) yapmış oldukları çalışmada, yaşın sağlık harcamalarının önemli bir belirleyicisi olduğunu ortaya koymuşlardır. Krutilová ve Yaya (2012) tarafından yapılan çalışmada yaşlı aile üyelerine sahip hanelerin daha fazla cepten sağlık harcaması yaptığı ortaya konulmuştur. 65 yaş üstü nüfus genellikle daha fazla sağlık hizmetine ihtiyaç duymaktadır ve yaşlanma süreci boyunca kronik hastalıkların ortaya çıkma olasılığı artmaktadır. Dolayısıyla, 65 yaş üstü nüfusunun artması, toplam sağlık harcamalarını artırmaktadır ve bu da kişi başına düşen sağlık harcamalarının artmasına yol açmaktadır. Literatürde yapılan birçok çalışma da bu bulguyu destekler niteliktedir (Cantarero ve Lago-Peñas, 2009; Yildirim vd., 2011; Chaabouni ve Abednadhher, 2014; Nghiem ve Connelly, 2017; Varol İyidoğan vd., 2017; Yap ve Selvaratnam, 2018: 13; Ecevit vd., 2018: 330; Ercan, 2021: 171). Araştırmanın bir diğer bulgusuna göre 0,50 ve 0,75 kantillerde 65 yaş üstü nüfus oranının kişi başına düşen sağlık harcaması üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Orta ve üst kantillerde yer alan bireyler, yaşam tarzı, sağlık hizmetlerine erişim ve önleyici tedavi gibi faktörler açısından daha avantajlı

olabilir. Bu da yaşlılıkta sağlık harcamalarını daha iyi yönetmelerini sağlayarak genel harcama düzeyinde büyük bir artış yaratmayabilir. Diğer yandan, orta ve üst gelir dilimlerinde yer alan bireyler, yaşlılıkta sağlık harcamalarını daha rahat karşılayabilecek mali kaynaklara sahiptir. Bu gruplarda yaşlı nüfus oranı arttıkça sağlık harcamalarındaki artış, düşük gelir gruplarına kıyasla daha az olabilir.

Araştırma kapsamındaki bulguya göre 0,25 kantilde kadın nüfus oranı arttıkça kişi başına düşen sağlık harcaması istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde artmaktadır. Literatürde yapılan çalışmalar da cinsiyetin (kadın) sağlık harcamalarını arttırdığını ortaya koymaktadır (Krutilová ve Yaya, 2012; Attia-Konan vd., 2019; Su vd., 2006). Ancak 0,50 ve 0,75 kantilde cinsiyetin sağlık harcamaları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi tespit edilmemiştir. Bu durumun nedeninin ülkeden ülkeye farklılık gösteren toplumsal ve kültürel normlardan kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir. Bir diğer ifadeyle; sosyokültürel farklılıklar kadınların sağlık hizmet kullanımlarını etkileyebilir. Örneğin, bazı toplumlarda kadınlar, sağlık hizmetlerine erişim konusunda kısıtlamalara tabi olabilir veya sağlık hizmetlerini kullanmaktan kaçınabilirler. Bu durum, kadınların sağlık harcamalarını etkileyerek daha az sağlık harcaması yapmalarına sebep olabilir.

Araştırma kapsamındaki diğer bulgular 0,25, 0,50 ve 0,75 kantillerde alkol tüketimi (15 yaş üstü bireylerde), tütün kullanım oranı (15 yaş üstü bireylerde), hekim sayısı ve kentsel nüfus oranı değişkenlerinin kişi başına düşen sağlık harcaması üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkilerinin olmadığını göstermektedir. Alkol tüketimi, tütün kullanım oranı, hekim sayısı ve kentsel nüfus oranı gibi önemli faktörlerle yapılan çalışma sayısı ise oldukça sınırlıdır. Bu sınırlı çalışmalardan birini gerçekleştiren Phi (2017), 2000-2013 yılları arasında 35 OECD ülkesindeki sağlık harcamalarının düzeyine ilişkin yapmış olduğu çalışmada alkol ve tütün tüketiminin sağlık harcamaları üzerinde istatistiksel olarak bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Yine aynı çalışmada 1000 nüfus başına düşen hekim sayısının sağlık harcamaları üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı saptanmıştır. Bu sonuç çalışma bulgularını destekler niteliktedir. Literatürde kentleşme ile sağlık harcamaları arasındaki ilişkiye yönelik yapılan çalışmalardan elde edilen bulgular bu çalışmadan elde edilen bulgularla farklılık göstermektedir. Örneğin; OECD ülkelerinde yapılan bir çalışmada kentleşme ile sağlık harcamaları arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir (Canser vd., 2020). OECD ülkelerinde yapılan bir başka çalışmada ise kentsel nüfusun toplam nüfusa oranı ile toplam sağlık harcamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığı belirlenmiştir (Aydın ve Yaşar, 2023). Özellikle gelişmiş ülkelerde son yıllarda bu etkinin daha az gözlenmekte olduğu belirtilmektedir (Çetin ve Bakırtaş, 2019). Bir ülkede kentsel nüfus oranının etkisi zamanla değişebileceği veya farklı bölgelerde farklı etkiler gösterebileceği

unutulmamalıdır. Bu kapsamda çalışma bulgularının literatüre katkı açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Son olarak, eğitim harcamalarının kişi başına düşen sağlık harcaması üzerinde büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. Özellikle 0,25 kantilde (en az sağlık harcaması yapan ülkelerde) 1 birimlik eğitim harcaması artışı, sağlık harcamalarını 48,46 \$ artırmaktadır. Bu nedenle, eğitim sistemine yapılacak yatırımlar artırılmalı ve sağlık bilinci ile ilgili konular müfredatın bir parçası haline getirilmelidir. Uzun vadede eğitim seviyesinin yükseltilmesi, bireylerin sağlık hizmetlerini bilinçli kullanmasına ve hastalıkların önlenmesine yardımcı olur, bu da sağlık harcamalarının verimli şekilde artmasını sağlar. 65 yaş üstü nüfusun artışı, kişi başına düşen sağlık harcamalarını önemli ölçüde artırmaktadır (1 birimlik artış, sağlık harcamasını 41,56 \$ artırmaktadır). Bu durum, yaşlı nüfusun sağlık hizmetlerine olan talebinin önemli olduğunu göstermektedir. Yaşlı nüfusa yönelik sağlık hizmetleri geliştirilerek, kronik hastalık yönetimi, uzun dönemli bakım ve evde sağlık hizmetleri gibi programlar hayata geçirilmelidir.

Sonuç olarak yüksek gelir düzeyine sahip bireyler genellikle daha geniş sağlık sigortası kapsamına sahiptir ve özel sağlık hizmetlerine daha fazla erişim sağlayabilirler. Aynı şekilde, daha yüksek gelir düzeyine sahip ülkeler genellikle daha gelişmiş sağlık altyapısına ve daha geniş sağlık hizmetlerine sahiptir. Bu durum kişi başı sağlık harcamalarını arttırmaktadır. Eğitim düzeyi yüksek olan bireyler, genellikle daha sağlıklı yaşam tarzları benimsemekte ve sağlık hizmetlerinden daha fazla faydalanmaktadır. Dolayısıyla, eğitim harcamalarındaki artışın, kişi başına düşen sağlık harcamalarını anlamlı bir şekilde artırabileceği istatistiksel olarak gözlemlenmiştir. Bu sonuçlar, sağlık ve eğitim politikalarının birbirleriyle ilişkili olduğunu ve bu alanlarda yapılan yatırımların birbirini desteklediğini göstermektedir.

Bu çerçevede, daha kapsayıcı sağlık ve eğitim politikalarının oluşturulması ve kaynakların bu alanlara yönlendirilmesi önem arz etmektedir. Yaşlanan bir nüfus, sağlık hizmetine olan talebi artırmaktadır. Yaşlı bireyler, düzenli sağlık kontrolleri, ilaç tedavileri, rehabilitasyon hizmetleri ve uzun süreli bakım gibi çeşitli sağlık hizmetlerine ihtiyaç duyarlar. Bu ihtiyaç da sağlık harcamalarını artırır. Özellikle gelişmiş ülkelerde, nüfusun yaşlanması sağlık harcamalarının önemli bir artış göstermesine neden olmuştur. Bu durum, sağlık sistemlerinin planlanması ve kaynakların yönlendirilmesi açısından önemli bir stratejik zorluk oluşturur. Bu nedenle, yaşlanma ile ilişkili sağlık harcamalarının yönetilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması için dikkatli bir planlama ve politika yapılması gerekmektedir.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazar Katkı Oranı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından eşit oranda tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

Acar, T., & Topdağ, D. (2022). OECD ülkelerinde sefalet endeksi ve ekonomik kalkınma ekseninde sağlık harcamalarının belirleyicileri: toplamsal olmayan sabit etkili panel kantil regresyon yaklaşımı. In *Journal of Social Policy Conferences* (No. 82, pp. 267-286). Istanbul University.

Ahmad, M., Akram, W., Ikram, M., Shah, A. A., Rehman, A., Chandio, A. A., & Jabeen, G. (2021). Estimating dynamic interactive linkages among urban agglomeration, economic performance, carbon emissions, and health expenditures across developmental disparities. *Sustainable Production and Consumption*, 26, 239-255. doi: 10.1016/j.spc.2020.10.006.

Akbulut, Ö., & Çapık, C. (2022). Çok değişkenli istatistiksel analizler için örneklem büyüklüğü. *Journal of Nursology*, 25(2), 111-116.

Akca, N., Sonmez, S., & Yılmaz, A. (2017). Determinants of health expenditure in OECD countries: A decision tree model. *Pakistan Journal of Medical Sciences*, 33(6), 1490. doi: 10.12669/pjms.336.13300

Alkaya, A., & Gülbahar, H. O. (2022). Sağlık harcamaları üzerinde sağlık harcamaları belirleyicileri etkisi: OECD ülkeleri panel regresyon analizi. *Third Sector Social Economic Review*, 57(1), 47-67.

Amiri, M. M., Kazemian, M., Motaghd, Z., & Abdi, Z. (2021). Systematic review of factors determining health care expenditures. *Health Policy and Technology*, 10(2), 100498.

Angko, W. (2013). The determinants of healthcare expenditure in Ghana. *Journal of Economics and Sustainable Development*, C.IV, S.15: s.102-124. Erişim adresi: <http://hdl.handle.net/123456789/1654>

Anvari, E., Ahangari, A. M., & Jafari, E. (2020). The role of government health and education expenditure on economic growth in Iran and OPEC countries. *Iranian Economic Review*, 24(4), 1079-1098. doi: 10.22059/IER.2020.78837

Anyanwu, J. C., & Erhijakpor, A. E. (2009). Health expenditures and health outcomes in Africa. *African Development Review*, 21(2), 400-433. doi: 10.1111/j.1467-8268.2009.00215.x

Arah, O. A., Westert, G. P., Hurst, J., & Klazinga, N. S. (2006). A conceptual framework for the OECD health care quality indicators project. *International Journal for Quality in Health Care*, 18(suppl_1), 5-13. doi: 10.1093/intqhc/mzl024

Arun, J. V., & Kumar, D. (2016). Public health expenditure of BRICS countries—an empirical analysis. *Int J Med Sci Public Health*, 5(11), 2212-6.

Attia-Konan, A. R., Oga, A. S. S., Touré, A., & Kouadio, K. L. (2019). Distribution of out of pocket health expenditures in a sub-Saharan Africa country: evidence from the national survey of household standard of living, Côte d'Ivoire. *BMC Research Notes*, 12, 1-8. doi: 10.1186/s13104-019-4048-z

Aydın, J. C., & Yaşar, G. Y. (2023). Sağlık Harcamalarının Belirleyicileri: Ocak Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 26(2), 335-352.

Azwardi, A., Sukanto, S., & Adnan, N. (2023). Determinants of health expenditures: income level countries analysis. *Jurnal Perspektif Pembiayaan dan Pembangunan Daerah*, 11(1), 17-30. doi: 10.22437/ppd.v11i1.21502

Balçık, P. Y., Konca, M., & Biçer, İ. (2021). Yaşlı nüfus ile sağlık harcamaları arasındaki ilişkinin incelenmesi: Panel veriye dayalı bir uygulama. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 314-324.

Baltagi, B. H., & Moscone, F. (2010). Health care expenditure and income in the OECD reconsidered: Evidence from panel data. *Economic modelling*, 27(4), 804-811. doi: 10.1016/j.econmod.2009.12.001

Baltagi, B. H., Lagravinese, R., Moscone, F., & Tosetti, E. (2017). Health care expenditure and income: A global perspective. *Health economics*, 26(7), 863-874. doi: 10.1002/hec.3424

Bammann, K., Peplies, J., Sjöström, M., Lissner, L., De Henauw, S., Galli, C., ... & IDEFICS consortium. (2006). Assessment of diet, physical activity and biological, social and environmental factors in a multi-centre European project on diet-and lifestyle-related disorders in children (IDEFICS). *Journal of Public Health*, 14, 279-289. doi: 10.1007/s10389-006-0058-0

Belaïd, F., Youssef, A. B., & Lazaric, N. (2020). Scrutinizing the direct rebound effect for French households using quantile regression and data from an original survey. *Ecological Economics*, 176, 106755. doi: 10.1016/j.ecolecon.2020.106755

Bentley, R., Baker, E., Martino, E., Li, Y., & Mason, K. (2021). Alcohol and tobacco consumption: What is the role of economic security?. *Addiction*, 116(7), 1882-1891. doi: 10.1111/add.15400

Bhowmik, D. (2020). Determinants of India's health expenditure: An econometric analysis. *International Journal on Recent Trends in Business and Tourism (IJRTBT)*, 4(1), 13-23.

Bilgili, F., Kuşkaya, S., Khan, M., Awan, A., & Türker, O. (2021). The roles of economic growth and health expenditure on CO2 emissions in selected Asian countries: a quantile regression model approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(33), 44949-44972. doi: 10.1007/s11356-021-13639-6

Biröl, Y. E., & Demirgil, B. (2022). Sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: MIST ülkeleri üzerine uygulamalı bir çalışma. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 69-78.

Blomqvist, Å. G., & Carter, R. A. (1997). Is health care really a luxury?. *Journal of health economics*, 16(2), 207-229.

Boz, C., Taş, N., & Önder, E. (2020). The impacts of aging, income and urbanization on health expenditures: A panel regression analysis for OECD countries. *Turkish Journal of Public Health*, 18(1), 1-9. doi: 10.20518/tjph.426494

- Cantarero, D., & Lago-Peñas, S. (2009). Decomposing the determinants of health care expenditure: the case of Spain. doi: 10.2139/ssrn.1406474
- Chaabouni, S., & Abednadhher, C. (2014). The determinants of health expenditures in Tunisia: An ARDL bounds testing approach. *International Journal of Information Systems in the Service Sector (IJISSS)*, 6(4), 60-72.
- Choung, R. S., Branda, M. E., Chitkara, D., Shah, N. D., Katusic, S. K., Locke III, G. R., & Talley, N. J. (2011). Longitudinal direct medical costs associated with constipation in women. *Alimentary pharmacology & therapeutics*, 33(2), 251-260. doi: 10.1111/j.1365-2036.2010.04513.x
- Claeson, M., & Waldman, R. J. (2000). The evolution of child health programmes in developing countries: from targeting diseases to targeting people. *Bulletin of the world health organization*, 78(10), 1234-1245.
- Clemente, J., Marcuello, C., Montañés, A., & Pueyo, F. (2004). On the international stability of health care expenditure functions: are government and private functions similar?. *Journal of health economics*, 23(3), 589-613. doi: 10.1016/j.jhealeco.2003.08.007
- Cylus, J., Hartman, M., Washington, B., Andrews, K., & Catlin, A. (2011). Pronounced gender and age differences are evident in personal health care spending per person. *Health Affairs*, 30(1), 153-160. doi: 10.1377/hlthaff.2010.0216
- Çamurlu, S., & Erilli, N. (2018). Kantil regresyon analizinde bootstrap tahmini. *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Fen Bilimleri Dergisi*, 35(2), 16-25.
- Çetin, M. A., & Bakırtaş, İ. (2019). Does urbanization induce the health expenditures? A dynamic macro-panel analysis for developing countries. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (61), 208-222.
- Çetin, M. E., Bükey, A. M., & Denli, M. B. (2022). Sağlık harcamalarına etki eden faktörler: hekim ve hemşire istihdamı üzerine bir çalışma. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 7(2), 224-232.
- Dünya Bankası, (2024). <https://data.worldbank.org/>. Erişim Tarihi: 02.02.2024.
- Ecevit, E., Çetin, M., & Yücel, A. G. (2018). Türkiye cumhuriyetlerinde sağlık harcamalarının belirleyicileri: Bir panel veri analizi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 10(19), 318-334. doi: 10.20990/kilisiibfakademik.407522
- Effiong, U. E., Okijie, S. R., & Ridwan, M. (2021). Urbanization and health conditions in Nigeria: dealing with the urban health challenges. *SIASAT*, 6(4), 190-203. doi: 10.33258/siasat.v6i4.104
- Ekpu, V. U., & Brown, A. K. (2015). The economic impact of smoking and of reducing smoking prevalence: review of evidence. *Tobacco use insights*, 8, TUI-S15628.
- Ercan, U. (2021). Türkiye hanehalkı sağlık harcamaları belirleyicilerinin kantil regresyon yöntemiyle incelenmesi. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 141-172. doi: 10.33399/biibfad.835976
- Fan, V. Y., & Savedoff, W. D. (2014). The health financing transition: a conceptual framework and empirical evidence. *Social science & medicine*, 105, 112-121. doi: 10.1016/j.socscimed.2014.01.014
- Fuino, M., Trein, P., & Wagner, J. (2022). How does regulating doctors' admissions affect health expenditures? Evidence from Switzerland. *BMC Health Services Research*, 22(1), 495. doi: 10.1186/s12913-022-07735-7. doi: 10.1186/s12913-022-07735-7

Furuoka, F., FUI YEE, B. L., Kok, E., Hoque, M. Z., & Munir, Q. (2011). What are the determinants of health care expenditure? Empirical results from Asian countries. *Sunway Academic Journal*, 8.

Garcia, M., Alderman, H., & Sathar, Z. A. (1989). Patterns and determinants of malnutrition in children in Pakistan: impact of community health [with comments]. *The Pakistan Development Review*, 28(4), 891-902.

Gerdtham, U. G., Søggaard, J., Andersson, F., & Jönsson, B. (1992). An econometric analysis of health care expenditure: A cross-section study of the OECD countries. *Journal of health economics*, 11(1), 63-84. doi: 10.1016/0167-6296(92)90025-V

Ghaemi Asl, M., & Mirzaei Abbasabadi, H. (2021). Age effects on health expenditures: a global view. *Journal of Population Ageing*, 14(2), 247-270.

Gözen, M.Ç., & Bostancı, F.C. (2021). Konut özelliklerinin konut fiyatlarına etkisinin kantil regresyon yöntemi ile incelenmesi: İzmit örneği. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 506-532.

Hajibabaei, H., Sadeghi Soghdel, H., Faraji Dizaji, S., & Ahmadi, A. (2020). Health expenditures in developing countries: determinants and guidelines. *Journal of Research and Health*, 10(4), 257-266.

Han, K., Cho, M., & Chun, K. (2013). Determinants of health care expenditures and the contribution of associated factors: 16 cities and provinces in Korea, 2003-2010. *Journal of Preventive Medicine and Public Health*, 46(6), 300. doi: 10.3961/jpmph.2013.46.6.300

Hartwig, J. (2008). What drives health care expenditure?—Baumol's model of 'unbalanced growth' revisited. *Journal of health economics*, 27(3), 603-623. doi: 10.1016/j.jhealeco.2007.05.006.

Hassan, M. S., & Kalim, R. (2012). The triangular causality among education, health and economic growth: A time series analysis of Pakistan. *World applied sciences journal*, 18(2), 196-207.

Hatam, N., Tourani, S., HOMAIE, R. E., & Bastani, P. (2016). Estimating the relationship between economic growth and health expenditures in ECO countries using panel cointegration approach.

Huang, Q., Zhang, H., Chen, J., & He, M. J. J. B. B. (2017). Quantile regression models and their applications: A review. *Journal of Biometrics & Biostatistics*, 8(3), 1-6. doi: 10.4172/2155-6180.1000354

John, O. O., & Nduka, E. C. (2009). Quantile regression analysis as a robust alternative to ordinary least squares. *Scientia Africana*, 8(2), 61-65.

Kaiser, B. & Schmid, C. (2016). Does physician dispensing increase drug expenditures? Empirical evidence from Switzerland. *Health economics*, 25(1), 71-90. doi: 10.1002/hec.3124

Ke, X. U., Saksena, P. & Holly, A. (2011). The determinants of health expenditure: a country-level panel data analysis. *Geneva: World Health Organization*, 26(1-28).

Koenker, R. & Bassett, G. (1978). Regression quantiles. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 2, 33-50.

Koenker, R., & Bassett Jr, G. (1982). Robust tests for heteroscedasticity based on regression quantiles. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 43-61.

Krutilová, V. & Yaya, S. (2012). Unexpected impact of changes in out-of-pocket payments for health care on Czech household budgets. *Health policy*, 107(2-3), 276-288. doi: 10.1016/j.healthpol.2012.07.002

Matteo, D., L. (2005). The macro determinants of health expenditure in the United States and Canada: Assessing the impact of income, age distribution and time. *Health Policy*, 71, 23-42. doi: 10.1016/j.healthpol.2004.05.007

Matteo, D., L. (2014). Physician numbers as a driver of provincial government health spending in Canadian health policy. *Health policy*, 115(1), 18-35.

Mishra, P. K. & Mishra, S. K. (2015). The Triangulation Dynamics between Education, Health and Economic Growth in India. *Journal of Commerce (22206043)*, 7(2).

Mondal, B. & Dubey, J. D. (2020). Gender discrimination in health-care expenditure: An analysis across the age-groups with special focus on the elderly. *Social Science & Medicine*, 258, 1-17. doi: 10.1016/j.socscimed.2020.113089

Murthy, V. N., & Okunade, A. A. (2016). Determinants of US health expenditure: Evidence from autoregressive distributed lag (ARDL) approach to cointegration. *Economic Modelling*, 59, 67-73. doi: 10.1016/j.econmod.2016.07.001

Newey, W.K., & Powell, J L. (1987). Asymmetric least squares estimation and testing. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 819-847.

Nghiem, S. H., & Connelly, L. B. (2017). Convergence and determinants of health expenditures in OECD countries. *Health economics review*, 7, 1-11. doi: 10.1186/s13561-017-0164-4

Nguyen, C. V., Thi Le, T., & Nguyen, N. H. (2023). The crowding-out effect of tobacco expenditure on health expenditure: evidence from a lower-middle-income country. *Nicotine and Tobacco Research*, 25(11), 1744-1752. doi: 10.1093/ntr/ntad106

Ojo, T. J., & Ojo, S. I. (2022). Health expenditure, education and economic growth in Nigeria. *Open J Soc Sci Humanities (ISSN: 2734-2077)*, 3, 01-17. doi: 10.52417/ojssh.v3i1.308

Okunade, A. A. (2005). Analysis and implications of the determinants of healthcare expenditure in African countries. *Health Care Management Science*, 8, 267-276.

Olasehinde, N. A. (2014). *Gender patterns in household health expenditure allocation in Nigeria* (Doctoral dissertation).

Olasehinde, N., & Olaniyan, O. (2017). Determinants of household health expenditure in Nigeria. *International Journal of Social Economics*, 44(12), 1694-1709. doi: 10.1108/IJSE-12-2015-0324

Osborne, J. W. (2019). Prediction in multiple regression. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*, 7(1), 2. doi: 10.7275/7j20-gg86

Owens, G. (2008). Gender differences in health care expenditures, resource utilization, and quality of care. *Journal of Managed Care Pharmacy*, 14(3), 2-6.

Parker, S. W., & Wong, R. (1997). Household income and health care expenditures in Mexico. *Health Policy*, 40(3), 237-255. doi: 10.1016/S0168-8510(97)00011-0

Payandeh, A., Mehrabi, Y., Zayeri, F., & Ghahroodi, Z. R. (2017). Health expenditure modelling in southeast of Iran: a population-based setting using quantile regression perspective. *Health Scope*, 6(4). doi: 10.5812/jhealthscope.64185

Phi, G. (2017). Determinants of health expenditures in OECD countries.

- Plümper, T., & Neumayer, E. (2013). Health spending, out-of-pocket contributions, and mortality rates. *Public Administration*, 91(2), 403-418. doi: 10.1111/j.1467-9299.2012.02039.x
- Rahman, M. M. (2011). Causal relationship among education expenditure, health expenditure and GDP: A case study for Bangladesh. *International Journal of Economics and Finance*, 3(3), 149-159.
- Rahman, T. (2008). Determinants of public health expenditure: some evidence from Indian states. *Applied Economics Letters*, 15(11), 853-857. doi: 10.1080/13504850600770970
- Rana, R. H., Alam, K., & Gow, J. (2020). Health expenditure and gross domestic product: causality analysis by income level. *International journal of health economics and management*, 20(1), 55-77. doi: 10.1007/s10754-019-09270-1
- Rezaei, S., Fallah, R., Karyani, A. K., Daroudi, R., Zandiyan, H., & Hajizadeh, M. (2016). Determinants of healthcare expenditures in Iran: evidence from a time series analysis. *Medical journal of the Islamic Republic of Iran*, 30, 313.
- Rout, H. S. (2010). Gender and Household Health Expenditure in Odisha, India. *Journal of Health Management*, 12(4), 445-460.
- Samadi, A., & Rad, E. H. (2013). Determinants of healthcare expenditure in Economic Cooperation Organization (ECO) countries: Evidence from panel cointegration tests. *International journal of health policy and management*, 1(1), 63. doi: 10.15171/ijhpm.2013.10
- Santos, J. V., Martins, F. S., Pestana, J., Souza, J., Freitas, A., & Cylus, J. (2023). Should we adjust health expenditure for age structure on health systems efficiency? A worldwide analysis. *Health Economics Review*, 13(1), 11. doi: 10.1186/s13561-023-00421-2
- Sturm, R. A. N. R., An, R., Maroba, J., & Patel, D. (2013). The effects of obesity, smoking, and excessive alcohol intake on healthcare expenditure in a comprehensive medical scheme. *South African Medical Journal*, 103(11), 840-844.
- Su, T. T., Pokhrel, S., Gbangou, A., & Flessa, S. (2006). Determinants of household health expenditure on western institutional health care. *The European Journal of Health Economics*, 7, 195-203. doi: 10.1007/s10198-006-0354-1.
- Swain, C. K. The Impact of Alcohol, Smoking, and Tobacco Consumption on Health Expenditure in Odisha. *Social Sector in India: COVID-19 Issues and Challenges*, 131.
- Tang, C. F., ve Lai, Y. W. (2011). The causal relationship between health and education expenditures in Malaysia. *Theoretical and Applied Economics*, 8(8), 61-74.
- Tıraş, H. H. (2022). Sağlık Harcamalarını Etkileyen Faktörler ve Sağlık Harcamalarının Optimal Düzeyi. *Sağlık Yönetimi Güncel Konular Üzerine Akademik Değerlendirmeler*, 71
- Tıraş, H. H., & Ağır, H. (2018). OECD ülkelerinde sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel nedensellik analizleri. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 13-29.

Tian, F., Gao, J., & Yang, K. (2018). A quantile regression approach to panel data analysis of health-care expenditure in Organisation for Economic Co-operation and Development countries. *Health Economics*, 27(12), 1921-1944.

Toor, I. A., & Butt, M. S. (2005). Determinants of health care expenditure in Pakistan. *Pakistan Economic and Social Review*, 133-150.

Moyen Uddin, M. M., & Sharif, T. (2017). Identifying causal relationships among education, income and health expenditures in South Asian countries: An econometric analysis. *New Zealand Journal of Applied Business Research*, 15(2), 41-57.

Varol İyidoğan, P., Balıkcıoğlu, E., & Yılmaz, H. (2017). Aging Effect on the Public Health Expenditures: A Reexamination.

Venkataraman, S., Anbazhagan, S., & Anbazhagan, S. (2019). Expenditure on health care, tobacco, and alcohol: Evidence from household surveys in rural Puducherry. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 8(3), 909-913. doi: 10.4103/jfmpc.jfmpc_91_19

Wang, Z. (2009). The determinants of health expenditures: evidence from US state-level data. *Applied Economics*, 41(4), 429-435.

Xu, X., Shrestha, S. S., Trivers, K. F., Neff, L., Armour, B. S., & King, B. A. (2021). US healthcare spending attributable to cigarette smoking in 2014. *Preventive medicine*, 150, 106529.

Yap, K. W., & Selvaratnam, D. P. (2018). Empirical analysis of factors influencing the public health expenditure in Malaysia/Yap Kok Wooi and Doris Padmini Selvaratnam. *Journal of Emerging Economies and Islamic Research*, 6(3), 1-14.

Yetim, B., İlgün, G., Çilhoroz, Y., Demirci, Ş., & Konca, M. (2021). The socioeconomic determinants of health expenditure in OECD: An examination on panel data. *International Journal of Healthcare Management*, 14(4), 1265-1269. doi: 10.1080/20479700.2020.1756112

Yildirim, J., Yılmaz, E., & Korucu, N. (2011). The determinants of out-of-pocket payments: evidence from selected hospitals in Ankara, Turkey. *Applied Economics Letters*, 18(12), 1159-1162. doi: 10.1080/13504851.2010.528351

You, X., & Kobayashi, Y. (2011). Determinants of out-of-pocket health expenditure in China: analysis using China Health and Nutrition Survey data. *Applied health economics and health policy*, 9, 39-49.

Zhao, J., & Zhong, H. (2015). Medical expenditure in urban China: a quantile regression analysis. *International Journal of Health Economics and Management*, 15, 387-406.

Zhou, L., Ampon-Wireko, S., Asante Antwi, H., Xu, X., Salman, M., Antwi, M. O., & Afua, T. M. N. (2020). An empirical study on the determinants of health care expenses in emerging economies. *BMC Health Services Research*, 20, 1-16.

EKLER**Ek 1: Çalışma Kapsamındaki Ülkeler**

Afganistan	Cezayir	Lübnan	Rusya Federasyonu
Arnavutluk	Ekvador	Liberya	Ruanda
Arjantin	İspanya	Lesoto	Güney Asya
Ermenistan	Estonya	Litvanya	Senegal
Avustralya	Etiyopya	Lüksemburg	Singapur
Avusturya	Finlandiya	Letonya	Sierra Leone
Azerbaycan	Fiji	Fas	El Salvador
Burundi	Fransa	Moldova	Sırbistan
Belçika	Birleşik Krallık	Madagaskar	Sao Tome ve Principe
Benin	Gürcistan	Maldivler	Slovak cumhuriyeti
Burkina Faso	Gana	Meksika	Slovenya
Bangladeş	Gambiya,	Mali	İsveç
Bulgaristan	Yunanistan	Malta	Esvatini
Bahreyn	Guatemala	Myanmar	Seyşel Adaları
Bahamalar	Guyana	Moğolistan	Çad
Belarus	Hrvatistan	Mozambik	Togo
Belize	Haiti	Moritanya	Tayland
Bolivya	Macaristan	Mauritius	Türkmenistan
Brezilya	Endonezya	Malezya	Timor- Leste
Botsvana	Hindistan	Namibya	Tonga
Kanada	İrlanda	Nijer	Türkiye
İsviçre	İran	Hollanda	Tanzanya
Şili	İzlanda	Norveç	Uganda
Çin	İsrail	Nepal	Ukrayna
Fildişi Sahili	İtalya	Nauru	Uruguay
Kamerun	Jamaika	Yeni Zelanda	Birleşik Devletleri
Kongo	Ürdün	Pakistan	Özbekistan
Kolombiya	Japonya	Panama	Vietnam
Yeşil Burun Adaları	Kazakistan	Peru	Vanuatu
Kosta Rika	Kenya	Filipinler	Samoa
Kıbrıs	Kırgız Cumhuriyet	Polonya	Güney Afrika
Çekya	Kamboçya	Portekiz	Zambiya
Almanya	Kiribati	Paraguay	Zimbabve
Danimarka	Kore	Katar	
Dominik Cumhuriyet	Laos	Romanya	

**COVID-19 KAYGISININ EVDEN ÇALIŞANLARIN HAYAT TATMİNİNE
ETKİSİNDE İŞİN ANLAMI VE İŞE ADANMIŞLIĞIN SERİ ARACILIK
ROLÜ¹**

*THE SERIAL MEDIATING ROLE OF THE MEANING OF WORK AND WORK
ENGAGEMENT IN THE EFFECT OF COVID-19 ANXIETY ON LIFE
SATISFACTION OF WORKERS FROM HOME*

Özden AKIN*, Metin REYHANOĞLU**

*Geliş Tarihi: 18.12.2024
(Received)*

*Kabul Tarihi: 05.05.2025
(Accepted)*

ÖZ: COVID-19 pandemisiyle birlikte uzaktan çalışmaya geçiş, işletmeler ve çalışanlar açısından olumlu ve olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Salgın, kısıtlamalar doğrultusunda insan sağlığını ve kurumsal uygulamaları değiştirmiştir. Evden çalışma zorunluluğunun çalışanlar açısından işlerine yönelik olarak hissettikleri duygu durumları üzerinde nasıl bir etki yaptığının değerlendirilmesi önemlidir. Bu çalışmanın amacı, korunma motivasyonu teorisi (KMT) kapsamında, evden çalışmak zorunda kalan çalışanların COVID-19 kaygısının hayat tatminleri üzerindeki etkisinde işin anlamı ve işe adanmışlığın seri aracılık rolünün yapısal eşitlik modellemesiyle (YEM) incelenmesidir. Saha araştırması Hatay'da farklı mesleklerde çalışanlar (sekreter, sağlık çalışanı, teknisyen/mühendis ve serbest meslek erbabı) üzerinde kolayda örneklem yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Geçerlilik ve güvenilirliği sağlanmış ölçeklere cevap veren 427 katılımcının anket verisi kısmi en küçük kareler tabanlı YEM kullanılarak analiz edilmiştir. Oluşturulan modelin analiz sonuçlarına göre COVID-19 kaygısının hayat tatminine etkisinde işin anlamı ve işe adanmışlığın seri aracılığı bulunmuştur. Kaygının çalışanlardaki olumlu durumları ve duyguları azalttığına yönelik kalıplaşmış düşüncenin aksine, COVID-19 kaygısının çalışanlarda işin anlamını ve hayat tatminini arttırdığı bulgusunun, pandeminin oluşturduğu evden çalışma şartlarından kaynaklandığı düşünülmüştür. Bu çalışmanın bulgularıyla KMT desteklenmiş, evden çalışma ortamının COVID-19 gibi kaygı yaratan durumların tehdidine yönelik bir baş etme yolu olarak değerlendirilmesi gerektiği gösterilmiştir. Bu sonuçlar, hem yöneticiler hem de çalışanlar açısından işe adanmışlık ve hayattan zevk almayı arttırmak için evden çalışma şartlarının yeniden düşünülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19 kaygısı, işin anlamı, işe adanmışlık, hayat tatmini.

¹ Bu çalışmaya yönelik Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 03.06.2021 tarih ve 03 sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

* Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ozdendogan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8459-9334.

** Prof. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, reyhanoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1769-1867.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Akın & Reyhanoğlu

ABSTRACT: The shift to remote working due to the COVID-19 pandemic has created positive and negative results for both businesses and employees. The epidemic has altered both human health and corporate practices in accordance with the restrictions. It is essential to evaluate how the obligation to work from home affects the emotional state that employees feel about their work. This study aims to investigate the serial mediating role of the work meaning and work engagement in the effect of COVID-19 anxiety on the life satisfaction of employees who have to work from home, within the framework of protection motivation theory (PMT), utilizing structural equation modeling (SEM). The survey research was conducted using the convenience sampling method on employees across several occupations (secretaries, healthcare professionals, technicians/engineers, and self-employment) in Hatay. The survey results from 427 participants, who completed scales with confirmed validity and reliability were analyzed, were analyzed using SEM based on partial least squares (PLS). The model analysis revealed that the serial mediation of work meaning and work engagement in the effect of COVID-19 anxiety on life satisfaction. Contrary to the conventional belief that anxiety reduces positive states and emotions in employees, the finding that COVID-19 anxiety increases the work meaning and life satisfaction in employees is thought to be due to the home working conditions created by the pandemic. The findings of this study supported the KMT and showed that the work-from-home environment should be considered as a way of coping with the threat of anxiety-provoking situations such as COVID-19. These findings indicate that home working conditions should be reconsidered in order to increase work engagement and life satisfaction for both managers and employees.

Key Words: COVID-19 anxiety, work meaning, work engagement, life satisfaction.

EXTENDED ABSTRACT

Although various studies have been conducted on the situation of those who have to work from home in an anxious and stressful environment during the COVID-19 period, such as work-family conflict, well-being, job satisfaction, and life satisfaction (Tang et al., 2021; Çağlın & Uğurlu, 2022; Michinov et al., 2022; Song et al., 2022; Reyhanoğlu & Akın, 2023), there is a need for studies that will reveal the dedication that employees feel towards their work and the meaning of work for them. This study aims to examine the serial mediating role of the meaning of work and work engagement in the effect of COVID-19 anxiety on the life satisfaction of employees who had to work from home using structural equation modeling (SEM), and the data obtained from employees in different sectors and professions in the field were analyzed using partial least squares (PLS) based SEM. Therefore, the aim is to elucidate the significance and emotional states of anxiety experienced by employees due to non-work factors, like COVID-19 and earthquakes, and how this affects their work and life satisfaction, as well as their managers.

We collected data using a survey technique, aiming to ascertain attitudes and perceptions regarding COVID-19 anxiety, work meaning, work engagement, and life satisfaction. We selected self-employed individuals, secretaries, engineers/technicians, and health workers from various professions and sectors as samples for those who had to work from home during the COVID-19 pandemic in Hatay. We adopted a convenience sampling method because identifying employees in the specified professions would be challenging.

In the spring of 2021, we collected data using Google Forms and analyzed it from 427 participants.

Of the total sample, 46.1% were female, 49.4% were single, and 50.4% had a bachelor's degree. The average age of the participants was 32.91 (± 8.50) years, and their working experience was 8.25 (± 7.36) years. The occupations of the participants were 80 self-employed, 140 secretaries, 95 engineers/technicians, and 112 healthcare workers. The Fornell and Larcker criterion, Heterotrait-Monotrait ratio (HTMT), Cronbach's alpha (CA), composite reliability (CR), and average variance extracted (AVE) values show the SEM's structural validity, reliability, discriminant, and convergence.

The SEM path analysis values revealed a positive correlation between COVID-19 anxiety and the work meaning and life satisfaction, as well as a positive relationship between the work meaning and work engagement. We found the serial mediating role of work meaning and work engagement in the relationship between COVID-19 anxiety and life satisfaction to be statistically significant. The findings revealed significant results that support the hypotheses and existing knowledge in literature.

Research suggests that COVID-19 anxiety leads individuals who work from home to find their work more meaningful. The subjective experiences and interactions employees perceive in relation to the work environment determine work meaning (Rosso et al., 2010), and the new environment of working from home reveals that employees are searching for meaning by clinging to their jobs during times of uncertainty and difficulties with their families. Researchers have also found that COVID-19 anxiety positively impacts life satisfaction. Some positive outcomes of working from home, such as work-life balance and flexibility, may contribute to this finding, suggesting that this situation plays a balancing role in anxiety.

Another important finding of the study is that the meaning of work positively affects work engagement. This supports the effect of the meaning of work on positive behaviors towards work in literature (Rosso et al., 2010; Arnold et al., 2007). If employees' own values and goals are compatible with those of the organization they work for, work becomes more meaningful (Chalofsky, 2003). Low levels of meaning given to work can make employees feel awful psychologically and cause negative outcomes (Cartwright and Holmes, 2006). Observations in the pandemic environment show that work engagement positively influences life satisfaction when working from home. These results demonstrate a connection between work engagement and not only work performance but also the overall well-being of employees.

One of the most important findings is the serial mediation role of the meaning of work and work engagement in the effect of COVID-19 anxiety on life satisfaction. This indirect mediation finding indicates that the meaning of work and work engagement can play a protective role in the psychological well-being of employees in difficult situations. The findings show that although COVID-19 anxiety has a direct positive effect on life satisfaction, meaning of work and work engagement strengthen this effect even more and thus contribute to the increase in employees' life satisfaction. We observe that the meaning and engagement of work significantly influence this process. Thus, employees and managers should consider these findings and improve working conditions.

1. GİRİŞ

Uzaktan çalışma, bilgi teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmelerle birlikte büyük ölçüde ilerleme kaydetmiştir (van Belle vd., 2023). Uzaktan çalışma, geleneksel iş düzeninden farklı olarak, zaman ve mekândan bağımsız, daha esnek ve yeni sosyal ilişkilerin olduğu bir çalışma şeklidir (Ajzen ve Taskin, 2021). Uzaktan çalışma geçmişte az sayıda işletmede daha çok serbest çalışanlar ve üst düzey yöneticilere kısmi zamanlı bir şekilde uygulanmaktayken, COVID-19 pandemisi kısıtlamalarıyla birlikte tüm sektörlerde ve çalışan düzeylerinde yaygınlaşarak zorunlu hale gelmiştir.

Uzaktan çalışmanın bir türü olan evden çalışma çalışanlara ailesiyle birlikte olma, ulaşım masraflarını azaltma, esnek çalışabilme imkânı vermekte; işletmeye ise ofis ve ulaşım maliyetlerinin düşürülmesi, daha az çalışan istihdam edilmesi gibi zaman ve kaynak tasarrufu sağlamaktadır. Bununla birlikte uzaktan çalışmanın üretim, iş birliği ve ilerlemede daha az fırsat sunduğu, meslektaşlarla iletişimi ve yaratıcı düşünmeyi teşvik etme fırsatlarını azalttığı gibi olumsuzluklar sıralanmaktadır (Tang vd., 2021).

COVID-19 dönemi gibi kaygılı ve stresli bir ortamda evden çalışmak zorunda olanların durumlarıyla ilgili olarak iş-aile dengesi, refah, iş ve yaşam tatmini gibi çeşitli çalışmalar (Tang vd., 2021; Çağlın ve Uğurlu, 2022; Michinov vd., 2022; Song vd., 2022; Reyhanoğlu ve Akın, 2023) yapılmış olmasına karşın, çalışanların işlerine karşı duydukları adanmışlık ve işin onlar için anlamını ortaya koyacak çalışmalara da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışma, COVID-19 sebebiyle evden çalışma bağlamında çalışanların refah, performans ve yaratıcılığının yalnızca demografik özelliklere veya evden çalışma deneyimine (Reyhanoğlu ve Akın, 2023) değil, işle ilgili adanmışlıklarına, işin çalışanlar için ne anlama geldiğine, psikolojik profillerine ve durumlarına da bağlı olup olmadıklarını incelemeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışma, çalışanların COVID-19 tehdidine karşı korunma davranışlarını, Rogers'ın (1975) korunma motivasyonu teorisi (KMT) ile açıklamaktadır. Bu çalışmanın çalışanların, evden çalışmayı bir korunma mekanizması olarak görmelerinin kaygılarını hafifleteceği, aynı zamanda işin anlamı ile işe adanmışlık duygusunun, başa çıkma yeteneklerine olan inançlarını arttırarak kaygıyı azaltmada etkili olduğu yönünde literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. COVID-19 kaygısının evde çalışmak zorunda kalan çalışanların hayat tatminleri üzerindeki etkisinde işin anlamı ve işe adanmışlığın seri aracılık rolünün yapısal eşitlik modellemesiyle (YEM) incelenmesi amaçlanmıştır olup, sahadan farklı sektör ve mesleklerde çalışanlardan elde edilen veriler kısmi en küçük kareler tabanlı YEM kullanılarak analize tabi tutulmuştur. Bu çalışmayla, COVID-19 ve depresyon gibi iş dışı faktörlerle çalışanların üzerinde oluşan kaygı durumunun, işleriyle ve hayattan

zevk alma durumlarıyla ilgili anlam ve duygu durumlarını tespit ederek çalışan ve yöneticilere ışık tutması amaçlanmaktadır.

2. LİTERATÜR

2.1. COVID-19 Kaygısı ile Birlikte Evden Çalışma

Kaygı, kişinin belirsiz, tehlikeli veya tehdit edici olarak algıladığı durumlara karşı verdiği fizyolojik, bilişsel veya davranışsal tepki şeklinde gösterdiği karmaşık duygusal bir durumdur (Barlow, 2002). COVID-19 pandemisi, dünya genelinde bireylerin kaygı düzeylerini önemli ölçüde etkilemiştir (Holmes vd., 2020: 547). Özellikle hastalığa yakalanma kaygısı, bu süreçte yaygın görülen stres kaynaklarından biridir. COVID-19 kaygısı, kişinin veya yakınlarının COVID-19 enfeksiyonuna yakalanması ve bunun olumsuz sonuçları hakkında yoğun endişe duyması olarak tanımlanabilir (Millroth ve Frey, 2021: 2). Evden çalışma, çalışanların işlerini fiziksel olarak iş yerine gitmeden uzaktan yapabilmelerini sağlayan bir çalışma modelidir (Bailey ve Kurland, 2002). Pandemi öncesinde uzaktan çalışma bazı işletmeler tarafından tercih edilen bir yöntemken, pandemiyle birlikte birçok sektörde zorunlu bir uygulama haline gelmiştir. COVID-19 ani bir şekilde çalışanları geleneksel çalışma yöntemlerinden uzaklaştırarak evden çalışmaya yöneltmiştir. Bu ani geçiş işletmeleri, işlerini hızlı bir şekilde sanal bir ortama taşımayı zorunlu kılmıştır. Pandemiyle birlikte hastalığa yakalanma kaygısını azaltmada evden çalışma önemli bir rol oynamıştır (Chen, 2021: 2). Çalışanların iş yerine gitme zorunluluğunun ortadan kalkmasıyla toplu taşıma araçları kullanılmamış, ayrıca iş yerinde kalabalık ortamlarda bulunma durumu da azalınca çalışanların enfekte olma korkusu hafiflemiştir. Evden çalışma, çalışanların kendi ortamlarında daha kontrollü ve güvenli hissetmelerini sağlamış, kaygı düzeylerinin azalmasına katkıda bulunmuştur (Domínguez-Amorocho vd., 2023: 2).

Geleneksel çalışma yaşamında olduğu gibi evden çalışma yaşamında da yüksek performans gösterebilme, çalışanların olumlu duygu durumlarıyla ilgili görülmektedir. Bu duygu durumları; işin anlamı, işe adanmışlık ve iş tatmini olabilmektedir. Bir anlamda bu duygu durumları mutluluğun belirleyicisi olarak da düşünülmekte, çalışanların işlerini değerli bulması ve maddi kazanç yanında işine anlam yüklemesi boyutunu da içermektedir (Hackman ve Oldham, 1976). Çalışanlar için anlamlı bir iş, onların psikolojik açıdan daha iyi hissetmelerine neden olmakta, giderek daha fazla değer ve önem verilen bir iş çıktısı haline gelmektedir (Scroggins, 2008). COVID-19 salgını ile birlikte, zorunlu olarak evden çalışmanın çalışanların refahı ve iş performansı üzerindeki etkileri ve bu etkilerin tüm çalışanlar için aynı olup olmadığı sorusunu gündeme getirmiştir. Çünkü yaşanan bu kriz insanları tercihleri, yetenekleri, kişilikleri ve işe olan adanmışlıkları ayrıca işin onlar için anlamı dikkate alınmaksızın evden çalışmaya zorlamıştır (Michinov vd., 2022).

2.2. İşin Anlamı

Çalışanlar açısından yapılan işin anlamı; işin yapıldığı yerde mi, işin kendisinde mi yoksa meslektaşlarıyla olan yüz yüze iletişimden mi kaynaklandığı ile ilgili sorulara çalışanların verdiği cevaplarla ortaya çıkmaktadır (Brief ve Nord, 1990). Çalışanlar açısından işin giderek daha önemli bir yaşam alanı haline gelmesi (Rapaport ve Bailyn, 1998) ve işin daha büyük psikolojik, sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılaması (Casey, 1995) işin anlamını arttırmaktadır.

İşin anlamı Shamir'in (1991) benlik kavramına dayalı iş motivasyonu teorisiyle açıklanabilir. Teori, anlamlı işin, iş görevleri, işin yapıldığı bağlam ve bireyin benlik kavramı arasındaki etkileşimin bir fonksiyonu olduğunu ifade etmektedir. Bunun anlamı, anlamlı işin, çalışanların benlik kavramı ile iş görevleri arasındaki uyumla yaratılabileceğidir (Scroggins, 2008). Evden çalışma şeklindeki yeni iş ortamlarına, evdeki rol ve görevler de eklendiğinde, benlik kavramı ile işe yönelik görevlerin uyumu ve dolayısıyla işin anlamı iş-aile yaşam dengesini sorgulanabilir hale getirmektedir (Reyhanoğlu ve Akın, 2023).

Çalışanın benliğinde yerleşmiş olan işin anlamlılığıyla ilgili deneyimleri, duyguları ve düşünceleri iş ortamı nasıl olursa olsun işin çalışana olan anlamlılığını sürdürmektedir. Burada önemli olan, çalışanın kafasındaki kavram ile iş arasındaki uyumdur. Evden çalışma durumu ortaya çıksa bile bu uyum çalışmada yerleşmiş işin anlamlılığı önemini kaybetmemektedir. Çünkü, anlamlılık, bir bireyin işinin ne anlama geldiğini veya işinin oynadığı rolü kendi hayatı bağlamında yorumlamasıdır (Wrzesniewski vd., 2003: 100). Çalışan açısından işin anlamı maaş, daha yüksek bir statü ya da yapılacak başka bir şey olabilmektedir. Çalışanın işin anlamıyla ilgili algıları, COVID-19 ve evden çalışma gibi dış çevreden ve sosyal bağlamdan etkilenmesine rağmen, sonuçta her çalışanın kendisi tarafından belirlenmektedir (Pratt ve Ashforth, 2003). Rosso vd. (2010), işin anlamını çalışanların işi ve iş çevresiyle ilgili olarak algıladıkları subjektif deneyimler ve etkileşimlere bağlamaktadırlar. COVID-19'la birlikte evden çalışmanın belirsizliği ve zorluğu aile ortamıyla işe bir anlam katabilir.

2.3. İşe Adanmışlık

Kahn (1990) tarafından bireyin bilişsel, fiziksel ve duygusal enerjisini aynı zamanda yaptığı iş performansına kendilerini gönülden vermesi şeklinde tanımlanan işe adanmışlık, Schaufeli vd. (2002) tarafından bağlanma, dinçlik ve yoğunlaşma şeklinde belirtilmiş ve işle bağlantılı hem olumlu hem de tatminkâr ruhsal durum olarak tanımlanmıştır. Kahn (1990) ve Rothbard'tan (2001) esinlenerek Saks (2006) çalışanın adanmışlığını iş ve örgüt adanmışlığı şeklinde ikiye ayırmıştır. Bu ayırım, çalışanın belirli bir örgütsel roldeki psikolojik varlığını ne ölçüde yansıttığını göstermekte; iş ve örgüt üyesi rolü olarak iki baskın rolü kavramsallaştırılmaktadır (s. 604). Ayrıca Saks (2006: 613) yapmış olduğu çalışma ile işe ve örgüte adanmışlığın birbirleriyle ilişkili, ancak ayrı yapılar olduğu

sonucuna ulaşmıştır. Çalışanların işe adanmışlığa örgüte adanmışlıktan daha çok önem verdiklerini de ifade etmiştir (s. 613).

COVID-19 salgınıyla ilgili yapılan çalışmalarda, salgının iş, okul ve kişisel yaşam arasındaki sınırları belirsizleştirdiği, evden çalışanlar için algılanan esnekliği azalttığı ve ailelerin zamanlarını ve rollerini düzenleme biçimlerini temelden değiştirdiği görülmüştür (Gao vd., 2022; Adisa vd. 2022). Çalışanların iş özellikleri, nerede çalıştıkları ve işlerine yükledikleri anlam hakkındaki duygularının (Shimazu ve Schaufeli, 2009) daha iyi anlaşılmasıyla COVID-19'dan kaynaklanan çalışma koşullarının değişimini de belirginleştirmek mümkün olabilecektir.

Kriz ve zorluklarla mücadelede bile çalışanların işlerine adanmışlıkları yüksek kalmaya devam edebilmektedir. Örneğin COVID-19 salgını sırasında Çin'de gerçekleştirilen bir çalışma, koronavirüsün yaşam ve sağlık için oluşturduğu ciddi tehdit karşısında bile çalışanlarda yüksek düzeyde işe adanmışlık durumu olduğunu göstermiştir (Song vd., 2022).

2.3. Hayat Tatmini

Yaşam, çalışanın iş ve iş dışındaki tüm vaktini içine almaktadır. Bireyin hayattan beklentileri, istedikleri ile sahip olduklarının karşılaştırılmasının bir sonucudur (Özer vd., 2003). Hayat tatmini ise kişinin yaşadığı hayata karşı genel tutumu olarak değerlendirilmektedir (Özdevecioğlu, 2003). Heller vd.'ne (2002) göre hayat tatmini bireyin kendi yaşamında sevdiği veya sevmediği yönlerle ilişkin değerlendirmelerin bir özetidir.

Özellikle günümüz koşullarında hayatın belirsiz olması ve çok çeşitli unsurları içinde barındırması sebebiyle hayat tatmini tanımını yapmak ve ilişkili faktörleri açıklamak oldukça zor olmaktadır. Hayat tatmini kavramı çoğunlukla mutluluk ve iyi olma kavramları yerine kullanılabilir (Özkan ve Özdevecioğlu, 2013). Hayat tatmini anlık bir duyguyu yansıtırken, mutluluk geleceğe dair beklentileri temsil edebilmektedir. Birey kötü bir hayat yaşıyorsa hayat tatmini düzeyi düşük olabilir. Ancak bu durumdan mutlu olabilir, çünkü bugün, gelecek güzel günlerin habercisi olarak düşünülebilir (Dikmen, 1995). İyi olma kavramı ise bireyin zenginlik, evlilik gibi faktörlere bağlı olarak fiziksel ve zihinsel olarak kendini ne kadar iyi hissettiğine bağlıdır (Bastemur, 2006).

Diener ve Lucas (1999) hayat tatmininin geçmişten, şu anki hayattan, gelecekte ve yakınlarının bireyin hayatı hakkındaki görüşlerinden doyum almayı kapsadığını ifade etmektedirler. Bireylerin tatmin olduğu alanlar içerisinde işi başta olmak üzere ailesi, sağlığı, maddi durumu ve yakın çevresi olabilmektedir. İş bireyin hayatında önemli bir yer tuttuğu için bireysel amaçların gerçekleştirilmesi hayat tatminini arttırmaktadır (Bulut Serin ve Aydınoglu, 2013). COVID-19 pandemisiyle birlikte hayatta mutlu olmanın önemli olgusu sağlıklı kalmak olarak ön plana çıkmıştır.

3. HİPOTEZLERİN GELİŞTİRİLMESİ VE KAVRAMSAL MODEL

Uzaktan çalışma, çalışanların işlerini organize etme şekillerinde daha fazla esneklik (Kossek vd., 2006), daha az seyahat süresi ve dolayısıyla daha iyi bir iş-yaşam dengesiyle (Grant vd., 2019) çalışanların kontrol duygusunu arttırmıştır. Bununla birlikte çalışanların işleriyle ilgili özerklik durumu daha da artmış, bundan dolayı motivasyon, örgütsel bağlılık ve iş tatminini de arttırmıştır (Grant vd., 2019). Polatçı ve Sobacı (2021) kriz dönemlerinde işin anlamının çok daha önemli rolleri üstlenmek olduğunu söylemektedirler. Doktorlar üzerinde yaptıkları çalışmada işin anlamının, görev ve bağlamsal performans üzerinde pozitif yönde ilişki olduğunu bulmuşlardır. Buna karşın Tang vd. (2021) ise evden çalışmayla çalışanın işine anlam yüklemesi arasında olumsuz bir ilişki olduğunu saptamıştır. COVID-19 pandemisi, çalışanların hem fiziksel hem de psikolojik sağlığı üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Özellikle evden çalışmak zorunda kalan çalışanlar, artan belirsizlik, izolasyon ve iş-yaşam dengesi sorunları nedeniyle yüksek düzeyde kaygı yaşamışlardır. Bu süreçte, işin anlamı, Rogers'ın (1975) korunma motivasyon teorisi (KMT) çerçevesinde çalışanların kaygıyla başa çıkmalarında ve iyi oluş hallerini sürdürmelerinde açıklayıcı bir rol oynayabilir. Özetle, yukardaki açıklanan çalışmalar COVID-19 kaygısının da işin anlamına önemli derecede etkide bulunabileceğini göstermektedir. Bu açıklamalar ışığında aşağıdaki hipotez üretilmiştir.

H₁: Evden çalışmak zorunda kalan çalışanların COVID-19 kaygısı ile işin anlamı olumlu yönde ilişkilidir.

Mutluluğun diğer bir belirleyicisi bireyin yaşamının anlamıdır. Hayatta anlam belirli bir hedefe sahip olmak, belirlediği hedefleri şekillendirme veya güçlendirmesini sağlayan bir yaşam amacıdır (Steger vd., 2012). Yaşamı anlamlı olarak gören bireylerin, psikolojik olarak güçlü olduğu, depresyon, hastalık ve ölüm gibi zorlu aşamaları kolay bir şekilde atlatabilecekleri düşünülmektedir. Yaşamın anlamlı olduğunu düşünen bireylerin daha olumlu duygular hissettiği, daha iyimser oldukları ve fiziksel olarak daha sağlıklı hissettiklerini gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Park vd., 2010). Ayrıca bu bireylerin duygusal, psikolojik ve öznel iyi hallerinin de olumlu ve iyi olduğu tespit edilmiştir (Konkoly Thege vd., 2010). Buna karşın Çağın ve Uğurlu (2022) Hatay ilinde öğretmenler üzerinde yaptıkları çalışmalarında COVID-19 kaygısı ve psikolojik iyi olma arasında negatif ilişki bulmuşlardır. Düşük bir ilişki çıkmış olsa da benzer bir bulgu depresyon-kaygı-stres üçlüsünü ifade eden DAS'ın hayat tatminine olumsuz yönde etkisi şeklinde tespit edilmiştir (Chen ve Wan, 2025). Bunun yanında Chu vd. (2022) pandemi sırasında evden çalışmanın, çalışanların iş ve özel hayat dengesini daha iyi yönetmelerine olanak tanıyarak, çalışanın psikolojik iyi oluş halini ve verimliliğini arttırdığını saptamışlardır.

COVID-19 pandemisi döneminde evden çalışma ortamının çalışanların kaygı düzeyleri ve hayattan zevk alma durumları üzerindeki etkisi korunma motivasyon teorisi (KMT) çerçevesinde açıklanabilmektedir. Bu teoriye (Rogers, 1975) göre, çalışanların bir tehdide karşı korunma davranışları sergilemeleri, iki temel değerlendirme sürecine bağlıdır: Tehdit değerlendirmesi ve başa çıkma değerlendirmesi. Tehdidin ciddiyeti ve bireyin bu tehdide karşı savunmasızlığı algısını içermektedir. COVID-19 örneğinde, çalışanlar hastalığa yakalanma tehdidiyle kaygı duymaktadırlar. Önerilen korunma davranışının etkinliği ve bireyin bu davranışı sergileme yeterliliği algısını içermektedir. Evden çalışma, çalışanlar için bir başa çıkma mekanizması olarak görülebilir. COVID-19 kaygısı duyan bireyler, evden çalışmanın verdiği huzurla hayatlarından daha fazla memnuniyet duyabilirler. Bu açıklamalar doğrultusunda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H₂: Evden çalışmak zorunda kalan çalışanların COVID-19 kaygısı ile hayat tatmini olumlu yönde ilişkilidir.

İşini anlamlı bulan çalışanların işlerine daha çok değer ve önem verdikleri ve iş tatmin düzeylerinin daha yüksek olduğu belirtilmektedir (Steger vd., 2012). Aslında işin anlamının, örgütsel çalışmalarda iş motivasyonu (Hackman ve Oldham, 1976), adanmışlık (May vd., 2004; Rosso vd., 2010; Arnold vd., 2007), iş tatmininin artması ve devamsızlığın azalması (Wrzesniewski vd., 1997), psikolojik iyi oluş (Keleş, 2017) gibi önemli sonuçları etkilediği gösterilmiştir. Neck ve Milliman (1994) çalışanların işlerini anlamlı bulmalarının performans, etkili değişim ve bağlılık gibi olumlu örgütsel çıktılarla ilişkili olduğunu söylemektedirler. İşe adanmışlık durumunun çalışanlar düzeyinde işinden keyif alma, işine anlam yükleme, hayata pozitif olarak bakma gibi olumlu çıktılar yarattığı da ifade edilmektedir (Aydemir ve Endirlik, 2019). Çalışanların değerleri ve amaçları ile çalıştıkları kurumun değer ve amaçları örtüştüğünde iş daha anlamlı hale gelmekte (Chalofsky, 2003) bu da çalışanların psikolojik iyi oluş halini ve işe adanmışlığını olumlu etkilemektedir (Cartwright ve Holmes, 2006). Çalışmanın yapıldığı zamanda COVID-19 pandemisinin yaşanmasıyla zorunlu evden çalışma ortamının oluşması, işin anlamını ve işe adanmışlığı arttıracak düşüncesine neden olmuştur. Böylece aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H₃: COVID-19 kaygısı nedeniyle evden çalışmak zorunda kalan çalışanlar için işin anlamı ile işe adanmışlık arasında olumlu yönde bir ilişki vardır.

Elibol ve Canbek (2022) çalışmalarında içsel pazarlamanın (çalışanlar için uygun işyeri ortamının hazırlanması yoluyla tatmin edilmesi) hayat tatmini üzerinde etkisi olduğunu ve bu etkide işe adanmışlığın da aracı etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Bekiroğlu ve Sırkıntoğlu Yıldırım (2021), işe adanmışlığın iş ve hayat tatmini üzerindeki etkisini incelediği çalışmalarında, işe adanmışlığın alt boyutlarının hayat tatmini üzerindeki etkisinde odaklanma boyutu hariç, canlılık ve

adlanmışlık boyutlarının pozitif yönde bir etkisi olduğunu bulmuşlardır. Öksüz ve Erkilic (2022), kendini işine adanmış çalışanların işletmelerine önemli maliyet ve rekabet avantajı sağladığını ve aynı zamanda hizmet kalitesini arttırdığını söylemektedirler. Çalışmalarında işe adlanmışlık ve iş yaşam kalitesi arasında orta düzeyde pozitif yönde bir ilişki bulmuşlardır. Gazi vd.'nin (2025) farklı meslek ve sektörlerdeki Bangladeş çalışanlarına yönelik çalışmalarında işe adlanmışlığın hayat tatminini zayıf olsa da olumlu yönde etkilediğini bulmuşlardır.

H₄: COVID-19 kaygısı nedeniyle evden çalışmak zorunda kalan çalışanların işe adlanmışlık ile hayat tatmini olumlu yönde ilişkilidir.

COVID-19'un yol açtığı kaygı ve kısıtlanma durumu iş-aile dengesini değiştirmektedir. Ekonomik, sosyo-demografik ve teknolojik değişme ve gelişmeler örgüt çalışanlarının işlerine yükledikleri anlamı değiştirmekte ve çalışanı iş, aile ve başka sorumlulukları ile ilişkili olarak yeni denge arayışına yöneltmektedir (Pahl, 1994). İş anlamı kılan faktörler, çalışanın hem psikolojik hem de fiziksel durumunu olumlu etkileyerek COVID-19 kaygısının üstesinden gelmesini ve hayata sarılmasını sağlayabilmektedir. COVID-19 döneminde yapılan çalışmalarda olumsuz durumlar olsa da olumlu bakış açısı hayat tatminini arttırabilmektedir. Örneğin Akçakanat ve Kılınç (2021) muhasebe elemanları üzerinde yaptığı çalışmada mutluluğun belirleyicileri olarak işin ve yaşamın anlamını incelemişlerdir. Muhasebecilerin iş ve yaşamlarını orta seviyenin biraz üzerinde anlamlı buldukları ortaya çıkmıştır. Lei ve Suntrayuth (2023) da çalışmalarında zorlu iş talepleri ve iş kaynaklarının mesleki refah ve işe adlanmışlık üzerinde anlamlı ve olumlu etkisi olduğunu bulmuşlardır. Kriz ve zorluklarla mücadelede bile, çalışanların işlerine adlanmışlıkları yüksek kalmaya devam edebilmektedir. Örneğin COVID-19 salgını sırasında Çin'de gerçekleştirilen bir çalışma, koronavirüsün yaşam ve sağlık için oluşturduğu ciddi tehdit karşısında bile yüksek düzeyde işe adlanmışlık durumu olduğunu göstermektedir (Song vd., 2022). Aslında bu durum bir anlamda kaygının bir motivasyon aracına dönüştüğünü göstermektedir. İşlerini anlamlı bulan çalışanların yaşam kaliteleri ve örgütsel çıktıları etkileyebileceği düşünülmektedir. Bankacılık sektöründe yapılan bir çalışmada çalışanların işlerini anlamlı bulma düzeylerinin psikolojik iyi olma düzeylerini etkilediği bulunmuştur (Keleş, 2017).

Yapılan çalışmalar; COVID-19 kaygısı, işin anlamı, işe adlanmışlık ve hayat tatmini arasında ilişkiler olduğunu göstermektedir. Özellikle uzaktan çalışmayla ilgili olarak yapılan çalışmalar, uzaktan çalışmanın sürekli bağlantı ve yanıt verme konusunda uzaktan çalışanlar üzerindeki baskıyı arttırması, işin yoğunlaşması, aile üyelerinden dolayı dikkatin dağılması ve iş-aile çatışmasına (Grant vd., 2019), daha yüksek stres, depresyon, işkolikliğe (Song ve Gao, 2020), teknostrese (Ghislieri vd., 2022) neden olması gibi olumsuz etkilerini incelemişse de; genel olarak, uzaktan çalışma, hem işletmenin iş performansını desteklemesi (Gajendran

ve Harrison, 2007) hem de çalışanların işe adanmışlıklarını (Masuda vd., 2017) ve refahlarını (Anderson vd., 2015) arttırması için bir kaynak ve fırsat olarak görülebilmektedir.

Çalışmada işin anlamı ve işe adanmışlığın kaygıyı azaltmasının nedeni, KMT açısından, bu faktörlerin çalışanların başa çıkma yeteneklerine olan inançlarını arttırdığı şeklinde açıklanmaktadır. İşlerini anlamlı bulan ve kendilerini işlerine adayın çalışanlar, tehdit edici durumlara karşı daha güçlü hissedeceklerdir. Bu durum, onları hayattan daha çok tatmin olmaya itebilecektir. KMT, sadece fiziksel tehditlere karşı korunma davranışlarını değil, aynı zamanda psikolojik tehditlere karşı geliştirilen başa çıkma mekanizmalarını da açıklamada kullanılabilir. COVID-19 pandemisi, çalışanların iş hayatında anlam ve amaç arayışını daha da arttırmış olabilir. Bu durum, işin anlamının ve işe adanmışlığın önemini daha da vurgulamaktadır. Yukarıdaki açıklamalar ışığında aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H₅: COVID-19 kaygısı nedeniyle evden çalışmak zorunda kalan çalışanların COVID-19 kaygısı ile hayat tatmini arasındaki ilişkide işin anlamı ve işe adanmışlığın seri aracılık rolü vardır.

Çalışanlar COVID-19'dan dolayı hasta olabilme tehdidiyle kaygı duymaktadırlar. Başa çıkma değerlendirmesi ise, önerilen korunma davranışının etkinliği ve bireyin bu davranışı sergileme yeterliliği algısını içermektedir. Evden çalışma, çalışanlar için bir başa çıkma mekanizması olarak değerlendirilebilir. Çalışanlar, evden çalışmayı bir korunma davranışı olarak görmekte ve bu davranışın kendilerini enfeksiyondan koruyacağına inanmaktadırlar. Bu durum, evden çalışmanın çalışanların kaygı düzeylerini azaltmasında etkili bir rol oynamasına katkıda bulunabilir. Çalışmada işin anlamı ve işe adanmışlığın kaygıyı azaltmasının nedenine KMT açısından bakıldığında, bu faktörlerin çalışanların başa çıkma yeteneklerine olan inançlarını arttırdığı şeklinde düşünülmektedir. Çalışanlar, işlerini anlamlı bulduklarında ve kendilerini işlerine adadıklarında, tehdit edici durumlara karşı daha güçlü hissedecekler, bu da onları hayattan daha çok tatmin olmaya itebilecektir.

4. ARAŞTIRMANIN TASARIMI

Araştırma modelinde yer alan ilişkilerin tespiti ve modelin genel olarak uyumunun sağlanıp sağlanmadığına yönelik kısmi en küçük kareler tabanlı YEM kullanılmıştır. Veriler anket tekniği yoluyla elde edilmiş, COVID-19 kaygısı, işin anlamı, işe adanmışlık ve hayat tatminine yönelik tutum ve algılar saptanmaya çalışılmıştır. Hatay ilinde farklı meslek ve sektörleri ihtiva etmesine yönelik serbest meslek, sekreter, mühendis/teknisyen, sağlık çalışanlarına Hatay'da COVID-19 pandemisi sürecinde çalışmak zorunda olanlar örneklem olarak seçilmiştir. Belirtilen mesleklerde çalışanların saptanması zor olacağından kolayda örneklem yöntemi benimsenmiştir. Kolayda örneklem, araştırmacının kolaylıkla

ulaşabileceği ve seçebileceği bireylerden veya nesnelere oluşan bir örnektir (Bryman ve Cramer, 2011). Bu örnek türü, genellikle zaman, maliyet ve kaynak kısıtlamalarının olduğu durumlarda kullanılmaktadır. Çalışma öncesi çalışmanın etik uygunluğu için Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 03.06.2021 tarih ve 03 sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır. İstenen istatistiksel güç seviyesi 0,85; olasılık seviyesi 0,05 ve beklenen etki büyüklüğü 0,3 olmak üzere dört örtük ve 24 gözlenen değişken çerçevesinde örneğin minimum büyüklüğü 152 ve tavsiye edilen ise 200 olması gerekmektedir (Cohen, 1988; Soper, 2024). Bu anlamda analizin yapılabilmesi için örneklem büyüklüğünün 200'den büyük olması PLS-SEM analizi için yeterlidir.

Veriler 2021 yılının Bahar aylarında Google Form kullanılarak toplanmıştır. Bu çalışmaya 432 kişi katılmış olmakla birlikte üç katılımcı farklı mesleklerde yer aldıklarından, bir ankette yaş ile deneyim arasında tutarsızlık olması ve bir katılımcının tüm ölçeklere aynı cevaplar vermesi sebebiyle analizden çıkarılmış, kalan 427 katılımcının verileri analizde kullanılmıştır.

Ankette demografik değişkenler olarak katılımcıların cinsiyeti (kadın/erkek), medeni durumu (evli/bekar), eğitim düzeyleri (ilk-orta-lise/ön lisans/lisans/lisansüstü) nominal, katılımcıların yaş ve çalışma hayatlarındaki kıdemi aralıklı ölçek şeklinde sorulmuştur. Bu çalışmadaki ölçekler, geçerlik ve güvenilirlikleri olan yüksek, literatürde yaygın şekilde kullanılan ölçeklerdir. İşin anlamı kavramı üç ifadeden oluşmakta olup Spreitzer'den (1995) alınmıştır. İşe adanmışlık ölçeği dokuz ifadeden oluşmakta olup Schaufeli ve Bakker'ın (2003) ölçeği kullanılmıştır. Hayat tatmini ise beş ifadeden oluşmakta olup Diener vd.'nin (1985) geliştirdiği ölçektir. Yedi ifadeden oluşan COVID-19 kaygısı ölçeği Silva vd. (2022) tarafından geçerlilik ve güvenilirliği test edilmiş ölçektir.

Dört ölçekte yazarlar tarafından Türkçeye çevrilmiş olup, İngilizce ifadelerin doğru bir şekilde Türkçeye çevrildiğinden emin olmak için çeviri ve ters çeviriyi içeren ve İngilizce ve Türk Dili akademik uzmanlarının katılımıyla çok aşamalı bir çeviri ve kontrol süreci uygulanmıştır (Brislin vd., 1973). Toplamda bu dört kavramı ölçen ifadeler, en düşük seviye 1'i temsil eden "kesinlikle katılmıyorum"dan en yüksek seviye 5'i temsil eden "kesinlikle katılıyorum"a uzanan beşli Likert ölçeği şeklinde kullanılmıştır. Ortak yöntem varyansı yanlılığını engellemeye yönelik olarak ankette katılımcıların kendilerini belirtecek herhangi bir gösterge olmasından kaçınılmıştır (Podsakoff vd., 2003).

PLS yönteminde ölçek geçerlilik ve güvenilirliği ve hipotez testlerinin analizi için SmartPLS 4.0.8.4 programı kullanılarak, 5000 alt örnekle önyükleme yapılmıştır. Öncelikle ölçeklerin yapı, ayrışma, yakınsak geçerliliği ile güvenilirliklerine bakılmış, daha sonra da hipotez testleri için kısmi en küçük kareler tabanlı YEM kullanılarak yol katsayısı değerlerine bakılmıştır. COVID-19'un

hayat tatminine etkisinde işin anlamı ve işe adanmışlık seri (çoklu) aracılık etkilerinin olup olmadığını belirlemek için Baron ve Kenny (1986) yönteminden yararlanılan Zhao vd.'nin (2010) yöntemi kullanılmıştır.

5. BULGULAR

Örneklemin 197'si (%46,1) kadın, 211'i (%49,4) bekâr ve 215'inin (%50,4) mezuniyeti lisanstır. Cevaplayıcıların yaşları 17-79 arasında, ortalaması 32,91 ($\pm 8,50$) yıl; çalışma kıdemleri 1-41 yıl arasında, ortalaması 8,25 ($\pm 7,36$) yıldır. Cevaplayıcıların 80'i (%18,7) serbest meslek, 140'ı (%32,8) sekreter, 95'i (%22,2) mühendis/teknisyen, 112'si (%26,2) sağlık çalışanıdır.

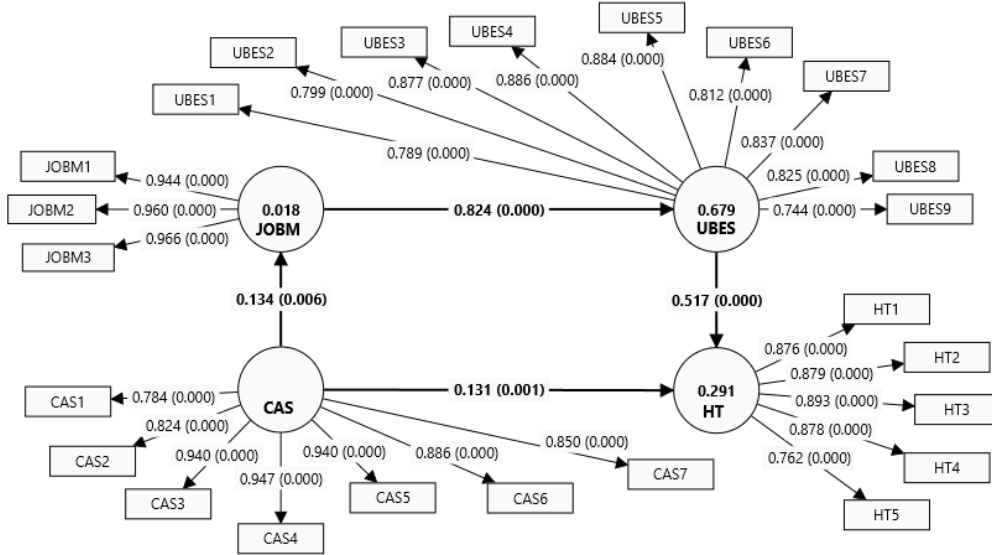
Tüm maddelerin önyükleme t istatistik değerleri 0,0001 anlamlılık düzeyinde olup, maddelerin modelde kalmasının tesadüfi olmadığı ve modelin açıklayıcı gücüne önemli katkılar sağladığı görülmektedir. Ölçeklere ilişkin faktör yükleri 0,744-0,966 arasında olup, tüm gözlenen değişkenlerin ilgili örtük değişkene kesme noktası olan 0,70'in üzerinde yüklendiği (Chin, 1998) ve yapı geçerliğinin sağlandığı görülmüştür. Çapraz yüklerin tümü göstergelerin ölçeklerinin faktör yüklerinin altında olduğundan doğrulayıcı faktör analiziyle ayırışma geçerliliği de sağlanmıştır.

Tablo 1'den anlaşılacağı üzere Fornell-Larcker kriteri olan ölçeklerin açıklanan ortalama varyansının (AVE) karekökünün ölçekler arasındaki korelasyonlardan daha yüksek olması (Chin, 1998) ve Heterotrait-Monotrait oranı (HTMT) değerlerinin 0,90'ın altında kalması (Henseller vd., 2015'ten aktaran Hair vd., 2022) ayırışma ve yakınsak geçerliliğinin sağlandığını göstermektedir. AVE değerleri 0,50'nin, bileşik güvenilirlik değeri (CR) ile Cronbach alfa (CA) 0,70 eşik değerlerinin üstündedir. Modeldeki ölçekler arasındaki ilişki değerleri üzerinden hesaplanan varyans enflasyon faktörü (VIF) değerleri 1-1,019 arasında ve 3 eşik değerinin altında olup (Hair vd., 2019), herhangi bir "yanal ve dikey eş doğrusallık" sorunu bulunmamaktadır (Kock, 2020). Kock (2020), VIF değerlerinin düşük çıkmasını ayrıca ortak yöntem varyans yanlılığının olmadığı şeklinde de değerlendirmektedir.

Tablo 1: Geçerlilik ve Güvenirlilik Değerleri

	Geçerlilik Değerleri				Güvenirlilik Değerleri		
	COVID-19 kaygısı	Hayat tatmini	İşin anlamı	İşe adanmışlık	Cronbach alfa	Bileşik güvenirlik	Açıklanan ortalama varyans
COVID-19 kaygısı	0,884	(0,155)	(0,129)	(0,064)	0,954	0,961	0,781
Hayat tatmini	0,157	0,859	(0,477)	(0,558)	0,911	0,933	0,738
İşin anlamı	0,134	0,452	0,957	(0,862)	0,954	0,970	0,915
İşe adanmışlık	0,049	0,523	0,824	0,830	0,943	0,952	0,688

Not: Koyu/italik değerler ölçeklerin açıklanan ortalama varyansın karekökünü; italik değerler korelasyonları, parantezdeki değerler HTMT değerlerini göstermektedir.

Şekil 1. Model Sonuçları

Not: Daire içinde kalan değerler içsel modeldeki R²'dir. Paranteze alınan değerler anlamlılıkları, dışındakiler ise katsayıları belirtmektedir. CAS COVID-19 kaygısını, HT hayat tatminini, JOBM işin anlamını, UBES ise işe adanmışlığını göstermektedir.

Şekil 1'de bakıldığında COVID-19 kaygısı işin anlamını olumlu olarak etkilemektedir (CAS→JOBM; $\beta=0,134$; $p\leq 0,01$). Bu, COVID-19 nedeniyle kaygı yaşayan çalışanların, evde çalışmalarının bu kaygıyı azalttığını düşünerek işlerini daha anlamlı buldukları şeklinde yorumlanabilir (H₁ kabul). COVID-19 kaygısının hayat tatminine olan etkisi istatistiksel anlamda olumlu bulunmuştur (CAS→HT; $\beta=0,131$; $p\leq 0,001$). İşin anlamında olduğu gibi COVID-19'dan kaynaklanan kaygının artması, çalışanların evde çalışmaları sayesinde hayattan umutlanmalarını sağlamaktadır (H₂ kabul). İşin anlamının işe adanmışlığa olan olumlu etkisi anlamlı bulunmuştur (JOBM→UBES; $\beta=0,824$; $p\leq 0,001$). Literatüre paralel olarak

çalışanın işini anlamlı bulması işe adanmışlığını arttırmaktadır (H_3 kabul). Çalışanların işe adanmışlıklarının hayat tatminine olan olumlu etkisi de anlamlı bulunmuştur (UBES → HT; $\beta=0,517$; $p \leq 0,001$). COVID-19 kaygısına rağmen çalışanların işe adanmışlıkları, hayata duydukları umudu arttırmakta ve hayatlarına devam etmelerini sağlamaktadır. Evden çalışmada örtük olarak çalışanlar kaygı duysa bile hayat tatmin olmaya devam etmektedirler (H_4 kabul).

Seri aracılık analizindeki sonuçlara göre COVID-19 kaygısının hayat tatmini üzerinde iki aracılık değişkeni olan işin anlamı ve işe adanmışlık yoluyla anlamlı ve dolaylı etkisi istatistiki olarak anlamlı ($\beta=0,057$; $t=2,600$; $p=0,009$) olup, toplam etki ($\beta=0,188$; $t=4,130$; $p=0,000$) de 0,001 düzeyinde anlamlıdır. COVID-19 kaygısının hayat tatmini üzerindeki doğrudan etkisi 0,131 iken, işin anlamı ve işe adanmışlığın çoklu aracılık etkileri devreye girdiğinde toplam etki 0,188'e yükselmektedir. Böylece, evden çalışmak zorunda olan çalışanların COVID-19 kaygısı ile hayat tatmini arasındaki ilişkide işin anlamı ve işe adanmışlığın kısmi seri aracılığı söz konusudur. Böylece H_5 hipotezi kabul edilmiştir.

Modeldeki R^2 değerleri incelendiğinde, COVID-19 kaygısının işin anlamına etkisi olmadığı ($R^2=0,018$); hayat tatminine etkisinin orta düzeyde ($R^2=0,291$) ve işe adanmışlığa etkisinin ise güçlü ($R^2=0,679$) miktarda varyansı açıkladığı görülmektedir (Hair vd., 2019). Cohen'in f^2 değerlerine bakıldığında COVID-19 kaygısının işin anlamına etkisiz olduğu ($f^2=0,018$) ve hayat tatminine ise zayıf düzeyde etkisi olduğu; işin anlamının işe adanmışlığa olan etkisinin çok büyük ($f^2=2,116$) ve işe adanmışlığın hayat tatminine olan etkisinin de yine çok büyük olduğu ($f^2=0,376$) bulunmuştur (Cohen, 1988). İşin anlamının işe adanmışlığa etkisindeki etki büyüklüğünün 2,116 gibi çok yüksek çıkmasının nedeni işe adanmışlık ile işin anlamı arasında yüksek bir ilişkiye sahip olması dolayısıyla etki büyüklüğünü şişirmesinden kaynaklanmaktadır. Tahmin edici değişken olan işin anlamının sonuçtaki varyansın baskın bir kısmını açıkladığını göstermektedir. Modelin tahmin edici ilgi düzeyine sahip olup olmadığını ölçen Q^2 değerlerini hesaplatmak için Blindfolding işlemine yönelik PLSpredict yöntemi uygulandığında değerlerin hayat tatmini (HT) için 0,018; işin anlamlılığı (JOBM) için 0,012 ve işe adanmışlık (UBES) için ise - 0,005 çıkmıştır. İşe adanmışlığın 0'dan küçük çıkması modelin UBES için iyi bir tahmin ediciliğinin ilgisinin iyi olmadığını göstermektedir. Diğerlerinde ise Q^2 değerinin 0'dan büyük olduğu ve tahmin ediciliğinin ilgili olduğu görülmektedir. Modelin uyum indisleri, 0,061 SRMR, 1,132 d_ULS, 0,630 d_G, 1413,589 ki-kare ve 0,869 NFI ile modelin verilere iyi uyduğunu göstermektedir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, COVID-19 pandemisinde evden çalışmak zorunda kalan çalışanların COVID-19 kaygısının hayat tatmini üzerindeki etkisinde işin anlamı ve işe adanmışlığın seri aracılık rolünü incelemeyi amaçlamıştır. Bulgular, hipotezleri ve literatürdeki mevcut bilgiyi destekler nitelikte önemli sonuçlar ortaya koymuştur.

İlk bulgu, COVID-19 kaygısının evden çalışanların işlerini daha anlamlı bulmalarına yol açtığı yönündedir. İşin anlamı çalışanların iş çevresiyle ilgili olarak algıladıkları subjektif deneyimler ve etkileşimlerle ilişkili (Rosso vd., 2010) olduğundan yeni ortam olan evden çalışma, ailesiyle birlikte belirsizliğin ve zorlukların olduğu zamanlarda çalışanların işlerine tutunarak bir anlam arayışına girdiklerini göstermektedir. COVID-19 kaygısının hayat tatmini üzerinde de olumlu bir etkisi bulunmuştur. Bu bulgu, evden çalışmanın yarattığı bazı olumlu sonuçlarla (örneğin, iş-yaşam dengesi, esneklik) ilişkili olabilmekte, bu durumun kaygıyı dengeleyici bir rol oynadığını düşündürmektedir.

Çalışmanın diğer bulgusu, işin anlamının işe adanmışlığı olumlu yönde etkilediğidir. Bu durum, literatürdeki işin anlamının işe yönelik olumlu davranışlar üzerindeki etkisini desteklemektedir (Rosso vd., 2010; Arnold vd., 2007). Çalışanların kendi değerleri ve amaçları çalıştığı örgütün değer ve amaçları ile uyumlu ise iş daha anlamlı hale gelmektedir (Chalofsky, 2003). İşe verilen anlam düzeyinin az olması, çalışanları psikolojik olarak kötü hissettirmekte ve olumsuz çıktılara sebep olabilmektedir (Cartwright ve Holmes, 2006). Var olan pandemi ortamında evden çalışma ile işe adanmışlığın da hayat tatminini olumlu etkilediği görülmüştür. Bu sonuçlar, işe adanmışlığın yalnızca iş performansı ile değil, aynı zamanda çalışanların genel iyi oluş haliyle de ilişkili olduğunu göstermektedir.

Diğer bulgulardan biri ise, COVID-19 kaygısının hayat tatmini üzerindeki etkisinde işin anlamı ve işe adanmışlığın seri aracılık rolünün tespit edilmesidir. Bu durum, COVID-19 kaynaklı kaygının hayat tatmini üzerindeki etkisini, işin anlamı ve işe adanmışlık yoluyla dolaylı olarak da etkilediğini ortaya koymaktadır. Bu dolaylı aracılık bulgusu, işin anlamının ve işe adanmışlığın çalışanların zorlu durumlarda psikolojik iyi oluşlarını koruyucu bir rol oynayabileceğine işaret etmektedir. Modelde COVID-19 kaygısının hayat tatminine etkisinin de istatistiki olarak anlamlı olması seri aracılık etkisinin kısmi olduğunu göstermektedir. Bulgular, COVID-19 kaygısının doğrudan hayat tatmini üzerinde pozitif bir etkisi olsa da işin anlamı ve işe adanmışlığın bu etkiyi daha da güçlendirdiği ve dolayısıyla çalışanların hayat tatmininin artmasına katkıda bulunduğunu göstermektedir. İşin anlamı ve işe adanmışlık arasındaki yüksek ilişki, bu iki kavram birlikteliğinin daha dikkatli incelenmesini gerektirmektedir (Rosso vd., 2010; Arnold vd., 2007).

Gelecek çalışmalarda modele liderlik tarzı, örgütsel destek, iş yükü gibi farklı değişkenler eklenerek daha kapsamlı bir model oluşturulabilir. Bu model KMT ile açıklanmış olmasına rağmen, iş-talep kaynak modeli (Bakker ve Demerouti, 2007) veya farklı roller ve yaşam bölümlerinin etkileşimini inceleyen iş-aile sınır teorisi (Greenhaus ve Beutell, 1985) gibi üst teorilerle birlikte yeni bir model oluşturulabilir. Ayrıca araştırmanın bulgularını daha iyi anlamak için boylamsal çalışmalar yapılabilir. Böylece COVID-19 kaygısından daha farklı kaygıların, işin anlamının ve işe adanmışlığın hayat tatmini üzerindeki dinamik etkileri daha iyi açıklanabilir. Nitekim kariyer kaygısının hayat tatminine yönelik etkisi yönünde çalışmaların (Gerçek ve Özveren, 2025) olması, modele COVID-19 kaygısı yerine kariyer kaygısının da eklenerek iş-aile çatışması veya evden çalışma ortamının durumu da incelenebilir. Nicel verilerin yanında, çalışanların deneyimlerini derinlemesine anlamak için nitel araştırmalar yapılabilir. Bulguların genellenebilirliğini arttırmak için farklı sektörlerde, farklı demografik özelliklere sahip örneklemeler üzerinde çalışmalar tasarlanabilir. Evden çalışmanın sürekliliği, ev ortamının uygunluğu gibi bağlamsal faktörlerin bu değişkenler üzerindeki etkileri incelenmelidir.

Modeldeki ilişkilere bakıldığında yöneticilerin, çalışanların işlerinin önemini anlamalarını ve işlerine adanmalarını sağlamaları, işlerinin daha büyük bir amaca nasıl hizmet ettiğini açıklayacak bir misyon ve vizyon oluşturmaları, kaygı ile başa çıkma konusunda destek olmaları gerekmektedir. Kossen ve van der Berg (2022) evden çalışmayı yoğun kullanan çalışanların kendilerini mutsuz hissetme ve sosyal izolasyon duygularını azaltma, işi anlamlı hale getirme ve işe adanmışlığı devam ettirmek için işletmelerin, evden çalışmayı kurumsal rutinlere daha iyi entegre edecek karşı önlemler geliştirmeleri gerektiğini belirtmektedirler. Bu çalışma, anlamlı işin çalışanların sahip olduğu yetkinlikler, amaç ve değerleri ile işin yerine getirilecek amaçları arasında uyum oluşturularak sağlanabileceği (Chalofsky, 2003) şeklinde değerlendirilmiştir. Yöneticilere özellikle kriz dönemlerinde ve uzaktan çalışma ortamında çalışanlarını motive etme yönünde önemli görevler düşmektedir. İşin anlamı ile ilgili olarak çalışanların bilgilendirilmesi de gereklidir. Daha anlamlı bir iş olması durumunda çalışanların yüksek ücretten vazgeçme konusunda istekli oldukları yapılan çalışmalarda görülmüştür (Hu ve Hirsh, 2017). Evden çalışma gibi esnek çalışma düzenlemelerinin kaygının azalmasını sağlayabileceği görülmüştür. Ancak bu durumun çalışanların iş-yaşam dengesini korumalarına yardımcı olacak şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Bu araştırma için Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi’nden, 03.06.2021 tarih ve 03 sayılı karar ile etik izin alınmıştır. (Evrak Tarih ve sayısı: 09/06/2021-48401)

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

Adisa, T.A., Antonacopoulou, E., Bearegard, T.A., Dickmann, M., & Adekoya, O.D. (2022). Exploring the impact of COVID-19 on employees’ boundary management and work–life balance. *British Journal of Management*, 33(4), 1694-1709.

Ajzen, M., & Taskin, L. (2021). The re-regulation of working communities and relationships in the context of flexwork: A spacing identity approach. *Information and Organization*, 31(4), 100364.

Akçakanat, Ö., & Kılınç, Z. (2021). Muhasebe meslek mensupları mutlumu? İşin anlamı ve yaşamın anlamının mutluluk üzerine etkisi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 14(2), 665-693.

Anderson, A.J., Kaplan, S.A., & Vega, R.P. (2015). The impact of telework on emotional experience: When, and for whom, does telework improve daily affective well-being?. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 24(6), 882-897.

Arnold, K.A., Turner, N., Barling, J., Kelloway, E.K., & McKee, M.C. (2007). Transformational leadership and psychological well-being: The mediating role of meaningful work. *Journal of Occupational Health Psychology*, 12(3), 193-203.

Aydemir, C., & Endirlik, H. (2019). İşe adanmışlığın bazı demografik değişkenler açısından incelenmesi: Bankacılık sektöründe bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyol Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(3), 1093-1107.

Bailey, D.E., & Kurland, N.B. (2002). A review of telework research: Findings, new directions, and lessons for the study of modern work. *Journal of Organizational Behavior*, 23(4), 383-400.

Bakker, A.B., & Demerouti, E. (2007). The Job Demands-Resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), 309–328.

Barlow, D.H. (2002). *Anxiety and its disorders: The nature and treatment of anxiety and panic* (2nd ed.). New York: The Guilford Press.

Baron, R.M., & Kenny, D.A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173.

Bastemur, Y. (2006). İş tatmini ile yaşam tatmini arasındaki ilişkiler: Kayseri Emniyet Müdürlüğü'nde bir araştırma. *Yayınlanmamış Yüksek Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Bekiroğlu, Ç., & Sırkıntıoğlu Yıldırım, Ş. (2021). Çalışmaya tutkunluğun iş ve yaşam tatmini üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik tekstil sektörü çalışanları üzerinde bir araştırma. *İş ve İnsan Dergisi*, 8(2), 169-184.

Brief, A.P., & Nord, W.R. (1990). *Meanings of occupational work*. Lexington: Lexington Books.

Brislin, R., Lonner, W., & Thorndike, R. (1973). *Cross-Cultural Research Methods*. New York: John Wiley.

Bryman, A., & Cramer, D. (2011). *Quantitative data analysis with IBM SPSS 17, 18 & 19: A guide for social scientists*. London: Routledge.

Bulut Serin, N., & Aydınoglu, N. (2013). Investigation of life satisfaction predictors of school counsellors. *Eurasian Journal of Educational Research*, 53, 345–360.

Çağlın, C., & Uğurlu, F. (2022). COVID-19 korkusu, psikolojik iyi oluş ve işgören performansı arasındaki ilişkinin belirlenmesi: Öğretmenler üzerine bir araştırma. *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches*, 8(32), 1-17.

Cartwright, S., & Holmes, N. (2006). The meaning of work: The challenge of regaining employee engagement and reducing cynicism. *Human Resource Management Review*, 16, 199–208.

Casey, C. (1995). *Work, self and society: After industrialism*. London: Routledge.

Chalofsky, N. (2003). An emerging construct for meaningful work. *Human Resource Development International*, 6(1), 69-83.

Chen, S., & Wan, Z. (2025). The influence of depression, anxiety, and stress on ageism among undergraduates: mediating roles of life satisfaction, gratitude, and prosociality. *Psychology Research and Behavior Management*, 18, 119-137. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S497371>

Chen, Z. (2021). Influence of working from home during the COVID-19 crisis and HR practitioner response. *Frontiers in Psychology*, 12, 710517.

Chin, W.W. (1998). The partial least squares approach to structural equation modeling. *Modern Methods for Business Research*, 295(2), 295-336.

Chu, A.M.Y., Chan, T.W.C., & So, M.K.P. (2022). Learning from work-from-home issues during the COVID-19 pandemic: Balance speaks louder than words. *PLoS ONE*, 17(1), e0261969.

Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd Ed.). Hillsdale, NJ: Lawrence Earlbaum Associates.

Diener, E., & Lucas, R.E. (1999). Personality and subjective well-being. D. Kahneman, E. Diener, & N. Schwarz (Eds.), in *Well-being: The foundations of hedonic psychology* (pp. 213–229). Russell Sage Foundation.

Diener, E., Emmons, R.A., Larsen, R.J., & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71–75.

Dikmen, A.A. (1995). İş doyumunu ve yaşam doyumunu ilişkisi. *Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi*, 50(3), 115–140.

Domínguez-Amorocho, O., Contreras-Ramos, L.M., & Domínguez-Amorocho, M.F. (2023). Telecommuting and COVID-19: how has the pandemic changed workers' perception on physical and mental health?. *Revista Brasileira de Medicina do Trabalho*, 21(1), e2023856.

Elibol, F., & Canbek, M. (2022). İçsel pazarlamanın çalışanların yaşa doyum düzeylerine etkisinin ve bu etkide işe adanmışlığın aracı rolünün belirlenmesi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 10(3), 1187-1199.

Gajendran, R.S., & Harrison, D.A. (2007). The good, the bad, and the unknown about telecommuting: meta-analysis of psychological mediators and individual consequences. *Journal of Applied Psychology*, 92(6), 1524.

Gao, J., Kenyon, B., Choi, Y., Echavarria, I., Qiu, L., & Leichter, H. J. (2022). Blurred Boundaries: An Examination of Learning and Working in the Home during the COVID-19 Pandemic. *Current Issues in Comparative Education*, 24(2), 31-49.

Gazi, M.A.I., Masud, A.A., Kaium, M.A., Amin, M.B., Mahmud, P., Senathirajah, A.R.B.S., & Abdullah, M. (2025). Unraveling employee life satisfaction: exploring the impact of psychological contract breach, self-efficacy, mental health, and abusive supervision, with work engagement and job satisfaction as mediators. *Cogent Psychology*, 12(1), 2455783.

Gerçek, M., & Özveren, C.G. (2025). From self and career perceptions to life satisfaction: A sequential mediation approach to general self-efficacy, future work self, career anxiety, and life satisfaction in the emerging workforce. *International Journal for Educational and Vocational Guidance*, 1-25. <https://doi.org/10.1007/s10775-024-09721-3>

Ghislieri, C., Dolce, V., Sanseverino, D., Wodociag, S., Vonthron, A.M., ... & Molino, M. (2022). Might insecurity and use of ICT enhance internet addiction and exhaust people? A study in two European countries during emergency remote working. *Computers in Human Behavior*, 126, 107010.

Grant, C.A., Wallace, L.M., Spurgeon, P.C., Tramontano, C., & Charalampous, M. (2019). Construction and initial validation of the E-Work Life Scale to measure remote e-working. *Employee Relations*, 41(1), 16-33.

Greenhaus, J.H., & Beutell, N.J. (1985). Sources of conflict between work and family roles. *Academy of Management Review*, 10(1), 76-88.

Hackman, J.R. & Oldham, G.R. (1976). Motivation through the design of work: Test of a theory. *Organizational Behavior and Human Performance*, 16(2), 250-779.

Hair, J.F., Hult, G.T.M., Ringle, C.M., & Sarstedt, M. (2022). *A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)* (3rd Ed.). Thousand Oakes, CA: Sage.

Hair, J.F., Risher, J.J., Sarstedt, M., & Ringle, C.M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2-24.

Heller, D., Judge, T.A., & Watson, D. (2002) The Confounding role of personality and trait affectivity in the relationship between job and life satisfaction. *Journal of Organizational Behavior*, 23, 815–835.

Holmes, E.A., O'Connor, R.C., Perry, V.H., Tracey, I., Wessely, S., ... & Bullmore, E. (2020). Multidisciplinary research priorities for the COVID-19 pandemic: a call for action for mental health science, *The Lancet Psychiatry*, 7(6), 547-560.

Hu, J., & Hirsh, J. B. (2017). Accepting lower salaries for meaningful work. *Frontiers in Psychology*, 8, 1649, 1-10.

Kahn, W.A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33(4), 692-724.

Keleş, H.N. (2017).Anlamli iş ile psikolojik iyi oluş ilişkisi. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 5(1), 154-167.

Kock, N. (2020). Harman's single factor test in PLS-SEM: Checking for common method bias. *Data Analysis Perspectives Journal*, 2(2), 1-6.

Konkoly Thege, B., Stauder, A., & Kopp, M.S. (2010). Relationship between meaning in life and intensity of smoking: Do gender differences exist? *Psychology and Health*, 25(5), 589-599.

Kossek, E.E., Lautsch, B.A., & Eaton, S.C. (2006). Telecommuting, control, and boundary management: correlates of policy use and practice, job control, and work–family effectiveness. *Journal Vocational Behavior*, 68, 347–367.

Kossen, C., & van der Berg, A. (2023). When the exception becomes the norm: A quantitative analysis of the dark side of work from home. *German Journal of Human Resource Management*, 36(3), 213-237.

Lei, J., & Suntrayuth, S. (2023). The impact of job demands and resources on occupational well-being, job engagement, and turnover intention: The mediating role of occupational well-being. *Journal of Namibian Studies*, 33(S2), 1232-1257.

Masuda, A.D., Holtschlag, C., & Nicklin, J.M. (2017). Why the availability of telecommuting matters: The effects of telecommuting on engagement via goal pursuit. *Career Development International*, 22(2), 200-219.

May, D.R., Gilson, R.L., & Harter, L.M. (2004). The psychological conditions of meaningfulness, safety and availability and the engagement of the human spirit at work. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77(1), 11-37.

Michinov, E., Ruiller, C., Chedotel, F., Dodeler, V., & Michinov, N. (2022). Work-from-home during COVID-19 lockdown: When employees' well-being and creativity depend on their psychological profiles. *Frontiers in Psychology*, 13, 862987.

Millroth, P., & Frey, R. (2021). Fear and anxiety in the face of COVID-19: Negative dispositions towards risk and uncertainty as vulnerability factors. *Journal of Anxiety Disorders*, 83, 102454.

Neck, C.P., & Milliman, J.F. (1994). Thought self-leadership: Finding spiritual fulfillment in organizational life. *Journal of Managerial Psychology*, 9(6), 9-10.

Öksüz, S., & Erkıılıç, E. (2022). İş yaşam kalitesi ve kurumsal sosyal sorumluluk algısının işe adanmışlık üzerindeki etkisinin incelenmesi: Zincir otel işletmeleri üzerine bir araştırma. *Business & Management Studies: An International Journal*, 10(4), 1492-1511.

Özdevecioğlu, M. (2003). İş tatmini ve yaşam tatmini arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *11. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*, 22-24 Mayıs. Afyon.

Özer, M., & Özsoy Karabulut, Ö. (2003). Yaşlılarda yaşam doyumu. *Geriatrici*, 6(2), 72-74.

Özkan, A., & Özdevecioğlu, M. (2013). The effects of occupational stress on burnout and life satisfaction: a study in accountants. *Qual Quant*, 47, 2785-2798.

Pahl, R. (1994). *After success, fin-de siècle anxiety and identity*. Cambridge: Polity Press.

Park, N., Park, M., & Peterson, C. (2010). When is the search for meaning related to life satisfaction. *Applied Psychology Health and Well-being*, 2(1), 1-13.

Podsakoff, P.M., MacKenzie, S.B., Lee, J.Y., & Podsakoff, N.P. (2003). Common method biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88(5), 879.

Polatcı, S., & Sobacı, F. (2021). Covid-19 küresel salgınında iş performansı için aranan kaynak olarak işin anlamı: doktorlar üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(2), 185-207.

Pratt, M.G., & Ashforth, B.E. (2003). Fostering meaningfulness in working and at work. K.S. Cameron, J.E. Dutton, & R.E. Quinn (Eds.), in *Positive organizational scholarship* (pp. 309-327). San Francisco: Berrett-Koehler.

Rapaport, R., & Bailyn, L. (1998). *Rethinking life and work*. Waltham, MA: Pegasus Communications.

Reyhanoğlu, M., & Akın, Ö. (2023). COVID-19 Pandemisinde evden çalışan öğretmenlerin iş talepleri, iş tatmini, tükenmişlik ve iş-aile / aile-iş çatışması ilişkileri. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(2), 622-647.

Rogers, R.W. (1975). A protection motivation theory of fear appeals and attitude change. *The Journal of Psychology*, 91(1), 93-114.

Rosso, B.D., Dekas, K.H., & Wrzesniewski, A. (2010). On the meaning of work: A theoretical integration and review. *Research in Organizational Behavior*, 30, 91-127.

Saks, A.M. (2006). Antecedents and consequences of employee engagement. *Journal of Managerial Psychology*, 21(7), 600-619.

Schaufeli, W.B., & Bakker, A.B. (2003). *UWES – Utrecht Work Engagement Scale: test manual*. <https://www.wilmarschaufeli.nl> (Erişim tarihi:10.12.2024)

Schaufeli, W.B., Salanova, M., González-Romá, V., & Bakker, A.B. (2002). The measurement of engagement and burnout: A two sample confirmatory factor analytic approach. *Journal of Happiness Studies*, 3(1), 71-92.

Scroggins, W. (2008). Antecedents and outcomes of experienced meaningful work: a person-job fit perspective. *The Journal of Business Inquiry*, 7(1), 68-78.

Shamir, B. (1991). Meaning, self, and motivation in organizations. *Organization Studies*, 12, 405-424.

Shimazu, A., & Schaufeli, W.B. (2009). Is workaholism good or bad for employee well-being? The distinctiveness of workaholism and work engagement among Japanese employees. *Industrial Health*, 47, 495-502.

Silva, W.A.D., de Sampaio Brito, T.R., & Pereira, C.R. (2022). COVID-19 anxiety scale (CAS): Development and psychometric properties. *Current Psychology*, 41(8), 5693-5702.

Song, X., Shi, K., & Zhou, W. (2022). Mechanisms of organizational cultural tightness on work engagement during the COVID-19 pandemic: The moderating role of transformational leadership. *Behavioral Sciences*, 13(27), 1-16.

Song, Y., & Gao, J. (2020). Does telework stress employees out? A study on working at home and subjective well-being for wage/salary workers. *Journal of Happiness Studies*, 21(7), 2649-2668.

Soper, D.S. (2024). *A-priori sample size calculator for structural equation models*. <https://www.danielsoper.com/statcalc> (Erişim Tarihi:10.12.2024)

Spreitzer, G.M. (1995). Psychological empowerment in the workplace: Dimensions, measurement, and validation. *Academy of Management Journal*, 38(5), 1442-1465.

Steger, M. F., Dik, J. B., & Duffy, R. D. (2012). Measuring meaningful work: The Work and Meaning Inventory (WAMI). *Journal of Career Assessment, 20*(3), 322-337.

Tang, M., Hofreiter, S., Reiter-Palmon, R., Bai, X., & Murugavel, V. (2021). Creativity as a means to well-being in times of COVID-19 pandemic: results of a cross-cultural study. *Frontiers in Psychology, 12*, 601389.

van Belle, J.P., Mthwazi, G., Ablay, M., Cheng, M., Cottriau, S., ... & Claes, J. (2023). Managing the work-life balance when working from home: the experience of Flemish parents. *Proceedings of Society, 93*, 228-239.

Wrzesniewski, A., Dutton, J.E., & Debebe, G. (2003). Interpersonal sensemaking and the meaning of work. R. M. Kramer & B. M. Staw (Eds.), in *Research in Organizational Behavior* (Vol. 25, pp. 93–135), Elsevier Science Ltd.

Wrzesniewski, A., McCauley, C., Rozin, P., & Schwartz, B. (1997). Jobs, careers, and callings: People's relations to their work. *Journal of Research in Personality, 31*(1), 21-33.

Zhao, X., Lynch Jr, J. G., & Chen, Q. (2010). Reconsidering Baron and Kenny: Myths and truths about mediation analysis. *Journal of Consumer Research, 37*(2), 197-206.

**ASSESSMENT OF MANAGEMENT INFORMATION SYSTEMS
CURRICULUM FROM “UNDERSTAND by DESIGN” PERSPECTIVE
YÖNETİM BİLİŞİM SİSTEMLERİ EĞİTİM PROGRAMININ “ANLAMA ODAKLI
TASARIM” PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Erdem DEMİRÖZ*

*Geliş Tarihi: 03.06.2024
(Received)*

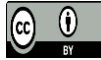
*Kabul Tarihi: 05.05.2025
(Accepted)*

ÖZ: Anlama odaklı öğretim tasarımı, 21. Yüzyıl eğitim anlayışında önemli bir yer tutmaktadır. Bu anlayışın temelinde öğrencilerin bir eğitim süreci sonunda sahip olması gereken bilgi, beceri ve yeterliliklerin önceden belirlenmesi, eğitim tasarımının öğrencileri bu hedeflere ulaştırmak üzerine planlanması ve ölçme değerlendirme sürecinin bu plana uygun şekilde geliştirilmesi yer alır. Bu çerçevede geliştirilen bir öğretim tasarımının başarılı sonuçları olduğuna ilişkin kanıtlar literatürde yer almaktadır. Ancak, bu modelin başarıya ulaşması için, belirlenecek hedef kazanımların bilişsel, duyuşsal ve psikomotor beceriler göz önünde bulundurularak belirlenmesi; öğrenci merkezli, içerik merkezli ve performans merkezli hedef ve kazanımların belirlenerek, geçerli ve güvenilir bir ölçme değerlendirme sürecinin planlanması esastır. Bu ilke doğrultusunda bu çalışma kapsamında Yönetim Bilişim Sistemleri bölümü, lisans eğitim programı incelenmiş, hedef ve kazanımları Bloom Taksonomisi'ne göre, öncelikli olarak bilişsel alanlar olmak üzere, analiz edilmiştir. Veri kaynağı olarak bölüm Bologna sitelerindeki programın öğrenme çıktıları ve eğitim programında yer alan derslerin öğrenme çıktıları değerlendirilmiştir. Bu çalışma kapsamında, program ve planlarındaki çıktılarının arasındaki tutarlılık ile kazanımların ilgili olduğu bilişsel, duyuşsal ve psikomotor düzeyler analiz edilmiş, ölçme değerlendirme süreçlerine ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır. Değerlendirmeye alınan 476 özel öğrenme hedefinin %30'unun geçerli ve güvenilir ölçme değerlendirme için uygun olmadığı, kalanlarının alt bilişsel düzeylerde yığıldığı görülmüştür. 14 program öğrenme çıktısının tamamının üst bilişsel düzeylere odaklandığı, duyuşsal ve psikomotor becerilere yönelik çıktıların belirlenmediği değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda Yönetim Bilişim Sistemleri bölümü eğitim programının, anlama odaklı öğretim tasarımı ilkeleri gözetilerek bütüncül bir anlayışla ölçme-değerlendirme süreçleri de planlanarak güncellenmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yönetim Bilişim Sistemleri, Anlama Odaklı Tasarım, Program Çıktıları, Öğrenme Tasarımı, Eğitim Programı

ABSTRACT: Understanding by design as an instructional model has an important role in the 21st century education approach. The basis of this understanding is to determine in advance the knowledge, skills and competencies that students should have at the end of an

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri, erdemdemiroz@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6486-4479.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Demiröz

education process, to plan educational design to help students achieve these goals, and to develop educational assessment process in accordance with this plan. There is evidence in the literature that an instructional design developed within this framework has successful results. However, in order for this model to be successful, it is essential that target achievements must be determined by taking into account cognitive, affective and psychomotor skills besides planning a valid and reliable measurement and evaluation process by selecting student-centered, content-centered and performance-centered goals and objectives. In line with this principle, within the scope of this study, the undergraduate education program of the Management Information Systems department was examined and its goals and objectives were analyzed according to Bloom's Taxonomy, primarily in cognitive areas. Learning outcomes of the program on the department's Bologna website and learning outcomes of courses in the program were evaluated as data sources. The consistency between the outcomes of the program and the cognitive, affective and psychomotor levels to which objectives are related were analyzed. It was observed that 30% of the 476 specific learning objectives evaluated were not suitable for valid and reliable educational assessment. The rest piled up in lower cognitive levels of Bloom Taxonomy. It also concluded that all 14 learning outcomes of the program level focused on cognitive levels, and outcomes for affective and psychomotor skills were not included. As a result, it was concluded that the Management Information Systems department education program should be updated by taking into account the principles of understanding-based instructional design planning educational assessment processes with a holistic approach.

Key Words: Management Information Systems, Understanding by Design, Program Outcomes, Learning Design, Education Program

UZUN ÖZ

Giriş Yükseköğretimde kalite arayışları, Bologna süreçleri ve akreditasyon süreçleri ile birlikte özellikle 21. yüzyılın ilk çeyreğinde oldukça hız kazanmıştır. Özellikle 2010 yılında Avrupa genelinde ortak kriterler ve standartları benimseyen Bologna süreçleri, sonrasında ise Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) öncülüğünde ilerleyen kalite arayışları ile lisans programlarında yapılması öngörülen iyileştirmeler planlanmaya ve uygulanmaya başlanmıştır. Bu süreçlerle birlikte, Milli Eğitim programında sıkça duyulan hedef ve kazanımlar, ölçme değerlendirme süreçlerinde geçerlilik ve güvenilirlik, öğrenci merkezli eğitim anlayışı, Bloom Taksonomisi, öğretim tasarımı, paydaş katılımı gibi kavramlar yüksek öğrenim hayatımızda daha fazla yer almaya başlamıştır. Tüm bu kavramları tek bir çatı altında toplayan ise aslında 20. Yüzyıl sonlarından itibaren özellikle öğretim tasarımı alanında kullanılmaya başlanan ve literatürde yapılan çalışmalarla etkililiği kanıtlanmış olan “anlama odaklı öğretim tasarımı çerçevesi” olmuştur. Bu kavramsal çerçeve, öğretim süreci başlamadan önce, eğitim öğretim süreci sonunda öğrencinin ulaşması gereken hedeflerin ilk önce belirlenmesi üzerine odaklanmıştır. Bilmenin değil de bildiklerimizle yapabildiklerimizin önemli olmaya ve değer kazanmaya başladığı bu dönemde, etkili öğretme pratikleri, geçerli ve güvenilir ölçme değerlendirme süreçlerinin planlanması ve öğrencileri ilgili hedeflere ulaştıracak içeriklerin seçilmesi amacıyla planlı bir sürece geçilmiştir. Anlama odaklı öğretim tasarımı modeli, hedef ve kazanımların belirlenmesi, bu hedeflere ulaşılma düzeyinin değerlendirilmesi için kanıtların belirlenmesi ve son olarak içerik belirlenmesi üzerinde sistematik bir yapıya sahiptir. Bu tasarım modeli, günlük ders

planlamasından, eğitim programlarının tasarımına kadar spesifik ya da daha geniş ölçekli eğitsel planlamalarda kullanılabilir. Örneğin: bir lisans programı için, anlama odaklı öğretim tasarımı program çıktılarının belirlenmesi, bu çıktılara ulaşıp ulaşılamadığının değerlendirilmesi için kanıtların belirlenmesi ve son olarak eğitim içeriklerinin öğrencileri bu hedeflere ulaştıracak şekilde seçilmesi şeklinde planlanabilir. Benzer şekilde ders içerikleri kapsamında ise dersin hedef ve kazanımlarının belirlenmesi ve bunların program çıktıları ile ilişkilendirilmesi, dersin hedeflerine ulaşp ulaşmadığının değerlendirilmesi için ölçme-değerlendirme süreçlerinin belirlenmesi ve son olarak öğrencileri belirlenen hedeflere taşıyacak içerik ve bu içeriklere yönelik öğretim yöntem ve tekniklerinin belirlenmesi olarak tasarlanabilir. Bu yapı hem program tasarımında hem de ders tasarımında modüler bir yapı oluşturur ve ihtiyaç duyulması halinde hedef ve kazanımlar güncellenerek, programın veya derslerin de güncellenmesine olanak sağlar. Anlama odaklı öğretim tasarımında hedef ve kazanımların belirlenmesi oldukça önemli ve hassas bir husustur. Bu planlamada, Bloom Taksonomisi oldukça önemli bir yer tutar. Bu çalışmanın amacı, Yönetim Bilişim Sistemleri (YBS) bölümü lisans düzeyi eğitim programını oluşturan dersler için belirlenen hedef ve kazanımların Bloom Taksonomisi'ne göre bilişsel düzeyde değerlendirilmesidir. Çalışma kapsamında YBS bölümü ders içerikleri analiz edilmiş ve kalite çalışmalarına öncülük edebilecek önerilerde bulunulmuştur.

Yöntem Bu çalışma nitel içerik analizi yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır. Çalışma kapsamında dört yıllık Yönetim Bilişim Sistemleri bölümü lisans programının çıktıları, dersler için hazırlanan Bologna ders izlencelerindeki hedef ve kazanımlar analiz edilmiştir. Toplamda 47 zorunlu, 43 seçmeli ve 6 üniversite alan dışı olmak üzere 96 ders içeriği çalışmaya dahil edilmiştir. Bologna ders izlence formları nitel veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Bu formlardan elde edilen 476 kazanımın, Bloom Taksonomisine (1956) göre bilişsel alanda dağılım değerlendirilmiştir. YBS programının 14 çıktısı da aynı yöntemle değerlendirilmiş, program çıktıları ile derslerin öğrenme çıktıları arasındaki uyum yorumlanmıştır. Kazanımlar, performans merkezlilik, ölçülebilirlik ve son olarak bilişsel düzeylerdeki kategorilere göre değerlendirilmiştir.

Bulgular Bu çalışma kapsamında analiz edilen 96 ders izlencesinden elde edilen 476 kazanımın, %30'u (n=142) performans-merkezli olmadığı veya ölçme ve değerlendirme süreçleri açısından uygun olmayan doğrudan gözlemlenebilen veya ölçülebilen performans fiilleri içermesi nedeni ile bilişsel sınıflandırmaya dahil edilmemiştir. 334 kazanım Bloom Taksonomisi bilişsel alanında: %12 (n=41) bilgi düzeyinde, %28 (n=92) kavrama düzeyinde, %22 (n=72) uygulama düzeyinde, %16 (n=53) analiz düzeyinde, %2 (n=8) sentez düzeyinde ve %20 (n=68) değerlendirme düzeyinde olduğu görülmüştür. Araştırma kapsamında, YBS lisans programına ilişkin belirlenmiş 14 program çıktısının tamamı analiz edilmiştir. Program çıktılarının ağırlıklı olarak üst bilişsel düzeylerde gruplandıkları, bilgi ve kavrama düzeylerinde ise program çıktılarının olmadığı görülmüştür. Psikomotor ve duyuşsal alanlara yönelik bir analiz bu çalışma kapsamında olmamasına rağmen, yapılan ön incelemede, program çıktılarında bu alanlarda gruplandırılacak program çıktılarına da yer verilmediği görülmüştür.

Sonuç ve Tartışma Anlama odaklı öğretim tasarımı lisans programlarının planlanmasında ve yürütülmesinde etkin bir şekilde kullanılarak kalite çalışmalarına önemli ölçüde destek olabilir. Bu çalışma kapsamında, kalite arayışları odağında, Yönetim Bilişim Sistemleri

bölümünün eğitim programı incelenmiştir. Öncelikli olarak program çıktıları analiz edilmiş, ders izlencelerinde 14 program çıktısının belirlendiği görülmüştür. Program çıktılarının üst bilişsel düzeylere odaklandığı değerlendirilmiştir. Program çıktılarında bilişsel alanda bilgi ve kavrama düzeyleri ile duyuşsal ve psikomotor alandaki beceri ve yeterliliklere yer verilmemiş olması anlama odaklı öğretim tasarımı ilkeleri açısından bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Program çıktılarının üst bilişsel düzeylere odaklanmış olması bu hedeflere ulaşan öğrencilerin bölümden nitelikli olarak mezun olacağı şeklinde yorumlanabilir. Ancak, program çıktılarının üst bilişsel düzeyleri hedeflemesi beraberinde bu program için seçilen derslerin de üst bilişsel düzeylere odaklanması gerektirebilir. Derslerin öğrenme çıktıları analiz edildiğinde ise 142 kazanımın performans odaklı olmaması ve ölçme değerlendirme için uygun olmaması dezavantaj olarak değerlendirilmiştir. Anlama dayalı odaklı tasarımında, kazanımların iyi belirlenmemiş olması, hedeflere ulaşıp ulaşılamadığı konusunda kanıt toplama sürecini ve sonraki içerik seçimi ve öğretim planlaması süreçlerini de olumsuz etkileyecektir. Üst bilişsel düzeylerde, ders kazanımlarının program çıktıları ile uyumlu olduğu sonucuna varılabilir. Ancak, sentez düzeyinde yer alan ders hedef ve kazanımlarının azlığı ve bilgi ve kavrama düzeylerindeki ders kazanımlarının fazlalığı, program çıktıları ile uyumu olumsuz etkileyen faktörler olarak değerlendirilmiştir. Program çıktıları ile birlikte ders hedef ve kazanımlarının da hem bilişsel, duyuşsal ve psikomotor alanlarda hem de bilişsel alan düzeyleri arasında dengeli bir dağılım gösterecek şekilde güncellenmesi kalite çalışmalarında önemli ölçüde destek sağlayacağı sonucuna varılabilir.

1. INTRODUCTION

Learning, as a skill, is a gift for humanity. It is very important how this capacity is used and what purpose. Humanity has developed innovative tools, better environments, new strategies, methods, technologies and above all education systems to teach better and associated with it to learn better. However, none of those efforts has ended up with a single recipe of teaching and learning that fits for all. Teaching has been the main focus in educational discussions for many years. Attention has been put on teaching more than learning for decades. It is a fact that learning is not the end result of teaching, but is a product of learners. Starting with the 21st century, the role of teachers and teaching has been switched from teacher-centered instruction to student-centered instruction. Indeed, it should be transformed to learning-centered instruction. It is known that learning is closely associated with teaching, but the question is if no one learns anything, isn't it meaningless to teach? We must first understand the dynamics of learning before start to teach for specific skills and knowledge in a systematic way. Education systems should be designed in a modular way to help learners to learn and to construct the meaning in a way of their learning preferences. Our perception on learning should be transformed from teaching to construction of meaning by learners.

Indeed, this modularity has been provided by understand by design, which is a popular instructional design framework. In this instructional design model, the

outcomes of instructional processes are determined first, and all teaching methodologies and techniques are selected and planned to have students to reach these outcomes (Bowen, 2017). Moreover, educational assessment of learners is planned to assess whether students reach these goals or not, so this process directs instructional designers to a valid and reliable assessment of educational outcomes. Well-determined educational outcomes require well-planned instructional and assessment activities in understand by design model of instructional design. The target outcomes are desired to be determined by consulting with all educational stakeholders of the program if possible. Program outcomes are determined first, and course outcomes which are aligned with the program outcomes are selected second. The course outcomes can also be segmented weekly or daily course-based if needed. This segmentation has offered flexibility that instructional designers and instructors needed. For example, Management and Information Systems (MIS) undergraduate program goals and objectives were determined by consulting with private business owners, non-governmental organizations, faculty members from the other MIS departments and other educational stakeholders. After the program outcomes have been selected, the course list, which is desired to have learners to graduate with knowledge and skills required satisfying program outcomes was offered. Each course was planned in detail, and course outcomes were aligned with program outcomes. Instructional materials, methods and techniques along with assessment procedures were selected to teach for reaching these course outcomes and to assess whether students reach these learning outcomes or not. Modularity of learning outcomes plays an important role in at this point because these learning outcomes can be modified as a piece of a big puzzle for each course. Educational assessment guides instructors which learning outcomes need to be modified, replaced or kept. Also, evaluation of assessment outcomes guides instructors which outcomes cannot be reached, so they can reteach for those and help students to remediate their deficiencies in a specific course or a specific unit of a course. The modularity that learning outcomes provide also helps instructors to update their instructional methods, strategies, materials and resources if students have difficulties to reach selected outcomes for a course or a unit.

The selection of the learning outcomes should not be arbitrary or randomly. There are several criteria for selection of learning outcomes and the most important one is to write them in a way so they can directly be observed or measured. This criterion underlies the valid and reliable educational assessment. This obligates another fundamental criterion to be satisfied: learning outcomes must be performance-based. These two criteria are located at the center of the understand by design model from planning to assessment of learning outcomes. Reliability and validity of the educational assessment highly depend on whether these two criteria are satisfied or not. The second criteria introduce a concept which is the type and

levels of performance verbs. Bloom et al. (1956) introduced this concept through his publishing of *Taxonomy of Educational Objectives: The classification of Educational Goals Handbook I: Cognitive Domain*. In their study, they classified action verbs that require a goal to be performance-based under six cognitive domains: knowledge, comprehension, application, analysis, synthesis and evaluation. For many years, Bloom's Taxonomy is one of the most accepted type of systematic classification in classifying learning objectives (Çelik, Kul &Uzun, 2018). This classification was revised by Anderson and Krathwohl in 2001, but the analyses completed within the scope of this study were carried out faithfully to the Bloom et. al (1956). The main reason for this decision is that reliable and valid performance verbs classification references in the literature are very limited for revised version especially translated into Turkish language for assessment. Reliable and valid resources for list of performance verbs according to Bloom's Taxonomy are cited according to the original classification of Bloom et. al. in general. This might be considered as limitation of the study, and analysis of learning outcomes according to revised version of Bloom Taxonomy with reliable and valid performance verbs lists might be suggested for future studies.

Reflecting on these explanations, the purpose of this study is to analyze whether the MIS curricula is designed based on the principles of Understanding by Design model of instruction. A critical analysis of MIS curriculum is essential for accreditation processes, outcomes of the program, and training of qualified graduates as ill-structured instructional design yields ill-structured instructional practices, educational assessment and student learning. In educational sciences literature, there are numerous research on assessment of learning outcomes (i.e. Avcı, Aslangiray & Özyalçın, 2021; Şahin, 2022; Aydoğdu, 2024). However, almost all of them analyzed K-12 curricula and learning outcomes at different grade levels. It is important to apply the principles of Understand by Design model of instruction beyond K-12 instruction. As it is one of the well-grounded model of instructional design in 21st century, it should be applied, analyzed, criticized and used for remediating the instructional programs in other disciplines such as medicine, engineering, architecture, applied sciences etc. Hasan, Heck and Govindaraju (2024) summarize that “while factual recall remains crucial, more than an overreliance on this method is needed for the enduring comprehension and practical application of information, particularly in the context of engineering education”. Management Information Systems (MIS) is one of the disciplines embodied in applied sciences, and the literature offers limited resources about teaching and learning in such a multidisciplinary field. Therefore, this study fills the gap where is a need for understanding, applying and assessing the principles of Understand by Design model of instruction for different disciplines. MIS curricula was selected on purpose as studies in the literature about how to teach for

understanding is limited, so this study guides teachers, faculty members and especially professionals who redesign curricula for accreditation for a cognitive aspect of instructional design by following the principles of UbD model of instruction.

Under the scope of this study, MIS curriculum of a government university was analyzed from a cognitive perspective at higher education level. The outcomes of the study will fill out an important gap in curricular analysis of higher education programs based on Bloom's Taxonomy. Performance verbs of program learning objectives (PLOs) along with course learning outcomes (CLOs) were analyzed whether they are performance-based, directly observed or measured. It was evaluated whether the performance verbs were aligned with cognitive levels of Bloom's Taxonomy and at which level. Their alignment with PLOs were analyzed and suggestions were offered for a complete instructional design from beginning to the end under the scope of the understand by design model of instruction. This analysis is also particularly important as quality teaching and accreditation are ongoing procedures in Higher Education, so this analysis is expected to become a reference for other programs which need a curriculum revision to address needs and expectations of accreditation procedures. Answers for the following research questions were sought:

- Whether PLOs and CLOs were determined performance-based?
- Whether PLOs and CLOs were measurable or observable for valid and reliable educational assessment?
- How PLOs and CLOs were distributed over Bloom's taxonomy of cognitive domain?

To answer these research questions MIS curriculum of an undergraduate MIS program at a public university was analyzed and the results were reported under the scope of this research.

2. LITERATURE REVIEW

Quality in instructional practices has been sought for many years. Literature cites studies (i.e., Biggs and Collins, 2014; Branch and Kopcha, 2014; Caskurlu et al., 2021; Demiroz, 2023; Ehlers, 2004; Hernard, 2010; Gitomer, 2019; Hernard and Leprince-Ringuet, 2008; Jung, 2011) which look through lenses either on quality from learners' perspective or from instructional design perspective. It is a fact that the ultimate goal of teaching is to have learners to learn of a specific skill, knowledge or concept. If no one learns anything, it is meaningless to teach or at least for being insisted on same instructional practices. Quality requires involvement of all stakeholders including students to instructional design procedures in educational practices at all grade levels. In a study on quality assessment in higher education, Noben, Deinum and Hofman (2022) observed six teaching practices, which may affect academic achievement: safe and stimulating

learning climate, efficient organization, clear instruction, intensive and activating teaching, teaching of learning strategies, and differentiation. Among those, clear instruction, intensive and activating teaching, teaching of learning strategies and differentiation could possibly be achieved through understand by design instructional model due to its modularity of learning outcomes. Patfield et al (2022) investigated pedagogy-focused academic development from quality teaching perspective in higher education through Quality Teaching Model. They listed three key dimensions for quality teaching practice: intellectual quality; quality learning environment, and significance. Among those, intellectual quality focuses on deep understanding of key concepts whereas significance emphasizes a pedagogy for a content valued by learners. Especially these two criteria could possibly be evaluated under the scope of the understand by design model of instructional design because modular learning outcomes allow instructors to highlight and focus on key concepts knowledge and skills while up-to-date program and course learning outcomes help learners to value what they learn. Therefore, understand by design as a model for instructional design has potential to satisfy criteria required for quality in higher education settings.

Wiggins and McTighe (2005) first defined understand by design model as a Backward design model of instruction by warning that the UbD is not a prescriptive program and it just offers a conceptual framework. They defined teachers as designers and highlighted that their profession is client-centered as in fields of architecture or engineering. Identification of the desired results is the first step of instructional design in UbD. Second step is to determine and collect acceptable evidences whether learners reach the desired results or not. The final step is to plan learning experiences and instruction that helps students to reach desired goals and objectives. In case of MIS program development, desired goals and objectives were determined with educational stakeholders, and overall curriculum was aligned with these desired outcomes. Likewise, learning outcomes for each course and each unit within the curriculum were determined in a way aligned with the program outcomes. McTighe and Wiggins (2012) summarized seven key tenets of UbD model of instructional design: UdB helps teachers to think purposefully about curricular planning, UbD framework help learners to develop, deep and transform what they learn, authentic performance underlies understanding of what is taught, backward planning yields to effective curriculum that eliminates the common problems, teachers' role changes and they become coaches of instruction not sole resource of content knowledge, curriculum and units are evaluated for improving curricular quality and effectiveness and UbD focuses on continuous improvement on student achievement, and allows for adjustments in curriculum. Aligned with these seven principles, UbD framework could possibly be

adopted for undergraduate programs including mathematics, history, arts and curricula in other fields including MIS program.

Lewis et al. (2020) defined learning outcomes as short, clear, and specific statements which indicate what students achieve at the end of an instructional process. These brief statements should be student-centered, content-centered and performance-centered (Brookhart & Nitko, 2019). For cognitive assessment of a learning objective, focus should be on performance verb that help us to evaluate if its performance-based or not. Being performance-based is closely related to evaluation of the learning objective for being appropriate for educational assessment. Performance verbs are also used for evaluation of grouping learning outcomes in cognitive levels of Bloom Taxonomy. Anderson and Krathwohl (2001) summarize the reasons of categorizing learning objectives as: to look learning objectives from students' perspective, to consider possibilities in education, to evaluate the relationship between knowledge and cognitive processes, to ease educational assessment procedures, to guide how to teach and how to assess, and to make better sense of educational terminology. Bloom Taxonomy is an essential guide for designing and assessing specific learning objectives, and it is one of the main references when it comes to assessment of program learning outcomes. For example, Hasan, Heck and Govindaraju (2024) examines an engineering course that adapts a model of instruction according to Bloom's Taxonomy.

Management information systems (MIS) is an undergraduate program that focuses on information systems and management. MIS curriculum consisted of courses that focuses on information systems, heavily focus on technology and software development, and on management perspective, which emphasize financial management and business. The ultimate goal of the program is to graduate students who are equipped with both technological such as software development, mobile programming etc. and financial knowledge and skills. As of 2022, 47 public universities, and 84 private universities offered MIS programs as 4-year undergraduate program (YOK, 2022). The MIS curriculum includes 96 courses offered in total, and the course descriptions are accessible through the Bologna web page of the program (EOS, 2023). Program outcomes and course learning outcomes were analyzed based on the cognitive domain of Bloom's Taxonomy under the scope of this study.

3. METHOD

Research Approach / Model

According to Patton (2014), "the case study approach to qualitative analysis constitutes a specific way of collecting, organizing and analyzing data; in that sense it presents an analysis process" (p.447). Patton defines the purpose of case studies as collecting comprehensive, systematic and in-depth information

about each selected cases. In this manner, qualitative case study design was used in the design of the research, and the data were obtained, arranged and analyzed accordingly. Patton clarifies that case studies might be nested or layered, and a single program can be a case study in evaluation in which multiple –nested-cases can be studies within that single program. Under the scope of this program, MIS program was selected as a single case, while course curricula were analyzed as multiple individual cases. As a result, as Patton emphasizes analysis begun with the course curricula of MIS program, and cross-case pattern analysis of single cases became part of the data for MIS program case study analysis. Document analysis was selected to collect data where documents were the course syllabi or curricula taught at the MIS undergraduate program.

Sampling and Selection

In this study, document analysis was used and documents as cases were selected from an undergraduate MIS program offered by a public university in Türkiye. Course syllabi and curricula of MIS program as case study documents were selected because they were easily accessible, recently developed and has been actively taught in 2022-2023 academic year. In total, 96 documents were analyzed and compared. The list of courses was attached in appendices. MIS program consists of 47 compulsories, 43 selective and 6 extracurricular courses in total and all included in the analysis under the scope this research study.

Data Collection and Analysis

Data collected through content analysis of the MIS program curricula and syllabi of the courses. In total, 96 cases were analyzed through qualitative content analysis. Data resources were available online as open-access. No data was collected from groups of individuals or resources that are subject to IRB approval. Data was retrieved from publicly accessible online documents, so the research was exempt from IRB approval. Patton (2014) emphasizes that research is guided by purpose. In this regard collected data was analyzed to answer research questions that guided the research through case analysis. Cases could be defined as individuals, groups, neighborhoods, programs, organizations, cultures, regions, or nation states and they are the units of analysis (Patton, 2014). MIS program was defined as a case, and program units were defined as cross-cases. The analysis is started with evaluation of MIS program outcomes based on the cognitive domain of Bloom's Taxonomy. List of action verbs created by Anderson and Krathwohl (2001) was used as a reliable reference for evaluation of program and learning outcomes for each course. MIS program syllabi and curricula were analyzed and in total 96 cases were examined. Program learning outcomes, and course learning outcomes were evaluated according to cognitive domain of the Bloom's Taxonomy. Performance verbs were also analyzed for whether they were stated in a way so that they can be directly measured or observed for planning reliable and

valid assessment procedures. During the analyses, inter-rater reliability was not sought because the evaluation criteria were clear, unambiguous and not subjective for being affected by evaluator's bias.

Findings

MIS undergraduate program was selected because the curricula is up-to-date and was designed by considering the Bologna procedures. YOK (2023) defines Bologna Process as a reform that aims to develop a European Higher Education Area by 2010, and that sets several targets to achieve this aim. Remediation and update efforts, which mainly started with joining the Bologna process, have accelerated for more than a decade in Turkish higher education system. Efforts in Bologna processes are aligned with accreditation studies in higher education for increasing quality especially in undergraduate programs. Not only Bologna processes, but also accreditation focus on instructional design of the programs, required program and course learning outcomes, and how to collect evidences for educational assessment and how to teach for having learners to reach these learning outcomes and associated with it to reach program objectives. This sequence shows similarities with principles of UbD model of instructional design. UbD also requires course learning objectives associated with program objectives, gathering evidences and planning instructional processes.

UbD instructional design starts with program objectives consulted with stakeholders, and course learning outcomes, then planning of assessment procedures and finally designing of instructional content and practices. Thus, learning goals and objectives are the must have fundamentals of this instructional design, so that they can lead instructors to reliable and valid assessment of learning outcomes, and planning and applying instructional practices. In this study, MIS program learning outcomes and course learning outcomes were analyzed based on the following criteria: (a) whether the program learning outcome (PLO) and course learning outcomes (CLO) were performance-based; (b) whether performance verb(s) of the PLO and CLO were directly measurable or observable so they were appropriate for valid and reliable educational assessment of learners; and (c) if criteria a and b were satisfied than in which cognitive domain category of Bolloom's Taxonomy they were placed in.

Evaluation of MIS Program Learning Outcomes

Program learning outcomes are set for determining what learners will be able to know and do at the end of the undergraduate program. Therefore, they are not very specific but broad enough to be achieved at the end of the program by all learners. For the MIS program fourteen PLOs, which were attached in the annexes, were selected. Primary evaluation indicated that they were all stated as performance-based although some of them were double-barreled which means that those include more than one performance verbs in one statement. In these cases,

PLOs were segmented in a way, so each PLOs has one performance verb and at least one content for valid evaluation. After segmentation, 21 PLOs were determined although 14 were listed in investigated cases. Evaluation of performance verbs of PLOs, resulted that they all selected on purpose and they were directly measurable and observable for valid and reliable educational assessment planning. However, it should be kept in mind that the association and alignment between CLOs and PLOs should be the main focus while evaluating the PLOs from educational assessment perspective. The analysis, indicated that 21 PLOs were performance-based, measurable and/or observable for valid and reliable educational assessment planning. The PLOs were distributed over the cognitive domains of the Bloom's Taxonomy according to the performance verbs based on the list of Anderson and Krathwohl (2001). The final analysis indicated that PLOs were grouped under cognitive domain as eight PLOs were under application; three PLOs were under analysis, three PLOs were under synthesis; seven PLOs were under evaluation, and none under knowledge and comprehension levels. Findings from assessment of PLOs were presented in Table-I:

Table 1: Assessment of Program Learning Outcomes

Cognitive Domain	Knowledge	Comprehension	Application	Analysis	Synthesis	Evaluation
	(K)	(C)	(AP)	(AN)	(S)	(E)
PLO1			2		1	
PLO2			2			
PLO3						1
PLO4					1	
PLO5			1			
PLO6			1			
PLO7				1		
PLO8					1	
PLO9				1		1
PLO10						2
PLO11			1	1		
PLO12						1
PLO13						1
PLO14			1			1
Total*	0	0	8	3	3	7

* Total number of PLOs were different than PLOs listed in the syllabi due to double-barreled learning outcomes.

Evaluation of MIS Course Learning Outcomes

MIS undergraduate program is designed for fourteen weeks in both fall and spring semesters. There are three types of enrollment to the courses: compulsory, selective and extracurricular. Compulsory courses are mandatory for all students enrolled in the program. These courses include but not limited with algorithm and introduction to programming, graphic design and animation, statistics or visual

programming. Selective courses on the other hand are offered for students whom want to learn and to gain more experience in a specific field of content such as search engine optimization or governance/e-governance. Full list of courses offered in MIS undergraduate program is attached to annexes. Although there is no must-have number of course learning objectives, it is desired to have enough number of CLOs to have students achieve PLOs. Depending on the structure of the CLOs and performance verb associated with Bloom Taxonomy, teaching for a single CLO might take few minutes to few weeks including valid and reliable assessment procedures. However, for a fourteen-week program that includes midterm exams, it might be reasonable to have at least ten CLOs per course of instruction. From an educational assessment perspective, two to three specific learning outcomes (SLOs) could possibly be determined under the CLOs for weekly or unit-based instructional practices. In this manner, SLOs should be well aligned with CLOs and those should be well associated with PLOs. Educational assessment procedure should start from evaluation of specific learning outcomes at the bottom of assessment planning. Assessment of specific learning outcomes is not subject to this study.

The MIS curricula was examined for course learning outcomes through 96 course syllabi, and the results were shown in Table 2:

Table 2: Number of learning objectives per case under cognitive domain

Cases	K	C	AP	AN	S	E	NM	Cases	K	C	AP	AN	S	E	NM
C1							5	C49	1	1 ¹				1	1
C2	1	1	1				2	C50							2
C3	2 ^{2**}	3 ³		1	1	7	0	C51				1	1		1
C4		4	1	1			1	C52	1						4
C5		1	1				3	C53	3 ³	3 ³		3		3	0
C6							3	C54							3
C7							1	C55	3	3 ¹		4	1	1	0
C8							3	C56			2				1
C9							3	C57							1
C10		4	3	3		4	0	C58	2 ²	7 ⁵				3	0
C11		2 ¹	3				0	C59	1 ¹	1	1	2		5	0
C12			3	1		1	0	C60						1	2
C13					1		2	C61							3
C14		1					1	C62	1 ¹						2
C15	1 ¹	8 ⁶	1				0	C63				1			1
C16			4			1	2	C64	1						0
C17							5	C65	1						2
C18	2						1	C66	1 ¹	1 ¹	8			4	0
C19			1	1		1	2	C67						2	0
C20		9 ⁹	1	1	1		0	C68	3	1 ¹	1				0
C21							1	C69							3
C22			1				0	C70			1				0
C23			1				2	C71				1			2
C24			1				2	C72				1			0
C25		2	2			1	1	C73			1				0
C26						2	1	C74			1				3
C27		1	1				1	C75							2
C28	2 ¹	5 ³	1		1	1	0	C76	2	6 ⁶		5		1	0
C29	1	1	1	2			0	C77						1	2
C30							1	C78	1		1				0
C31				1			0	C79			1		1	1	1
C32				1			0	C80		1				1	3

* K: Knowledge, C: Comprehension, AP: Application, AN: Analysis, S: Synthesis, E: Evaluation, NM: Not Measurable-Observable

** indicates number of learning objectives that are cross-loaded under more than one cognitive level.

Table 2 Cont.: Number of learning objectives per case under cognitive domain cont.

Cases	K	C	AP	AN	S	E	NM		K	C	AP	AN	S	E	NM	
C33						2	0	C81							5	
C34				2		2	3	C82							1	
C35							3	C83		6 ²		4			0	
C36	2 ²	4 ⁴	1	2		4	0	C84			1	2		1	5	
C37				1		2	2	C85			1				3	
C38			2			2	4	C86							1	
C39	1		2		1	1	0	C87	2 ¹	7 ⁶	3	1		1	0	
C40	1						1	C88		5 ²		6		1	0	
C41			1	1		1	2	C89	1	1 ¹	1	1			1	
C42			1	1		1	2	C90						1	5	
C43						1	2	C91						1	3	
C44			2			1	2	C92	1	1	4				1	
C45	1	1		2		1	0	C93	1		2				2	
C46			3				1	C94							4	
C47			2			3	0	C95							4	
C48		1 ¹					1	C96	1		2				2	
								TOTAL	41	92	72	53	8	68	142	
								TOTAL	334							

* K: Knowledge, C: Comprehension, AP: Application, AN: Analysis, S: Synthesis, E: Evaluation, NM: Not Measurable-Observable

** indicates number of learning objectives that are cross-loaded under more than one cognitive level.

Under the scope of this research study, 47 compulsories, 43 selective and 6 extracurricular courses were examined according to the same criteria used for analyzing program learning outcomes. In total, 476 CLOs were specified in MIS undergraduate curricula. Regarding the first evaluation criteria, 142 of them were not performance-based so they cannot be used for further analysis. These CLOs either did not have a performance verb and just stated as a content, or the performance verbs were stated in a way so they could not be measured and/or observed during instructional period for educational assessment. Two steps of analysis indicated that almost %30 of the CLOs stated in MIS undergraduate curriculum were not well-stated, not performance-based and not appropriate for collecting evidences as proofs for achievement of learners. Remaining %70 (n=334) were included into the 3rd step of analysis and distributed over the cognitive domains of Blooms Taxonomy. It should be noted that some performance verbs could be listed under two cognitive categories. In this study, such cross-loaded CLOs were listed under the lower cognitive category. For example, performance verb “explain” is listed in both comprehension and synthesis cognitive domains. In such a case, as a performance verb “explain” was listed under comprehension. The distribution of 334 performance-based, measurable and observable CLOs over cognitive domains of Bloom Taxonomy was summarized as: 41 (%12) under knowledge, 92 (%28) were comprehension, 72 (%22) were

application, 53 (%16) were analysis, 8 (%2) were synthesis and 68 (%20) were evaluation. Out of 41 CLOs under knowledge sub-domain, 15 (36%) of them were cross-loaded items, depending on the evidence collection and educational assessment planning along with course content and instructional strategies, those 15 might be distributed over higher cognitive levels. Likewise, under comprehension sub-domain, 56 CLOs out of 92 (61%) were cross-loaded as well, so depending on the instructional and assessment practices those can be distributed over higher cognitive sub-domains of Bloom's Taxonomy. Instructional design requires a balanced distribution over the cognitive domain of Bloom's Taxonomy. The percentiles %12 for knowledge, %28 for comprehension, %22 for application, %16 for analysis, and % 20 for evaluation were acceptable, but %2 for synthesis level is not enough for a balance. It's a fact that expecting 16.66% (100% / 6 cognitive subdomains) distribution over each cognitive domain might not be realistic in practice, but it could theoretically be suggested and an acceptable deviation could be tolerated. Also, 476 CLOs were listed for 96 cases in total. Average CLOs per course is 4.9, and it reduces to 3.5 when ill-structured and non-measurable CLOs were excluded. This average was not sufficient for a fourteen-week undergraduate program.

4. DISCUSSION, SUGGESTIONS AND LIMITATIONS

Understand by Design (UbD) concept of instructional design has become popular at the beginning of the 21st century in Turkish higher education especially because of Bologna processes and accreditation efforts in undergraduate programs. In this manner, planning and remediation have focused on increasing quality, and many initiatives have been carried out on along with these efforts. Under the scope of this paper, an undergraduate MIS program was analyzed based on its program learning outcomes and course learning outcomes. In this qualitative research, the program itself was accepted as a case, and course syllabi and curricula were evaluated as cross-cases under the main case.

The results of the study indicated that UbD model of instruction was followed based on the documentation required for the Bologna processes. However, in many cross-cases the instructional design was ill-structured. Program learning objectives were analyzed according to their distribution over the Bloom's Taxonomy. Although psychomotor and affective domains were not subject to this research, preliminary analysis indicated that no program learning outcomes were determined in these domains. However, instructional design should include program learning outcomes which aligned with psychomotor or affective domain as well. For example, Case 43 RFID Technologies and Applications requires psychomotor skills for assembling electronic circuits, so PLOs should include such statements for aligning the course with PLOs. Likewise, Case 60 Research & Development and Innovation Management requires CLOs in affective domain.

MIS programs aim to graduate skillful and innovative workforce whom are life-long learners, and those should be reflected upon PLOs as well as CLOs in course syllabi. So that assessment planning and instructional planning should be aligned with the CLOs and then with the PLOs. Instructional design of the MIS program heavily focuses on cognitive domain, but not psychomotor and affective domains.

The study showed that PLOs were over-loaded to higher cognitive domains such as analysis, synthesis and evaluation whereas CLOs were over-loaded to lower cognitive levels such as knowledge, comprehension and application. This situation creates an inconsistency and disconnection between CLOs and PLOs since none of the PLOs was grouped under first two cognitive domains namely knowledge and comprehension. To minimize the gap and strengthen the relation between CLOs and PLOs, PLOs should be updated and new PLOs that address to the knowledge and comprehension should be selected. It should be noted that the PLOs should be determined by consulting with educational stakeholders. Double-barreled and ill-structured PLOs should be eliminated. PLOs should be stated clearly as performance-based to allow designers to collect evidences of achievement and to plan for effective instructional practices.

Regarding course learning outcomes, the analysis revealed that average number of CLOs was 3.5 for a 14-week program. Also, number of CLOs that were neither measurable nor observable was very high, and ill-structured CLOs negatively affect planning of assessment and teaching practices. CLOs should be restated in a way that they allow instructional designers to plan for collecting evidences for achievement of learners, and also to plan for selecting and using the best teaching practices. Some cases, such as Case 15 Statistics I and Case 20 Statistics II are well planned and UbD instructional design practices were followed. On the other hand, some cases, such as Case 7 Introduction to Business or Case 9 Business Mathematics should be redesigned since none of the CLOs were performance based nor measurable or observable. If CLOs were ill-structured, then specific learning objectives (SLOs) cannot be determined properly by the instructional designer. Educational assessment of learning should start with SLOs that are closely aligned with CLOs. If CLOs are ill-structured then it is not realistic to expect valid and reliable assessment results and effective teaching practices selected to teach for having students to achieve SLOs, CLOs and finally PLOs.

For the deficiencies in instructional design, several reasons could be listed especially considering UbD principles. Potential instructors who might or might not have a pedagogical formation could possibly plan the courses. Their knowledge and experience in instructional design and educational assessment especially under UbD model could possibly be limited. These could create a disadvantage for the instructional design of the MIS program. The purpose of this study was to reveal the current situation by outlining the instructional design of the MIS curricula to

offer suggestions to improve the quality in MIS undergraduate program. Following suggestions could be made:

- a) MIS curricula especially CLOs should be revised and aligned with PLOs. Both CLOs and PLOs should allow instructors to determine SLOs for on-purpose educational assessment and for on-purpose teaching practices. All should be distributed over the cognitive domains in a balanced manner and also should include PLOs and CLOs for psychomotor and affective domains. PLOs should be revised by consulting with all educational stakeholders of the MIS program that include NGOs, private business owners, software developers, and finance experts etc.
- b) PLOs, CLOs and even for the SLOs in-service training programs should be planned. UbD principles should be explained in detail and the best practices should be introduced to the instructors.
- c) Overall instructional design should be modularized so SLOs and CLOs should be revised based on assessment evidences, learner feedbacks and peer feedbacks from other faculty members. PLOs should also be revised according to new trends, needs and expectations of learners and stakeholders.
- d) Self-assessment of undergraduate programs should be planned. Principles of UbD should be considered in this assessment. PLOs should be determined with educational stakeholders, CLOs should be selected with instructional designers, and instructors should be free to state SLOs by considering students' readiness levels, school facilities etc. SLOs should help all learners to achieve CLOs.

This research study is also limited with undergraduate MIS program at a public university. Both public universities (n=47), and private universities (n=84) offered MIS programs. Thus, it should be needed for more comprehensive analysis for better evaluation of instructional design of MIS programs. This study will very helpful to outline strengths and weaknesses of the instructional design of the MIS programs. Thus, it could be repeated after redesign of the program for a comparative assessment.

6. ANNEXES

Case	Course / Case Titles	Code	Semester	T+P Hour	Credit	ECTS	Enrollment
C1	Introduction to Information Systems and Technologies	YBS-101	1	3+0 3	3	5	C*
C2	Introduction to Management Information Systems	YBS-102	2	3+0 3	3	5	C
C3	Algorithm & Introduction to Programming	YBS-103	1	2+2 4	3	5	C
C4	Management and Organization	YBS-104	2	3+0 3	3	5	C
C5	Basic Economy	YBS-105	1	3+0 3	3	5	C
C6	General Accounting	YBS-106	1	4+0 4	4	4	C
C7	Introduction to Business	YBS-107	1	3+0 3	3	4	C
C8	Business Mathematics II	YBS-108	2	3+0 3	3	5	C
C9	Business Mathematics I	YBS-109	1	4+0 4	4	5	C
C10	Graphic Design and Animation	YBS-110	2	3+0 3	3	5	C
C11	Computer Operating Systems	YBS-201	3	2+2 4	3	4	C
C12	Marketing Principles	YBS-202	4	2+0 2	2	4	C
C13	Basic Law	YBS-203	3	3+0 3	3	5	C
C14	Database Management Systems	YBS-204	4	2+2 4	3	4	C
C15	Statistics I	YBS-205	4	3+0 3	3	4	C
C16	Object Oriented Programming	YBS-206	4	2+2 4	3	5	C
C17	Data Structures	YBS-207	3	2+2 4	3	4	C
C18	Computer Network and Security	YBS-208	4	2+2 4	3	4	C
C19	Cost Accounting	YBS-209	3	3+0 3	3	4	C
C20	Statistics II	YBS-210	4	3+0 3	3	4	C
C21	Organizational Behavior	YBS-211	3	3+0 3	3	4	C

C22	Strategic Management	YBS-212	4	3+0 3	3	4	C
C23	English I	YBS-213	3	4+0 4	4	5	C
C24	English II	YBS-214	4	4+0 4	4	5	C
C25	Visual Programming	YBS-301	5	2+2 4	3	5	C
C26	Project Management	YBS-302	6	2+2 4	3	5	C
C27	System Analysis and Design	YBS-303	5	2+2 4	3	5	C
C28	Research Methods	YBS-304	6	3+0 3	3	5	C
C29	Operations Research	YBS-305	5	3+0 3	3	4	C
C30	Communication Techniques	YBS-306	6	3+0 3	3	4	C
C31	Vocational English I	YBS-307	5	4+0 4	4	5	C
C32	Vocational English II	YBS-308	6	4+0 4	4	5	C
C33	Human Computer Interaction	YBS-320	6	3+0 3	3	4	S*
C34	Programming Languages	YBS-321	5	2+2 4	3	4	S
C35	Human Resources	YBS-322	6	3+0 3	3	4	S
C36	Modelling and Simulation	YBS-323	5	2+2 4	3	4	C
C37	AI and Machine Learning II	YBS-324	6	2+2 4	3	4	S
C38	Web Programming	YBS-325	5	2+2 4	3	4	S
C39	Data Mining	YBS-326	6	2+2 4	3	4	S
C40	Assistive Technologies	YBS-327	5	2+2 4	3	4	S
C41	Embedded Systems and Programming	YBS-328	6	2+2 4	3	4	S
C42	E-Commerce	YBS-329	5	3+0 3	3	4	S
C43	RFID Technologies and Applications	YBS-330	6	3+0 3	3	4	S
C44	AI and Machine Learning I	YBS-331	5	2+2 4	3	4	S

Case	Course / Case Titles	Code	Semester	T+P Hour	Credit	ECTS	Enrollment
C45	Labor Economics	YBS-332	6	3+0 3	3	4	S
C46	Office Automation I	YBS-333	5	2+2 4	3	4	S
C47	Office Automation II	YBS-334	6	2+2 4	3	4	S
C48	IoT and Industry 4.0	YBS-335	5	3+0 3	3	4	S
C49	Applied Entrepreneurship	YBS-336	6	2+2 4	3	4	S
C50	Governance, e-Governance	YBS-337	5	3+0 3	3	4	S
C51	Neuro Marketing	YBS-339	5	3+0 3	3	4	S
C52	Public Relations	YBS-351	5	3+0 3	3	3	E*
C53	Presentation Techniques	YBS-352	6	3+0 3	3	3	C
C54	Total Quality Management	YBS-353	5	3+0 3	3	3	E
C55	Ethics in Informatics	YBS-354	6	3+0 3	3	3	C
C56	Computer Use	YBS-355	5	3+0 3	3	3	E
C57	Work Safety	YBS-356	6	3+0 3	3	3	E
C58	Project I	YBS-401	7	2+2 4	3	5	C
C59	Project II	YBS-402	8	2+2 4	3	5	C
C60	Research & Development and Innovation Management	YBS-403	7	3+0 3	3	5	C
C61	Enterprise Resource Management	YBS-404	8	3+0 3	3	5	C
C62	Product Management	YBS-405	7	3+0 3	3	5	C
C63	Supply Chain and Logistics	YBS-406	8	4+0 4	4	5	C
C64	Health Informatics systems	YBS-420	8	3+0 3	3	4	S
C65	Software Test Techniques and Applications	YBS-421	7	2+2 4	3	4	S
C66	3D Modeling with 3Ds MAX	YBS-422	8	2+2 4	3	4	S

C67	Search Engine Optimization	YBS-423	7	2+2 4	3	4	S
C68	E-Government and E-Municipality	YBS-424	8	3+0 3	3	4	S
C69	Computer Games Programming	YBS-425	7	2+2 4	3	4	S
C70	Vocational English IV	YBS-426	8	3+0 3	3	4	S
C71	Parallel Programming	YBS-427	7	2+2 4	3	4	S
C72	Quantitative Techniques in Finance	YBS-428	8	2+2 4	3	4	S
C73	Vocational English III	YBS-429	7	4+0 4	4	5	S
C74	Current Accounting Software and Applications	YBS-430	8	2+2 3	3	4	S
C75	Information Technologies Law	YBS-431	7	3+0 3	3	4	S
C76	Artificial Neural Networks with MathLab	YBS-432	8	2+2 4	3	4	S
C77	Mobile Programming	YBS-433	7	2+2 4	3	4	S
C78	Virtualization and Cloud Computing	YBS-434	8	2+2 4	3	4	S
C79	Decision Models	YBS-435	7	3+0 3	3	4	S
C80	Virtual Reality Applications	YBS-436	8	2+2 4	3	4	S
C81	Corporate Accounting	YBS-437	7	3+0 3	3	4	S
C82	Business Mind	YBS-438	8	3+0 3	3	4	S
C83	Social Media Analysis	YBS-439	8	3+0 3	3	4	S
C84	Autonom and Semi-Autonom Systems	YBS-441	7	3+0 3	3	4	S
C85	Game Throry	YBS-451	7	3+0 3	3	3	S
C86	Occupational Health and Safety	YBS-452	8	3+0 3	3	3	S
C87	Graphical Information Systems	YBS-453	7	3+0 3	3	3	S
C88	Traffic Security Systems	YBS-454	8	3+0 3	3	3	S
C89	Communication and Advertisement	YBS-455	7	3+0 3	3	3	E

Case	Course / Case Titles	Code	Semester	T+P Hour	Credit	ECTS	Enrollment
C90	Web Design	YBS-456	8	3+0 3	3	3	E
C91	Ataturk's Principles and History of Revolution I	ZAI101	1	2+0 2	2	2	C
C92	Turkish Language I	ZTD101	1	2+0 2	2	2	C
C93	Foreign Language I	ZYD101	1	2+0 2	2	2	C
C94	Ataturk's Principles and History of Revolution II	ZAI102	1	2+0 2	2	2	C
C95	Turkish Language II	ZTD102	1	2+0 2	2	2	C
C96	Foreign Language II	ZYD102	1	2+0 2	2	2	C

* C: Compulsory, S: In-Field Selective, E: Out-of-Field Elective

Ethical Declaration

In this study, all the rules stated in the "Higher Education Institutions Scientific Research (Türkiye) and Publication Ethics Directive" were followed.

Ethics Committee Approval

The author declare that the research is one of the studies that does not require ethical committee approval.

Conflict of Interest and Funding

No conflict of interest and funding has been declared by the author.

REFERENCES

- Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives*. Longman.
- Avcı, F., Aslangiray, H., & Özyalçın, B. (2021). Analysis and evaluation of the learning outcomes of the 2018 science curriculum according to revised Bloom taxonomy in terms of subject and class level. *Trakya Eğitim Dergisi*, 11(2), 643-660.
- Aydoğdu, A. (2024). *LGS matematik dersi sorularının ve 8. sınıf matematik dersi öğretim programı kazanımlarının yenilenmiş Bloom Taksonomisine göre incelenmesi* (Unpublished master's thesis) Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türkiye.
- Biggs, J. B., & Collis, K. F. (2014). *Evaluating the quality of learning: The SOLO taxonomy (Structure of the Observed Learning Outcome)*. Academic Press.
- Bloom, B. S., Engelhart, M. D., Furst, E. J., Hill, W. H., & Krathwohl, D. R. (1956). *Handbook I: Cognitive domain*. New York: David McKay.
- Bowen, R. S. (2017). *Understanding by Design*. Vanderbilt University Center for Teaching. Retrieved July 15, 2024 from <https://cft.vanderbilt.edu/understanding-by-design/>.
- Branch, R. M., & Kopcha, T. J. (2014). *Instructional design models. Handbook of research on educational communications and technology* (Spector et. al. Eds.). Springer.
- Brookhart, S. M., & Nitko, A. J. (2019). *Educational assessment of students*. Upper Saddle River, NJ: Pearson.
- Caskurlu, S., Richardson, J. C., Alamri, H. A., Chartier, K., Farmer, T., Janakiraman, S., ... & Yang, M. (2021). Cognitive load and online course quality: Insights

from instructional designers in a higher education context. *British Journal of Educational Technology*, 52(2), 584-605.

Çelik, S., Kul, Ü., & Uzun, S. Ç. (2018). Ortaokul matematik dersi öğretim programındaki kazanımların yenilenmiş Bloom taksonomisine göre incelenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(2), 775-795.

Demiröz, E. (2023). Teaching speaking skills through a multiperspective approach. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 107-118.

Ehlers, U. D. (2004). Quality in e-learning from a learner's perspective. *European Journal of Open, Distance and E-learning*, 7(1).

EOS (2023), *Education and instructional information system*, retrieved on December 23, 2023 from <https://eos.trakya.edu.tr/Pages/Home.aspx?lang=tr-TR>

Gitomer, D. H. (2019). Evaluating instructional quality. *School Effectiveness and School Improvement*, 30(1), 68-78.

Hasan, R., Heck, L., & Govindaraju, M. (2024). *A Predictive Learning Model Based on Coursework Following Bloom's Taxonomy in Engineering Education*. Proceedings of the 2024 ASEE Gulf-Southwest Annual Conference.

Hernard, F. (2010). *Learning our lesson: Review of quality teaching in higher education*. OECD.

Henard, F., & Leprince-Ringuet, S. (2008). The path to quality teaching in higher education. Paris: OCDE. Retrieved from <https://www1.oecd.org/edu/imhe/44150246.pdf>.

Jung, I. (2011). The dimensions of e-learning quality: From the learner's perspective. *Educational Technology Research and Development*, 59, 445-464.

Lewis, K. O., Demiroz, E., Chen, H., Albold, C., & Mahan, J. D. (2020). A four-pronged approach for evaluating e-learning modules with a newly developed instructional design scale. *Journal of Contemporary Mediacal Education*, 10(2), 31-54.

McTighe, J., & Wiggins, G. (2012). *Understanding by design framework*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

Noben, I., Deinum, J. F., & Hofman, W. A. (2022). Quality of teaching in higher education: Reviewing teaching behaviour through classroom observations. *International Journal for Academic Development*, 27(1), 31-44.

Patfield, S., Gore, J., Prieto, E., Fray, L., & Sincock, K. (2022). Towards quality teaching in higher education: Pedagogy-focused academic development for enhancing practice. *International Journal for Academic Development*, 1-16.

Patton, M. (2014) *Qualitative Research and Evaluation Methods (4th Edition)*. Sage Thousand Oaks.

Şahin, M. (2022). *Liselere geçiş sistemi (LGS) matematik sorularının matematik dersi öğretim programına ve yenilenmiş Bloom taksonomisine göre incelenmesi*. (Unpublished master's thesis), Necmettin Erbakan University.

Wiggins, G. P., & McTighe, J. (2005). *Understanding by design*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development

YOK (2022), *Higher Education Program Atlas*, retrieved on December 12, 2023 from <https://yokatlas.yok.gov.tr/>

YOK (2023), *What is Bologna process*, retrieved on December 16, 2023 from <https://uluslararasi.yok.gov.tr/uluslararasilasma/bologna/temel-bilgiler/bologna-sureci- nedir>

ÖZEL YETENEKLİ ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN KARIYER GELİŞİMLERİNDE, EBEVEYNLERİ İLE KARIYER UYUMU VE EBEVEYN PSİKOLOJİK KONTROLÜNÜN YORDAYICI ROLÜ¹

THE PREDICTIVE ROLE OF CAREER CONGRUENCE WITH THEIR PARENTS AND PARENTAL PSYCHOLOGICAL CONTROL ON CAREER DEVELOPMENT IN GIFTED MIDDLE SCHOOL STUDENTS

Kübra YİĞİT TEKEL^{*}, Duygu MUTLU BAYRAKTAR^{}**

*Geliş Tarihi: 21.08.2023
(Received)*

*Kabul Tarihi: 10.04.2025
(Accepted)*

ÖZ: Bu çalışmanın amacı, özel yetenekli ortaokul öğrencilerinin, kariyer gelişimlerinde, ergen-ebeveyn kariyer uyumu ve ebeveyn psikolojik kontrolünün yordayıcı etkisini ortaya koymaktır. Bu amaçla çalışmaya İstanbul'da bulunan Bilim ve Sanat Merkezinde eğitim görmekte olan 171 özel yetenekli ortaokul öğrencisi katılmıştır. Araştırmada katılımcıların sosyo-demografik bilgilerini almak için Kişisel Bilgi Formu, nicel verilere ulaşmak adına "Çocuklar İçin Kariyer Gelişim Ölçeği", "Ergen-Ebeveyn Kariyer Uyumu Ölçeği" ve "Psikolojik Kontrol Ölçeği" kullanılmıştır. Araştırmada istatistiksel analizlerin yapılmasında SPSS 26.00 veri analiz programı kullanılmıştır. Verilerin analizinde sınıf düzeyi ve ailenin mesleki yönlendirmesinin kariyer gelişimi, ergen-ebeveyn kariyer uyumu ve anneden algılanan psikolojik kontrole göre anlamlı bir biçimde farklılaşmış farklılaşmadığı Çok Değişkenli Varyans Analizi (MANOVA) ile incelenmiştir. Algılanan psikolojik kontrol ve ergen-ebeveyn kariyer uyumunun kariyer gelişimini yordamasına yönelik bulgular için ise çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucuna göre, ergen-ebeveyn kariyer uyumunun ve ebeveynlerinden algılanan psikolojik kontrolün özel yetenekli öğrencilerin kariyer gelişimine ilişkin toplam varyansın %22'sini açıkladığı, ergen-ebeveyn kariyer uyumunun kariyer gelişimini güçlü bir biçimde etkilediği bulunmuştur. MANOVA sonuçları sınıf düzeyine göre ergen-ebeveyn kariyer uyumu ve kariyer gelişim düzeyi benzerlik gösterirken, algılanan psikolojik kontrol düzeyi anlamlı farklılık göstermektedir. Ebeveynlerinin mesleki yönlendirmesine göre ise kariyer gelişimleri, ebeveyn kariyer uyumu ve psikolojik kontrol düzeyleri anlamlı farklılık göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kariyer Gelişimi, Kariyer Uyumu, Ebeveyn Psikolojik Kontrolü, Özel Yetenek

¹ Bu araştırma için İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Etik Kurulu'ndan 30.11.2022 tarihinde 547044 sayılı etik izin alınmıştır.

^{*} Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Özel Yetenekliler Eğitimi Eğitim Programı, kubra.yigittekel@ogr.iuc.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5456-3568.

^{**} Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Ana Bilim Dalı, dmutlu@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002- 2276-3768.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Yiğit Tekel & Mutlu Bayraktar

ABSTRACT: The purpose of this study is to examine the predictive effects of adolescent-parent career congruence and parental psychological control on the career development of gifted middle school students. For this purpose, 171 gifted middle school students receiving education at the Science and Art Center in Istanbul participated in the study. In the research, the "Personal Information Form" was used to collect participants' socio-demographic information, and the "Career Development Scale for Children," "Adolescent-Parent Career Congruence Scale," and "Psychological Control Scale" was used to obtain quantitative data. SPSS 26.00 data analysis software was used for statistical analysis in the research. In order to determine whether there were significant differences in terms of career development, adolescent-parent career congruence, and perceived maternal psychological control based on class level and parental vocational orientation, a Multivariate Analysis of Variance (MANOVA) was conducted. For the findings related to the prediction of career development by perceived psychological control and adolescent-parent career congruence, multiple regression analysis was performed. According to the analysis conducted, it has been found that adolescent-parent career congruence and perceived psychological control from parents account for 22% of the total variance in the career development of gifted students, and that adolescent-parent career congruence strongly influences career development. While the MANOVA results showed similarity in terms of adolescent-parent career congruence and career development level based on class level, the level of perceived psychological control showed significant differences. Regarding parental vocational orientation, significant differences were found in terms of career development, parental career congruence, and psychological control levels.

Key Words: Career Development, Career Congruence, Gifted and Talented, Psychological Control.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The evolving technology not only affects the business sectors but also influences the career development of individuals with exceptional abilities. With technological advancements, the requirement for physical strength diminishes, and instead, attributes such as creativity, adaptability, and technological skills gain significance (Akgül & Ayer, 2020). Special talented students also require an aligned roadmap with this changing process for a successful career journey.

Several factors differentiate the career development process of individuals with exceptional abilities from their peers. These factors include; multiple potentialities (Kerr & Sodano, 2003), the disparity between the potential-appropriate career and the envisioned career (Jung, 2014), tendencies for early career decision-making (Greene, 2006), perfectionism, and social influence (Jung, 2013).

In the journey of a career, the expectations and thoughts of the family are highly important (Flegg, 1997). The perceived psychological control from parents in an individual result in effects such as fear of failure, indecision (Stewart, 1999), student's fear of failure and negative self-perception (Kındap, Sayıl, & Kumru, 2008), learned helplessness, negative impact on career development (Park & Lee, 2020), avoidance of goal performance (Ha et al., 2010), and low career identity (Youn & Lee, 2016).

Another significant factor in individuals' career development is parental support and alignment. The congruence between adolescents and their parents is an influential factor in making healthy decisions for the child (Çimen, 2017). Simultaneously, it holds value in terms of one's vocational development (Otto, 2000). Parental expectations and behaviors affect the decision-making and preference processes. Individuals with congruence and supportive families tend to be more advantaged, while families with indifferent and obstructive approaches are believed to negatively impact career development (Karamenderes & Siyez, 2022). Adequate emotional support received from parents forms a reliable anchor for the career decision-making and development of gifted adolescents (Sampson & Chason, 2008). In the literature, there is a focus on the relationship between career development and dimensions such as perceived social support, metacognitive awareness, and life satisfaction (Turan and İskender, 2020), parent-child attachment style (Bacanlı & Sürücü, 2011), parental approaches, and perceived parental support (Bakır & Büyükgöze-Kavas, 2021). The number of quantitative studies concerning the career development of gifted individuals is quite limited (Bulut & Bacanlı, 2022). Factors such as problem-solving skills (Kontaş, Ünişen & Sürücü, 2016), identity development (Shoffner & Newsome, 2001), perfectionism, and self-esteem (Kaya, 2023) have been examined in the career development of gifted adolescents. While the effects of parental expectations and support on career development are highlighted in the literature, there is a lack of research regarding the extent to which parental career congruence and perceived psychological control of gifted adolescents predict their career development. Examining the factors influencing this process is crucial to shed light on the career journey of gifted students. Within this context, the aim is to investigate the predictive role of career congruence with parents and perceived psychological control from mothers on the career development of gifted middle school students.

Method

This research utilized a relational screening model aimed at determining the presence and level of change among two or more variables (Karasar, 2003). The population of the study consists of gifted students receiving education at SACs (Science and Art Centers) located in Istanbul. Through convenience sampling, a sample of 171 middle school students with gifted in Istanbul is being formed. "Career Development Scale for Children" developed by Schultheiss and Stead (2004) and adapted to Turkish by Bacanlı, Özer, and Sürücü (2007) was used to determine the career development levels of gifted students. To examine students' career congruence with their parents was used the "Adolescent-Parent Career Congruence Scale," developed by Sawitri et al. (2012) and adapted by Bacanlı et al. (2018). Additionally, the "Psychological Control Scale," developed by Barber et al. (2012) and adapted to Turkish by Sayıl & Kindap (2010) was used to collect data on students' perceived psychological control from their mother.

To identify the predictive role of parental career congruence and perceived psychological control from parents in the career development of academically gifted students, multiple regression analysis was conducted. Furthermore, MANOVA was employed to examine differences in the career development, adolescent-parent career congruence, and psychological control of the study group based on class level and parental vocational guidance. In order to identify the source of differences, post hoc multiple comparison tests were conducted.

Conclusion and Discussion

According to the results of the research, the career development of gifted adolescents is explained by variables such as adolescent-parent career congruence and perceived psychological control. Adolescent-parent career congruence emerges as the most significant predictor in the career development of gifted adolescents. Competence in career decision-making and career development-related aspects such as vocational preference is commonly emphasized in the literature, highlighting the support received from parents and the alignment with parental views (Otto, 2000; Xing and Rojewski, 2018). Furthermore, parental vocational guidance influences students' career development. As noted by Yıldırım-Kurtuluş, Meral, and Kurtuluş (2021), the supportive orientation of the family in career planning and decision-making processes provides ease and advantages to adolescents. Supportive approaches appear to enhance the career congruence of gifted students. In many studies, the role of family support has highlighted adolescents' career development (Pappas and Kounenou, 2011; Tecimer, 2017).

As indicated by the research outcome, the perceived levels of psychological control vary according to parents' vocational guidance. Miller and Cummings (2009) particularly emphasize the significant influence of mothers on career decision-making. This finding also explains the high-income career expectations and pressures for future leadership roles emphasized in the literature among parents of gifted children (Muratori, 2015; Greene, 2006). It was determined that the career development of gifted students shows similar performance across grade levels. This situation can be considered as being associated with earlier vocational maturity and career decision-making among gifted students in terms of their career development (Greene, 2003, 2006). Based on the research result, while the parental career congruence of students does not differ by grade level, the perceived level of psychological control from mothers shows a significant difference. Studies supporting the increase in perceived psychological control from mothers with the increase in grade level are present (Aydın, 2020).

1. GİRİŞ

Gelişen teknoloji ve yapay zeka ile pek çok iş alanında fiziksel güce neredeyse hiç gereksinim duyulmamaktadır. Özellikle yaratıcılık becerileri yüksek, gelişime ayak uyduran, teknolojiye merakı ve becerisi olan bireylere ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Bu beceriler iş ortamında başarılı olma potansiyeli olan bireyleri temsil etmekle birlikte özellikle bu alanlarda spesifik olarak üstün performans gösteren özel yetenekli bireylerin kariyer gelişimi için bu gelişen düzene denk bir yol haritası gerekmektedir (Akgül ve Ayer, 2020). Bu bireyler bu şekilde potansiyellerine uygun bir değerlendirme ile başarılı bir kariyere sahip olabilirler.

Özel yetenekli bireylerin yetenekli olduklarından ötürü otomatik olarak anlamlı bir kariyer yolu belirleyeceklerine dair yaygın bir efsane bulunmaktadır (Smith ve Wood, 2020). Jung (2014)'e göre özel yetenekli ergenlerin kariyer karar verme süreçleri akranlarına benzer olabildiği gibi farklı yönleri de vardır. Özel yetenekli ergenlerin kariyer gelişimlerini olumsuz etkilediği ve motivasyonsuzluğa yol açtığı vurgulanan çoklu potansiyele sahip olmaları veya birden fazla ilgi ve

yeteneğe sahip olmaları bunlardan birisidir (Greene, 2003, 2006; Kerr ve Sodano, 2003). Çoklu potansiyellerinin dışında mükemmeliyetçi eğilim, toplumsal cinsiyet rolleri, aileden gelen sosyal etki, cinsiyet, sosyo-ekonomik düzey veya yaş gibi başka özellikler de özel yetenekli öğrencilerin kariyer gelişimlerini etkilemektedir (Chen ve Wong, 2013; Jung, 2013; Sürücü vd., 2015). Özel yetenekli bireylerin erken kariyer kararı verme eğilimleri de yine kariyer gelişimlerini olumsuz etkileyen faktörlerdendir (Greene, 2003, 2006; Matthews ve Foster, 2005). Özel yetenekli ergenlerin potansiyellerini gerçekleştirebileceği kariyer ile hayalini kurduğu kariyerin farklı olması da yine bu süreçte yaşanan zorluklardandır (Jung, 2014). Özel yetenekli öğrencilerin kariyer gelişimleri özel yeteneklilikten kaynaklanan bir zorlukla baş başa iken başka değişkenlerin de etkisiyle olumsuz etkilenmekte ve bu nedenle öğrencilere yönelik destekleyici ve geliştirici kariyer danışmanlığı desteğinin verilmesi gerekmektedir.

Kariyer gelişimi çocukluktan başlayıp yaşam boyu devam eden ve sürekli değişen bir süreçtir (Super, 1953, 1990). Super (1963)'e göre kariyer gelişimi; 3-13 yaşlar büyüme evresi, 14-25 yaşlar araştırma evresi, 25-44 yaşlar yerleşme evresi, 45-65 yaşlar sürdürme evresi ve 65 yaş ve sonrası çöküş evresi olarak beş evreden oluşmaktadır. Her evrenin belirli mesleki gelişim görevleri bulunmaktadır (Sürücü vd., 2015).

Kariyer gelişiminde ve ilgiyi artırmada büyüme evresine denk gelen ergenlik döneminde arkadaş ve danışmanlara kıyasla aile önemli bir faktördür (Flegg, 1997; Paa ve McWhirter, 2000). Deniz (2001)'e göre de bireylerin mesleki kararlarını etkileyen unsurlardan birisi aile beklentisi ve düşünceleridir. Özellikle kariyer olgunluğunda ergenlerin anne babalarından algıladıkları psikolojik kontrolün de sürece etki ettiği bilinmektedir (Jeong ve Lim, 2021). Ebeveynin psikolojik kontrolü, aşırı korumacı yaklaşım, özerklik desteğinin olmaması, sevgiyi geri çekmek ya da çocuğu suçlu hissettirmek gibi yaklaşımları ifade etmektedir (Barber ve Harmon, 2002; Barber, 1996).

Özel yetenekli ergenler için ebeveyn psikolojik kontrolü, yüksek geliri olan kariyer beklentileri (Muratori, 2015), geleceğin lideri olma konusunda baskı (Greene, 2006) şeklinde kendini gösterebilmektedir. Ailelerinin bu mükemmel kariyer beklentisi bireylerde, başarısızlık kaygısına ve kararsızlığa yol açmaktadır (Stewart, 1999). Jung (2018)'e göre ise bireylerin kariyer ile ilgili kararlılığına göre ailenin etkisine daha açık hale getirdiğini ifade etmektedir.

Ebeveynlerin psikolojik kontrolünün çocuklarda farklı etkileri olduğunu ortaya koyan çalışmalar mevcuttur. Ebeveynlerden algılanan psikolojik kontrolün yoğunluğunun, öğrencinin akademik başarı ve benlik değerinde olumsuz etkisi bulunmaktadır (Kındap, Sayıl ve Kumru, 2008). Aynı zamanda öğrencilerde, öğrenilmiş çaresizlik ve kariyer gelişiminin olumsuz etkilenmesi (Park ve Lee,

2020), hedef performanstan kaçınma (Ha vd., 2010) ve düşük kariyer kimliği (Youn ve Lee, 2016) gibi etkiler görülmektedir.

Kariyer gelişiminde bir diğer önemli olan nokta ise ebeveynlerden alınan destek ve uyumdur. Ergen ve ebeveyn ile arasındaki uyum, çocuğun sağlıklı karar vermesinde etkili bir faktördür (Çimen, 2017; Kutlu ve Apaydın, 2019). Aynı zamanda bireyin mesleki gelişimi açısından da kıymetlidir (Otto, 2000). Ebeveyn beklenti ve davranışları karar verme ve tercih yapma sürecini etkilemektedir. Uyumlu ve destekleyici aileye sahip bireyler daha avantajlı olurken; ilgisiz ve engelleyici yaklaşıma sahip ailelerin ise kariyer gelişimini olumsuz etkileyeceği düşünülmektedir (Yıldırım-Kurtuluş, Karamenderes ve Siyez, 2022; Meral ve Kurtuluş, 2021). Özel yetenekli ergenlerin kariyer kararı verme ve gelişiminde ebeveynlerinden aldıkları uygun duygusal destek güvenilir bir liman sağlamaktadır (Jung, 2013; Sampson ve Chason, 2008).

Sosyal destek algısı, üstbilişsel farkındalık ve yaşam doyumu (Turan ve İskender, 2020) kariyer gelişimi ile ilişkisi incelenen değişkenlerden bazılarıdır. Kariyer gelişiminde ailenin etkisine dair çok sayıda çalışma mevcuttur. İlgili alanyazın incelendiğinde, kariyer gelişimi ile ebeveyn-çocuk bağlanma şekli (Bacanlı ve Sürücü, 2011), ebeveyn yaklaşımları, algılanan ebeveyn desteği (Bakır ve Büyükgöze-Kavas, 2021) gibi ebeveyn faktörlerinin etki ettiği görülmektedir (Koçakoğlu ve Yalçın, 2020). Özel yetenekli öğrencilerin kariyer gelişimleri ile ilgili çalışmaların çoğunluğunun nitel araştırmalar olduğu, nicel araştırma sayısının sayıca daha az olduğu bilinmektedir (Bulut ve Bacanlı, 2022). Özel yetenekli ergenlerin kariyer gelişimleri ile problem çözme becerileri (Kontaş, Ünişen ve Sürücü (2016), kimlik gelişimi (Shoffner ve Newsome, 2001), mükemmeliyetçilik ve benlik saygısı (Kaya, 2023) incelenen faktörlerdir. Literatürde kariyer gelişiminde ailenin beklenti ve desteğinin etkileri bu denli vurgulanır iken özel yetenekli ergenlerin ebeveyni ile kariyer uyumu ve algıladıkları psikolojik kontrolün kariyer gelişimini ne düzeyde yordadığına dair çalışmaya rastlanmamıştır. Buradan hareketle mevcut araştırmanın amacı, ortaokul düzeyindeki özel yetenekli öğrencilerin ebeveynleri ile kariyer uyumları ve ebeveynlerinden algıladıkları psikolojik kontrolün kariyer gelişim düzeylerini yordayıp yordamadığını incelemektir. Bu ana amaç ile birlikte şu sorulara da cevap aranacaktır:

1. Çalışma grubunun ebeveynlerinden algıladıkları psikolojik kontrol ve ebeveynleriyle kariyer uyumları kariyer gelişim düzeyinin anlamlı yordayıcısı mıdır?

2. Çalışma grubunun kariyer gelişimleri, algıladıkları psikolojik kontrol ve ergen-ebeveyn kariyer uyumları ebeveynin mesleki yönlendirmesi açısından anlamlı farklılık göstermekte midir?

3. Çalışma grubunun kariyer gelişimleri, algıladıkları psikolojik kontrol ve ergen-ebeveyn kariyer uyumu sınıf düzeyleri açısından anlamlı farklılık göstermekte midir?

2. YÖNTEM

Araştırmanın bu bölümünde araştırmanın modeli, araştırma grubu, kullanılan veri toplama araçları ve uygulanan istatistiksel analiz hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu araştırma için İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Etik Kurulu'ndan 30.11.2022 tarihinde 547044 sayılı etik izin alınmıştır.

2.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada iki ve daha fazla değişken arasında değişimin varlığını ve düzeyini belirlemeyi amaçlayan ilişki modelinden yararlanılmıştır (Karasar, 2003). Aynı zamanda araştırma, öğrencilerin kariyer gelişimi, ergen-ebeveyn kariyer uyumu ve algılanan psikolojik kontrolün sınıf seviyesi ve ebeveynin mesleki yönlendirmesine göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla nedensel karşılaştırma modelinden yararlanılmıştır.

2.2. Araştırma Grubu

Bu çalışmanın evreni İstanbul ilinde bulunan BİLSEM'de eğitim görmekte olan özel yetenekli öğrencilerinden oluşmaktadır. Araştırmanın örnekleme ise uygun örnekleme yoluyla belirlenmiş olup, İstanbul ili Bahçelievler ilçesinde bulunan BİLSEM'de eğitim görmekte olan ortaokul düzeyinde 10-12 yaş aralığında özel yetenekli 171 öğrenciyi kapsamaktadır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada araştırma grubunun kariyer gelişimlerini tespit etmek amacıyla "Çocuklar İçin Kariyer Gelişim Ölçeği"nden kullanılmıştır. Etkisi incelenecek faktörler için ise "Ergen-Ebeveyn Kariyer Uyumu Ölçeği" ve "Psikolojik Kontrol Ölçeği"nden yararlanılmıştır.

2.3.1. Çocuklar İçin Kariyer Gelişimi Ölçeği (ÇKGÖ)

Çocuklar için Kariyer Gelişimi Ölçeği Schultheiss ve Stead (2004) tarafından geliştirilmiş, Bacanlı, Özer ve Sürücü (2007) tarafından Türkçe'ye uyarlaması yapılmıştır. ÇKGÖ 52 maddeden oluşan 3'lü likert tipi (1=bana uygun değil, 2=bana biraz uygun, 3=bana uygun) bir ölçektir. ÇKGÖ sekiz alt boyuttan oluşmaktadır; 11 maddeden oluşan planlama, 6 maddeden oluşan benlik kavramı, 6 maddeden oluşan bilgi, 6 maddeden oluşan ilgi, 7 maddeden oluşan denetim odağı, 7 maddeden oluşan meratekrark/araştırma, 5 maddeden oluşan anahtar figürler, 4 maddeden oluşan zaman perspektifi şeklindedir. Ölçeğin test- test kararlılık katsayısı .68 ($p < .001$); güvenilirlik katsayısı, Cronbach α değeri .78 şeklindedir. ÇKGÖ'nün geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarına göre ölçeğin geçerli ve güvenilir bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ölçekten alınan yüksek puanın karşılığı kariyer gelişiminin yüksek düzeyde olduğunu belirtir iken; düşük puan kariyer gelişiminin düşük

düzeyle olduğunu ifade etmektedir (Bacanlı ve Sürücü, 2011). Bu çalışma için Cronbach α değeri .88 bulunmuştur.

2.3.2. Ergen-Ebeveyn Kariyer Uyumu Ölçeği (EEKUÖ)

Sawitri ve diğerleri (2012) tarafından geliştirilen ve Bacanlı vd., (2018) tarafından Türkçe uyarlaması yapılan EEKUÖ çocukların kariyer beklentileri ile ebeveynlerinin beklentileri arasındaki uyumu ölçmektedir. 12 maddeden oluşan ölçek, iki alt boyuta sahip olup 6'lı likert tipinde (1= tamamen katılmıyorum, 6= tamamen katılıyorum) bir ölçektir. Ölçekten elde edilen yüksek puan ergenin ebeveyni ile arasındaki kariyer beklentileri uyumunun yüksek olduğunu gösterirken; az puanlar kariyer uyumlarının düşük olduğunu göstermektedir. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı $\alpha = .87$ şeklindedir (Bacanlı vd., 2018). Mevcut çalışma için ölçeğin iç tutarlılık katsayısı ise $\alpha = .85$ bulunmuştur.

2.3.3. Psikolojik Kontrol Ölçeği (PKÖ)

Anne-babaların ergen üzerinde uyguladığı psikolojik kontrolü ölçmek amacıyla Barber vd., (2012) tarafından geliştirilen ölçeğin Türkçe'ye uyarlaması Sayıl ve Kındap (2010) tarafından yapılmıştır. 16 maddelik ve dörtlü likert tipi (1= anne/babamın özelliklerine hiç benzemiyor, 4= anne/babamın özelliklerine çok benziyor) ölçektir. Ölçekten yüksek puan alınması, ebeveynlerinden algılanan psikolojik kontrolün yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Ölçeğin ebeveyn saymazlığı ve psikolojik kontrol olmak üzere iki alt boyutu bulunmaktadır. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı, $\alpha = .85$ olup, bu çalışma için iç tutarlılık katsayısı $\alpha = .876$ şeklindedir.

2.3.4. Kişisel Bilgiler Formu

Ayrıca araştırma grubunun sınıf düzeyi, cinsiyet gibi demografik bilgilerini toplamak amacı ile araştırmacı tarafından oluşturulan bir kişisel bilgi formu kullanılmıştır. Ayrıca öğrencinin anne-babasından algıladığı mesleki yönlendirmeleri hakkında düşünceleri sorulmuş ve dört seçenek üzerinden seçim yapmaları belirtilmiştir. Bu seçenekler şu şekildedir:

- Ailemin mesleki yönlendirmesi benim yönelimim ile benzerdir,
- Ailemin mesleki yönlendirmesini bilmiyorum,
- Ailem mesleki yönlendirmesi benim mesleki yönelimimden farklıdır,
- Ailem benim mesleki yönelimimi destekler.

2.4. Verilerin Analizi

Parametrik testlerin varsayımlarından birisi verilerin normal dağılıma sahip olmasıdır. Bu varsayımın bu çalışma için geçerli olup olmadığını test etmek amacıyla katılımcıların ÇKGÖ, EEKUÖ ve PKÖ'den elde ettikleri puanların Kolmogorov-Smirnov değerleri ve çarpıklık ve basıklık katsayıları incelenmiştir. Elde edilen değerler Tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 1: Katılımcıların ÇKGÖ, EEKUÖ ve PKÖ'den elde edilen puanlarına ilişkin normallik testleri

Ölçek	\bar{x}	SS	Medyan	Kolmogorov- Smirnov	Çarpıklık	Basıklık
ÇKGÖ	129.84	12.73	131	.000	-.375	-.595
EEKUÖ	42.81	6.90	44	.015	-.696	.501
PKÖ-A	26.23	7.63	25	.000	1.076	1.375

Not. ÇKGÖ: Çocuklar için Kariyer Gelişim Ölçeği

EEKUÖ: Ergen-Ebeveyn Kariyer Uyumu Ölçeği

PKÖ-A: Psikolojik Kontrol Ölçeği

Verilerin normal dağılıma sahip olma durumunu test etmek gruptaki katılımcı sayısının 50'den fazla olduğu durumlarda Kolmogorov-Smirnov, daha az olduğu durumlarda ise Shapiro-Wilks testi kullanılabilir. Kolmogorov-Smirnov testinde anlamlılık değerinin $p > .05$ olması verilerin normal dağılıma gösterdiğini ifade etmektedir. Tablo 1.'e Kariyer gelişim düzeyi, ergen-ebeveyn kariyer uyumu ve algılanan psikolojik kontrol puanları yapılan normal dağılım analizinde, çarpıklık ve basıklığın +1 ile-1 aralığında olduğu ve normal dağılım gösterdiği görülmektedir (Hair vd., 2019).

Araştırmadan elde edilen verilerin analizinde, özel yetenekli öğrencilerin kariyer gelişimlerinde; ebeveynleri ile kariyer uyumu ve ebeveynlerinden algıladıkları psikolojik kontrolün yordayıcı rolünü tespit edebilmek adına çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Ayrıca çalışma grubunun kariyer gelişimi, ergen-ebeveyn kariyer uyumu ve psikolojik kontrolün sınıf düzeyine ve ebeveynin mesleki yönlendirmesine göre farkı test etmek için Çok Değişkenli Varyans Analizi (MANOVA), farklılığa neden olan grubun tespitinde LSD post hoc çoklu karşılaştırma testi kullanılmıştır. Araştırmanın istatistiksel analizleri için SPSS 26.00 veri analiz programı kullanılmıştır. Araştırmada 0.05 anlamlılık düzeyi kabul edilmiştir.

3. BULGULAR

Bu bölümde araştırma dahilindeki özel yetenekli ortaokul öğrencilerinin kariyer gelişimlerinde, ebeveynleriyle kariyer uyumları ve ebeveynlerinden algıladıkları psikolojik kontrolün yordayıcı rolünü ortaya koymak adına yapılan analizlere yer verilmektedir.

Araştırmanın birinci alt problemi "Özel yetenekli ortaokul öğrencilerinin ebeveynlerinden algıladıkları psikolojik kontrol ve ebeveynleriyle kariyer beklenti uyumları kariyer gelişim düzeyinin anlamlı yordayıcısı mıdır?" şeklinde ifade edilmiştir. Araştırmanın birinci problemi için çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Yapılan regresyon analizine göre standart residual değerlerinin (min= -2.974, max= 3.040) $+3.29$ aralığında olduğu ve Cook's distance değerinin (mak= 0.243) 1'den düşük olduğu sonucuyla uç değerlerin olmadığı görülmüştür. Hataların birbirinden bağımsız olduğunu gösteren Durbin Watson testi sonucunda değer 1-4

arasında olduğu (2.116) görülmüştür. Bu analizler değişkenler üzerinde çoklu regresyon analizi yapılabileceğini göstermiştir (Kalaycı, 2014).

Tablo 2: Özel yetenekli öğrencilerin kariyer gelişimlerinin yordanmasına ilişkin çoklu regresyon analizi sonuçları

	B	Std. hata	β	T	P	R ²
Sabit	98.356	8.139		12.08	.000	.217
EEKU	.801	.141	.424	5.68	.000	
PKÖ-A	-.107	.127	-.064	-.840	.402	

Yapılan çoklu regresyon analizi sonucunda kariyer gelişim puanının ergen-ebeveyn kariyer uyumu ve algılanan psikolojik kontrol değişkenleri tarafından %22 oranında açıklandığı sonucuna ulaşılmıştır ($R^2 = .217$, Tablo 2). Standartlaştırılmış regresyon katsayısına göre, öğrencilerin kariyer gelişimi üzerindeki önem sıralaması, ergen-ebeveyn kariyer uyumu ($\beta = .424$) ve algılanan psikolojik kontrol ($\beta = -.064$) şeklindedir.

Çalışma grubunun kariyer gelişimleri, algıladıkları psikolojik kontrol ve ergen-ebeveyn kariyer uyumu ebeveynlerinin mesleki yönlendirmesi bakımından anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğine ilişkin MANOVA testi yapılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Çalışma grubunun kariyer gelişimleri, algıladıkları psikolojik kontrol ve ergen-ebeveyn kariyer uyumu ebeveynin mesleki yönlendirmesine göre ortalama ve standart sapma değerleri ve MANOVA testi sonuçları

Değişken	Ebeveyn mesleki yönlendirme	N	\bar{x}	SS	F	p	η^2	Anlamlı fark
Kariyer gelişimi	Benzer	40	131.20	9.83	3.096	.028*	.053	1>2
	Bilmiyor	30	124.33	12.21				4>2
	Farklı	50	129.08	13.05				
	Destekleyici	51	132.78	13.89				
Algılanan psikolojik kontrol	Benzer	40	26.95	7.66	3.405	.019*	.058	2<3
	Bilmiyor	30	24.50	6.22				3>4
	Farklı	50	28.60	8.19				
	Destekleyici	51	24.35	7.25				
Ergen-ebeveyn kariyer uyumu	Benzer	40	45.57	4.91	9.158	.000*	.141	1>2
	Bilmiyor	30	40.83	4.99				1>3
	Farklı	50	39.66	8.18				2>4
	Destekleyici	51	44.90	6.31				3<4

Kariyer gelişimi, algılanan psikolojik kontrol ve ergen-ebeveyn kariyer uyumu üzerinde yapılan MANOVA testi sonuçları, ebeveyn mesleki yönlendirmesine göre anlamlı farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır (Wilks

Lambda (λ)= 0.778, $F(3-167)= 4.853$, $\eta^2= .080$, $p<0.05$, Tablo 3). Yapılan LSD post hoc çoklu karşılaştırma testi sonucuna göre; ebeveynin mesleki yönlendirmesi ile kendi mesleki tercihi benzer olan öğrencilerin kariyer gelişim ortalamaları ($\bar{x}_{benzer}=131.20$) ve ergen-ebeveyn kariyer uyum düzeyleri ($\bar{x}_{benzer}= 45.57$), ebeveyninin mesleki yönlendirmesini bilmeyen öğrencilerin kariyer gelişimi ($\bar{x}_{bilmiyor}= 124.33$) ve kariyer uyumlarından ($\bar{x}_{bilmiyor}= 40.83$) daha yüksektir. Ebeveyni destekleyici yaklaşıma sahip öğrencilerin kariyer gelişim düzeyleri ($\bar{x}_{destekleyici}=132.78$) ebeveyninin mesleki yönlendirmesi hakkında bilgisi olmayan ($\bar{x}_{bilmiyor}= 124.33$) öğrencilerden daha yüksek olduğu görülmektedir. Ebeveynin mesleki yönlendirmesi kendi mesleki tercihinden farklı olan öğrencilerin annelerinden algıladıkları psikolojik kontrol düzeyi ($\bar{x}_{farklı}= 28.60$), mesleki tercihi ebeveyni ile benzer olanlardan ($\bar{x}_{benzer}= 26.95$) ve destekleyici yönlendirmeye sahip öğrencilerin ortalamalarından ($\bar{x}_{destekleyici}= 24.35$) daha yüksektir. Ebeveyn mesleki yönlendirmesi değişkeninin etki büyüklüğü için η^2 değerine bakılmıştır. Ebeveynlerin mesleki yönlendirmesi değişkeni bakımından $\eta^2= .080$ olup, Kirk (1996)'e göre η^2 değerinin .06 ile .14 arasında yer alması “orta düzey etki” şeklinde yorumlanmaktadır. Ebeveynlerin mesleki yönlendirmesinin kariyer gelişimi, ebeveyn-ergen uyumu ve algılanan psikolojik kontrol üzerinde orta düzeyde etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgu, kariyer gelişimi, algılanan psikolojik kontrol ve ergen-ebeveyn kariyer uyumu puanlarının oluşturduğu doğrusal bileşenden elde edilecek puanların, ebeveynlerin mesleki yönlendirmesine bağlı değiştiğini göstermektedir.

Çalışma grubunun kariyer gelişimleri, algıladıkları psikolojik kontrol ve ergen-ebeveyn kariyer uyumu sınıf düzeyleri bakımından anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğine ilişkin MANOVA testi yapılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4: Çalışma grubunun kariyer gelişimleri, algıladıkları psikolojik kontrol ve ergen-ebeveyn kariyer uyumu sınıf düzeylerine göre ortalama ve standart sapma değerleri ve MANOVA sonuçları

Değişken	Sınıf düzeyi	N	\bar{x}	SS	F	P	η^2	Anamlı fark
Kariyer gelişimi	5	63	130.8	12.27	.509	.602	.006	
	6	53	128.4	12.39				
	7	55	130.1	13.64				
Algılanan psikolojik kontrol	5	63	23.91	6.03	4.573	.012*	.052	1<2
	6	53	27.13	6.62				1<3
	7	55	27.90	9.48				
Ergen-ebeveyn kariyer uyumu	5	63	43.62	6.35	.414	.662	.005	
	6	53	42.32	6.91				
	7	55	42.58	7.52				

Kariyer gelişimi, algılanan psikolojik kontrol ve ergen-ebeveyn kariyer uyumu üzerinde yapılan MANOVA sonuçlarına göre, algılanan psikolojik kontrolün sınıf düzeylerine göre anlamlı farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır (Wilks Lambda (λ)= 0.943, $F(2, 168)= 4.573$, $\eta^2= .029$, $p<.05$, Tablo 4). Yapılan LSD post hoc çoklu karşılaştırma testi sonucuna göre; 5. sınıf öğrencilerinin psikolojik kontrol ortalamaları ($\bar{x}_{5.sınıf}=23.91$) 6. ve 7. sınıf öğrencilerinin ortalamalarından ($\bar{x}_{6.sınıf}=27.13$ ve $\bar{x}_{7.sınıf}=27.90$) istatistiksel olarak anlamlı düzeyde daha düşüktür. Diğer yandan sınıf düzeyi değişkeni bakımından elde edilen $\eta^2= .052$ değerini Kirk (1996) .01 ile .06 arası η^2 değerini “düşük düzeyde etki” şeklinde yorumlamaktadır. Sınıf düzeyi değişkeninin özel yetenekli öğrencilerin annelerinden algıladığı psikolojik kontrol üzerinde düşük düzeyde etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu bulgu, özel yetenekli öğrencilerin annelerinden algıladıkları psikolojik kontrol puanlarının sınıf düzeylerine bağlı olarak değiştiğini göstermektedir.

4. SONUÇ, TARTIŞMA ve ÖNERİLER

Kariyer gelişimi hiç şüphesiz başından sonuna desteklenmesi gereken bir süreçtir. Özellikle kariyer kararı verme süreci özel yetenekli bireyler ve aileleri için oldukça stresli ve zordur (Greene, 2006). Bu çalışmanın amacı özel yetenekli öğrencilerin, kariyer gelişimlerinde, ergen-ebeveyn kariyer uyumu ve ebeveyn psikolojik kontrolünün yordayıcı etkisini incelemektir. Yapılan çoklu regresyon analizi sonucunda özel yetenekli öğrencilerin kariyer gelişim puanının ergen-ebeveyn kariyer uyumu ve algılanan psikolojik kontrol değişkenleri tarafından %22 oranında açıklandığı sonucuna ulaşılmıştır. Kariyer gelişiminin en önemli yordayıcısı ise ergen-ebeveyn kariyer uyumudur. Kariyer karar verme yetkinliği, mesleki tercihi gibi kariyer gelişimi ile ilgili alanyazında da en sık vurgulanan noktalardan biri ebeveynlerden alınan destek ve ebeveyn ile olan uyumdur (Çimen, 2017; Kutlu ve Apaydın, 2019; Otto, 2000; Xing ve Rojewski, 2018). Özel yetenekli ergenlerin kariyer gelişimi için de ailenin uyumlu ve destekleyici yaklaşımı olumlu etki yaratmaktadır (Sampson ve Chanson, 2008; Jung, 2013). Turner ve Lapan (2002) ise ergenlerin algıladıkları ebeveyn desteği ile kariyerleri ile ilgili sorumluluğa sahip olma arasında anlamlı ilişkiye dikkat çekmiştir.

Araştırmanın bir diğer sonucu ise, öğrencilerin ebeveynlerinden aldıkları mesleki yönlendirmeye göre kariyer gelişiminin farklılık göstermesidir. Bu sonuç ebeveynlerin mesleki yönlendirmelerinin kariyer gelişiminde etkili olabileceği anlamına gelmektedir. Yıldırım-Kurtuluş, Meral ve Kurtuluş (2021)'in da belirttiği gibi kariyer planlama ve karar verme sürecinde ailenin destekleyici yönelimi ergenlere süreçte kolaylık ve avantaj sağlamaktadır. Bu kapsamda kariyer gelişimleri ile ilgili rehberlik ve psikolojik danışmanlık desteğinin sadece öğrencinin sosyal duygusal gelişimi ile kısıtlı kalmayıp aile eğitimleri vasıtasıyla ebeveynlere de verilmesi önem arz etmektedir (Yiğit-Tekel, 2021). Öğrencilerin ebeveynlerinden aldığı mesleki yönlendirmeye göre ergen-ebeveyn kariyer uyumu da farklılık

göstermektedir. Ebeveynin mesleki yönlendirmesi ile mesleki tercihi benzer olan öğrencilerin kariyer uyum puanları, ebeveynin mesleki yönlendirmesini bilmeyen öğrencilere göre anlamlı düzeyde daha yüksektir. Ebeveyni mesleki yönlendirmesi destekleyici yaklaşıma sahip öğrencilerin kariyer uyumları ise ailenin yönlendirmesinden farklı tercihi olan öğrencilerin kariyer uyumlarından daha yüksek bulunmuştur. Bu durum öğrencinin ebeveyni ile olan kariyer uyumunda destekleyici yaklaşımların önemini vurgulamaktadır. Pek çok araştırmada ergenlerin kariyer gelişimi ile ilişkili olan kariyer karar verme yetkinliğinde, aile desteğini dikkat çekilmiştir (Pappas ve Kounenou, 2011; Tecimer, 2017; Bahadır ve Sürücü, 2019; Aşık ve Akgül, 2022).

Öğrencilerin ebeveynlerinden aldıkları mesleki yönlendirmeye göre algıladıkları psikolojik kontrol düzeylerinin anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir. Ebeveynin mesleki yönlendirmesi kendi meslek tercihinden farklı olan öğrencilerin algıladığı psikolojik kontrol; ebeveynin mesleki yönlendirmesini bilmeyen ve destekleyici yaklaşımı olan öğrencilerin algısından daha yüksek bulunmuştur. Özel yetenekli öğrenciler için ebeveynin kendi eğiliminden farklı bir mesleğe yönlendirmesi bir psikolojik baskı oluştururken destekleyici yaklaşımlar ise psikolojik kontrol açısından daha az düzeyde olduğu çıkarımı yapılabilir. Diğer yandan ailenin yüksek beklenti ve baskısı bireylerin kariyer kaygısını artırmaktadır (Şama, 2020). Miller ve Cummings (2009) özellikle annelerin kariyer kararı vermede büyük etkiye sahip olduğunu ifade eder. Ancak özel yetenekli ergenlere verilen aile desteği ile ergenlerin ebeveynin kariyer yolunu tercih edeceği anlamına gelmediğini de vurgulamaktadır. Bu sonuç literatürde vurgulanan, ebeveynlerin özel yetenekli çocuklarından yüksek gelirli kariyer beklentilerini ve geleceğin lideri olma konusundaki baskılarını da açıklamaktadır (Muratori, 2015; Greene, 2006). Hatta bu beklentiler bizzat özel yetenekli ergenlerin beklentileriyle de benzerlik göstermektedir (Özcan, 2017).

Araştırmaya ait son sonuca göre ise, özel yetenekli öğrencilerin kariyer gelişimi sınıf düzeyi açısından benzer performansa sahiptir. Ancak Sürücü vd., (2015)'in çalışmasında ise kariyer gelişiminde sınıf düzeyinin önemli bir etkisi olduğunu olduğu ortaya konulmuştur. Bu durumun bazı özel yetenekli öğrencilerin kariyer gelişimi açısından daha erken mesleki olgunluk ve kariyer kararı vermesi ile ilgili olduğu düşünülebilir (Greene, 2003, 2006; Matthews ve Foster, 2005). Öğrencilerin ebeveyn kariyer uyumu sınıf düzeyine göre farklılık göstermezken annelerinden algılanan psikolojik kontrol düzeyi ise anlamlı farklılık göstermektedir. 6. ve 7. sınıf öğrencilerinin ebeveynlerinden algıladıkları psikolojik kontrolün 5. sınıf öğrencilerinden anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur. Aydın (2020) ve Aksu (2019) tarafından yürütülen çalışmalarda da yaş düzeyi arttıkça öğrencilerin algıladıkları psikolojik kontrolün de arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Literatürde özel yetenekli öğrenciler içinde sınıf düzeyi arttıkça ebeveynlerinden algıladıkları

psikolojik kontrol arttığı vurgulanmıştır (Demircioğlu, Işık ve Tutaş-Öndaş, 2021). Alisinanoğlu (2002), ergenlik dönemini aile desteğine duyulan ihtiyaç ile bağımsız olma isteğinin bir arada olduğu duygusal kararsızlıkların yaşandığı dönem olarak açıklamaktadır. Gelişim dönemlerine ait hususların özel yetenekli öğrenciler içinde geçerli olduğu ve bu dönemin verdiği duygusal durumun, algıladıkları baskı ve beklentileri de yaş ilerledikçe daha çok etkilediği düşünülmektedir. Sonuç olarak, özel yetenekli ergenlerin kariyer gelişiminde, ebeveynlerin uyumlu ve destekleyici yaklaşımları oldukça önemlidir.

4.1. Öneriler

Mevcut çalışmalarından elde edilen sonuç neticesinde, gelecek çalışmalarda özel yetenekli öğrencilerin kariyer gelişimine etki eden diğer faktörlerin de yordayıcı etkisi incelenebilir. Özel yetenekli ortaokul öğrencilerinin kariyer gelişim sürecinde sınıf düzeyine göre dikkat edilecek hususların daha detaylı ele alınması önerilebilir. Ayrıca özel yetenekli öğrencilerin kariyer gelişimleri ile ilgili rehberlik ve psikolojik danışmanlık faaliyetlerine ek aile eğitimleri ile ebeveynlerde farkındalık çalışmalarına yer verilebilir.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Bu araştırma için İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Etik Kurulu'ndan 30.11.2022 tarihinde 547044 sayılı etik izin alınmıştır.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

Akgül, H., & Ayer, Z. (2020). Kariyer gelişimi bağlamında sanayi 4.0'ın meslek seçimine etkisine yönelik bir analiz. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 15(1), 223-244. <https://doi.org/10.17550/akademikincelemeler.597581>

Aksu, G. (2019). *12-15 Yaş arası ergenlerin zorbalık davranışı ile ebeveynlerden algıladıkları psikolojik kontrol arasındaki ilişkide olumsuz otomatik düşüncelerin aracı rolünün incelenmesi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi], Işık Üniversitesi.

Alisinanoğlu, F. (2002). Gençlik dönemi özellikleri ve genç anne-baba iletişimi. *Eğitim ve bilim*, 27(123).

Aşık, G., & Akgül, H. (2022). Üniversite öğrencilerinin kariyer stresleri, kariyer kararında ailenin etkisi ve kariyer kararı verme yetkinlik algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(1), 192-212. <https://doi.org/10.33711/yyuefd.1083796>

Aydın, A. (2020). *Ergenlerin anne-babalarından algıladıkları psikolojik kontrol ile öznel iyi oluşları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi], Karabük Üniversitesi.

- Bacanlı, F., Sürücü, M. & Özer, A. (2007). *Çocuklar için kariyer gelişim ölçeğinin faktör yapısı ve güvenilirliği*. 9. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi, İzmir.
- Bacanlı, F., Akyol, E. Y., Kaynak, S., & Özhan, M. B. (2018). Ergen-ebeveyn kariyer uyumu ölçeği'ni Türkçeye uyarlama çalışması. *Ege Eğitim Dergisi*, 19(2), 389-407. <https://doi.org/10.12984/egeefd.396759>
- Bacanlı, F., & Sürücü, M. (2011). İlköğretim öğrencilerinin kariyer gelişimleri ile ebeveynle bağlanmaları arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9(4), 679-700. <https://dergipark.org.tr/en/pub/tebd/issue/26098/274983>
- Bahadır, R. Y., & Sürücü, A. (2019). Lise öğrencilerinin anne baba tutumlarının kariyer kararı yetkinlik beklentisini yordayıcı gücü. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 2444-2461. <https://doi.org/10.33206/mjss.524308>
- Bakır, V., & Büyükgöze-Kavas, A. (2021). Çocukların kariyer gelişiminde ebeveyn desteği ve sosyo-demografik özelliklerin rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 51, 119-136. <https://doi.org/10.53444/deubefd.780311>
- Barber, B. K. (1996). Parental psychological control: Revisiting a neglected construct. *Child Development*, 67(6), 3296-3319. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1996.tb01915.x>
- Barber, B. K., & Harmon, E. L. (2002). Violating the self: Parental psychological control of children and adolescents. In B. K. Barber (Ed.), *Intrusive parenting: How psychological control affects children and adolescents* (pp. 15–52). *American Psychological Association*. <https://doi.org/10.1037/10422-002>
- Barber, B. K., Xia, M., Olsen, J. A., McNeely, C. A., & Bose, K. (2012). Feeling Disrespected By Parents: Refining The Measurement and Understanding Of Psychological Control. *Journal of Adolescence*, 35(2), 273-287. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2011.10.010>
- Bulut, B., & Bacanlı, F. (2022). Üstün yetenekli öğrencilerin kariyer gelişimi alanında 2000-2021 yılları arasında yapılmış olan makalelerin incelenmesi. *Kariyer Psikolojik Danışmanlığı Dergisi*, 5(2), 51-69. <https://doi.org/10.58501/kpdd.1172785>
- Chen, C. P., & Wong, J. (2013). Career counseling for gifted students. *Australian Journal of Career Development*, 22(3), 121-129. <https://doi.org/10.1177/1038416213507909>
- Çimen, S. (2017). *Duygusal özerklik kazanımında benlik saygısı ve karar verme stillerinin etkilerinin belirlenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- Demircioğlu, H., Işık, E., & Tutaş-Öndaş, S., (2021). Özel yetenekli çocukların ebeveynlerine yönelik algıladıkları psikolojik kontrol düzeylerinin incelenmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(51), 381-400. <https://doi.org/10.29228/sobider.50620>
- Deniz, S. (2001). Bireyin meslek seçimini etkileyen kaynaklar: Yeni teknolojilerden internet. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, (1), 36–44. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/217395>
- Flegg, R. B. (1997). *The science career decision: A model describing the career orientation and decision-making processes of science-track students* [Unpublished doctoral thesis], Queensland University of Technology.
- Greene, M. J. (2003). Gifted adrift? Career counseling of the gifted and talented. *Roeper Review*, 25(2), 66-72. <https://doi.org/10.1080/02783190309554201>

Greene, M. J. (2006). Helping build lives: Career and life development of gifted and talented students. *Professional School Counseling*, 10(1). <https://doi.org/10.1177/2156759X0601001S05>

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2019). *Multivariate Data Analysis*. Cengage Learning.

Jeong, E., and Lim, J. (2021). The effects of parental control perceived by college students on career maturity: Focusing on multiple mediating effects of self-determination and self-efficacy. *Family and Environment Research*, 59(3), 325-340. <https://doi.org/10.6115/fer.2021.024>

Jung, J. Y. (2013). The cognitive processes associated with occupational/career indecision: A model for gifted adolescents. *Journal for the Education of the Gifted*, 36(4), 433-460. <https://doi.org/10.1177/0162353213506067>

Jung, J. Y. (2014). Modeling the occupational/career decision-making processes of intellectually gifted adolescents: A competing models strategy. *Journal for the Education of the Gifted*, 37(2), 128-152. <https://doi.org/10.1177/0162353214529045>

Jung, J. Y. (2018). Occupational/career amotivation and indecision for gifted and talented adolescents: A cognitive decision-making process perspective. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*, 28(2), 143-165. <https://doi.org/10.1017/jgc.2016.33>.

Kalaycı, Ş. (2014). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik*. Asil Yayın Dağıtım.

Karamenderes, A., & Siyez, D. M. (2022). Kariyere ilişkin ebeveyn destek algısı ölçeği (KİEDAÖ): Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Ege Eğitim Dergisi*, 23(1), 35-49. <https://doi.org/10.12984/eggefd.902340>

Kaya, S., (2023). *Üstün zekalı öğrencilerde kariyer ve yetenek gelişimi yetkinlikleri, benlik saygısı ve mükemmeliyetçilik arasındaki ilişkinin incelenmesi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Bahçeşehir Üniversitesi.

Kerr, B., & Sodano, S. (2003). Career assessment with intellectually gifted students. *Journal of Career Assessment*, 11(2), 168-186. <https://doi.org/10.1177/1069072703011002004>

Kındap, Y., Sayıl, M., & Kumru, A. (2008). Anneden algılanan kontrolün niteliği ile ergenin psikososyal uyumu ve arkadaşlıkları arasındaki ilişkiler: Benlik değerinin aracı rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*. 23(61), 92-107.

Kirk, R. E. (1996). Practical significance: A concept whose time has come. *Educational and psychological measurement*, 56(5), 746-759.

Koçakoğlu, M. G., & Yalçın, B. (2020). Kariyer gelişim sürecinde aile. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 6(37), 1921-1929. <http://dx.doi.org/10.31576/smryj.658>

Kontaş, H., Ünişen, A., & Sürücü, M. (2016). Üstün yetenekli öğrencilerin problem çözme becerileri ve kariyer gelişimleri. *Turkish Studies*, 11(3), 1569-1586. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9223>

Kutlu, A., & Apaydın, B. (2019). Ortaokul öğrencilerinin algılanan anne baba tutumlarının kariyer gelişimleri ile ilişkisi. *Kariyer Psikolojik Danışmanlığı Dergisi*, 2(1), 54-72. <https://dergipark.org.tr/en/pub/kpdd/issue/46471/555236>

Matthews, D. J., & Foster, J. F. (2005). *Being smart about gifted children: A guidebook for parents and educators*. Scottsdale, AZ: Great Potential Press.

Miller, K., & Cummings, G. (2009). Gifted and talented students' career aspirations and influences: A systematic review of the literature. *International Journal of Nursing Education Scholarship*, 6(1). <https://doi.org/10.2202/1548-923X.1667>

Muratori, M. C., & Smith, C. K. (2015). Guiding the talent and career development of the gifted individual. *Journal of Counseling & Development*, 93(2), 173-182. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6676.2015.00193.x>

Otto, L. B. (2000). Youth perspectives on parental career influence. *Journal of Career Development*, 27(2), 111-118. <https://doi.org/10.1177/089484530002700205>

Özcan, D. (2017). Career decision-making of the gifted and talented. *South African Journal of Education*, 37(4), 1-8. <https://doi.org/10.15700/saje.v37n4a1521>

Paa, H. K., & McWhirter, E. H. (2000). Perceived influences on high school students' current career expectations. *The Career Development Quarterly*, 49(1), 29-44. <https://doi.org/10.1002/j.2161-0045.2000.tb00749.x>

Pappas, T. S., & Kounenou, K. (2011). Career decision making of Greek post secondary vocational students: The impact of parents and career decision making self efficacy. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 15, 3410-3414. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.04.310>

Park, S. H., & Lee, J. M. (2020). The effect of perceived parental psychological control on learned-helplessness and career maturity: moderated mediation effect of resilience. *Journal of Family Relations*, 26(4), 129-150.

Sampson Jr, J. P., & Chason, A. K. (2008). Helping gifted and talented adolescents and young adults: Make informed and careful career choices. In *Handbook of giftedness in children: Psychoeducational theory, research, and best practices* (pp. 327-346). Boston, MA: Springer US.

Sayı, M., & Kındap, Y. (2010). Ergenin anne-babadan algıladığı psikolojik kontrol: Psikolojik kontrol ölçeğinin geçerlik ve güvenilirliği. *Türk Psikoloji Yazıları*, 13(25), 62-71.

Shoffner, M.F., & Newsome, W. D. (2001). Identity development of gifted female adolescents: The influence of career development, age and life-role salience. *The Journal of Secondary Gifted Education*, 12(4), 201-211. <https://doi.org/10.4219/jsge-2001-671>

Smith, C. K., & Wood, S. M. (2020). Supporting the career development of gifted students: New role and function for school psychologists. *Psychology in the Schools*, 57(10), 1558-1568. <https://doi.org/10.1002/pits.22344>

Stewart, J. B. (1999). Career counselling for the academically gifted student. *Canadian Journal Of Counselling And Psychotherapy*, 33(1). <https://cjc-rcc.ucalgary.ca/article/view/58611>

Super, D.E. (1953). A theory of vocational development. *American Psychologist*, 8, 185- 190. <https://doi.org/10.1037/h0056046>

Super D. (1990). *A Life Span, Life Space Approach to Career Development*. In D.Brown & L. Brooks (Edit.) *Career Choice and Development: Applying Contemporary Theory to Practice* (s.197-261). San Francisco: Jossey-Bass.

Sürücü, M., Konaş, H., & Bacanlı, F. (2015). Üstün yetenekli ilköğretim öğrencilerinin kariyer gelişimleri. *Electronic Turkish Studies*, 10(15). <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8883>

Şama, H. (2020). *Ergenlerin kariyer kaygısını yordamada aile desteği ve umudun rolü*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi

Tecimer, S. (2017). *Lise öğrencilerinin kariyer gelişiminde aile rolünün farklı değişkenlere göre incelenmesi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Doğu Akdeniz Üniversitesi.

Turan, M. E., & İskender, M. (2020). Ergenlerde kariyer ve yetenek gelişimi öz-yeterliğinin, üst bilişsel farkındalık, yaşam doyumu ve algılanan arkadaş sosyal desteği ile ilişkisi. *Ekev Akademi Dergisi*, 84, 435-448. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sosekev/issue/71841/1154879>

Turner, S., & Lapan, R. T. (2002). Career self-efficacy and perceptions of parent support in adolescent career development. *The Career Development Quarterly*, 51(1), 44-55. <https://doi.org/10.1002/j.2161-0045.2002.tb00591.x>

Xing, X., & Rojewski, J. W. (2018). Family influences on career decision-making self-efficacy of Chinese secondary vocational students. *New Waves-Educational Research and Development Journal*. 21(1), 48-67.

Yıldırım-Kurtuluş, H., Meral, K., & Kurtuluş, E. (2021). Ergen-ebeveyn kariyer uyumu ile duygusal özerklik arasındaki ilişki: Benlik saygısının aracı rolü. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 280-297. <https://doi.org/10.21733/ibad.931260>

Yiğit-Tekel, K. (2021). *Bibliyoterapi temelli önleyici grup rehberlik programının özel yetenekli öğrencilerin sosyal duygusal öğrenme becerilerine etkisi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Biruni Üniversitesi.

**JEOPOLİTİK RİSK, PETROL FİYATI VE PAY SENEDİ PİYASASI
ARASINDAKİ İLİŞKİLER: PETROL İHRAÇ EDEN VE PETROL İTHAL
EDEN ÜLKELERDEN KANITLAR**

**RELATIONSHIPS BETWEEN GEOPOLITICAL RISK, THE OIL PRICE AND THE
STOCK MARKET: EVIDENCE FROM OIL EXPORTING AND IMPORTING
COUNTRIES**

Elif Hilal NAZLIOĞLU*

Geliş Tarihi: 17.01.2025
(Received)

Kabul Tarihi: 10.04.2025
(Accepted)

ÖZ: Bu çalışmada jeopolitik risk endeksi, petrol fiyatı ve en büyük beş petrol ihracatçısı (Suudi Arabistan, Kanada, Rusya, Amerika ve Birleşik Arap Emirlikleri) ve petrol ithalatçısı (Çin, Amerika, Hindistan, Güney Kore ve Japonya) ülkenin pay senedi piyasaları arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Analiz için Ocak 1985-Ağustos 2023 arası dönemine ait aylık veriler kullanılmaktadır. Toda Yamamoto (TY) nedensellik ve Fourier Toda Yamamoto (FTY) nedensellik testlerinin kullanıldığı çalışmada önemli sonuçlar elde edilmiştir. Her iki nedensellik testinden elde edilen bulgulara göre petrol ihraç eden ülkelerde pay senedi piyasasından petrol fiyatına doğru tek yönlü nedensellik varken, petrol ithal eden ülkelerde genel olarak finansal piyasalar ve petrol fiyatları arasında nedensellik bulunamamıştır. Bulgular, petrol ihracatçısı (Kanada ve ABD) ve petrol ithalatçısı (ABD, Güney Kore ve Japonya) ülkelerde jeopolitik risk endeksinden petrol fiyatına doğru tek yönlü nedensellik olduğunu, dolayısıyla jeopolitik risklerin petrol fiyatları için öngörü bilgisi sunduğunu göstermektedir. Ayrıca bu bulgular yatırımcılar için çeşitlendirme fırsatları ve stratejik kararlar açısından da önemli bilgiler sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: jeopolitik risk endeksi, petrol fiyatı, pay senedi piyasaları, nedensellik

ABSTRACT: This research examines the relationships between the Geopolitical Risk Index, the oil price and the stock markets of the five largest oil exporters (Saudi Arabia, Canada, Russia, the United States and the United Arab Emirates) and oil importers (China, the United States, India, South Korea and Japan). The analysis uses monthly data for the period between January 1985 and August 2023. Significant results were obtained in the study using the Toda Yamamoto (TY) causality test and the Fourier Toda Yamamoto (FTY) causality test. According to the results of both causality tests, there is unidirectional causality from the stock market to the oil price in oil-exporting countries, while generally no causality was found between financial markets and oil prices in oil-importing countries. The results show that there is a unidirectional causality from the geopolitical risk index to the oil price in oil-exporting (Canada and the US) and oil-importing (the US, South Korea and Japan) countries, and that geopolitical risks provide predictive information for oil prices. In addition, these findings provide important information for investors in terms of diversification opportunities and strategic decisions.

Key Words: geopolitical risk index, oil price, stock Market, causality

EXTENDED ABSTRACT

The recent significant increase in geopolitical risks is important for the economy. The economic negatives experienced after the Covid-19 (coronavirus) pandemic and the food and energy crises following the Ukraine-Russia war in 2022 also increased uncertainty and risk, paving the way for geopolitical risks to come to the fore. The relationship between geopolitical risk, the oil price and stock

* Öğr. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, enazlioglu@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4425-7479

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Nazlıoğlu

markets is also important, given the growing interest in the relationship between economic policy uncertainty and stock markets. In addition, the impact of geopolitical risk on stock markets is emerging as an area for research, despite the extensive existing literature on oil prices and stock markets. As a result of the financialisation of oil, its greater interaction with other markets and the rise in the value of stock markets, geopolitical risks are increasingly important for investors and policy makers. To this end, the study aims to assess the links between the Geopolitical Risk Index, oil prices and stock markets of the five largest oil exporters (Saudi Arabia, Canada, Russia, the United States and the United Arab Emirates) and five oil importers (China, the United States, India, South Korea and Japan). Geopolitical risk is measured by the Geopolitical Risk Index (GPR) developed by Caldara and Iacoviello (20-22), while oil risk is measured by West Texas Intermediate (WTI) crude oil prices and the closing levels of the benchmark stock market indices of ten oil exporters and importers. The analysis uses monthly data for the period between January 1985 and August 2023. Toda Yamamoto (TY) and Fourier Toda Yamamoto (FTY) causality tests were used in the study as they provide the ability to obtain predictive information about the relationship between variables. This study makes a significant contribution to the literature by investigating the causal relationships between variables. Looking at the correlation analysis between stock markets, the Geopolitical Risk Index and the WTI crude oil price for oil-exporting countries, it is noteworthy that there is a positive correlation between the stock markets of five oil-exporting countries. The Canadian stock market is highly positively correlated with Russia, the US and the UAE. There is a high positive correlation between the Russian and US stock markets and between the US and UAE stock markets. There is a positive correlation between the stock markets of oil-importing and oil-exporting countries. The US stock market has a high positive correlation with the stock markets of India, South Korea and Japan. There is also a high positive correlation between the South Korean and Indian stock markets. As correlation analysis provides information on the direction and strength of the relationship between variables, these findings between stock markets provide useful information for investors. Stock markets in oil-exporting countries are positively correlated with the price of WTI crude oil. In oil-importing countries, there is a positive correlation between stock markets and WTI crude oil prices in all countries except Japan. There is a negative correlation between the Japanese stock market and the price of WTI crude oil. It has been observed that there is a negative correlation between the stock markets of oil exporting and importing countries and the Geopolitical Risk Index. This relationship can provide important information for understanding the relationship between geopolitical risks and stock markets. According to the results of both the TY causality test and the FTY causality test, there is unidirectional causality from the stock market to the oil price in all oil-exporting countries, while no causality was found between the stock market and the oil price in oil-importing countries, except for the US and India. For the US, which is both an oil exporter and an oil importer, bidirectional causality was found between stock markets and WTI oil prices. The results show that there is a unidirectional causality from the geopolitical risk index to the oil price in oil-exporting (Canada and the US) and oil-importing (the US, South Korea and Japan) countries, and thus geopolitical risks provide predictive information for oil prices. Only in the UAE was there a unidirectional causality from the price of WTI crude oil to the GPR. The results of the study allow important conclusions to be drawn. First, the relationship between the GPR index, which is just beginning to be used in the literature, and oil prices and stock markets adds to the existing literature. Second, the unidirectional causality from stock markets to the WTI crude oil price proves that oil has become an important alternative financial investment instrument. This relationship was found in oil-exporting countries. The relationship is more limited in oil-importing countries. In particular, this finding provides useful information for investors in terms of diversification and hedging strategies. In addition, these findings provide important information for investors in terms of diversification opportunities and strategic decisions. As researchers analyse the relationship between oil prices and the stock market, the importance of using different methods to draw accurate conclusions has become apparent. Understanding the relationship between the oil price and the stock market can help investors develop short- and long-term portfolio

strategies, especially in the markets of major oil exporting and importing countries. In particular, when the direction of causality is taken into account, it appears that the diversification opportunity of portfolios containing energy sector stocks is reduced.

1. GİRİŞ

Pay senedi fiyatlarını etkileyen faktörler her dönem ilgi çeken bir konu olmuştur. Bu açıdan pay senedi piyasalarını etkilemesi muhtemel olan ve artan bir ilgi ile jeopolitik riskler, petrol fiyatları ve finansal piyasalar arasındaki ilişkilerin araştırılması önem arz etmektedir. Caldara ve Iacoviello (2022: 1194) jeopolitik risk yükseldikçe ekonomik felaket olasılığının artarak küresel ekonomiye, yatırımlara, pay senedi fiyatlarına ve istihdama olumsuz etkisi olduğunu ifade etmiştir. Jeopolitik riskin yükselmesi ile yatırımcıların tedirginliği büyük ölçüde arttığı için uluslararası sermayenin ülkeler arasında hızlı transferi yoluyla pay senedi piyasalarında derin dalgalanmalara yol açmaktadır (Li, Tu, Zeng, Gong ve Yuan, 2022: 2).

Petrol fiyat dalgalanmalarının makroekonomik faktörler ve finansal piyasalar üzerinde olumlu/olumsuz etkileri olduğu bilinmektedir (Hamilton, 1983; Basher ve Sadorsky, 2006: 225 ve Nazlıoğlu, 2023: 18). Ham petrolün finansallaşması ve küreselleşmenin de etkisiyle birlikte petrol ihracatçısı ve petrol ithalatçısı ülkelerde jeopolitik risklerden kaynaklı ham petrol fiyatlarının borsa endeksleri üzerindeki etkisi ilgili ülkelerde ekonomik ve finansal performansları olumsuz etkileyerek ekonomik istikrarı sekteye uğratabilir (Lee, Tang ve Li, 2022: 494). Bununla birlikte enerji kaynaklarının arz veya talebini ve yatırımcıların talep ettiği risk primini de etkileyebilmektedir (Smales, 2021: 358). Özellikle petrol rezervlerinin olduğu ve petrol ihracatçısı ülkelerin savaş ve terör olaylarıyla karşı karşıya kalması enerji arzında şoklara yol açarak enerji fiyatlarında dalgalanmalara neden olabilir.

Ham petrol fiyatlarında dalgalanmaya neden olabilecek bir risk finansal piyasaları etkilemesinin yanında enerji arz güvenliği sorunsalını da beraberinde getirmektedir (Kök ve Nazlıoğlu, 2022: 221; Nazlıoğlu, 2023:8). Britanya Petrol'ün 2023 enerji görünümü raporuna göre 2022 Ukrayna-Rusya savaşı Rusya'nın hem petrol hem de doğal gaz üretimini azaltmasına neden olmuştur (BP, 2023). Nitekim Wang, Su ve Umar, (2021) jeopolitik riskin Çin petrol güvenliğini tehdit ettiğini vurgulamaktadır. Kök ve Nazlıoğlu (2022) BRICS ekonomileri için ve Nazlıoğlu (2023) gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler için enerji arz güvenliği ve petrol fiyatları arasındaki ilişkinin varlığını göstermişlerdir. Burada önemli bir bakış açısı da petrol ihracatçısı ve petrol ithalatçısı ülkelerde pay senedi piyasalarını etkileyen faktörleri dikkate almak ilgili ülkelerde gelirler, maliyetler ve yatırımcıların çeşitlendirme yapabilme fırsatları için bilgi elde edebilmesini sağlamaktır. Finansal entegrasyon sürecinin gerçekleşmesinin belirli bir zaman aldığı düşünülürse (Bekaert ve Harvey, 2002: 432; Nazlıoğlu, Pazarci, Kar ve Varol, 2023:1) finansal piyasalar üzerine etki eden faktörlerden kaynaklı dalgalanmalar ekonomileri olumlu/olumsuz etkileyebilir.

Petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar petrol ihracatçısı ülkeleri ve petrol ithalatçısı ülkeleri farklı açılardan etkilemektedir. Artan petrol fiyatları ihracatçı ülkelerde servet kanalı etkisinden dolayı gelirleri olumlu etkilemektedir (Bjørnland, 2009: 232; Jung ve Park, 2011:3). Petrol ithalatçısı ülkelerde ise üretim maliyetlerinin yükselmesine, enflasyon ve faiz oranlarının değişmesine ve harcamaların azalmasına neden olmaktadır (Barsky ve Kilian, 2002; 124 Degiannakis, Filis ve Arora, 2018: 90). Jeopolitik risklerin petrol ihracatçısı ülkelerde yükselmesi üretimin temel girdi kaynaklarından biri olan ham petrole olan talebi ve riskten korunma isteğini artırabilir, devamında ise ham petrol arzını olumsuz etkileyerek petrol fiyatlarının yükselmesine neden olabilir (Li vd., 2022: 1). Ham petrol fiyatlarının düşmesi ise ihracatçı ülkelerde gelirlerin azalmasına yol açarak refah kaybına neden olabilir. Bir diğer taraftan ise petrol ithalatçısı ülkelerde de artan petrol fiyatları ithalat giderlerinin ve üretim maliyetlerinin yükselerek fiyatların artmasına ve dolayısıyla enflasyonun yükselmesine neden olarak ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir (Cognigni ve Manera, 2008: 857; Li vd., 2022: 2). Ham petrol fiyatlarının düşmesi petrol ithalatı yapan ülkeler için maliyetlerin düşmesine neden olurken ödemeler bilançosu açıklarını azaltır.

Tablo 1’de, 2022 yılı için petrol ihracatçısı ve ithalatçısı ülkeler görülmektedir. 2022 yılında küresel çapta ihraç edilen ham petrolün toplam değeri 1,35 trilyon ADB dolarıdır. En çok ham petrol ihracatçısı olan beş ülke sırasıyla Suudi Arabistan, Kanada, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve ardından Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)’dir. Beş ülke toplam küresel ham petrol ihracatının %43,8’ini sağlamaktadır. En büyük beş ithalatçı ise sırasıyla Çin, ABD, Hindistan, Güney Kore ve Japonya’dır. Beş ülke, dünya ham petrol ithalat harcamalarının %59,9’unu oluşturmaktadır.

Tablo 1: Petrol İhracatçısı ve Petrol İthalatçısı Ülkeler

Ham Petrol İhracatı		Ham Petrol İthalatı	
Ülke	Milyar ABD Doları	Ülke	Milyar ABD Doları
Suudi Arabistan	224.8	Çin	365.5
Kanada	120.5	Amerika (US)	204.7
Rusya	119.5	Hindistan	173.5
ABD	117	Güney Kore	106
BAE	112.7	Japonya	101.7

Kaynak: Worldstoexport.com

Bu çalışmanın amacı petrol ihracatçısı ve ithalatçısı ülkelerin pay senedi piyasaları, jeopolitik risk ve petrol fiyatları arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu amaç, yatırımcılar için risk-getiri ilişkisi kararlarında yeni bilgilerin elde edilmesine imkân tanımakla birlikte mevcut literatüre de katkı yapılabilecektir. 1985-2023 dönemi için ham petrol fiyatları (WTI), borsa endeksleri ve jeopolitik risk endeksi (GPR) aylık verilerini kullanarak değişkenler arasındaki ilişki araştırılmaktadır. Sonuçlar hem petrol ihracatçısı hem de petrol ithalatçısı çoğu ülkede pay senedi piyasalarından ham petrol fiyatlarına doğru öngörü bilgisi elde edildiğini göstermektedir. Ayrıca

petrol ihracatçısı Kanada ve ABD ile petrol ithalatçısı ABD, Güney Kore ve Japonya'da jeopolitik riskten ham petrol fiyatına tek yönlü nedensellik bulunmuştur.

Çalışma şu şekilde devam etmektedir. İkinci bölüm mevcut ampirik literatür açıklanacaktır. Veri ve metodolojik yaklaşım üçüncü bölümde incelenecektir. Ampirik bulgular ise dördüncü bölümde sunulacaktır. Çalışma sonuç açıklamalarıyla son bulacaktır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Petrol fiyatları ve pay senedi fiyatları arasındaki bağlantı üzerine önemli çıkarımlar sağladığından geniş bir ampirik literatür ile kanıtlanmıştır (Lin ve Su, 2020: 133; Nazlıoğlu, 2023: 40-47). Yatırımcıların portföylerinde yer alan çeşitli finansal araçlar düşünüldüğünde ham petrol, finansallaşmasıyla birlikte emtia portföy optimizasyonunda yaygın olarak tercih edilen bir varlık seçeneği haline gelmiştir (Li vd., 2022: 1). Petrol fiyatları ve pay senedi getirileri arasındaki bağlantı üzerine literatür 1990'lı yıllardan sonra dikkat çekmeye başlamıştır (Huang, Masulis ve Stoll, 1996: 2; Jones ve Kaul, 1996: 463). Mevcut literatür petrol fiyatları ve pay senedi getirileri arasında genel bir kanı olmadığını göstermektedir. Literatürün bir kolu ilişkinin negatif olduğu yönündedir (Nandha ve Faff, 2008: 986; Papapetrou, 2001: 529). Bir diğer yandan ise literatürde ilişkinin önemsiz sayılabileceği ve bundan dolayı piyasalar arasında belirsizliğin olduğu vurgulanmıştır (Apergis ve Miller, 2009: 569; Kang ve Ratti, 2013: 305 ve Kang ve Ratti, 2015: 657).

Savaş ve terör olayları gibi jeopolitik olaylar (riskler), petrol fiyatları ve finansal piyasalar arasındaki ilişki üzerine mevcut bir literatür olmakla birlikte Caldaro ve Iacoviello (2022)'nin haber temelli olarak geliştirilen jeopolitik risk endeksi sayesinde bu alana artan bir ilgi olduğu görülmektedir (Abadie ve Gardeazabal, 2003; Balcilar, Gupta, Pierdzioch ve Wohar, 2018a; Balcilar, Bonato, Demirer ve Gupta, 2018b; Caldara ve Iacoviello, 2022; Chen ve Sims, 2004, Drakos, 2010; Gupta, Majumdar, Pierdzioch ve Wohar, 2017). Mevcut literatür jeopolitik risklerin pay senedi getirilerini genellikle olumsuz etkilediğini göstermiştir. Sınırlı sayıda çalışma spesifik olayların dışına çıkarak daha geniş kapsamlı jeopolitik risk faktörüne odaklanmıştır. Seçili literatür tablosu Ek 1'de özetlenmiştir.

Bu alanda öncü çalışmalardan Abadie ve Gardeazabal (2003) ETA terörizminin İspanya Bask bölgesi için kişi başına düşen GSYH'yı %10 azalttığını ve pay senedi piyasalarını olumsuz etkilediğini tespit etmiştir. Chen ve Siems (2004), terör olaylarının küresel sermaye piyasaları üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmalarında ABD piyasalarının diğer küresel finansal piyasalara göre daha esnek olduğunu ve daha çabuk toparlandığını ifade etmişlerdir. Ayrıca finansal piyasaların 11 Eylül Saldırılarına geçmiş olaylara göre daha az şiddetli tepki verdiğini raporlamışlardır. Drakos (2010) borsa endeks getirilerinin özellikle terörist faaliyetlerin olduğu gün önemli ölçüde olumsuz etkilendiğini bulmuştur. Balcilar

vd., (2018b) BRICS pay senedi getirilerinde jeopolitik risklerin her piyasa için ayrı derecelerde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Kollias, Kyrtsov ve Papadamou (2013) jeopolitik riskler ve borsa endeksleri arasındaki ilişkide Fransa ve Almanya borsaları etkilenmekte iken ve ABD ve İngiltere anlamlı bir etki bulunamamıştır. Bu farklılığın nedeni olarak ABD ve İngiltere piyasalarının terörist saldırıların etkisini absorbe etmede daha etkili olduğunun göstergesi olabileceğini ifade etmişlerdir. Antonakakis, Gupta, Kollias ve Papadamou, (2017) jeopolitik riskin petrol getirileri ve oynaklıkları üzerinde olumsuz bir etkiye neden olduğu ancak pay senedi fiyatları üzerinde önemsiz bir etkiye neden olduğunu tespit etmişlerdir.

Ramiah, Wallace, Veron, Reddy ve Elliot (2019) son dönemdeki seçili 20 terör saldırısının (özellikle Paris, Nice, Brüksel, Stockholm, Manchester, Jakarta, Londra ve Melbourne'de meydana gelenler) emtia piyasalarında ve pay senedi getirilerinde belirsizliği artırdığını tespit etmişlerdir. Ancak yatırımcılar emtia piyasalarında 120 güne kadar gecikmiş tepkiler gösterirken, bu tepkinin pay senedi piyasalarına göre daha geç olduğu tespit edilmiştir. Gkillas, Gupta ve Wohar (2018) doğrusal Granger nedensellik testine göre GPR'lerin oynaklık sıçramalarına neden olduğuna dair bir kanıt bulunamamıştır. Ancak parametrik olmayan bir niceliksel nedensellik testine göre ise, GPR'ler Dow Jones Sanayi Ortalama Endeksi (DIJA)'nın tüm koşullu dağılımı boyunca oynaklık sıçramalarını öngördüğüne dair çok güçlü kanıtlar tespit edilmiştir. Sharif, Aloui ve Yarovaya (2020) COVID-19 salgını, petrol fiyatı, jeopolitik risk, ekonomik belirsizlik ve ABD borsası arasındaki zaman-frekans ilişkisi analiz edilmiştir. Dalgacık temelli yaklaşım, değişkenler arasındaki ilişkilerin zamana ve yatırım ufuklarına göre değiştiğini göstermektedir. Petrol fiyatları düşük ve yüksek frekanslarda ABD pay senedi piyasasını en çok yönlendiren faktördür.

Smales (2021)'e göre jeopolitik risk hem petrol fiyatı oynaklığını hem de (daha az ölçüde) pay senedi piyasası oynaklığını belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Jeopolitik riskteki bir artış, pozitif (negatif) petrol (pay senedi) getirileriyle ilişkilidir ve arz tarafındaki bozulmayla daha yakından bağlantılı jeopolitik riskle tutarlıdır. Jeopolitik riskin etkisi petrol fiyatları üzerinde daha büyüktür ve bu, petrol üretimini doğrudan etkileyen ancak küresel basında sınırlı yer alan (ve dolayısıyla küresel stokları etkilemeyen) bazı jeopolitik olayların (örneğin, petrol sahalarındaki terör saldırıları) yerel doğasıyla ilgili olabilir. Aloui ve Hamida (2021) petrol ihracatçısı Suudi Arabistan'da jeopolitik risk, pay senedi fiyatları ve petrol fiyatları arasındaki zaman-frekans alanındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Petrol fiyatı ve pay senedi etkileşiminde jeopolitik riskin rolünün zaman ölçeklerine ve yatırım ufuklarına göre değiştiğini gösterilmiştir. Jeopolitik risk borsa endeksini yüksek frekans bantlarında etkilerken, petrolün etkileri daha uzun zaman diliminde ortaya çıkmaktadır. Jeopolitik risk, kısa vadede petrol-pay senedi bağlantısını

zayıflatmaktadır. Alqahtani ve Klein (2021) petrol fiyatlarının, fiyat belirsizliğinin ve yerel ve küresel jeopolitik risklerin Körfez İş birliği Konseyi (KİK) pay senedi piyasaları üzerindeki uzun vadeli etkisini incelemişlerdir. Tüm piyasalar enerji fiyatlarındaki değişimlere ve uzun vadedeki dalgalanmalara karşı oldukça duyarlıyken, küresel jeopolitik risklerden sadece Katar borsası olumsuz etkilenmektedir. Diğer üye ülkeler ise küresel ölçekte daha dirençlidirler. Suudi Arabistan jeopolitik risk endeksi olarak ölçülen yerel jeopolitik olayların olumsuz etkileri, KİK üyeleri açısından çok daha belirgin ve oldukça anlamlıdır. Kısaca ifade etmek gerekirse her KİK ülkesinin jeopolitik belirsizlikteki şoklara farklı tepki verdiği görülmüştür.

Li vd., (2022) Çin için petrol fiyatı, jeopolitik risk endeksi ve sektör pay senedi getirileri arasındaki ilişkiler analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre sektörlerin çoğu için doğrusal olmayan Granger nedenselliğinin jeopolitik riskten ve ham petrol piyasasından pay senedi piyasalarına doğru olduğu, ancak WTI için ilişki olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca, jeopolitik riskin hem getiri hem de volatilité yayılma etkileri de dahil olmak üzere, Brent ham petrolüne yayılma etkilerinin net aktarıcısı olduğu tespit edilmiştir. Bu Brent ham petrol piyasasının, Çin jeopolitik belirsizlik dönemlerinde daha şiddetli dalgalanacağı anlamına gelmektedir. Caldara ve Iacoviello (2022) jeopolitik risk endeksini kullanarak jeopolitik risklerin pay senedi getirilerini tahmin etmede önemli bir rol oynadığını bulmuşlardır. Başka bir çalışmada Lee, Tang ve Li (2022) Çin’de jeopolitik riskler, petrol fiyatları ve tahvil piyasası arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Sonuçlar jeopolitik risk endeksindeki pozitif değişikliklerin ham petrol fiyatlarındaki azalma ve yeşil tahvil getirilerindeki yükselme birlikte geldiğini göstermektedir.

Literatür incelemesinden elde edilen bulgular, jeopolitik risklerin petrol fiyatları ve pay senedi piyasaları açısından etkili olduğunu ve bu alanda daha çok analize ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Literatür boşluğunun ise petrol ihracatçısı ve petrol ithalatçısı ülkelerde jeopolitik risk, petrol fiyatları ve pay senedi piyasaları arasındaki dinamik ilişkiler (bağlantı) üzerine araştırma eksikliği bulunduğu öne çıkmaktadır.

3. VERİ TANIMLAMASI VE METODOLOJİ

3.1. Veri Tanımlaması

Araştırmada jeopolitik risk, ham petrol fiyatı ile finansal piyasalar arasındaki ilişkileri araştırmak için jeopolitik riski temsilen Jeopolitik Risk Endeksi (Jeopolitik Risk Index-GPR), ham petrol fiyatını temsilen WTI (West Texas Intermediate) ham petrol fiyatı ve borsa endeksleri için beş tane petrol ihracatçısı ve beş tane petrol ithalatçısı ülkenin gösterge borsa endeksleri kapanış fiyatları aylık frekansta kullanılmıştır. Borsa endeksleri ve diğer değişkenlere ait bilgiler Tablo 2’de raporlanmıştır. Jeopolitik risk endeksi (GPR) için veriler <https://www.matteoiacoviello.com/gpr.htm> adresinden Eylül 2023’te indirilmiştir.

Tablo 2: Değişkenlere Ait Bilgiler

Ülke	Borsa Endeksi	Kaynak	Tarih
Panel A: Petrol İhracatçısı Ülkeler			
S.Arabistan	Tadawul Borsası-TASI		11.01.1998
Kanada	Toronto Borsası-S&P/TSX	www.investing.com	01.01.1985
Rusya	MOEX-Moex Endeksi		10.01.1997
ABD	S&P 500-New York Borsası		01.01.1985
BAE	Abu Dabi Borsası- FTSE ADX		08.01.2001
Panel B: Petrol İthalatçısı Ülkeler			
Çin	Şangay Bileşik Endeksi-SSEC		01.01.1991
ABD	S&P 500	www.investing.com	01.01.1985
Hindistan	NIFTY 50		12.01.1995
Güney Kore	KOSPI		01.01.1985
Japonya	NIKKEI 225-		01.01.1985
Petrol Fiyatı	WTI Ham Petrol Spot Fiyatı		01.01.1985
Jeopolitik Risk	GPR (Iacavello ve Caldaro, 2022)	www.matteoiacoviello.com	01.01.1985

Erişim Tarihi:29.09.2023

Tablo 3, Ocak 1985-Ağustos 2023 arasındaki örneklem dönemi aylık verilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler verilerin logaritmik dönüşümleri yapılarak elde edilmiştir. Panel A petrol ihracatçısı ülkelerin borsalarına ait tanımlayıcı istatistikler standart sapmalara göre kıyaslandığında incelenen dönem içerisinde en yüksek oynaklığa sahip ülkenin Rusya olduğu gözükmemektedir. Onu sırasıyla ABD, Kanada, S. Arabistan ve BAE takip etmektedir. Panel B petrol ihracatçısı ülkelerin borsa endekslerini göstermekte olup yüksekten düşüğe oynaklıklar Hindistan, ABD, Çin, G.Kore ve Japonya'dır. Petrol fiyatları ve GPR'yi kıyasladığımızda GPR'nin oynaklığı daha yüksektir. Pay senedi getirilerinin ortalama değerleri tüm ülkelerde pozitifdir. Japonya en yüksek pay senedi getirisine sahipken, Rusya en düşük pay senedi getirisine sahiptir. Pay senedi getirileri negatif çarpıklığa ve S. Arabistan, Rusya, Çin ve G. Kore'de pozitif basıklığa sahip olmasına rağmen, Kanada, ABD, BAE, Hindistan ve Japonya'da negatif basıklığa sahiptir. WTI ham petrolünün aylık ortalama getirisi 3.6 dolardır. WTI ve GPR pozitif çarpıklık ve WTI negatif basıklık ve GPR pozitif basıklık barındırmaktadır. Jarque-Bera normallik testi sonuçları çoğu ülke ve WTI ile GPR için istatistiki olarak anlamlı olup BAE hariç tüm ülkeler için normallik varsayımının reddedildiği görülmektedir. Dolayısıyla serilerin normal dağılıma uymadığı söylenebilir. BAE borsa endeksi normal dağılım özelliği göstermektedir.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Art. Ort.	Medyan	Mak.	Min.	Std. Hata	Çarp.	Basık.	J-B	Olasılık	Gözlem Sayısı
S.Arabistan	8.74	8.88	9.87	7.18	0.58	-0.96	3.18	46.34	0.000	298
Kanada	9.00	9.10	9.99	7.86	0.61	-0.29	1.70	38.82	0.000	464
Rusya	6.84	7.27	8.33	3.04	1.14	-1.21	3.65	81.57	0.000	311
ABD	6.92	7.06	8.46	5.19	0.82	-0.23	2.23	15.48	0.000	464
BAE	8.20	8.36	9.26	6.95	0.51	-0.23	2.88	2.63	0.268	265
Çin	7.46	7.62	8.69	4.73	0.70	-1.40	5.54	235.26	0.000	392
ABD	6.92	7.06	8.46	5.19	0.82	-0.23	2.23	15.48	0.000	464
Hindistan	8.27	8.52	9.89	6.70	0.97	-0.14	1.66	25.75	0.000	333
G. Kore	6.96	6.87	8.10	4.89	0.69	-0.71	3.30	40.90	0.000	464
Japonya	9.73	9.76	10.56	8.93	0.36	-0.13	2.27	11.66	0.002	464
WTI	3.61	3.52	4.94	2.15	0.66	0.09	1.64	36.08	0.000	464
GPR	4.54	4.50	6.23	3.66	0.33	1.16	7.15	438.71	0.000	464

Tablo 4 değişkenler arasındaki korelasyonları göstermektedir. Burada ilk dikkat çeken petrol ihracatçısı ve petrol ithalatçısı ülkelerin borsa endekslerinin tamamı pozitif korelasyon ilişkisine sahiptir. Petrol ihracatçısı ülkelerde Rusya, ABD ve BAE, Kanada borsası ile yüksek pozitif korelasyon göstermektedir. Ayrıca BAE Suudi Arabistan, Kanada ve ABD ile pozitif yüksek korelasyon ilişkisine sahiptir. ABD-Rusya borsaları da yüksek pozitif korelasyon ilişkisine sahiptir. Önemli seviyede olmasa da petrol ihracatçısı ülkeler WTI ham petrol fiyatı ile pozitif korelasyon ilişkisine sahiptir. GPR endeksi ile negatif korelasyon ilişkisine sahiptir.

Tablo 4: Korelasyon Matrisi

Panel A: Petrol İhracatçısı Ülkeler						
	S.Arab.	Kanada	Rusya	ABD	BAE	WTI
Kanada	0.582					
Rusya	0.450	0.918				
ABD	0.460	0.906	0.879			
BAE	0.720	0.863	0.693	0.855		
WTI	0.435	0.407	0.239	0.101	0.334	
GPR	-0.251	-0.265	-0.326	-0.082	-0.115	-0.299

Panel B: Petrol İthalatçısı Ülkeler						
	Çin	ABD	Hindistan	G.Kore	Japonya	WTI
ABD	0.599					
Hindistan	0.687	0.956				
G.Kore	0.771	0.8039	0.8985			
Japonya	0.379	0.821	0.741	0.551		
WTI	0.504	0.293	0.460	0.650	-0.005	
GPR	-0.015	0.053	0.042	-0.039	-0.112	-0.007

Petrol ithalatçısı ülkelerden Çin, G. Kore ile en yüksek pozitif korelasyon ilişkisine sahiptir. ABD borsası, Hindistan, G. Kore ve Japonya ile yüksek pozitif korelasyon ilişkisine sahiptir. Hindistan, G. Kore ve Japonya ile yüksek pozitif korelasyon ilişkisine sahiptir. G. Kore aynı zamanda Hindistan ile de pozitif korelasyon göstermektedir. Petrol ihracatçısı ülkelere göre petrol ithalatçısı ülkelerde hem WTI ham petrol fiyatı hem de GPR ile hem pozitif hem de negatif korelasyon ilişkisi dikkat çekmektedir. Japonya hariç diğer ithalatçı ülkeler WTI ham petrol fiyatı ile pozitif korelasyona sahiptir. Çin, G. Kore ve Japonya GPR ile arasında negatif korelasyon varken ABD ve Hindistan arasında pozitif korelasyon vardır. WTI ile GPR arasında önemsiz ama negatif korelasyon bulunmaktadır.

3.2. Ekonometrik Metodoloji

Kumar, Khalfaoui ve Tiwari, (2021)'e göre petrol ihraç eden ve ithal eden ekonomiler arasındaki heterojenlik göz önüne alındığında, pay senedi piyasaları ve petrol fiyatları arasındaki öngörülebilirlik, bu ülkeler üzerindeki nedensel etkilerin önemi ile tespit edilebilir. Nedensellik analizinde ilk olarak Toda ve Yamamoto (1995) tarafından önerilen nedensellik yaklaşımından yararlanılmıştır. Bu yaklaşım, serilerin birim kök ve /veya eşbütünleşme özelliklerinin dikkat alınarak nedensellik sınamalarının yapılmasına olanak sağlayan esnek bir metottur. Bu yöntemin ana özelliği, VAR modelleri tahmin edilirken verilerin seviye değerleri kullanılmaktadır. Uygulamada ilk olarak VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu (p) belirlenmelidir. Geleneksel bir VAR(p) modeli şu şekilde tanımlanmaktadır:

$$y_t = \gamma + \Phi_1 y_{t-1} + \dots + \Phi_p y_{t-p} + u_t \quad (1)$$

burada y_t , m tane endojen değişkeni, γ , sabit terim vektörünü, $\Phi = (\Phi_1, \dots, \Phi_p)'$, katsayı matrisini ve u_t , hata terimini temsil etmektedir. Toda ve Yamamoto (1995), değişkenlerin seviye değerlerinin kullanıldığı VAR modeline değişkenlerin maksimum entegrasyon derecesi (d) kadar ek gecikme ekleyerek VAR($p+d$) modelini tahmin etmeyi önermektedir. Toda Yamamoto nedensellik metodunun temeli olan VAR($p+d$) modeli şu şekilde tanımlanabilir:

$$y_t = \gamma + \Phi_1 y_{t-1} + \dots + \Phi_{p+d} y_{t-(p+d)} + u_t. \quad (2)$$

Granger nedenselliği test etmek için y_t 'nin ilgili değişkeni için ilk p parametre üzerine sıfır kısıtlaması ($H_0: \Phi_1 = \dots = \Phi_p = 0$) yapılır. “Granger nedensellik yoktur”, kısıtını test etmek için Wald istatistiği kullanılır ve p serbestlik dereceli asimptotik χ^2 dağılımına sahiptir.

Model (1) ve (2)'de tanımlanmış olan VAR modelleri, değişkenlerde oluşan olası bir yapısal kırılmayı dikkate almamaktadır. Nazlioglu, Gormus ve Soytaş (2016), Toda Yamamoto yaklaşımını Fourier serilerle genişleterek, Granger nedensellik testinde yapısal kırılmaları dikkate alan bir yaklaşım önermektedir. Yazarlar bu yaklaşımı Fourier Toda Yamamoto nedensellik yaklaşımı olarak

isimlendirmişlerdir. Bu yaklaşımda, γ 'nin zaman içinde sabit olduğu varsayımını gevşeterek VAR($p+d$) modelini şu şekilde tanımlamaktadır:

$$y_t = \gamma(t) + \Phi_1 y_{t-1} + \dots + \Phi_{p+d} y_{t-(p+d)} + u_t \quad (3)$$

burada $\gamma(t)$ zamanın bir fonksiyodur ve y_t 'deki herhangi bir yapısal kaymayı belirtmektedir. Kademeli (gradual) bir süreç olarak yapısal değişimleri yakalamak için Fourier serileri içeren $\gamma(t)$ ise şu şekilde tanımlanmaktadır:

$$\gamma(t) \cong \gamma_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (4)$$

burada k , Fourier için frekans sayısını göstermektedir. $\gamma(t)$ 'nin, model (3)'te yerine konulmasıyla

$$y_t = \gamma_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \Phi_1 y_{t-1} + \dots + \Phi_{p+d} y_{t-(p+d)} + u_t \quad (5)$$

elde edilir. Eşitlik (5), ve gecikme (p) ve Fourier frekans (k) sayılarının belirlenmesini gerektirir. Bunun için maksimum Fourier frekans ve gecikme sayısının tüm kombinasyonlarından hareketle, Akaike veya Schwarz bilgi bilgi kriterini minimum yapan p ve k kombinasyonu seçilir (Nazlioglu vd., 2016).

Son olarak, Granger nedensellik yaklaşımı literatüründeki güncel çalışmalar, küçük örneklerde Wald istatistiğinin gücünü artırmak ve aynı zamanda verilerin birim kök ve eşbütünleşme özelliklerine karşı dirençli olmasını sağlamak için "bootstrap" dağılımını kullanmaktadır (bkz, Nazlioglu vd., 2016). Bu çalışmada, Toda Yamamoto ve Fourier Toda Yamamoto modeline dayalı Wald istatistiğinin bootstrap dağılımını elde edilmiştir¹.

4. AMPİRİK BULGULAR

Tablo 5, birim kök analizi sonuçlarını vermektedir. Birim kök testleri, pay senedi piyasaları, GPR ve petrol fiyatlarında seviye değerlerde birim kök içermektedir. Değişkenlerin tamamının birinci farkları durağandır.

¹ Bootstrap prosedürünün ayrıntıları için Hatemi-J, 2002; Balcılar vd., 2010 kaynaklarına bakınız.

Tablo 5: Pay Senedi Piyasaları, GPR ve Petrol Fiyatı Birim Kök Analizi Sonuçları

	Seviye			Birinci Fark		
	ADF	ZA-ADF	F-ADF	ADF	ZA-ADF	F-ADF
S. Arabistan	-2.420	-3.674	-3.309	-14.716 ***	-16.109 ***	-14.973 ***
Kanada	-1.157	-4.540	-1.369	-19.611 ***	-20.523 ***	-19.593 ***
Rusya	-4.985 ***	-5.195 **	-4.995 ***	-6.121 ***	-9.256 ***	-6.536 ***
ABD	-1.091	-3.358	-1.629	-21.183 ***	-22.009 ***	-21.234 ***
BAE	-1.607	-3.688	-1.917	-13.157 ***	-14.878 ***	-13.295 ***
Çin	-3.680 ***	-4.725 *	-3.999 **	-20.279 ***	-20.802 ***	-20.285 ***
ABD	-1.091	-3.358	-1.629	-21.183 ***	-22.009 ***	-21.234 ***
Hindistan	-0.455	-4.106	-0.952	-18.121 ***	-19.062 ***	-18.184 ***
G. Kore	-2.659 *	-3.899	-3.735 *	-20.017 ***	-20.659 ***	-20.170 ***
Japonya	-1.368	-3.525	-3.400	-20.387 ***	-21.360 ***	-20.535 ***
WTI	-2.260	-5.243 **	-4.240 **	-16.940 ***	-17.289 ***	-16.931 ***
GPR	-5.553 ***	-9.128 ***	-5.574 ***	-21.151 ***	-21.644 ***	-21.127 ***

Not: ADF: Augmented Dickey ve Fuller (1979) birim kök testi. ZA-ADF: Zivot ve Andrews (1992) ADF kırılmalı birim kök testi. F-ADF: Enders ve Lee (2012b) ADF Fourier yaklaşımıyla birim kök testi. ADF testi sabit bir terim içerir. ZA-ADF ve F-ADF testleri sabit terimdeki yapısal kırılmaları içerir. Optimum gecikme(ler), maksimum gecikme sayısını 5'e ayarlayarak Augmented ADF ve ZA-ADF testleri için Schwarz bilgi kriteri ile belirlendi. Optimum frekans ve gecikmeler, maksimum gecikme sayısını 5'e ve Fourier frekansını 3'e ayarlayarak F-ADF için Schwarz bilgi kriteri ile belirlendi. ADF kritik değerleri: -3.433 (1%), -2.862 (5%), -2.567 (10%). ZA-ADF kritik değerleri: -5.34 (1%), -4.80 (5%), -4.58 (10%). Tek frekanslı F-ADF testi için kritik değerler: -4.31 (1%), -3.75 (5%), -3.45 (10%). *, ** ve *** sırasıyla %10, 5 ve 1 oranında istatistiksel anlamlılığı gösterir.

Petrol ihracatçısı ve petrol ithalatçısı ülkelerin pay senedi piyasaları, GPR ile WTI petrol fiyatı arasındaki nedensellik ilişkilerine ait detaylı analiz tablosu Ek 2'de yer almaktadır. Tablo 6'da petrol ihracatçısı ve petrol ithalatçısı ülkelerin pay senedi piyasası, GPR ve WTI ham petrol fiyatı için TY ve FTY nedensellik analizi sonuçlarına genel bir görünüm sunmaktadır. Burada ilk olarak dikkat çeken bulgu, petrol ihraç eden ülkelerde pay senedi piyasaları ve WTI ham petrol fiyatları arasında nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Petrol ithal eden ülkelere ise yalnızca ABD ve Hindistan'da bu ilişki tespit edilmiştir. Bu bulguya göre özellikle petrol ihracatçısı bu beş ülkede pay senedi piyasaları ve WTI ham petrol fiyatı arasında borsadan petrol fiyatına doğru bir öngörü bilgisi elde edildiğidir. Borsadan gelen bir çok petrol fiyatları üzerinde etkili olmaktadır. Petrol önemli bir üretim girdisi olmakla birlikte finansallaşmasından sonra alternatif bir yatırım aracı olmasının ilgili ülkelerde borsa yatırımları için önemli bir payı olduğunu göstermektedir. GPR ve WTI ham petrol fiyatı arasındaki nedensel ilişki petrol ihraç eden Kanada ve petrol ithal eden G. Kore ve Japonya'da bulunmuştur. ABD hem petrol ihracatçısı hem de petrol ithalatçısı konumunda olup GPR ve WTI ham petrol fiyatı arasındaki nedensel ilişki bu ülke için de kanıtlanmıştır. GPR ve borsalar arasında nedensellik ilişkisi olmadığı görülmüştür.

Tablo 6: Borsa, GPR ve WTI Ham Petrol Fiyatı Nedensellik Analizi Sonuçları

Ülkeler		Toda & Yamamoto			Fourier Toda & Yamamoto		
		Borsa	WTI	GPR	Borsa	WTI	GPR
S. Arabistan	Borsa						
	WTI	**			**		
	GPR						
Kanada	Borsa						
	WTI	***		**	***		**
	GPR						
Rusya	Borsa						
	WTI	*			*		
	GPR						
ABD	Borsa		**			*	
	WTI	**		**	**		**
	GPR						
BAE	Borsa						
	WTI	***			***		
	GPR					*	
ÇİN	Borsa						
	WTI						
	GPR						
ABD	Borsa		**			*	
	WTI	**		**	**		**
	GPR						
Hindistan	Borsa						
	WTI	***			***		
	GPR						
G. Kore	Borsa		**			**	
	WTI			**			**
	GPR						
Japonya	Borsa						
	WTI			*			**
	GPR						

Not: TY: Toda ve Yamamoto Nedensellik. FTY: Fourier Toda ve Yamamoto Nedensellik. Boş hücreler nedensellik ilişkisinin olmadığını göstermektedir.

Tablo 7, petrol ihraç eden ülkeler için nedensellik analizi sonuçlarının özetini sunmaktadır. S. Arabistan'da hem TY hem de FTY nedensellik analizi sonucunda pay senedi piyasasından WTI petrol fiyatına tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Bu durum S. Arabistan'ın hem petrol ihracatçısı olması, petrolden elde edilen gelirin ülke ekonomisi için oldukça önemli olması ve borsasında enerji sektörünün genel borsa endeksi üzerindeki ağırlığından kaynaklanabilir. S. Arabistan'da pay senedi piyasasındaki bir değişimin ham petrol fiyatları hakkında öngörü bilgisi elde etme imkânı sağlamaktadır.

Bir diğer önemli petrol ihracatçısı Kanada'da hem TY hem de FTY nedensellik analizi sonucuna göre pay senedi piyasası ve jeopolitik risk endeksinden WTI ham petrol fiyatına doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Hem pay senedi piyasasında hem de jeopolitik risklerdeki bir değişimin Kanada'da petrol fiyatlarını etkileyebileceği görülmüştür.

Tablo 7: Petrol İhracatçısı Ülkelerin Nedensellik Analizi Sonuçları Özeti

Ülkeler		Toda & Yamamoto			Fourier Toda & Yamamoto		
		Borsa	WTI	GPR	Borsa	WTI	GPR
S. Arabistan	Borsa WTI GPR	←			←		
Kanada	Borsa WTI GPR	←		←	←		←
Rusya	Borsa WTI GPR	←			←		
ABD	Borsa WTI GPR	←	←	←	←	←	←
BAE	Borsa WTI GPR	←			←		←

Not: ← : Sütundaki değişkenden satırdaki değişkene tek yönlü nedensellik olduğunu göstermektedir.

Rusya için ilgili dönemde hem TY hem de FTY nedensellik analizi sonuçlarına göre pay senedi piyasasından WTI ham petrol fiyatına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu bulunmuştur. Rusya enerji kaynağı açısından oldukça zengin ve önemli bir ihracatçı konumunda bir ülkedir. Pay senedi piyasalarında meydana gelebilecek bir şokun ham petrol fiyatlarını da değiştirebileceği söylenebilir. BAE’de hem TY hem de FTY nedensellik analizi sonuçları borsa endeksinden WTI ham petrol fiyatına tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Ayrıca WTI ham petrol fiyatından jeopolitik riske tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. ABD hem önemli bir petrol ihracatçısı hem de petrol ithalatçısı ülkedir. Pay senedi piyasaları ve WTI ham petrol fiyatları arasında çift yönlü nedensellik olduğu bulunmuştur. Jeopolitik riskten WTI ham petrol fiyatına ise tek yönlü bir nedensellik olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 8 petrol ithal eden ülkeler için nedensellik analizi sonuçları özetlenmiştir. Çin’de jeopolitik risk, petrol fiyatı ve pay senedi piyasaları arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır. Hindistan için pay senedi piyasasından WTI ham petrol fiyatına tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. G. Kore için ise WTI’dan pay senedi piyasasına tek yönlü nedensellik varken, GPR’den de WTI ham petrol fiyatına tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Son olarak Japonya’da GPR’den WTI ham petrol fiyatlarına tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Tablo 8: Petrol İthalatçısı Ülkelerin Nedensellik Analizi Sonuçları Özeti

Ülkeler		Toda & Yamamoto			Fourier Toda & Yamamoto		
		Borsa	WTI	GPR	Borsa	WTI	GPR
ÇİN	Borsa WTI GPR						
ABD	Borsa WTI GPR	←	←	←	←	←	←
Hindistan	Borsa WTI GPR	←			←		
G. Kore	Borsa WTI GPR		←	←	←		←
Japonya	Borsa WTI GPR			←			←

Özetlemek gerekirse petrol ihracatçısı ülkelerden Suudi Arabistan, Kanada, Rusya ve BAE’de hem TY hem de FTY nedensellik analizi sonucunda pay senedi piyasasından WTI ham petrol fiyatına doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Sadece ABD’de pay senedi piyasası ve WTI ham petrol fiyatı arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur. Ayrıca bir diğer önemli bulgu Kanada ve ABD’de hem TY hem de FTY nedensellik analizinde GPR’den WTI ham petrol fiyatına tek yönlü nedensellik vardır. Ayrıca BAE’de de FTY nedensellik analizinde WTI ham petrol fiyatından GPR’ye tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Petrol ithalatçısı ülkeler açısından elde edilen bulgulara göre hem TY hem de FTY nedensellik analizine göre Hindistan’da pay senedi piyasasından WTI ham petrol fiyatına nedensellik tespit edilmiştir. ABD’de pay senedi piyasası ve WTI ham petrol fiyatı arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur. Güney Kore’de hem TY hem de FTY nedensellik analizine göre WTI ham petrol fiyatından pay senedi piyasasına tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. ABD, Güney Kore ve Japonya’da hem TY hem de FTY nedensellik analizine göre GPR’den pay senedi piyasasına tek yönlü nedensellik elde edilmiştir. Sadece Çin’de pay senedi piyasası, jeopolitik risk ve petrol fiyatları arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

5. SONUÇ

Petrol ihracatçısı veya petrol ithalatçısı ülkelerde belirsizlik ve riskler karşı ülkelerin borsa endekslerini ve petrol fiyatlarını aynı veya farklı yönde etkilediği bilinmektedir. Bu risklerin özellikle jeopolitik açıdan kaynaklanmasının etkisi farklı ekonomik etkilere neden olabilir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı petrol ihracatçısı ve petrol ithalatçısı ülkelerin pay senedi piyasaları ile jeopolitik riskler ve petrol fiyatı arasındaki bağlantıyı araştırmaktır. Petrol ihracatçısı Suudi Arabistan, Kanada, Rusya, ABD ve BAE ile petrol ithalatçısı Çin, ABD, Hindistan, G.Kore ve Japonya için pay senedi piyasalarının, küresel jeopolitik riskin (GPR) ve WTI petrol fiyatlarının 1985-2023 dönemi aylık verileri Toda Yamamoto ve Fourier Toda Yamamoto nedensellik yöntemleri kullanılarak analiz edilmiştir.

Bulgulara göre petrol ihracatçısı ülkelerin tamamında pay senedi piyasalarından petrol fiyatına doğru tek yönlü nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Ancak petrol ithalatçısı ülkelerden sadece ABD ve Hindistan'da bu ilişkinin varlığı kanıtlanmıştır. Petrol ihracatçısı ülkelerin pay senedi piyasalarının herhangi bir dalgalanma yaşaması durumunda petrol fiyatlarının da bu durumdan etkileneceği tespit edilmiştir. Petrol ihracatçısı ve petrol ithalatçısı çoğu ülkede WTI ham petrol fiyatından borsaya herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur. Güney Kore'de ise petrol fiyatından pay senedi piyasasına tek yönlü ABD'de ise borsa ve WTI petrol fiyatı arasında çift yönlü nedensellik olduğu görülmüştür. Bu bulgular jeopolitik risklerin pay senedi piyasalarına göre WTI ham petrolünü daha çok etkilediğini göstermekte ve literatür ile paralellik göstermektedir (Antonakakis vd., 2017; Aloui ve Hamida, 2019). Petrol ihraç eden ve ithal eden ülkelerin hiçbirinde jeopolitik risk ve pay senedi piyasası arasında nedensel bir ilişki bulunamamıştır. Bu bulgu literatürde jeopolitik riskler ve pay senedi piyasaları arasında ilişki bulan çalışmaların aksine bir sonuç oluşturmuştur (Abadie ve Gardeazabal, 2003; Chen ve Siems, 2004; Drakos, 2010; Kollias, Kyrtso ve Papadamou, 2013). Bu bulgu pay senedi piyasaları davranışlarını anlamakta jeopolitik risklerin spekülasyon ve yatırımcı davranışları açısından dikkate alınmadığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Literatüre katkı sağlaması ve yatırımcılar, politika yapıcılar ve araştırmacılar için önemli bilgiler içerdiği düşünülen jeopolitik risk açısından ise sonuçlar Kanada, ABD, Güney Kore ve Japonya için önemlidir. Jeopolitik riskle ilgili bir şok meydana geldiğinde ilgili ülkelerinde petrol fiyatlarının da bu durumdan etkileneceği söylenebilir. Petrol fiyatlarında meydana gelen bir değişim ABD ve Güney Kore 'de borsayı etkilediği için özellikle bu iki ülkede bu bilgiler fayda sağlayabilir.

Sonuçlar yatırımcılar için risk-getiri kombinasyonunda ve portföy çeşitlendirmesi için yeni fikirler sunabilir. Uluslararası portföy yatırımcıları çeşitlendirme stratejileri açısından jeopolitik riski, petrol ihracatçısı ve ithalatçısı ülkeleri etkileyip etkilememesine göre dikkate almaları fayda sağlayabilir. Politika yapıcılar açısından ise stratejik karar alma konusunda piyasaları arasındaki ilişkinin

göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bir piyasa için alınan bir kararın diğer piyasada yansıtacağı düşünülmeli ve stratejik olarak dikkatli davranılmalıdır. Araştırmacılar açısından yeni sayılabilecek bir endeks olan jeopolitik risk endeksi kullanılarak bu alanda yeni araştırmalar yapılarak güncel bilgiler elde edilebilir.

Gelecekteki çalışmalar için farklı ülkeler, farklı ekonomik göstergeler, farklı zaman aralıkları, farklı frekanslarda veriler ve farklı ekonometrik yöntemler kullanılarak yeni güncel bilgiler elde edilebilir. Kullanılan değişkenler, zaman aralığı ve yöntem gibi konular her analizin ayrı bir özelliği olmasına katkı sağlamaktadır. Sonuç olarak bilime dayalı bilgi her zaman değerlidir. Bu alanda geliştirilmeye açık yeni bir alan olarak değerlendirilebilir.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmacının etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Abadie, A. ve Gardeazabal, J. (2003). "The Economic Costs of Conflict: A Case Study of the Basque Country ". *American Economic Review*, 93 (1): 113-132. <https://doi.org/10.1257/000282803321455188>

Aloui, C., ve Hamida, H. B. (2021). Oil-stock nexus in an oil-rich country: does geopolitical risk matter in terms of investment horizons?. *Defence and Peace Economics*, 32(4), 468-488. <https://doi.org/10.1080/10242694.2019.1696094>

Alqahtani, A., ve Klein, T. (2021). Oil price changes, uncertainty, and geopolitical risks: On the resilience of GCC countries to global tensions. *Energy*, 236, 121541. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2021.121541>

Antonakakis, N., Gupta, R., Kollias, C., ve Papadamou, S. (2017). Geopolitical risks and the oil-stock nexus over 1899–2016. *Finance Research Letters*, 23, 165-173. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2017.07.017>

Apergis, N., ve Miller, S. M. (2009). Do structural oil-market shocks affect stock prices?. *Energy Economics*, 31(4), 569-575. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2009.03.001>

Balcilar, M., Ozdemir, Z.A. and Arslanturk, Y. (2010). Economic growth and energy consumption causal nexus viewed through a bootstrap rolling window. *Energy Economics*, 32(6), 1398-1410. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2010.05.015>

Balcilar, M., Gupta, R., Pierdzioch, C., ve Wohar, M. E. (2018a). Terror attacks and stock-market fluctuations: Evidence based on a nonparametric causality-

in-quantiles test for the G7 countries. *The European Journal of Finance*, 24(4), 333-346. <https://doi.org/10.1080/1351847X.2016.1239586>

Balcilar, M., Bonato, M., Demirer, R., ve Gupta, R. (2018b). Geopolitical risks and stock market dynamics of the BRICS. *Economic Systems*, 42(2), 295-306. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2017.05.008>

Barsky, R. B., ve Kilian, L. (2002). Oil and the macroeconomy since the 1970s. *Journal of Economic Perspectives*, 18(4), 115-134. <https://doi.org/10.1257/0895330042632708>

Basher, S. A., ve Sadorsky, P. (2006). Oil price risk and emerging stock markets. *Global Finance Journal*, 17(2), 224-251. <https://doi.org/10.1016/j.gfj.2006.04.001>

Bekaert, G., ve C. R. Harvey. 2002. Research in Emerging Markets Finance: Looking to the Future. *Emerging Markets Review*. 3 (2): 429-448. doi:10.1016/S1566-0141(02)00045-6. [https://doi.org/10.1016/S1566-0141\(02\)00045-6](https://doi.org/10.1016/S1566-0141(02)00045-6)

Bjørnland, H. C. (2009). Oil price shocks and stock market booms in an oil exporting country. *Scottish Journal of Political Economy*, 56(2), 232-254. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9485.2009.00482.x>

Caldara, D., ve Iacoviello, M. (2022). Measuring geopolitical risk. *American Economic Review*, 112(4), 1194-1225. <https://doi.org/10.1257/aer.20191823>

Chen, A. H., ve Siems, T. F. (2004). The effects of terrorism on global capital markets. *European Journal of Political Economy*, 20(2), 349-366.

Cologni, A., ve Manera, M. (2008). Oil prices, inflation and interest rates in a structural cointegrated VAR model for the G-7 countries. *Energy Economics*, 30(3), 856-888. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2006.11.001>

Degiannakis, S., Filis, G., ve Arora, V. (2018). Oil prices and stock markets: A review of the theory and empirical evidence. *The Energy Journal*, 39(5). <https://doi.org/10.5547/01956574.39.5.sdeg>

Dickey, D. A., ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427-431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>

Drakos, K. (2010). Terrorism activity, investor sentiment, and stock returns. *Review of Financial Economics*, 19(3), 128-135. <https://doi.org/10.1016/j.rfe.2010.01.001>

Enders, W. and Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey-Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117, 196-199. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081>

Gkillas, K., Gupta, R., ve Wohar, M. E. (2018). Volatility jumps: The role of geopolitical risks. *Finance Research Letters*, 27, 247-258. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2018.03.014>

Gupta, R., Majumdar, A., Pierdzioch, C., ve Wohar, M. E. (2017). Do terror attacks predict gold returns? Evidence from a quantile-predictive-regression approach. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 65, 276-284. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2017.01.005>

Hamilton, J. D. (1983). Oil and the macroeconomy since World War II. *Journal of Political Economy*, 91(2), 228-248.

Hatemi-j, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. *Empirical Economics*, 43, 447-456. <https://doi.org/10.1007/s00181-011-0484-x>

<https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/energy-outlook/bp-energy-outlook-2023.pdf>

<https://www.matteoiacoviello.com/gpr.htm>

<https://www.worldstopexports.com>

Huang, R. D., Masulis, R. W., ve Stoll, H. R. (1996). Energy shocks and financial markets. *Journal of Futures Markets*, 16(1), 1-27. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=900741>

Jones, C. M., ve Kaul, G. (1996). Oil and the stock markets. *The journal of Finance*, 51(2), 463-491. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1996.tb02691.x>

Jung, H., ve Park, C. (2011). Stock market reaction to oil price shocks: A comparison between an oil-exporting economy and an oil-importing economy. *Journal of Economic Theory and Econometrics*, 22(3).

Kang, W., ve Ratti, R. A. (2013). Oil shocks, policy uncertainty and stock market return. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 26, 305-318. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2013.07.001>

Kang, W., ve Ratti, R. A. (2015). Oil shocks, policy uncertainty and stock returns in China. *Economics of Transition*, 23(4), 657-676. <https://doi.org/10.1111/ecot.12062>

Kollias, C., Kyrtou, C., ve Papadamou, S. (2013). The effects of terrorism and war on the oil price-stock index relationship. *Energy Economics*, 40, 743-752. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2013.09.006>

Kök, D. ve Nazlıoğlu, E. H. (2022). Enerji Arz Güvenliği, Petrol Fiyatları ve Pay Piyasalarında Nedensellik İlişkisi: BRICS-T Örneği. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 220-237. <https://doi.org/10.30784/epfad.1081603>

Kumar, S., Khalfaoui, R., ve Tiwari, A. K. (2021). Does geopolitical risk improve the directional predictability from oil to stock returns? Evidence from oil-exporting and oil-importing countries. *Resources Policy*, 74, 102253. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2021.102253>

Lee, C. C., Tang, H., ve Li, D. (2022). The roles of oil shocks and geopolitical uncertainties on China's green bond returns. *Economic Analysis and Policy*, 74, 494-505. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2022.03.008>

Li, S., Tu, D., Zeng, Y., Gong, C., ve Yuan, D. (2022). Does geopolitical risk matter in crude oil and stock markets? Evidence from disaggregated data. *Energy Economics*, 113, 106191. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2022.106191>

Lin, B., ve Su, T. (2020). Mapping the oil price-stock market nexus researches: A scientometric review. *International Review of Economics ve Finance*, 67, 133-147. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2020.01.007>

Nandha, M., ve Faff, R. (2008). Does oil move equity prices? A global view. *Energy Economics*, 30(3), 986-997. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2007.09.003>

Nazlıoğlu, E. H. (2023), Enerji arz güvenliği açısından enerji fiyatları ve finansal piyasalar arasındaki ilişki. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Nazlıoğlu, S. (2021). TSPDLIB: GAUSS time series and panel data methods (Version 2.0): Source code. Retrieved from <https://github.com/aptech/tspdlib>

Nazlıoğlu, S., Gormus, A. and Soytaş, U. (2016). Oil prices and real estate investment trusts (REITs): Gradual-shift causality and volatility transmission analysis. *Energy Economics*, 60(1), 168-175. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.09.009>

<https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.09.009>

Nazlıoğlu, S., Pazarci, S., Kar, A., ve Varol, O. (2023). Efficient market hypothesis in emerging stock markets: gradual shifts and common factors in panel data. *Applied Economics Letters*, 1-7. <https://doi.org/10.1080/13504851.2023.2206613>

Papapetrou, E. (2001). Oil price shocks, stock market, economic activity and employment in Greece. *Energy Economics*, 23(5), 511-532. [https://doi.org/10.1016/S0140-9883\(01\)00078-0](https://doi.org/10.1016/S0140-9883(01)00078-0)

Ramiah, V., Wallace, D., Veron, J. F., Reddy, K., ve Elliott, R. (2019). The effects of recent terrorist attacks on risk and return in commodity markets. *Energy Economics*, 77, 13-22. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2018.10.025>

Sharif, A., Aloui, C., ve Yarovaya, L. (2020). COVID-19 pandemic, oil prices, stock market, geopolitical risk and policy uncertainty nexus in the US economy: Fresh evidence from the wavelet-based approach. *International Review of Financial Analysis*, 70, 101496. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2020.101496>

Smales, L. A. (2021). Geopolitical risk and volatility spillovers in oil and stock markets. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 80, 358-366. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2021.03.008>

Toda, H.Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregression with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225–250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)

Wang, K. H., Su, C. W., ve Umar, M. (2021). Geopolitical risk and crude oil security: A Chinese perspective. *Energy*, 219, 119555. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2020.119555>

Zivot, E. ve Andrews, W.K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit root hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), 251-270. <https://doi.org/10.1198/073500102753410372>

EKLER**EK 1. Literatür Tablosu**

Yazar(lar)	Örneklem ve Dönem	Değişken(ler)	Yöntem	Sonuç
Abadie ve Gardeazabal, (2003)	İspanya Bask Bölgesi 1998-1999	Terör Saldırısı, GSYH ve Borsa Endeksi	Olay Çalışması Metodolojisi	Pay senedi getirileri olumsuz etkilenmektedir.
Chen ve Siems (2004)	ABD 1915-2001 (14 tarih)	14 terörist /askeri saldırı, Dow Jones Sanayi Ortalama Endeksi (DJIA)	Olay Çalışması Metodolojisi	Terör olaylarında ABD piyasaları geçmişe ve diğer piyasalara göre daha dirençlidir.
Drakos (2010)	22 Ülke 1994-2004	Küresel Terörizm Veritabanı ve Borsa Endeksleri	PP-GARCH	Terör olaylarının olduğu gün borsada önemli ölçüde daha düşük getirilere yol açmaktadır.
Kollias, Kyrtsoy ve Papadamou (2013)	ABD, Almanya, Fransa ve Birleşik Krallık / - 01.08.2008	Brent, WTI, S&P500, Avrupa DAX, CAC40 ve FTSE100	Doğrusal olmayan BEKK-GARCH	Pay senedi ve petrol getirileri arasındaki ilişki jeopolitik riskten etkilenir.
Antonakakis, Gupta, Kollias ve Papadamou (2017)	ABD 1899-2016	GPR, WTI ve S&P 500	BEKK-GARCH	Jeopolitik riskler, petrol fiyatını pay senedine göre daha fazla etkilemektedir.
Ramiah, Wallace, Veron, Reddy ve Elliot (2018)	Küresel 01.1990-07.2017	20 terör saldırısı, 76 emtia fiyat endeksi, MSCI Endeksi, ABD Faiz Oranı	Olay Çalışması Metodolojisi	Terör saldırıları emtia ve pay senedi piyasalarında belirsizliği arttırmaktadır.
Gkillas, Gupta ve Wohar (2018)	ABD 01.1899-12.2017	GPR ve DJIA	Granger Nedensellik ve Non-Parametrik Niceliksel Nedensellik Testi	Jeopolitik riskler DJIA'nın tüm koşullu dağılımı boyunca oynaklıkları öngörmektedir.
Aloui ve Hamida (2019)	Suudi Arabistan 1989-2019	GPR, Petrol Fiyatları ve Pay Senedi Fiyatları	Dalgacık Tutarlılık Analizi	Jeopolitik riskler borsayı ve petrol fiyatını etkiler.
Sharif, Aloui ve Yarovaya (2020)	ABD 21.01.2020-30.03.2020	GPR, WTI, Covid-19, US-EPU ve Dow Jones 30 Endeksi	Dalgacık Tutarlılık Analizi	Petrol fiyatındaki düşüş, ABD borsasını GPR'ye göre daha fazla etkilemektedir.
Smales (2021)	ABD 01.1986-05.2018	GPR, WTI ve S&P 500	EKK, GARCH ve MGARCH	Jeopolitik risk, petrol fiyatı ve borsa oynaklığını etkilemektedir.
Alqahtani ve Klein (2021)	Körfez Ülkeleri İşbirliği Konseyi (KİK) 05.2007-08.2018	GPR, Brent, OVX, VIX, ABD Faiz, Dolar Endeksi ve Borsa	ARDL	Her bir KİK ülkesi jeopolitik risklere farklı tepki vermektedir.
Li, Tu, Zeng, Gong ve Yuan (2022)	Çin 01.2009-04.2022	GPR, WTI, Brent ve Borsa Endeksi	Nonlinear Granger Nedensellik, Diebold ve Yılmaz Yayılma Metodolojisi	GPR ve Brent petrol fiyatı ile Çin sektör endeksleri arasında ilişki vardır. WTI ile ilişki yoktur.
Lee, Tang ve Li (2022)	Çin 01.2010-05.2021	GPR, WTI ve Brent Petrol Fiyatı, Tahvil Endeksi ve Dünya Petrol Üretimi	Yapısal VAR	Petrole özgü talep şokları jeopolitik belirsizliği ve yeşil tahvil dinamiklerini etkilemektedir.

EK 2. Pay Senedi Piyasası, GPR ve Petrol Fiyatı Nedensellik Analizi Sonuçları

		Toda & Yamamoto						Fourier Toda & Yamamoto					
SAR	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	
			0.04		1.25				0.08		0.93		
SMI	.	.	9	0.815	8	0.267	.	.	2	0.770	9	0.329	
					0.08						0.08		
WTI	6.314	0.015**	.	.	6	0.734	5.750	0.017**	.	.	0	0.756	
			1.09						1.14				
GPR	0.000	0.988	8	0.281	.	.	0.024	0.870	9	0.244	.	.	
KN													
D	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	
			1.79		0.06				4.08		0.47		
SMI	.	.	0	0.176	4	0.815	.	.	1	0.141	7	0.786	
					5.22	0.029*	17.25	0.000**	.	.	7.28	0.039*	
WTI	9.640	0.003**	.	.	0	*	7	*	.	.	1	*	
			1.47						3.50				
GPR	0.100	0.731	5	0.201	.	.	0.115	0.943	8	0.170	.	.	
RUS													
	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	
			0.39		0.59				0.45		0.67		
SMI	.	.	4	0.497	7	0.433	.	.	9	0.481	5	0.412	
					1.62						1.33		
WTI	3.514	0.057*	.	.	9	0.179	3.189	0.080*	.	.	8	0.229	
			1.33						1.00				
GPR	0.007	0.940	7	0.224	.	.	0.002	0.973	8	0.306	.	.	
AB													
D	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	
			4.05	0.031*	0.05				3.26		0.12		
SMI	.	.	7	*	4	0.817	.	.	6	0.066*	0	0.732	
					4.65	0.034*					4.70	0.026*	
WTI	3.912	0.045**	.	.	5	*	5.133	0.022**	.	.	4	*	
			1.71						1.55				
GPR	0.792	0.367	9	0.198	.	.	0.625	0.405	1	0.195	.	.	
BA													
E	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	
			2.74		2.18				3.49		2.53		
SMI	.	.	5	0.254	7	0.336	.	.	2	0.181	0	0.272	
					2.52		19.06	0.000**	.	.	2.01		
WTI	14.91	0.000**	.	.	1	0.264	4	*	.	.	4	0.324	
			2.84						4.73				
GPR	0.438	0.782	1	0.232	.	.	1.746	0.439	6	0.098*	.	.	
ÇİN													
	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	
			0.68		0.09				0.67		0.29		
SMI	.	.	4	0.391	8	0.738	.	.	5	0.405	7	0.579	
					1.86						1.61		
WTI	0.165	0.672	.	.	1	0.182	0.182	0.661	.	.	5	0.196	
			1.76						1.59				
GPR	0.020	0.860	5	0.175	.	.	0.005	0.934	1	0.223	.	.	

AB													
D	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	
			4.05	0.038*	0.05				3.26		0.12		
SMI	.	.	7	*	4	0.804	.	.	6	0.076*	0	0.750	
					4.65	0.034*					4.70	0.034*	
WTI	3.912	0.052*	.	.	5	*	5.133	0.025**	.	.	4	*	
			1.71						1.55				
GPR	0.792	0.347	9	0.209	.	.	0.625	0.427	1	0.196	.	.	
HIN													
	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	
			1.28		2.37				1.68		2.38		
SMI	.	.	0	0.265	4	0.114	.	.	6	0.207	8	0.121	
	10.78	0.000**			2.22		10.56	0.001**			1.80		
WTI	3	*	.	.	3	0.104	3	*	.	.	5	0.175	
			2.28						1.60				
GPR	1.503	0.236	6	0.122	.	.	1.399	0.258	8	0.213	.	.	
GK													
R	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	
			4.28	0.040*	0.51				5.36	0.024*	0.47		
SMI	.	.	6	*	4	0.467	.	.	3	*	5	0.490	
					4.56	0.035*					4.95	0.025*	
WTI	2.139	0.141	.	.	0	*	1.007	0.315	.	.	3	*	
			1.66						1.84				
GPR	0.064	0.792	3	0.179	.	.	0.046	0.842	1	0.172	.	.	
JPN													
	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	SMI	p-val	WTI	p-val	GPR	p-val	
			2.08		0.10				1.71		0.26		
SMI	.	.	2	0.152	1	0.759	.	.	3	0.186	8	0.606	
					3.37						4.47	0.035*	
WTI	1.669	0.182	.	.	3	0.074*	1.621	0.194	.	.	5	*	
			1.34						2.01				
GPR	0.014	0.893	3	0.248	.	.	0.132	0.737	4	0.165	.	.	

**TEREKE KAYITLARINA GÖRE MANASTIR'DA ERKEK GİYİM-
KUŞAM KÜLTÜRÜ (1700-1730)**

*MEN'S ATTIRE CULTURE IN MANASTIR ACCORDING TO THE
INHERITANCE REGISTERS (1700-1730)*

Zülfiye KOÇAK*

*Geliş Tarihi: 24.07.2024
(Received)*

*Kabul Tarihi: 16.05.2025
(Accepted)*

ÖZ: İnsanlığın varoluşuyla birlikte insanların korunma ve örtünme ihtiyacından doğan giyim-kuşam kültürü, tarihsel süreç içerisinde coğrafi şartlara, din ve değer yargılarına, örf ve adetlere, kültürel ve ekonomik koşullara göre değişip şekillenmiştir. Bu açıdan bakıldığında giyim-kuşam kültürü bir toplumun örf, adet ve dini temalarını ortaya koymada, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısını belirlemede önemli ipuçları sunmaktadır. Bunların yanı sıra giyim-kuşam kültürü, farklı din, kültür, gelenek, görenek, cins, yaş, sosyal ve ekonomik seviyelere mensup insanların gündelik hayatları, yaşam standartları, üretim ve tüketim alışkanlıkları hakkında da fikir vermektedir.

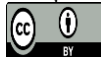
Osmanlı şehirlerindeki giyim-kuşam kültürünü tespit etmede tereke kayıtları önemli bir yere sahiptir. Metrukât ya da muhalefât defterleri olarak da adlandırılan bu defterlere, ölen kişilerden geriye kalan bütün taşınır-taşınmaz malları, onların her türlü alacak-verecek işleri, mahkemenin aldığı bütün harçlar ve kalan mirasın varisler arasında şeriat esaslarına göre nasıl taksim edildiğine dair bütün bilgiler tek tek yazılırdı. Bu yönüyle Manastır şer'iyye sicilleri arasına dağınık kaydedilmiş yüz kırk adet erkek tereke kaydı, Manastır'da yaşamış erkeklerin giyim-kuşam kültürü ve bu kültürü belirleyen temel unsurları tespit etmede bize bir takım ipuçları sunarlar.

Anahtar Kelimeler: Manastır, tereke defterleri, erkek giyim-kuşamı, servet, statü.

ABSTRACT: Throughout the historical process, the culture of clothing, which originated from the need for protection and covering with the existence of humanity, has changed and shaped according to the geographical conditions, religious and value judgments, customs and traditions, cultural and economic conditions. From this perspective, the culture of clothing offers significant clues to reveal a society's customs, traditions, and religious themes, or determining its socio-economic and socio-cultural structure as well. Moreover, the culture of clothing provides an insight into the daily lives, living standards, production and consumption habits of the people belonging to different religions, cultures, traditions, customs, genders, ages, and social and economic levels.

Inheritance registers hold an important place in identifying the culture of clothing in Ottoman cities. These registers, also known as metrukât or muhalefât defterleri (registers), documented all movable and immovable properties left behind by deceased individuals, all their debts and credits, all fees taken by the court, and how the remaining inheritance was divided among the heirs according to the sharia principles. In this respect, the one hundred

* Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, zulfıye62@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1352-9849.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Koçak

and forty male inheritance registers which cattered among the şer'iyye registries (sharia court records) provide some clues with us in identifying the culture of men's clothing in Manastır and the fundamental elements that determined this culture.

Key Words: Manastır, inheritance registers, men's clothing, wealth, status.

EXTENDED ABSTRACT

Bitola, the second largest city of today's Macedonia, is situated on the banks of the Dragon River at the foot of Mount Perister. Its history dates back to the ancient town of Heraclea, which was established in the 7th century BCE by King Philip II of Macedonia. Over time, Bitola firstly passed through periods of Roman and then Byzantine rule. Within that period the city became a significant center of Christianity. The region faced with Early Turkish raids starting in the 2nd century C.E. by Scythians, and then followed by migrations of Huns, Avars, Bulgarian Turkic tribes, Pechenegs, and Cumans. In the early 14th century, Aydınoğlu Umur Bey conducted military campaigns up to the borders of Manastır. After him, the raids were succeeded by Orhan Bey. Meanwhile, the Ottoman Empire, involved in Byzantine power struggles, gained control of Castle of Çimpe thanks to assisting Kantakouzenos to take the throne. After the organization of Castle of Çimpe as a strategic stronghold in Rumelia, it facilitated the Ottoman expansion across the key points in Rumelia, reaching as far as Manastır. Manastır fell under Ottoman rule during the reign of Murad I in either 1382 or 1385, consolidating Ottoman dominance in the Balkans and securing control over routes leading up to Constantinople. Settlements under Murad II and Mehmed II increased the Muslim population in Manastır, shaping it into a predominantly Turkish-Islamic city. The Ottoman Empire, which quickly established its institutions and organizations, also appointed a kadi (judge) to resolve the legal issues of the people in the city. The kadi leading over the Manastır court had registered the case records he handled in the books called şer'iyye registries (sharia court records). The şer'iyye registries that have survived today are fundamental reference sources that reveal Manastır's political, economic, legal, social, and societal structure. This records also contain inheritance details known as inheritance registers, which include all movable and immovable properties of deceased individuals, fees collected by the court, and all the information related to the division of the inheritance. Due to these features, inheritance registers which shed light on many areas of social life, are also important reference sources in the field of men's clothing culture.

In this study, one hundred and forty male inventories, eleven of them belong to non-Muslims, scattered across fourteen şer'iyye registries kept by the Manastır kadis between 1700 and 1730 were examined. From these inventories, how the culture of men's clothing was shaped and according to what criteria were determined. Among the men, the inventory of seven contained only one type of clothing item, and the inventory of eleven contained no clothing items at all. Although the lack of specifics regarding the forms of many clothing elements during the study posed the biggest challenge, these records generally contain information that allows us to make some determinations.

According to these inheritance registers, men in Monastir were wearing cotton fabrics like bez, alaca, sandal, and bogasi for inner garments, silk fabrics such as sade, bürümcük, hatayi, and atlas for both inner and outerwear, and woolen fabrics like çuka, keçe, kebe, şal, sof, and şayak primarily for outerwear. These fabrics were sourced from

various places including Thessaloniki, Sofia, Malkara, Tarnovo, London, Venice, Brankon, Egypt, Crimea, Damascus, and Aleppo.

Even though there were not rigidness in men's attire, it was following certain patterns. They typically wore undergarments such as don and shirts tied with uçkur, followed by şalvar below the waist, and gömlek, entari, yelek, bedenlik, and hırka above. Outerwear included garments like fur coats, cloaks, wraps, raincoats, capes, kontuş, ferace, fur-trimmed coats, cübbe, kaftan, and kerrake, paired with headwear such as kavuk, takye, destar, başlık, sarık, kalpak, kellepuş, külah, dülbend, çenber, fes, and terpuş. Footwear included boots, sandals, slippers, yemeni shoes, and kalçın. Belts and sashes completed their attire. Despite certain variations in fabric quality, craftsmanship, decoration, and usage; men's attire generally followed established patterns. Men with greater wealth made efforts to show their wealth and status by wearing clothes made of higher quality fabrics, with higher craftsmanship value and more elaborate designs, compared to those with less wealth. In the estates of the wealthier, new clothes were predominant, whereas those with less wealth had more old clothes. Additionally, the wealthier had multiple garments of the same type, while those with less wealth did not have such luxuries.

While men's clothing reflected their socio-economic status, it did not rigidly demarcate them. Luxurious items like fur coats, raincoats, cloaks, capes, and kaftans appeared in the inventory registers of both wealthy and less affluent individuals. This study illustrates how men in Monastir dressed according to their wealth and status, yet it also highlights that clothing did not strictly define social boundaries. Furthermore, the findings provide valuable insights into cultural history, offering a window for future research in this field.

1. GİRİŞ

Bugünkü Makedonya Devleti'nin ikinci büyük şehri olan Manastır, Perister Dağı eteğinde Dragon nehri kıyısında kurulmuştur. Bitola adıyla da bilinen şehir, Adriyatik kıyıları ile Ege denizi arasında Via Egnatia adı verilen ticaret yolunun tam ortasında, Arnavutluk'a açılan kapı konumundadır. Tarihi, Makedonya kralı II. Filip tarafından M.Ö. VII. yüzyılda inşa edilen Heraklei Kasabası'na kadar inen şehir, kısa süreli el değiştirmelerle önce Roma, ardından Bizans'ın hâkimiyetine girmiş, bu süreçte Hristiyanlığın önemli merkezlerinden biri haline gelmişti.¹

Manastır'a Osmanlı akınları 1332 yılında başlamış, 1352 yılında Çimpe Kalesi ileri karakol olarak teşkilatlandırılmış, 1371 yılında Sırp kralı ve müttefikleriyle yapılan II. Meriç veya Çirmen Savaşı'nın kazanılması Batı Trakya'nın fethini ve Makedonya'nın zaptını mümkün hale getirmişti. Manastır'ın Osmanlı egemenliğine alınması ise I. Murat dönemine 1382 veya 1385 yıllarında

¹ Krsitaq Prifti, "Manastır", *DİA*, Cilt XXVII, TDV Yay., Ankara 2003, s. 562; Galip Çağ, "16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Hâkimiyetinde Manastır", (Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 25-45; Djuneis Nureski, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Kültür Merkezi Konumundaki Makedonya Şehirleri ve Özellikleri", *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2014, s. 63-64.

gerçekleşmişti.² Bu tarihten sonra özellikle II. Murat ve II. Mehmet zamanlarında sistematik şekilde gerçekleştirilen iskânlar sayesinde Manastır, Osmanlıların Balkanlardaki en önemli ekonomik merkezlerinden biri olmuş ve zamanla Türk-İslâm şehir dokusu hâkim hale gelmişti. Nitekim şehrin nüfusunun XVII. yüzyılda 10.000 ile 12.000, XVIII. yüzyılda ise 12.450 ile 18.675 arasında değiştiği ve çoğunluğunun Müslümanlardan meydana geldiği ifade edilmiştir.³ Yine Evliya Çelebi, Manastır'da XVII. yüzyıl ortalarında 21 mahalle, 3000 ev, 70 cami, 90 dükkân ve bir bedesten bulunduğu bilgisini vermektedir.⁴

Manastır mahkemesine başkanlık ederek halkın hukuksal sorunlarını çözen kadı, mahkemede gördüğü dava kayıtlarını şer'iyeye sicilleri denilen mahkeme defterlerine kaydetmiştir. Bu defterlerde bulunan ve ölen kişilere ait tereke kayıtları toplumun kültür tarihine ışık tutacak bilgiler içerirler. Bu anlamda giyim-kuşam kültürü alanında da önemli referans kaynaklarının başında gelirler. Ancak buna rağmen bu kayıtlardan istifade edilirken bazı durumları göz önünde bulundurmamak gereklidir. Nitekim tereke sayımları çoğunlukla anlaşmazlığa düşen varislerin mahkemeye gitmeleri ya da yetimlere varis olanların herhangi bir usulsüzlüğe karışıp karışmadıklarını tespit etmek amacıyla yapıldığı için toplumun tamamını kapsamazlar. Ayrıca mirasın kaydı sırasında servetin ve mirasçıların eksiksiz kaydedilmiş olması mümkün gözükmemektedir. Zira mahkeme harçları tereke toplamı üzerinden hesaplandığı için tereke mallarının piyasa değerlerinin üstünde, tereke mallarının mahkeme görevlileri tarafından satın alınma durumunda ise piyasa değerlerinin altında yazılmış olması ihtimal dâhilindedir. Yine bir yerde misafir olan ve orada ölen kişilerin terekeleri bu kişilerin bütün servetlerini yansıtmayabilirdi. Bütün bunlara ek olarak tereke defterlerini içeren kadı sicillerinin tamamının günümüze ulaşmadığını da zikretmek gerekir.⁵

² M. Münir Aktepe, "Osmanlıların Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kal'ası", *İÜFTD*, Cilt II, 1950, s. 283-308; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, TTK Yay., Ankara 1998, s. 171-175; Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi, Resimli- Haritalı*, I, TTK Yay., Ankara 2010, s. 123; Mehmet Hacısalihoğlu, "Bitola", *Encyclopaedia of Islam*, Vol. III, Leiden- Boston 2014, s. 54-55.

³ Krum Tomovski, *Džamiivo Bitola*, Univerzitet Vo Skopje Zbornik Na Tehničkot Fakultet, Skopje 1956-1957, s. 30; Nick Anastovski, "Contestations Over Macedonian Identity 1870-1912", (Hd thesis, Melbourne 2005), p. 195; Nikola V. Dimitrov and Cane Koteskiand Dusho Josheski, *Bitola Region in Macedonia-Popuation*, Lambert Academic Publishing, Bitola 2015, p. 116; Mesut Idriz, "Demographic Structure of the 18th Century Ottoman Rule in the Balkans: A Study of Judicial Records (QādiSijil) in Manastir", *IJISH*, Volume III, Number II, 2020, p. 102; Prifti, a.g.m., s. 562; Gökhan Civelek, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Manastır Şehri", (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 2021), s. 87-89.

⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, V, (Yay. Haz. Yücel Dağlı vd.), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 307-309.

⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545- 1659)", *Belgeler*, Cilt III, Sayı 5-6, Ankara 1966, s. 1-15; Orlin Sabev, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi, 21-23 Kasım 2012, *Bildiriler*, Cilt I, Korza Yay., Ankara 2013, s. 264-265; İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", *OTAM*, Sayı 31/Bahar 2012, Ankara 2013, s. 45-46; İbrahim Etem Çakır, "Sofya Şehrinde Kadın Giyim Kuşam Kültürü: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 56, Erzurum 2016, s. 1367.

Bu çalışmada; 1700-1730 yılları arasında Manastır kadıları tarafından tutulan on dört adet şer'iyeye sicil defterine dağınık şekilde kaydedilmiş on biri gayrimüslim olmak üzere toplam yüz kırk erkek terekesi incelenmiş ve bu terekelerden erkeklerin giyim-kuşam kültürünün nelere göre nasıl şekillendiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca erkek giyim-kuşamında kullanılan malzemelerinin neler olduğu, bu malzemelerin kişilerin servet ve statülerine göre değişip değişmediği sorularına cevap aranmıştır.

2. OSMANLIDA GİYİM-KUŞAM KÜLTÜRÜ

Temel amacı vücudu korumak olan giyim-kuşam, zamanla ait olduğu toplumun kültürel değerleri, sosyo-ekonomik yapısı, coğrafi koşullar, kullanılan malzeme, iklim, inançlar vb. etkenlerle şekillenmiş ve çeşitlenmiştir. Giyim-kuşamın şekillenmesinde etkili olan bu faktörler, kültürel yapının gerekliliği olarak kendiliğinden gelişip, süreklilik arz ederek geleneksel öge özelliği kazanmış ve bulunduğu toplumun giyim-kuşam kültürünü oluşturmuştur. Bu özelliklerinden dolayı giyim-kuşam insanlık tarihinin gelişim belgeleri olarak görülmektedir.⁶

Giyim-kuşam kültürünün tarihine bakıldığında zaman içerisinde çok fazla değiştiği görülür. İlk giysiler vücudu dış tehlikelerden koruma, iklim ve sınıf ayrılıklarından, daha sonraki giysiler ise savaşlar, göçler, ticaret ve teknolojik gelişmelerden etkilenmişlerdir. Giyim-kuşamın bireysel özelliklerden etkilendiğini de bunlara eklemek gerekir. Zira bireyin dini, mezhebi, mesleği, eğitim durumu, işi, cinsiyeti ve yaşı, giyim-kuşam tercihini doğrudan belirlemektedir. Bu durumda giyim-kuşam fiziksel ihtiyacı karşılama, vücudu koruma ve rahatlık sağlamanın yanı sıra bireyin kendini topluma kabul ettirmesi ve beğendirmesinin bir aracına da dönüşür.⁷ Osmanlılar için de giyim-kuşam, sosyal ve dini kimliklerin belirleyici unsurları arasında yer almış, geniş bir coğrafyada yaşayan farklı etnik ve dinsel toplulukların maddi kültürünün oluşumunda bağlayıcı ve sınırlayıcı olmuştur. Bu etkenlerin en önemlisi ve en belirleyicisi şüphesiz din faktörüydü. Zira Osmanlı toplumunda Müslüman olmayanların Müslüman, Müslüman olanların da gayrimüslim gibi giyinip kuşanmamasına dikkat edilirdi.⁸ Osmanlıda giyim-kuşamda belirleyici diğer bir faktör statü idi. Statü ise kişilerin gelir düzeylerine göre giyim-kuşamdaki değişimi ifade etmektedir. Bu süreçte ihtiyaç için giyinmek yerini doğrudan doğruya kendini dışarıya karşı ifade etmek için giyinme anlayışına

⁶ Fatma Koç ve Emine Koca, "Türk Halk Giyiminde Kullanılan Süslemelere Tipolojik Bir Yaklaşım", *İdil Dergisi*, Cilt 5, Sayı 19, 2016, s. 239.

⁷ Mahmut Güngör, "Giyim Kültürü ve Giysiye Sahip Olma Arzuları: Giyim Mandalası", *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı 54, 2013 Kış, s. 206.

⁸ Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, Sayı I, 1990, s. 120; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 180.

bırakmıştır.⁹ Bu iki faktör dışında örf-adet ve gelenekler ile çevrenin fiziki ve coğrafi şartları da giyim-kuşamın şekillenmesinde etkindir.¹⁰

Çalışmaya konu olan terekeler belirli bir şablona göre düzenlenmiştir. Şöyle ki; birinci kısımda ölen kişi ve varislerinin kimlik bilgileri, ikinci kısımda miras kalan malların listesi ve malların maddi değerleri, üçüncü kısımda mahkeme harçları ve ölen kişinin borçları, son kısımda ise mirasın varisler arasındaki dağılımı yer almaktadır. Her tereke kaydında kişiden kalan malların değerlerinin ham toplamı ve masraflar çıkarıldıktan sonra baki kalan kısım ayrı yazılmıştır. Bu çalışmada servet miktarlarının hesaplanmasında terekelerin ham değeri esas alınmıştır. Bu esasa göre erkeklerin toplam tereke tutarları 7.609.539 akçe olup ortalama servet miktarları 54.353.85 akçedir. Erkekler içerisinde yedisinin terekesinde sadece bir çeşit, on birinin terekesinde ise hiç giyim-kuşam eşyası kayıtlı değildir. Giyim-kuşam eşyası kaydedilmeyenlerden Şehriyarizade Abdullah Efendi'den kalan eşyalar, *mecmû' muhalledfat* şeklinde genelleştirilerek yazılmıştı.¹¹ Kuvvetle muhtemel Abdullah Efendi'nin de kayıtlara geçmeyen giyim-kuşam eşyaları vardı.

Bu çalışmada önce terekelerde geçen kumaşlar tanıtılacak, ardından kıyafetler incelenecek ve bunların farklılığını tespit etmek için tereke sahiplerinin ekonomik statüsü belirlenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda öncelikle terekeleri kendi içerisinde zengin, orta halli, fakir şeklinde kategorilere ayırmak gerekir. Terekelerde 0 ile 10.000 akçe arası serveti olanlar fakir, 10.000 ile 50.000 akçe arası serveti olanlar orta halli ve 50.000 akçe ile üzeri serveti olanlar zengin kabul edilmiştir. Bu esasa göre erkeklerin % 30'u (42 kişi) fakir, % 48'i (67 kişi) orta halli, % 22'si (31 kişi) ise zengin sınıfına dâhildir.

Manastır'da en fazla servete, Kara Oğlan Mahallesinde ölen Receb b. Ali sahipti. 23 Mart 1713 tarihinde mahkemeye yansıyan tereke kaydına göre Receb'in toplam serveti 625.195 akçe olup bunun 17.760 akçesi yani % 3'ü giyim-kuşam eşyalarından meydana gelmişti.¹² Ortalama terekeye sahip olanlar içerisinde 49.818 akçe servete sahip Zindakizâde İbrahim Efendi b. Ahmed ilk sırada gelmektedir. İspetvaka Köyü sakinlerinden olan İbrahim Efendi'nin tereke taksim işi 23 Mayıs 1729 tarihinde mahkemeye yansımıştı. Bu kayıttan İbrahim Efendi'nin giyim-kuşama 8.202 akçe ayırdığı ve bunun terekesinin % 16'sına tekabül ettiği tespit edilmiştir.¹³ Fakir olarak nitelendirdiğimiz terekeler içinde 720 akçe servete sahip ve ismi yazılmayan kişi en fakir erkek olarak kayıtlara geçmişti. Bu kişinin

⁹ A. Tahir Gürsoy, *Giyim Kültürü ve Moda*, II, Ömür Matbaacılık, İstanbul 2010, s. 46.

¹⁰ Abdülmecit Mutfak, "İnanç-Statü-Tarz Üçleminde Osmanlı Kadınlarının Giyim-Kuşam Kültürü ve Sosyal Hayattaki Fonksiyonelliği: 17. Yüzyıl Edremit Örneği", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı I-II, 2015, s. 287.

¹¹ MŞS, 42, vk. 59/3.

¹² MŞS, 43, vk. 62/1.

¹³ MŞS, 42, vk. 13/6.

terekesinde herhangi bir giyim-kuşam eşyası kaydedilmemişti. Bundan sonra Manastır'da en az servete Yakub Bey Mahallesinde yaşamış Ali sahipti. 3 Eylül 1720 tarihinde mahkemeye yansıyan tereke kaydına göre Ali'nin toplam serveti 750 akçe olup bu servetin % 52'sini yani 391 akçesini giyim-kuşam eşyaları oluşturmuştu.¹⁴

Tereke kayıtlarında giyim-kuşama dair eşyalar içerisinde iç, dış, baş ve ayak giyimi üzerine çok sayıda eşya olduğu gibi giyim-kuşamı tamamlayan ancak bu çalışmaya dâhil edilmeyen çeşitli takı ve aksesuarlara da rastlanmıştır. Kayıtlarda giyim-kuşam eşyalarının adları, sayıları ve değerleri, imal edildikleri kumaş türü ve rengi ile kullanım durumları ayrıntılı şekilde belirtilmişti. Buna göre giyim-kuşam eşyaları eski ise *köhne*, yeni ise *cedid*, daha önce kullanılmış ise *müstamel*, büyük ise *kebir*, küçük ise de *sağır* terimleriyle sınıflandırılmıştı. Bu yönüyle erkek terekeleri ekonomik ve sosyal statü açısından geniş bir yelpazeye sahip zengin bir kültürel malzeme içermektedir. Bu malzemeler çeşitli kategorilere ayrılarak tanıtılacaktır.

3. OSMANLIDA KUMAŞ ÇEŞİTLERİ

Erkek giyim-kuşamında çeşitli kumaş türleriyle karşılaşmaktadır. Top üzerinden fiyatlandırılan bu kumaşlar, zaman zaman zirâ¹⁵ ile de ifade edilmişlerdi. Terekelerdeki kumaş türleri yünlü, ipekli ve pamuklu dokumalar şeklinde sınıflandırılabilir.

Erkeklerin en çok tercih ettiği yünlü kumaş çuka idi. Çuka, has yünden kalın ve sık dokunmuş dayanıklı ve havlı bir kumaş olup,¹⁶ daha çok kürk, kontuş, dolama, zıbin, şalvar ve biniş yapımında kullanılmıştır. Bu kumaşta tercih edilen renk çoğunlukla kırmızı olup yeşil, mavi, sarı ve mor olanları da vardı. Terekelerdeki bir diğer yünlü kumaş keçe ve kebe idi. Keçe yünün ıslatılmasıyla ve ardından dövülmesiyle elde edilen bir kumaştı. XVII. yüzyılda Selanik, Muğla, Edirne, Rodos keçe üretiminde öne çıkan yerlerdi.¹⁷ Manastır'da Selanik ve Acem keçesi rağbet görmüştü.¹⁸ Terekelere çoğunlukla yan keçe, orta keçe, kapı keçesi ve döşeme keçesi şeklinde yazılması,¹⁹ daha ziyade evlerde zemine serilen bir tür yaygı olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Keçeden nadiren kürk de yapılmıştı.²⁰ Keçeden daha kalın olan ve çoğunlukla Yanbolu'dan²¹ gelen kebe de siyah, beyaz,

¹⁴ MŞS, 39, v. 15/1.

¹⁵ Endaze ve arşun ile aynı anlama gelip 065 m dir. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004, s. 248-249.

¹⁶ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317, s. 519; Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam Sözlüğü*, Sümerbank Yay., İstanbul 1967, s. 83; Mine Esiner Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı 33, 1980-81, s. 309.

¹⁷ Hülya Tezcan, *Atlaslar Atlası-Pamuklu, Yün ve İpek Kumaş Koleksiyonu*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1993, s. 25.

¹⁸ MŞS, 42, v. 62/4; MŞS, 43, v. 10/2; MŞS, 38, v. 5/3.

¹⁹ MŞS, 40, v. 41/2; MŞS, 42, v. 25/4; MŞS, 40, v. 41/2; MŞS, 39, v. 68/1.

²⁰ MŞS, 38, v. 5/3.

²¹ MŞS, 40, v. 41/2; MŞS, 42, v. 25/4.

alaca ve kırmızı renklerde olup,²² çakşır ve zıbın yapımında kullanılmıştı.²³ Erkeklerin bazıları kendine özgü desen gösteren bir kumaş türü olup ekseriyetle Keşmir keçisinin yünü ile dokunan şalı tercih etmişti.²⁴ Şal en çok kuşak, bazen sarık ve kavuk yapımında kullanılmış bazen de sadece kumaş olarak terekelerde yer almıştır.²⁵ Erkek terekelerinde rastlanan bir diğer yünlü kumaş türü çukaya göre daha kaliteli ve lüks olup yün ve keçi kılından dokunan sof idi. Osmanlı Devleti'nde en meşhur sof, tiftik keçisinin yününden siyah, beyaz ve krem renkler üzerine dokunan Ankara sofuydu. Ankara sofunun tiftik lifleri parlak ve uzun olup ipek görünümü vermekte ayrıca çok hafif ve sıcak tutmaktaydı.²⁶ Manastırlı erkekler sofu kerrake, ferace ve kürk yapımında kullanmış, sarı ve mor renklerini tercih etmişlerdi.²⁷ Çukaya göre daha seyrekçe ve iplikleri verrev olarak dokunan ancak daha sıcak ve ucuz olduğu için tercih edilen şayak da daha ziyade dolama ve zıbın yapımında kullanılmıştı.²⁸

Terekelerde ipekli kumaşlar da yer almaktaydı. Bilindiği üzere Osmanlıda ipek, güç ideolojisini yansıtmış ve bu güç imparatorluğun içinde ve dışında önemli bir etkiye sahip olmuştu. Diplomatik ilişkilerde, hediye olarak kullanılması devletin kudretini yabancılara gösterirken devlet içerisinde sanatsal fikirleri iletmede anlatım yöntemi olarak kullanılmış ve ekonominin temel taşlarından birini oluşturmuştur. İpekli kumaşlar ise törenlerde ve yüksek sınıf kültüründe, sosyal konum belirleyicisi olarak önemli bir yere sahip olmuştur.²⁹ Bu alanlarda etkili olan ipekli kumaşlardan Manastır'da en fazla düz kadife olan sade kullanılmıştı.³⁰ Kayıtlarda çoğunlukla beyaz sade,³¹ alaca sade,³² mavi sade,³³ yeşil sade³⁴ ve sade³⁵ şeklinde geçmektedir. Ham ipeğe az miktarda keten ipliği katılarak dokunan

²² MŞS, 32, vk. 12/1; MŞS, 31, vk. 3/5; MŞS, 39, vk. 33/3; MŞS, 42, vk. 43/2.

²³ MŞS, 39, vk. 138/1; MŞS, 37, vk. 1/1.

²⁴ Koçu, *a.g.e.*, s. 213-214; Tezcan, *a.g.e.*, s. 25.

²⁵ MŞS, 42, vk. 58/2; MŞS, 38, vk. 6/3; MŞS, 40, vk. 41/2; MŞS, 40, vk. 41/3; MŞS, 43, vk. 61/1.

²⁶ Sami, *a.g.e.*, s. 839; Koçu, *a.g.e.*, s. 238; Tezcan, *a.g.e.*, s. 25; Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt III, MEB Yay., İstanbul 1971, s. 241; Fikri Salman, *Türk Kumaş Sanatı*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2011, s. 224.

²⁷ MŞS, 39, vk. 68/1; MŞS, 42, vk. 13/6; MŞS, 40, vk. 41/2; MŞS, 43, vk. 12/2; MŞS, 40, vk. 75/3; MŞS, 38, vk. 5/3.

²⁸ Koçu, *a.g.e.*, s. 217; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt III, s. 312; MŞS, 36, vk. 7/4; MŞS, 32, vk. 6/3.

²⁹ Nurhan Atasoy ve Walter B. Denny ve Louise W. Mackie ve Hülya Tezcan, *İpek Osmanlı Dokuma Sanatı*, (Çev. Reyhan Alp, Ayşe Kardiçalalı), TEB İletişim ve Yay., İstanbul 2001, s. 15.

³⁰ Eyyub Şimşek, "On Sekizinci Yüzyılın Başında Trabzon'da Giyim-Kuşam (1700-1725)", *Mavi Atlas Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı I, Güz 2013, s. 55.

³¹ MŞS, 32, vk. 8/1; MŞS, 39, vk. 55/3; MŞS, 39, vk. 56/4.

³² MŞS, 36, vk. 5/2; MŞS, 43, vk. 14/2.

³³ MŞS, 32, vk. 12/1; MŞS, 39, vk. 26/2.

³⁴ MŞS, 39, vk. 138/1.

³⁵ MŞS, 33, vk. 5/3; MŞS, 39, vk. 51/4.

bürümcük,³⁶ ince ipek ve kılattanla dokunmuş sert bir kumaş olan hatayi³⁷ ve üzerinde hiçbir tezyinî motif bulunmayan atlas³⁸ da erkek terekelerinde kayıtlı diğer ipekli kumaşlardı. Bunlar terekelerde sadece kumaş olarak yer alırken bürümcük gömlek,³⁹ hatayi ise kaftan ve don yapımında kullanılmıştı.⁴⁰

Erkek giyim-kuşamında pamuklu kumaşlar da kullanılmıştı. Osmanlı Devleti, XVII. yüzyıldan itibaren özellikle İzmir ve Halep'ten gönderilen Anadolu pamukları ile Asya'dan Avrupa'ya büyük oranda ihraç hareketinde bulunmuştu. Bu zamanlarda Orta Amerika'da esirlere giydirilen kaba ve sağlam mavi pamukluların büyük kısmı Osmanlı topraklarından gitmiş ve Marsilya boyahanelerinde boyanan Batı-Anadolu ham pamukluları oradan İspanya'ya ihraç edilmişti. İzmir limanının yanında Selanik, Serez ve Teselya bölgesi ise XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Orta Avrupa'ya özellikle Almanya ve Avusturya'ya yaptığı büyük pamuk ve pamuk ipliği ihracatı ile görülmemiş bir ekonomik gelişmeye sahne olmuştu.⁴¹ Pamuk ve pamuklu dokuma sanayisi oldukça gelişmiş olan Osmanlı'nın Manastır şehrinde en fazla bez, alaca, sandal ve bogasi (boğasi) pamukluları kayıtlara geçmişti. Bez, hem pamuk hem de ketenden dokunan bir tür kumaş olup kullanılan iplik cinsine, dokunuş şekline, kalınlık-inceliğine, yumuşaklık-sertliğine göre çeşitli adlarla anılmaktaydı.⁴² Terekelerde daha ziyade kuşak, takye ve zıbın ve yapımında,⁴³ siyah, beyaz, mavi ve kırmızı renkleriyle yer almıştı.⁴⁴ Manastır'da boyalı ve penbe Tırnova, Musul, Drama ve yerli olan bezler ilgi görmüştü.⁴⁵ Karma rengi ifade eden alaca genellikle kırmızı bir zemin üzerine sarı çubuklu üretilirdi.⁴⁶ Oldukça dayanıklı ve ipekli de dokunabilen alaca zıbın, entari ve yelek yapımında kullanılmıştı.⁴⁷ Manastır'da Şam, Tırnova ve Halep alacaları meşhurdur.⁴⁸ Pamuk-ipek karışımı olan sandal ise terekelerde çoğunlukla kumaş olarak kaydedilmiş,⁴⁹ bazen de kuşak ve kapama ile yazılmıştı.⁵⁰ Günümüz Amerikan bezine benzeyen ve kaput bezini andıran bogasi de pamuklu kumaşlar arasında önemli bir yere sahipti. Bogasi orta kalitede bir kumaş olup çoğunlukla beyaz renkli olsa da boya

³⁶ Koçu, *a.g.e.*, s. 48.

³⁷ Zeki Tez, *Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi*, Doruk Yay., İstanbul 2009, s. 16.

³⁸ Koçu, *a.g.e.*, s. 17-18; Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, MEB Yay., İstanbul 1971, s. 111.

³⁹ MŞS, 42, vk. 20/2; MŞS, 40, vk. 75/3.

⁴⁰ MŞS, 42, vk. 32/1; MŞS, 43, vk. 12/2.

⁴¹ Halil İncalcık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası Kültür Yay., İst. 2008, s. 88.

⁴² Koçu, *a.g.e.*, s. 35; Tezcan, *a.g.e.*, s. 21-23.

⁴³ MŞS, 43, vk. 12/12; MŞS, 42, vk. 48/4; MŞS, 37, vk. 1/1.

⁴⁴ MŞS, 39, vk. 55/3; MŞS, 39, vk. 56/4; MŞS, 37, vk. 1/1; MŞS, 31, vk. 6/1.

⁴⁵ MŞS, 42, vk. 48/4; MŞS, 43, vk. 12/2; MŞS, 40, vk. 76/3; MŞS, 31, vk. 6/1.

⁴⁶ Koçu, *a.g.e.*, s. 10; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, s. 43-44.

⁴⁷ MŞS, 32, vk. 6/3; MŞS, 42, vk. 13/6; MŞS, 39, vk. 55/3; MŞS, 42, vk. 31/1.

⁴⁸ MŞS, 31, vk. 6/1; MŞS, 43, vk. 12/12.

⁴⁹ MŞS, 35, vk. 2/1; MŞS, 43, vk. 12/12; MŞS, 31, vk. 6/1.

⁵⁰ MŞS, 43, vk. 7/1; MŞS, 43, vk. 12/12.

maddeleriyle renklendirilip rengine göre adlandırıldığı da olmuştu.⁵¹ Bogasi kumaş çoğunlukla üst giyim olan kürk, kapama, entari ve zıbın yapımında kullanılmıştı.⁵² Beyaz, nefsi, al, yeşil, kırmızı ve siyah renkleri olup⁵³ Denizli, Tırnova ve Musul'dan gelenleri yaygındı.⁵⁴ Terekelerde az rastlanan pamuklu kumaşlar ise astar, çit ve dülbentti. Giysilerin iç tarafına geçirilen astar üç terekede,⁵⁵ üzeri çiçekli ve şekilli pamuk bez ve basma yerine kullanılan çit beş terekede,⁵⁶ değirmi kesilen parçaları üzerine yazma usulü ile nakışlar basılarak baş yemenisi olarak kullanılan dülbend de iki terekede kayıtlara geçmişti.⁵⁷

Erkek giyim-kuşamında kullanılan kumaş türlerinden hâre, dârâyî, kutnî ve kadifeden de bahsetmek gerekir. Hâre, dokuması itibarıyla mermer gibi dalgalı görüntüsü olan düz renkli ipekli bir kumaş olup,⁵⁸ iki terekede kayıtlara geçmişti.⁵⁹ Bir tür ipekli kalın kumaş olan dârâyî,⁶⁰ altı terekede kayıtlara geçmişti.⁶¹ Dârâyî takye ve perde yapımında kullanılmış, Yenişehir ve Brankon olanları tercih edilmişti.⁶² Alacanın benzeri olup, çözüğü ipek, atkısı pamuk ve ipek olan, yollu bir kumaş çeşidi kutnî,⁶³ sekiz terekede kayıtlara geçmiş zıbın, entari ve kaftan yapımında kullanılmış ve alaca ile yeşil renkleri tercih edilmişti.⁶⁴ Yine çözüğü ve atkısı ipekten havlı bir kumaş olan kadife,⁶⁵ yalnızca bir terekede kayıtlıdır.⁶⁶

4. GİYSİLER

4.1. Tene Giyilenler (İçlikler)

Evde giyilen kıyafetler çoğunlukla iç giyim eşyalarıyla beraber kaydedilmişlerdi. Bilindiği üzere Osmanlı evinin içi, fazla güneş almayan ve yaz kış serin, ısınma sistemi çok iyi olmayan bir mekândı. Bu yüzden ki Osmanlı giyim geleneği üst üste giyilen giysilerden oluşmuştu.⁶⁷

⁵¹ Fikri Salman, "Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı VI, Erzurum 2004, s. 21.

⁵² MŞS, 39, vk. 75/2; MŞS, 43, vk. 9/1; MŞS, 38, vk. 37/2; MŞS, 43, vk. 10/2; MŞS, 14, vk. 17/3; MŞS, 42, vk. 59/1.

⁵³ MŞS, 39, vk. 75/2; MŞS, 42, vk. 59/1; MŞS, 43, vk. 12/12.

⁵⁴ MŞS, 43, vk. 12/12; MŞS, 40, vk. 76/3; MŞS, 35, vk. 2/1.

⁵⁵ MŞS, 43, vk. 12/12; MŞS, 40, vk. 76/3; MŞS, 31, vk. 6/1.

⁵⁶ MŞS, 32, vk. 8/1; MŞS, 39, vk. 26/2; MŞS, 42, vk. 13/2; MŞS, 42, vk.19/2; MŞS, 42, vk. 31/1.

⁵⁷ Koçu, *a.g.e.*, s. 98; MŞS, 38, vk. 6/3; MŞS, 43, vk. 10/2.

⁵⁸ Koçu, *a.g.e.*, s. 128; Salman, *a.g.m.*, s. 30.

⁵⁹ MŞS, 43, vk. 12/12; MŞS, 42, vk. 32/1.

⁶⁰ Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lugatı*, Cilt II, Devlet Matbaası, İstanbul 1928, s. 688.

⁶¹ MŞS, 40, vk. 76/3; MŞS, 42, vk. 32/1; MŞS, 36, vk. 5/2; MŞS, 31, vk. 6/1; MŞS, 39, vk. 51/4; MŞS, 35, vk. 2/1.

⁶² MŞS, 42, vk. 32/1; MŞS, 40, vk. 76/3.

⁶³ İncelik, *a.g.e.*, s. 103; Tezcan, *a.g.e.*, s. 29.

⁶⁴ MŞS, 31, vk. 6/6; MŞS, 33, vk. 5/3; MŞS, 39, vk. 22/5; MŞS, 43, vk. 14/2; MŞS, 42, vk. 32/1; MŞS, 42, vk. 61/1; MŞS, 43, vk. 12/2; MŞS, 38, vk. 5/3.

⁶⁵ Koçu, *a.g.e.*, s. 39; Hülya Tezcan, "Osmanlı Dokumacılığı", *Türkler*, Cilt XII, (Ed. Hasan C. Güzel-vd.), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 405.

⁶⁶ MŞS, 43, vk. 62/2.

⁶⁷ Lale Görünür ve Semra Ögel, "Osmanlı Kaftanları ile Entarilerinin Farkları ve Kullanılışları", *İTÜ Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2006, s. 66.

Tene giyilen giysilerden en yaygın kullanılanlar birlikte yazılan don ve gömleklereydi. Terekelerde bu iki giysinin çoğu kez birlikte fiyatlandırılması birbirini tamamlamalarından kaynaklanmaktaydı. Don, vücudu belden aşağı baldırın yarısına kadar örten çamaşır iken gömlek ayak bileklerine kadar uzanan oldukça bol bir giysiydi.⁶⁸ Birlikte yazılan bu giysilere biçilen 400 akçelik en yüksek fiyat el-Hâc İsmail'in bürümcük don-gömleğine,⁶⁹ 51 akçelik en düşük fiyat ise Hasan b. Hüseyin'in don-gömleğine verilmişti.⁷⁰ Birlikte yazılanların dışında dört kişinin terekesinde don, kırk altı kişinin terekesinde yalnızca gömlek kayıtlıdır. Bunlardan yalnızca don sahibi olanlardan el-Hâc Mehmed Efendi, üç tanesi 300 akçe değerindeki en pahalı dona sahipken,⁷¹ Şaban Dede 20 akçe değerindeki en ucuz dona sahipti.⁷² Yalnız yazılan gömleklerin özellikleri tam olarak belirtilmemiş olsa da bu gömlekler muhtemelen hem tene giyilenler hem de bunların tamamlayıcısı durumunda bedene giyilenlerdi. Bunlar içerisinde 1.800 akçe en yüksek fiyat Kara Oğlan Mahallesinden es-Seyyid İbrahim Çavuş Ağa'nın terekesindeki 5 adet gömleğe,⁷³ 3 akçe en düşük fiyat Arnavud Belgrad'dan İstanbul'a giderken yolda vefat eden Süleyman'ın terekesindeki 2 adet köhne gömleğe yazılmıştı.⁷⁴ Don-gömlek fiyatları kumaş kalitesine ve kullanım durumuna göre farklılık göstermektedir. Bezzaz el-Hâc Hasan Efendi'nin terekesinde *Badeli*, *Dehgezi*, *Pafta Beyaz* ve *Telli Halep Hatayisi* adıyla dört farklı donluk kayıtlara geçmişti. Bu donluklardan en pahalısı 2.430 akçe değerindeki Telli Halep Hatayisi idi.⁷⁵ Ayrıca gömleği olanlardan altı kişinin terekesinde *gömlek eşi* adıyla bir giysi kayıtlıdır. Eş ifadesi büyük ihtimalle gömleklerin çift olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktaydı. Gömlek eşlerinin fiyatları tek yazılan gömleklere oranla biraz daha ucuzdu. Mesela Ebubekir Ağa'nın normal gömleği 93, gömlek eşi 18,⁷⁶ Murad Kuka'nın normal gömleği 40, gömlek eşi 14 akçeydi.⁷⁷

Erkeklerin bir diğer iç giyim ürünü zıbındır. İçlik olarak da bilinen zıbın, kışın dış giyim altına giyilen, kolsuz, pamuklu yelettir.⁷⁸ Tereke kayıtlarının elli ikisinde karşımıza çıkması zıbının yaygın kullanıldığını göstermektedir. Mavi, beyaz, alaca, yeşil ve kırmızı renkleri olan zıbınlar kutnî, çuka, bogasi, bez ve şayak gibi kumaşlardan yapılmıştı. Zıbın sahibi erkeklerin geneli tek zıbına

⁶⁸ Koçu, *a.g.e.*, s. 93-95 ve 125.

⁶⁹ MŞS, 32, vk. 8/2.

⁷⁰ MŞS, 36, vk. 10/2.

⁷¹ MŞS, 38, vk. 5/3.

⁷² MŞS, 39, vk. 137/2.

⁷³ MŞS, 43, vk. 62/62.

⁷⁴ MŞS, 39, vk. 22/5.

⁷⁵ MŞS, 43, vk. 12/2.

⁷⁶ MŞS, 35, vk. 1/4.

⁷⁷ MŞS, 39, vk. 56/4.

⁷⁸ Koçu, *a.g.e.*, s. 251.

sahipken 12'si iki, 3'ü üç, 2'si dört ve 1'i de beş zıbına sahipti.⁷⁹ Zıbınların fiyatı eski ve yeni olmalarına, renklerine ve kumaşlarına göre değişiklik göstermiştir. Kara Oğlan Mahallesinden es-Seyyid İbrahim Çavuş'un 504 akçe değerindeki alaca zıbını en pahalı,⁸⁰ Yakub Bey Mahallesinden İbrahim Çelebi'nin 3 akçe değerindeki köhne zıbını ise en ucuz zıbındı.⁸¹

Erkeklerin bir diğer iç giyim eşyası iç gömleği üstüne giyilen ve terekelerin dördünde mintan, ikisinde nimten şeklinde kaydedilen giysiydi.⁸² Kasım Çelebi Mahallesinden Berber İsmail'in mintenine 840,⁸³ Sinan Bey Mahallesinden Mehmed'in kırmızı nimtenine 27 akçe değer biçilmişti.⁸⁴ Azeb Bey Mahallesinde 14.210 akçe servete sahip Tatar Rüstem'in terekesinde ise 480 akçe değerinde bir gecelik kayıtlıdır.⁸⁵

4.2. İç Giyim Tamamlayıcıları Olarak Bedene Giyilenler

Tene giyilen giysilerin üzerine giyilen tüm eşyalar beden kıyafetlerinin tamamlayıcısıdır. Bunlar evde ve dışarıda giyilenler şeklinde geniş yelpazeye sahiptir.

Hem erkek hem de kadınlar tarafından giyilen bol ağırlı geniş üst donu olan şalvar terekelere *seravil*⁸⁶ veya *çintiyan*⁸⁷ olarak da kaydedilmiştir. Erkekler tarafından giyilen şalvarlar, bele uçkurla bağlanıp bacakları bol, paçaları ayak bilekleri üstüne kadar iner, paça ağzı birden daralır.⁸⁸ İncelenen terekelerin otuz yedisinde kayıtlı olan çintiyanın 270 akçe değerindeki en pahalısını Hüseyin Subaşı Mahallesinden Terzi Ahmed,⁸⁹ 9 akçe değerindeki en ucuzunu ise Yakub Bey Mahallesinden Mehmed giymişti.⁹⁰ Çintiyan sahibi erkeklerden yalnızca 5'inin iki, diğerlerinin birer çintiyanı vardı. Yirmi iki terekede kayıtlı olan şalvarın 1.740 akçe değerindeki en pahalısını Kasım Çelebi Mahallesinden Berber İsmail,⁹¹ 3 akçe değerindeki en ucuzunu Sinan Bey Mahallesinden Ahmed giymişti.⁹² En pahalı

⁷⁹ MŞS, 33, vk. 5/3; MŞS, 39, vk. 12/2; MŞS, 39, vk. 55/3; MŞS, 39, vk. 137/2; MŞS, 42, vk. 35/2; MŞS, 42, vk. 54/5; MŞS, 40, vk. 42/3; MŞS, 40, vk. 76/3; MŞS, 37, vk. 1/1; MŞS, 37, vk. 4/2; MŞS, 36, vk. 8/1; MŞS, 36, vk. 10/2; MŞS, 39, vk. 138/1; MŞS, 42, vk. 28/3; MŞS, 43, vk. 62/2; MŞS, 42, vk. 13/6; MŞS, 36, vk. 1/1; MŞS, 32, vk. 12/1.

⁸⁰ MŞS, 43, vk. 62/2.

⁸¹ MŞS, 42, vk. 35/2.

⁸² Koçu, *a.g.e.*, s. 174.

⁸³ MŞS, 43, vk. 61/2.

⁸⁴ MŞS, 37, vk. 5/4.

⁸⁵ MŞS, 43, vk. 61/1.

⁸⁶ Seravil; şalvar, don. Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2004, s. 939.

⁸⁷ Çintiyan; don nev'inden, paçası büzgülü geniş şalvar. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, s. 375.

⁸⁸ Koçu, *a.g.e.*, s. 215.

⁸⁹ MŞS, 38, vk. 37/2.

⁹⁰ MŞS, 36, vk. 8/1.

⁹¹ MŞS, 43, vk. 61/2.

⁹² MŞS, 42, vk. 12/4.

şalvar sahibi Berber İsmail'in biri 840, biri 120 ve biri de 513 akçe değerinde üç şalvarı daha vardı. İsmail dışındaki erkeklerden 2'sinin iki, diğerlerinin birer şalvarı vardı. Dokuz terekede karşımıza çıkan seravilin en pahalısı Kara Oğlan Mahallesinden es-Seyyid İbrahim Çavuş'a aitti.⁹³ Seyyid İbrahim'in 780 akçe değer biçilen gömlek ile seravili dışında diğer altı seravili 1.389 akçeydi. İbrahim dışında 3'ünün iki, diğerlerinin birer seravili vardı. Bunlar içerisinde en ucuz seravil ise ikisine 15 akçe değer biçilen Mütevveli Hüseyin Aka'ya aitti.⁹⁴ Şalvar, seravil ve çintiyenler çoğunlukla aba ve çuka kumaştan dikilmiş, kırmızı ve mavi renkler tercih edilmişti. Fiyatlarındaki farklılık kumaş türü ve kullanım durumundan kaynaklanmaktaydı.

Erkeklerin belden yukarı giydikleri giysiler gömlek, entari, fistan ve yelectir. Terekelerin % 9'unda don ile % 30'unda yalnız yazılarak karşımıza çıkan gömleğin hem yukarıda anlatıldığı gibi iç giyimin bir parçası hem de ev içinde giyilen önemli bir üst giysisi olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen don ile kaydedilenler tene, yalnız kaydedilenler ise bedene giyilmekteydi. Gömlek yapımında bürümcük kumaş tercih edilmiş, köhne ve cedid olanlar belirtilmişti.⁹⁵ Yalnız yazılan gömlekler içinde en yüksek fiyat olan 1.800 akçe Kara Oğlan Mahallesinden es-Seyyid İbrahim Çavuş Ağa'nın terekesindeki 5 adet gömleğe,⁹⁶ en düşük fiyat olan 3 akçe misafirken vefat eden Süleyman'ın terekesindeki 2 adet köhne gömleğe yazılmıştı.⁹⁷ Bu gurupta yer alan 46 kişiden; 11'inin iki, 2'sinin üç, 2'sinin beş, 1'inin dokuz diğerlerinin de birer gömleği vardı.⁹⁸ Oğul Paşa Mahallesinden el-Hâc Yusuf'un terekesinde ise 60 akçe değerinde bir gömlek bezi kayıtlara geçmişti.⁹⁹

İnce kumaşlardan dikilen, iki tarafı yırtmaçlı, geniş kollu, iç etekli, uzun gömlek şeklinde düz ve süssüz bir giysi olan entari, erkekler tarafından çoğunlukla yatarken giyilebilen bir giysi türüydü.¹⁰⁰ Terekelerin on yedisinde kayıtlara geçen entari fiyatları kumaş türü ve kullanım durumuna göre değişiklik göstermişti. Es-Seyyid İbrahim Çavuş Ağa'nın sahip olduğu 1.557 akçe değerindeki alaca entari en pahalı,¹⁰¹ Kantarcı Hüseyin'in sahip olduğu 3 akçe değerindeki köhne aba entari ise en ucuz entari olarak kayıtlara geçmişti.¹⁰² Kutni, bogasi, aba ve alaca kumaştan

⁹³ MŞS, 43, vk. 62/2.

⁹⁴ MŞS, 42, vk. 54/5.

⁹⁵ MŞS, 42, vk. 20/2; MŞS, 40, vk. 75/3; MŞS, 32, vk. 8/2; MŞS, 43, vk. 14/2; MŞS, 36, vk. 3/3; MŞS, 39, vk. 79/1.

⁹⁶ MŞS, 43, vk. 62/62.

⁹⁷ MŞS, 39, vk. 22/5.

⁹⁸ MŞS, 42, vk. 17/3; MŞS, 42, vk. 20/2; MŞS, 43, vk. 61/2; MŞS, 43, vk. 62/1; MŞS, 43, vk. 14/2; MŞS, 43, vk. 62/2.

⁹⁹ MŞS, 36, vk. 5/2.

¹⁰⁰ Koçu, a.g.e., s. 102; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, s. 541.

¹⁰¹ MŞS, 43, vk. 62/2.

¹⁰² MŞS, 40, vk. 41/3.

yapılan entarilerde yeşil, alaca ve beyaz renkler revaçtaydı. Entari sahibi erkeklerden 1'inin üç, 4'ünün iki, diğerlerinin birer entarileri vardı.

Entari veya gömlek üzerine giyilen bir giysi türü olan yelek de on iki terekede kayıtlara geçmişti.¹⁰³ Yelek sahibi erkeklerden 1'inin üç, 4'ünün iki, diğerlerinin birer yelegi vardı. Kasım Çelebi Mahallesinden Berber İsmail'in 423 akçe değerindeki yelegi en pahalı,¹⁰⁴ misafirken ölen Süleyman'ın ve Pirlepe Naibi Mehmed Efendi'nin 12 akçe değerindeki yelekleri ise en ucuz yeleklerdi.¹⁰⁵ Yelekler çuka kumaştan yapılmış alaca, yeşil, kırmızı ve siyah renkleri tercih edilmişti.

Daha ziyade dervişlerin giydiği üst giysi olarak bilinen hırka,¹⁰⁶ yalnızca tekkede misafirken ölen Derviş Ahmed b. Abdi'nin terekesinde kayıtlara geçmişti. Derviş Ahmed'in bir adet köhne hırkasına 37 akçe değer biçilmişti.¹⁰⁷ Terekelerin yedisinde bedenlik olarak kaydedilen şeyin de ev içerisinde entari gibi giyilen bir giysi türü olduğu düşünülmektedir. Nitekim kayıtların birinde zıbın ile yazılmış olması,¹⁰⁸ tene giyilen giysilerin üzerine giyildiği fikrini desteklemektedir. Bedenliklerin yapımında çuka kumaş kullanılmış, yeşil ve mavi renk tercih edilmişti. Bedenlik sahibi olanların hepsinin birer bedenliği olup, 370 akçe değerindeki en pahalısı el-Hâc Ramazan'ın terekesinde *cedid mavi çuka bedenlik*,¹⁰⁹ 38 akçe değerindeki en ucuzu Şaban Dede'nin terekesinde *köhne çuka bedenlik* olarak kayıtlıdır.¹¹⁰

4.3. Üst ve Dış Giyim Eşyaları

Bedene giyilenlerin üstüne ya da dışarıya çıkarken giyilen dış giysiler bu grupta değerlendirilecektir. Dolama, kapama, kaftan, biniş, cübbe, ferace, kerrake, kontuş ve kürkler bu türdendir.

Bir entari türü olan ve çoğunlukla iç gömleği üzerine giyilen, önü açık ve belden kavuşturularak kuşak bağlanan bazen topuklara kadar inen dolama hem erkek hem de kadın giysisiydi.¹¹¹ Manastır'da dolama sadece erkekler tarafından giyilmiş ve kırk dört terekede yer almıştı.¹¹² Dolama sahibi erkeklerden 9'unun iki, 2'sinin üç diğerlerinin birer dolaması vardı. Ekseriyetle çukadan yapılmış olsalar

¹⁰³ Temel Öztürk, "1918 Numaralı Kadı Siciline Göre 18. Yüzyılda Trabzon'da Giyim-Kuşam Kültürü", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 18, 2015, s. 18.

¹⁰⁴ MŞS, 43, vk. 61/2.

¹⁰⁵ MŞS, 39, vk. 22/5; MŞS, 43, vk. 14/2.

¹⁰⁶ Koçu, a.g.e., s. 129.

¹⁰⁷ MŞS, 36, vk. 7/1.

¹⁰⁸ MŞS, 38, vk. 15/2.

¹⁰⁹ MŞS, 39, vk. 75/2.

¹¹⁰ MŞS, 39, vk. 137/2.

¹¹¹ Koçu, a.g.e., s. 92; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, s. 470-471; Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yayınevi, Ankara 1983, s. 346.

¹¹² Zülfiye Koçak, "Manastır'da Kadın Giyim-Kuşam Kültürü (1700-1730)" *XIX. Türk Tarih Kongresi 3-7 Ekim 2022 Özet Kitapçığı*, TTK Yay, Ankara 2022, s. 270-271.

da kadife ve şayak olanlar da vardı. Tercih edilen renkler yeşil, kırmızı, mavi, sarı, turuncu ve nefli idi. Yapıldıkları kumaş kalitesi ve kullanım durumuna göre fiyatları 12 akçe ile 5.400 akçe arasında değişen dolamaların en pahalısı, Manastır'da 304.403 akçe servetle en zengin beşinci erkek olan es-Seyyid İbrahim Çavuş'un terekisinde kayıtlıdır. İbrahim Çavuş'un bu kadife dolamasının yanında 2.520 akçe değerinde bir de yeşil dolaması vardı.¹¹³ Emir Mahallesinden el-Hâc Halil'in 12 akçe değerindeki köhne dolaması da en ucuz dolamaydı.¹¹⁴

Erkeklerin dış giysilerinden bir diğeri kapamadır. Kapama elbise takımı yerine kullanılan bir tabir olmakla birlikte, daha ziyade soğuktan korunmak amacıyla, vücudu baştan aşağı örten uzun bir giysiyi de tanımlamaktadır. Osmanlı döneminde medrese talebeleri ile yeniçerilere verilen elbiselere de kapama denilmiştir.¹¹⁵ Kırk sekiz erkek terekisinde kayda geçmiş olması yaygın kullanıldığını göstermektedir. Kapama sahibi erkeklerden 6'sı iki, diğerlerinin hepsi bir kapamaya sahipti. Kapama fiyatları kürk ve kaftanlara göre daha ucuz olup 16 ile 320 akçe arasında değişmekteydi. Fiyatı belirleyen en önemli etken kumaş türü ile kullanım durumuydu. Köhne ve müstamel olarak kaydedilen kapamaların sayısı hem çok fazla hem de diğerlerine göre daha ucuzdu.¹¹⁶ Kapama dikiminde en fazla bogasi kumaş kullanılmış olsa da¹¹⁷ sandal olanları da vardı.¹¹⁸ Bu kumaşlarda tercih edilen renk ise çoğunlukla siyah, mavi, kırmızı, sarı ve yeşildi.¹¹⁹ Eyne Bey Mahallesinden el-Hâc Beşir en pahalı,¹²⁰ Oğul Paşa Mahallesinden el-Hâc Yusuf ile Hamza Bey Mahallesinden Abdünnebi Kethüda en ucuz kapamayı giymişlerdi.¹²¹ Abdünnebi Kethüda'nın 61 akçe değer biçilen bir de köhne kapaması vardı.

Boyu diz kapağı, ayak bilekleri veya yere kadar uzanan çoğunlukla önden açık ancak kuşaklı ya da bele kadar iliklenen çeşitlerinin de olduğu dik yahut devrik yakalı, çeşitli renklerde kıymetli kumaşlardan yapılan üst giyim eşyalarından olan kaftan,¹²² yalnızca yedi terekede kayıtlıdır. Az sayıda kayıtlara

¹¹³ MŞS, 43, vk. 62/2.

¹¹⁴ MŞS, 39, vk. 57/2.

¹¹⁵ Koçu, a.g.e., s. 144; Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, MEB Yay., İstanbul 1971, s. 164.

¹¹⁶ MŞS, 33, vk. 4/2; MŞS, 33, vk. 5/3; MŞS, 39, vk. 26/2; MŞS, 39, vk. 56/4; MŞS, 42, vk. 19/2; MŞS, 42, vk. 32/1.

¹¹⁷ MŞS, 39, vk. 75/2; MŞS, 42, vk. 59/1; MŞS, 42, vk. 67/4.

¹¹⁸ MŞS, 40, vk. 42/3.

¹¹⁹ MŞS, 32, vk. 6/3; MŞS, 32, vk. 8/1; MŞS, 33, vk. 5/3; MŞS, 39, vk. 27/2; MŞS, 42, vk. 21/1; MŞS, 42, vk. 62/4.

¹²⁰ MŞS, 32, vk. 6/3.

¹²¹ MŞS, 36, vk. 5/2; MŞS, 36, vk. 7/7.

¹²² Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kaftan", *DİA*, Cilt Ek-I, TDV Yay., Ankara 2020, s. 707; Kaftan ayrıca ham ipekten ve pamuktan aralarında sarı ipek ve dört kollu elbise olarak tanımlanmış ve eski devirlerde, kaftan kumaşlarının resimli olarak sonraki dönemlerde ise çiçeklerle tezyin edildiği ifade edilmiştir. Bu konuda ve XIV ile XV. yüzyıla ait kaftanlar için bkz. Tahsin Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, Fasikül I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1946, s. 10-

geçmesi çok yaygın kullanılmadığına işaret etmektedir. Kaftan, Osmanlı kıyafetleri içinde önem verilen ve itibar gören bir giysi olup,¹²³ giyen kişinin zenginliğini ve zarafetini yansıtır.¹²⁴ Manastır'da kaftanlar çoğunlukla hatayi, kutni ve hâre kumaşlardan yapılmışlardı.¹²⁵ Kaftanların fiyatları dikildikleri kumaş türü, rengi, kullanım durumları ve aksesuar olarak kullanılan düğmelerin kalitesine göre değişiklik gösterse de hâre olanlar daha pahalı, köhne olarak kaydedilen eski ve kullanılmış olanlar daha ucuzdu.¹²⁶ Renk olarak da yeşil ve mor tercih edilmişti.¹²⁷ Kaftan sahibi erkeklerden 2'sinin iki, diğerlerinin birer kaftanı vardı. İki kaftanı olanlardan Kalıncızâde Hasan'ın toplam servet miktarı 20.906 akçe olup, bu servetin 1.240 akçesini yani % 6'lık kısmını kaftanlar oluşturmuştu. Hasan'ın 400 akçe değerinde bir hatayi, 840 akçe değerinde bir hâre kaftanı vardı.¹²⁸ İki kaftana sahip diğer kişi ise 47.570 akçe servete sahip Sarraç Ahmed Çelebi idi. Ahmed'in iki köhne kaftanına 258 akçe değer biçilmişti.¹²⁹ Erkekler arasında 840 akçelik en pahalı kaftanı Ali Çavuş Mahallesinden Kalıncızâde Hasan, 258 akçe değerindeki en ucuz iki kaftanı ise Kara Debbağ Mahallesinden Sarraç Ahmed giymişti. Kaftan sahibi erkeklerin toplam terekeleri 525.682 akçe, ortalama servet miktarları 75.097 akçe olup 3'ü zengin, 4'ü orta sınıfa mensuptu. Bu durum kaftan giyebilmenin servet sahibi olmakla ilişkili olduğu fikrini vermektedir.

Daha ziyade ulema ve yüksek rütbeden olanların giydiği geniş bir elbise olan biniş, cübbe ile ferace arası bir giysidir. Zira biniş cübbeden daha geniş, feraceden daha dardır. Binişin ayaklara kadar olan kolları uzun ve kolların yenleri sarkıktır. Bu yenler yaz aylarında sıvanır, kış aylarında düğümlenirdi.¹³⁰ Manastır'da yirmi üç terekede kayıtlara geçen binişin 4.803 akçe değerindeki en pahalısını es-Seyyid İbrahim Çavuş,¹³¹ 45 akçe değerindeki en ucuzunu ise Kayyım Ahmed giymişti.¹³² Aradaki bu fiyat farkı İbrahim'in binişinin çuka, Ahmed'inkisinin abadan dikilmiş olmasındandı. İbrahim'in bu pahalı binişinin yanında biri 4.743 akçe değerinde kırmızı, diğeri 3.600 akçe değerinde yeşil çukadan yapılma iki binişi daha vardı. Bu binişler es-Seyyid İbrahim Çavuş'un terekisinin % 4'ünü oluşturmuştu. Biniş sahibi erkeklerin 3'ü fakir, 11'i orta, 9'u

17; Daha sonraki yüzyıllarda imâl edilen kaftanlar ve kumaşları hakkında bkz. Tahsin Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951, s. 11-41 ve 67-79.

¹²³ Görünür- Ögel, a.g.m., s. 62.

¹²⁴ Gülser Oğuz, "61 Numaralı Edirne Şer'iyeye Siciline Göre 17. Yüzyılda Edirneli Kadınların Giyim Kuşam Kültürü", *Milli Folklor*, Cilt 23, Sayı 92, 2011, s. 110.

¹²⁵ MŞS, 42, vk. 32/1; MŞS, 43, vk. 12/2.

¹²⁶ MŞS, 42, vk. 32/1; MŞS, 39, vk. 12/2; MŞS, 38, vk. 5/3.

¹²⁷ MŞS, 32, vk. 6/3; MŞS, 42, vk. 54/5.

¹²⁸ MŞS, 42, vk. 32/1.

¹²⁹ MŞS, 39, vk. 12/2.

¹³⁰ Koçu, a.g.e., s. 39; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, s. 235.

¹³¹ MŞS, 43, vk. 62/2.

¹³² MŞS, 42, vk. 19/2.

zengin sınıftan olup, 3'ünün hacı, 2'sinin seyyid, 1'inin efendi, 2'sinin ağa, 2'sinin zâde, 1'inin çelebi unvanıyla yazılıp 5'inin esnaf, diğerlerinin de askeri sınıfa mensup olması dikkat çekmektedir. Binişler ağırlıklı olarak yünlü kumaş olan çukadan dikilmişlerse de kontuş ve aba olanlar da vardı. Renk olarak kırmızı, mavi, siyah, beyaz, yeşil ve açık yeşil tercih edilmişti. Binişler içerisinde Ali Çavuş Mahallesinden Kalıncızâde Hasan'ın terekesinde kayıtlı ve 700 akçe değerindeki *şemsiyeli biniş* dikkat çekmektedir. Şemsiyeli ifadesi kuvvetle muhtemelen günümüzdeki kapüşonu karşılamaktaydı.¹³³

Binişlerin kürkle kaplı olanları da vardı. Sekiz terekede kayıtlı bu tür binişlerden 3.120 akçe değerindeki en pahalısı Azeb Bey Mahallesinden Tatar Rüstem'e,¹³⁴ 379 akçe değerindeki en ucuzu ise Eyne Bey Mahallesinden İsmail Efendi'ye aitti.¹³⁵ Ekseriyetle çukadan yapılan binişler nâfe ve cılkafa kürklerle kaplanmış¹³⁶ ve kürklerle kaplı olmayan binişlere göre daha yüksek fiyatlarla işlem görmüşlerdi.¹³⁷

Bazen ulema sınıfının biniş altına giydikleri dar bir elbise,¹³⁸ bazen üste giyilen bir çeşit biniş olarak düşünülmüş¹³⁹ olsa da cübbenin tam anlamıyla tanımı yapılabilmiş değildir.¹⁴⁰ Bir üst giysi olan cübbenin daha ziyade ulema sınıfı tarafından giyildiği ifade edilse de Manastır'da hem askerî hem de reaya sınıftan olan erkekler cübbe giymişlerdi. Cübbesi olan sekiz erkekten 2'si esnaf, 2'si hâcî, 1'i seyyid, 1'inin ise babası efendi yazılmış diğerleri hakkında tanımlayıcı bir unvan kullanılmamıştı. Ayrıca cübbe sahiplerinden 3'ü orta, diğerleri zengin gelir gurubundan olup orta guruptakilerden 1'inin, zengin guruptakilerden ise 2'sinin iki cübbesi vardı. Yine orta gelir gurubundan semerci Ahmed, 4 cübbesiyle en fazla cübbeye sahip kişi olarak dikkat çekmektedir.¹⁴¹ Cübbeler içerisinde 1.738 akçe değerindeki en pahalısını es-Seyyid İbrahim Çavuş Ağa giyerken, dört tanesine 195 akçe değer biçilen en ucuzlarını ise Semerci Ahmed giymişti.¹⁴² Cübbelerde yalnızca beyaz, çuka, kürk ve köhne ayırt edici özellik olarak yazılmıştı. Bu özelliklere göre beyaz olan üçüncü, çuka olan da dördüncü en pahalı cübbelerdi.¹⁴³

¹³³ MŞS, 42, vk. 32/1.

¹³⁴ MŞS, 43, vk. 61/1.

¹³⁵ MŞS, 40, vk. 75/3.

¹³⁶ MŞS, 42, vk. 21/1; MŞS, 43, vk. 7/1; MŞS, 43, vk. 62/1; MŞS, 40, vk. 75/3.

¹³⁷ MŞS, 43, vk. 61/1; MŞS, 43, vk. 62/1; MŞS, 43, vk. 62/2; MŞS, 42, vk. 21/1.

¹³⁸ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, s. 311.

¹³⁹ Serdar Genç ve Gülsüm Genç, "Rusçuk'ta Giyim Kuşam (17.-18. Yüzyıllar)", *XI. Uluslararası Mübadele ve Balkan Kültürü Araştırmaları Kongresi Bildirileri Kitabı*, 02-03 Aralık 2017 Samsun, (Ed. Mehmet Yavuz Erler), Erol Ofset, Samsun 2018, s. 567.

¹⁴⁰ Koçu, *a.g.e.*, s. 57-58.

¹⁴¹ MŞS, 43, vk. 13/3.

¹⁴² MŞS, 43, vk.62/2; MŞS, 43, vk. 13/3.

¹⁴³ MŞS, 43, vk.61/2; MŞS, 43, vk. 62/1.

Abbâsîlerden beri İslâm ülkelerinde özellikle ulemâ ve devlet adamları tarafından kullanılan ferace, Osmanlılarda XV. yüzyıl sonundan devletin yıkılış yıllarına kadar giyilmiş bir üst giysidir.¹⁴⁴ XVI. ve XVII. yüzyıllarda hafif “V” yaka şeklinde biçilen feracelere, XVIII. yüzyılda en az birer karış olmak üzere geniş yakalar takılmıştı. Bu zaman zarfında yaka biçimiyle birlikte, renk ve kumaş türlerinde de değişim yaşanmıştı. Nitekim ilk dönemlerde kırmızı ve koyu renkler, XVIII. yüzyılda daha ince ve süslü kumaşlar tercih edilmişti.¹⁴⁵ Manastır’da 1’i fakir, 7’si orta, 2’si zengin sınıftan olmak üzere on erkeğin feracesi vardı. Bunlardan yalnızca 204.679 akçe servete sahip el-Hâc Mehmed Efendi’nin biri 3.000 akçe değerinde *samur kaplı*, biri 2.000 akçe değerinde *maî cılkafa*, biri de 1.200 akçe değerinde *kürk kaplı çuka telli* olmak üzere üç feracesi olup diğerlerinin birer feracesi vardı.¹⁴⁶ Daha ziyade sof ve çuka kumaştan yapılan feracelerde, kürklü olanları rağbet görmüş en fazla mavi, yeşil, cevzi, kırmızı, siyah ve mor renkleri tercih edilmişti. Manastırda 3.000 akçe değerindeki en pahalı feraceyi el-Hâc Mehmed, 82 akçe değerindeki en ucuz feraceyi ise İsmail b. Yusuf giymişti.¹⁴⁷ Feraceler arasındaki bu fiyat farkı sahiplerinin servet miktarlarıyla doğrudan ilgiliydi. Zira zengin sınıfa mensup el-Hâc Mehmed, samur kaplı ferace edinebilmişken, 24.105 akçe servetiyle orta sınıfa mensup olan İsmail, hiçbir özelliği olmayan siyah ferace edinmişti.

Erkeklerin bir diğer üst giysisi ince softan yapılan hafif bir cübbe olarak tanımlanan kerrake idi.¹⁴⁸ Manastır’da sadece askeri sınıfa mensup iki kişinin terekesinde kayıtlara geçmesi kullanımının sınırlı olduğuna işaret etmektedir. Kerrake sahibi erkeklerden ilki 587.200 akçe servete sahip eski Sol Kol Alaybeyi Ali Bey’dir. Ali Bey, Manastır’da en zengin ikinci kişi olup sof kerrakesine 600 akçe değer biçilmişti.¹⁴⁹ Kerrake sahibi diğer kişi ise Rumeli Valisi Vezir Abdullah Paşa tarafından imdâd-ı hazariye tahsiline memur edilen ve el-Hâc İbrahim Ağa’nın evinde misafirken vefat eden Mehmed Ağa idi. Mehmed Ağa’nın kırmızı çuka kerrakesine ise 400 akçe değer biçilmişti.¹⁵⁰

Devlet adamlarının giydiği üstlük olarak tanımlanan¹⁵¹ ve ekseriyetle padişaha mahsus, kollu veya kolsuz, enli yakalı, siyah tilki kürkü kaplı, önu kıymetli taşlarla işlenmiş, mücevherlerle bezeli çaprastvari kaytanlar bulunan bir üst giysisi olan kapaniçenin, Türk kaynaklarındaki karşılığı olduğu ifade edilen

¹⁴⁴ Hülya Tezcan, “Ferace”, *DİA*, Cilt XII, TDV Yay., İstanbul 1995, s. 349.

¹⁴⁵ Melek Sevüktekin Apak ve Filiz Onat Gündüz ve Fatma Öztürk Eray, *Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1997, s. 101; Genç ve Genç, a.g.m., s. 569.

¹⁴⁶ MŞS, 38, vk. 5/3.

¹⁴⁷ MŞS, 38, vk. 5/3; MŞS, 40, vk. 42/3.

¹⁴⁸ Koçu, a.g.e., s. 154.

¹⁴⁹ MŞS, 39, vk. 68/1.

¹⁵⁰ MŞS, 39, vk. 14/1.

¹⁵¹ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, s. 293.

kontuş¹⁵² on altı terekede kayıtlıdır. Bu tereke sahiplerinden 5'inin zengin, 8'inin orta, 3'ünün fakir sınıfından olması ve 2'sinin seyyid, 2'sinin çebe, 2'sinin debbağ, 1'inin hallaç, 1'inin el-Hâc ve 1'inin de kethüda unvanıyla yazılması kontuşun farklı zümrelere mensup kişiler tarafından giyildiğine işaret etmektedir. Kontuş sahibi kişilerden 1'inin üç, 2'sinin iki diğerlerinin ise yalnız birer kontuşu vardı. Kontuşlar genellikle çukadan yapılmış, kırmızı, mavi, yeşil ve mor renkler tercih edilmişti. Fiyatları 860 ile 72 akçe arasında değişen kontuşların en pahalısını Hamza Bey Mahallesinden Hüseyin Yazıcı,¹⁵³ en ucuzunu Yakub Bey Mahallesinden İbrahim Çelebi giymişti.¹⁵⁴

Erkeklerin yağmurlu havalarda yağmurdan korunmak amacıyla giydikleri bir üst giysi olan yağmurluk kırk terekede kayıtlıdır. Yağmurluk sahiplerinin 21'i orta, 13'ü zengin, 6'sı ise fakir gelir gurubuna mensup olup yalnızca 2'sinin birden fazla yağmurluğu vardı. Bunlardan ilki 49.818 akçe servete sahip Zindakizâde İbrahim Efendi,¹⁵⁵ ikincisi 27.786 akçe servete sahip Takyeci Halil'dir.¹⁵⁶ İbrahim Efendi'nin biri 160, diğeri 201 akçe değerinde iki, Takyeci Halil'in ise 144 akçe değerinde bir aba ve 27 akçe değerinde bir köhne olmak üzere iki yağmurluğu vardı. Yağmurluklar çoğunlukla aba kumaştan dikilmiş kırmızı, siyah ve beyaz renkler tercih edilmişti. Yağmurluklar içerisinde 840 akçe değerindeki en pahalısını Kara Oğlan Mahallesinden 305.403 akçe servete sahip es-Seyyid İbrahim Çavuş,¹⁵⁷ 15 akçe değerindeki en ucuzunu Hasan Efendi Hanı'nda kalan Kantarcı Hüseyin giymişti.¹⁵⁸ Terekelerin ikisinde ise yağmurluğun muhafaza edildiği yağmurluk kesesi kayıtlara geçmişti. Kese sahibi olanlardan Tatar Rüstem'in yağmurluk kesesine 300 akçe değer yazılmışken,¹⁵⁹ el-Hâc Mehmed Efendi'nin yağmurluk ve yağmurluk kesesine 480 akçe değer yazılmıştır.¹⁶⁰

Erkeklerin diğer bir üst giysisi olan kürk, hayvan postları ve postlara kaplanan kumaşlardan yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk zamanlarda daha çok soğuktan korunmak için giyilmiş ancak zamanla lüks bir meta haline dönüşerek her mevsimde giyilir olmuştur. XVII. yüzyılda Osmanlı piyasalarında başta samur olmak üzere vaşak, zerdava, kakum, tilki, kursak, sansar, sincap, cılkafa, tavşan, göçen, kokarca, çakal, kuzu, kedi postlarından yapılmış kürklere sıkça rastlanmaktaydı. Bu kürkler hayvanların cins ve özelliklerine göre farklı tür ve

¹⁵² Özer Küpeli, "Revan Seferi'ne Götürelen Padişah Kıyafetleri", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı II/2, Aralık 2016, s. 36.

¹⁵³ MŞS, 42, vk. 50/1.

¹⁵⁴ MŞS, 42, vk. 35/2.

¹⁵⁵ MŞS, 42, vk. 13/6.

¹⁵⁶ MŞS, 39, vk. 51/4.

¹⁵⁷ MŞS, 43, vk. 62/2.

¹⁵⁸ MŞS, 40, vk. 41/3.

¹⁵⁹ MŞS, 43, vk. 61/1.

¹⁶⁰ MŞS, 38, vk. 5/3.

kalitelerde pazarlarda yer almıştı. Giysiler için en çok kullanılan kürkler değerlerine göre sırasıyla siyah tilki, Sibiryaya gri sincabı, samur, elma yanağı, vaşak, zerdeva ve kakum idi. Bunların yanı sıra Osmanlı piyasalarında farklı gelir durumuna sahip insanlara hitap edebilecek farklı tür ve kalitede kürkler bulunmaktaydı. İhtiyaç duyulan her türden ve kaliteden kürkler özellikle de samur, vaşak ve zerdeva kürkleri Rusya'dan temin edilirdi.¹⁶¹

Osmanlı Devleti'nde kürk ayrıca merasimlerde devlet erkânına taltif amacıyla ve elçilere hil'at olarak da sunulmuştu. Yüksek rütbeli devlet erkânına genellikle samur, kakum ve sincap kürkleri verilirdi. Siyah tilki kürkü ise çok değerliydi ve yalnızca padişahlara mahsustu fakat padişahlar taltif amaçlı sadrazama, ender de olsa diğer kimselere bu kürkü verebilmişlerdi.¹⁶² Tereke kayıtlarına yansıdığı kadarıyla kürk, Manastır'da hem bütün bedeni sıcak tutan bir dış giysi hem süs ve giyim aksesuarı hem de itibar ve statüyü gösteren bir eşyaydı. Ayrıca fiyat, kalite, renk, yapıldıkları hayvan postu, kullanım durumu gibi çeşitli özellikler bakımından en dikkat çeken ve oldukça yaygın kullanılan bir sokak kıyafeti idi. Nitekim incelenen yüz kırk terekenin doksan dokuzunda kayıtlara geçmiş olması erkeklerin yaklaşık % 71'inin kürk sahibi olduğunu göstermektedir. Kürk sahibi olanların 26'sı üst, 53'ü orta, 20'si düşük gelir seviyesine sahipti. Manastır'da sincap, kuzu, zerdeva, cılkafa, nâfe, şayak ve sansar kürkleri,¹⁶³ çuka, bogasi, bez, pafta, aba, sof ve keçe gibi kumaşlarla kaplanmış,¹⁶⁴ yeşil, mavi, kırmızı, mor, sarı, meşki, nefsi, siyah ve beyaz renkte olanlar tercih edilmişti.¹⁶⁵ Kayıtlara geçen kürklerin büyük çoğunluğunun beden kürkü olması onların daha ziyade soğuktan korunmak amaçlı kullanıldığını, birden fazla kürk sahibi olanların ise kürklerini servet ve statülerini gösterme aracı olarak kullandıklarını düşündürmektedir. Nitekim Kara Debbağ Mahallesinden Ali Çelebi'nin köhne beden kürkü 83,¹⁶⁶ yine aynı mahalleden es-Seyyid el-Hâc Mustafa Efendi'nin köhne cılkafa kürkü 630, iki siyah kürkü 174, iki beyaz kuzu kürkü 1.420, mavi çuka sansar kürkü 2.000, sincap kürkü 490 ve diğer kürkü de 50 akçeydi.¹⁶⁷ Toplam serveti 15.177 akçe olan Ali'nin sahip olduğu beden kürkü onun dışarı çıkarken giyinme ihtiyacını karşılarken, toplam serveti 187.130 akçe olan el-Hâc Mustafa'nın sahip olduğu sekiz kürk onun zenginliğini yansıtmıştı. Ayrıca el-Hâc

¹⁶¹ Filiz Karaca, "Kürk", *DİA*, Cilt XXVI, TDV Yay., Ankara 2002, s. 568-569; Nureddin Sevin, *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 101-107.

¹⁶² Filiz Karaca, "Hil'at", *DİA*, Cilt XVIII, TDV Yay., İstanbul 1998, s. 26; Zeki Tekin, "Osmanlılarda Kürk Kullanımı", *Türkler*, (Ed. Hasan C. Güzel vd.), X, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 644-645.

¹⁶³ MŞS, 42, vk. 21/1; MŞS, 42, vk.13/6; MŞS, 42, vk. 17/3; MŞS, 31, vk. 3/5; MŞS, 39, vk. 68/1; MŞS, 42, vk. 26/3.

¹⁶⁴ MŞS, 37, vk. 2/1; MŞS, 37, vk. 5/4; MŞS, 41, vk. 3/6; MŞS, 39, vk. 18/4; MŞS, 43, vk. 12/2; MŞS, 38, vk. 5/3.

¹⁶⁵ MŞS, 32, vk. 6/3; MŞS, 39, vk. 9/4; MŞS, 39, vk. 18/4; MŞS, 42, vk. 32/1; MŞS, 31, vk. 6/1; MŞS, 40, vk. 41/2; MŞS, 42, vk. 3/1; MŞS, 37, vk. 2/1.

¹⁶⁶ MŞS, 38, vk. 17/4.

¹⁶⁷ MŞS, 40, vk. 41/2.

Mustafa'nın terekesinde dört âdetine 410 akçe değer yazılan siyah kuzu kürk tahtası kayıtlıdır. Bu tahtalar muhtemelen kürklerin saklanması ve korunması amacıyla yapılmış küçük tahta sandıklardı. El-Hâc Mustafa'nın bu kürk tahtaları, İbrahim Çelebi'nin 47 akçelik beden kürkünden,¹⁶⁸ el-Hâc İsmail'in 60 akçelik köhne kürkünden,¹⁶⁹ Seyyid Abdullah'ın 65 akçe değerindeki köhne bogası kürkünden¹⁷⁰ ve diğer birçok kürkten daha pahalıydı.¹⁷¹ Yine iki terekede kürk parçaları kayıtlara geçmişti. Bu parçalara yazılan değerler kürk fiyatlarından oldukça düşük olması, bunların kürk dikiminden artan parçalar olduğu fikrini vermektedir. Mesela Kara Debbağ Mahallesinden el-Hâc Mustafa'nın mavi çuka cılkafa kürküne 470, kürk parçasına 24 akçe,¹⁷² yine aynı mahalleden Bezzaz el-Hâc Hasan Efendi'nin nâfe kırmızı kürküne 1.800, mavi cılkafa kürküne 1.200, beden kürküne 300, köhne aba kürküne 124, köhne sof kürküne 93, köhne yeşil kürküne 120 ve kürk parçasına 15 akçe değer yazılmıştır.¹⁷³

Kürk fiyatları yapıldıkları hayvan derisine, kaplandıkları kumaş türlerine, büyük-küçük ve eski-yeni olmalarına göre 6 akçe ile 11.440 akçe arasında değişiklik göstermiştir. Buna göre en ucuz kürkü, Bali Voyvoda Mahallesinden 7.467 akçe servete sahip Murad Kuka,¹⁷⁴ en pahalı kürkü ise Eyne Bey Mahallesinden 53.007 akçe servete sahip el-Hâc Beşir giymişti.¹⁷⁵ Aradaki bu fiyat farkı Murad Kuka'nın kürkünün köhne olmasından kaynaklansa da kişilerin sahip olduğu servet miktarlarının da kürk fiyatlarında belirleyici olduğu aşikârdır. Kişilerin servet miktarları, onların sahip oldukları kürk sayısı üzerinde de etkiliydi. Nitekim kürkü olan doksan dokuz kişiden 28'inin iki, 16'sının üç, 7'sinin dört, 3'ünün beş, 3'ünün altı, 1'inin sekiz, diğerlerinin ise sadece birer kürkü vardı. Birden fazla kürkü olan 58 kişiden 28'i orta, 19'u zengin ve 11'i fakir sınıftandı.

Kürklerle ilgili verilen bu bilgilerin yanı sıra kürklerin cübbe, biniş, ferace, kaban gibi üste giyilen giysilerin kaplanması ile de kullanıldığını belirtmek gerekir.¹⁷⁶ Bu haliyle iklim şartları, evlerin ahşap yapısı ve ısınma ile ilgili sorunlar sebebiyle Manastır gibi soğuk memleketlerde kürk, bir lüksten ziyade zorunluluk halini almıştır.¹⁷⁷

4.4. Başa Giyilen ve Bağlananlar

¹⁶⁸ MŞS, 42, vk. 64/2.

¹⁶⁹ MŞS, 43, vk. 9/1.

¹⁷⁰ MŞS, 43, vk. 10/2.

¹⁷¹ MŞS, 43, vk. 12/2; MŞS, 38, vk. 17/4; MŞS, 42, vk. 36/4; MŞS, 42, vk. 42/1; MŞS, 42, vk. 55/3; MŞS, 32, vk. 12/1.

¹⁷² MŞS, 33, vk. 4/2.

¹⁷³ MŞS, 43, vk. 12/2.

¹⁷⁴ MŞS, 39, vk. 56/4.

¹⁷⁵ MŞS, 32, vk. 6/3.

¹⁷⁶ MŞS, 43, vk. 62/2; MŞS, 39, vk. 22/5; MŞS, 36, vk. 30/3; MŞS, 38, vk. 5/3; MŞS, 39, vk. 56/1.

¹⁷⁷ Genç ve Genç, a.g.m., s. 570.

Toplumlar kendi inançlarına, örf ve adetlerine bağlı olarak başlarını kapatan çok çeşitli başlıklar kullanmışlardır. Bazı toplumlar başlık konusunda bir gereksinim duymaz iken Türk toplumu bu konuda eski zamanlardan beri oldukça hassas olmuş ve hayat tarzları ile inanç sistemlerini yansıtan zengin bir başlık etnografisi oluşturmuşlardır.¹⁷⁸ Manastır'da erkek giyim-kuşamının bir parçası olarak onların gerek ev içinde gerekse sokakta giydikleri ve terekelerde isimleri geçen baş giysileri vardı. Bunlar; başlık, takye, destar, sarık, kavuk, kalpak, külah, serpuş/terpuş, çenber, kellepuş ve dülbendir.

Hem kadın hem erkeklerin başlarına giydikleri başlıkların kadınlar tarafından kullanılanları için bir tanımlama yapılmışken,¹⁷⁹ erkekler tarafından kullanılanların niteliği hakkında bir tanımlama yapılamamıştır. Manastır'da erkeklerin giydikleri başlıklar, muhtemelen bölgenin geleneği, giyenlerin zevki, ekonomik durumu ve statüsüne göre şekillenmişti. Terekelerin on üçünde kayıtlı olan başlıkların 3'ü aba, 2'si sim, 1'i çuka ve 1'i de köhne olarak kaydedilmiş diğerleri hakkında herhangi bir açıklayıcı bilgi verilmemiştir. Başlık sahiplerinden yalnızca bakkal oğlu demekle maruf İbrahim Çelebi'nin; biri özelliği belirtilmeyen 150, diğeri çuka olarak yazılan 111 akçe değerinde iki başlığı vardı.¹⁸⁰ Başlığı olanlardan 8'i orta, 3'ü fakir, 2'si zengin sınıfına mensup olup, 265 akçe değerindeki en pahalısını Ali Çavuş Mahallesinden Kalıncızâde Hasan,¹⁸¹ 3 akçe değerindeki en ucuzlarını ise Yakub Bey Mahallesinden Şaban Dede ve Tekye-i Bala'da misafirken ölen Derviş Ahmed giymişti.¹⁸²

Günümüzde takke ancak incelenen kayıtlara *takye* olarak geçen şey, başın terini çekmek ve kavuk çıkarıldığı zaman başın üşümemesi için başlık altına giyilen bezden, ince kumaştan yapılmış başlıktır. Ev içinde kullanılan başlık olarak da bilinir.¹⁸³ Terekelerin otuz sekizinde kayıtlı olması Manastır'da kullanılan en yaygın baş giysisi olduğuna işaret etmektedir. Takye sahiplerinden 8'i zengin, 22'si

¹⁷⁸ H. Necdet İşli, *Osmanlı Serpuşları*, Ebru Matbaacılık, İstanbul 2009, s. 13; Osmanlı Devleti'nde padişah, saray halkı, hükümet erkânı, memurlar sınıfı, ordu mensupları, yabancı sefirler ve halk tarafından kullanılan başlıklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İzzet Kumbaracılar, *Serpuşlar*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul 1979; Ayrıca Paris Bibliotheque Nationale Od.7-4 envanter nolu albümdeki tasvirler ise derviş başlıkları hakkında önemli fikirler vermektedir. Bu tasvirlerinin çoğunluğunda dervişlerin başlarına oldukça farklı çeşitte başlıklar taktıkları görülmektedir. Ayrıntı için bkz. Ö. Hakan Çetin, "Paris Bibliotheque Nationale'de Bulunan Od.7-4 Nolu Albüm Resimlerindeki Derviş Giyim-Kuşamları", *Anadolu Kültüründe Süreklilik ve Değişim Dr. A. Mine Kadıroğlu'na Armağan*, (Ed. A. Ceren Erel, Bülent İşler, Nilüfer Peker, Güner Sağır), Ankara 2011, s. 176.

¹⁷⁹ Başlık, kadınlar tarafından hem başörtüsü hem de nişan ve düğün törenlerinde gelin başı süslemesinde kullanılan tacın adıdır. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, s. 167; Koçu, *a.g.e.*, s. 29; XVIII. yüzyıl kadın kıyafetleri ve başlıkları hakkında bkz. Sabev, *a.g.m.*, s. 249-272; Temel Öztürk, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Kadınının Giyim Kuşamı", *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, 21-25 Ocak 2018, s. 379-400.

¹⁸⁰ MŞS, 42, vk. 3/1.

¹⁸¹ MŞS, 42, vk. 32/1.

¹⁸² MŞS, 39, vk. 137/2; MŞS, 36, vk. 7/1.

¹⁸³ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt III, s. 383.

orta, 8'i fakir sınıfındandı ve on birinin birden fazla takyesi vardı. Bunların ise 6'sı zengin, 3'ü orta ve 2'si fakir sınıfındandı. Birden fazla takye sahiplerinden beş kişinin 2, iki kişinin 3, bir kişinin 848, bir kişinin 507, bir kişinin 405 ve bir kişinin de 300 takyesi vardı. Fazla sayıda takyesi olan dört kişi takyeci esnafındandı. Bu esnaflar içerisinde 133.166 akçe servete sahip Bosnevi Takyeci unvanlı Mehmed Çelebi'nin terekesinde Londra, Venedik, Brankon?, Sayatin çuka, al, harcı darablı adlarıyla toplamda 33.320 akçe değerinde 848 adet takye kayıtlıdır. Takyelere verilen değer, Mehmed Çelebi'nin terekesinin % 25'ine karşılık gelmekteydi.¹⁸⁴ Takyeci esnafının ikinci üyesi Oğul Paşa Mahallesinden 284.472 akçe servete sahip el-Hâc Yusuf idi. Yusuf'un tereke kaydında takyeci olduğu yazılmamış olsa da terekesinde çok sayıda ve çeşitte takye ile bu işle uğraştığına işaret eden düğme, endaze, kanca, burgu, makas ve türlü renkte bez, ibrişim, darayi, çuka kumaşlarının top halinde yer alması, ayrıca 1.000 akçe değerinde bir de dükkânının olması onun kuvvetle muhtemel esnaf sınıfından olduğunu göstermektedir. Terekesinde Brankon, Venedik, Londra, al, şayak, saten, astarlı, astarsız olarak kaydedilen toplamda 21.411 akçe değerinde 507 takye vardı. Takyelere verilen değer, el-Hâc Yusuf'un terekesinin % 8'ine karşılık gelmekteydi.¹⁸⁵ Takyeci esnafının üçüncü üyesi Hâc yolunda ölen Eyne Bey Mahallesinden 142.390 akçe servete sahip el-Hâc Ömer'dir. Ömer'in tereke kaydında da takyeci olduğu yazılmamış ancak ortağı Mustafa ile işlettiği dükkânında bulunan takye, çuka ve dükkân malzemeleri ayrı bir başlık altında kaydedilmişti. Ayrıca el-Hâc Ömer'in terekesinde 2.000 akçe değerinde bir takyeci dükkânı ile çeşitli tür ve renklerde kumaşlar vardı. Terekesinde Brankon, Venedik, Londra, al, şayak, beyaz penbe, bez, siyatin çuka olarak kaydedilen toplamda 22.997 akçe değerinde 405 takye bulunmaktaydı. Takyelere verilen değer, el-Hâc Ömer'in terekesinin % 16'sına karşılık gelmiştir.¹⁸⁶ Takyeci esnafının dördüncü üyesi Hamza Bey Mahallesinden 27.786 akçe servete sahip Takyeci Halil'dir. Halil'in terekesinde de Brankon, Venedik, Londra, Sarıgöl, al, siyah, şayak ve türlerinde kaydedilen toplamda 16.590 akçe değerinde 303 takye bulunmaktadır. Takyelere verilen değer, Halil'in terekesinin % 60'ına karşılık gelmekteydi.¹⁸⁷ Tereke kaydında takye bulunmayan Firuz Bey Mahallesinden 21.104 akçe servete sahip Zeynel b. Abidin de takyeci unvanıyla kaydedilmiştir. Takyeci Zeynel'in dükkânında bulunan nakit sermaye 15.159 akçeydi. Bu miktarın içerisinde muhtemelen diğer esnaflarda olduğu gibi çok sayıda takye vardı.¹⁸⁸ Takyeci esnafları dışında kalan terekelerde 200 akçe değerindeki en pahalı takye

¹⁸⁴ MŞS, 40, vk. 76/3.

¹⁸⁵ MŞS, 36, vk. 5/2.

¹⁸⁶ MŞS, 35, vk. 2/1.

¹⁸⁷ MŞS, 39, vk. 51/4.

¹⁸⁸ MŞS, 41, vk. 3/6.

Sinan Bey Mahallesinden Hasan b. Hüseyin'e,¹⁸⁹ 11 akçe değerindeki en ucuzu ise Ali Çavuş Mahallesinden Kalıncızâde Hasan b. Hüseyin'e aitti.¹⁹⁰

Destar, sarıgın eski ismi olup başa giyilen kavuk, külah ve fesin etrafına sarılan örtüdür.¹⁹¹ Terekelerin yirmi beşinde kayıtlı olup bunların yedisinde muhtemelen birlikte kullanıldıklarından kavuk ile yazılmıştı. Destar sahiplerinin 7'si zengin, 14'ü orta, 4'ü fakir sınıfındandı. Ahmedzâde Hanı'nda misafir olarak kalan Seyyid el-Hâc İsmail 40, 31, 30, 24 ve 7 akçe değer biçilen beş adet köhne, 71 akçe değer biçilen bir yeşil ve 91 akçe değer biçilen ve sadece destar olarak tanımlanan toplam yedi destara sahip olmakla dikkat çekmektedir.¹⁹² Seyyid İsmail dışında kalanlardan 2'sinin beş, 1'inin dört, 7'sinin üç, 6'sının iki, diğer 8'inin ise birer destarı vardı. Kavukla birlikte 483 akçe değer yazılan en pahalı destarı 305.403 akçe servete sahip es-Seyyid İbrahim Çavuş Ağa,¹⁹³ 7 akçe değer yazılan en ucuzu ise 19.223 akçe servete sahip Seyyid el-Hâc İsmail giymişti. Destarlar hakkında yalnızca birinin bogasi, birinin ise müstamel Hind'i olduğu belirtilmiş diğerleri hakkında herhangi bir tanımlayıcı bilgi verilmemiştir.¹⁹⁴ Yine destarların hiç birinin renkleri ile ilgili bir ayrıntı verilmemiş, sadece yeşil olanları belirtilmiştir. Bilindiği üzere Osmanlı toplumsal hayatında yeşil sarık sarmak bir ayrıcalıktı ve bu ayrıcalık yalnızca sâdâta mahsustu.¹⁹⁵ Manastır'da yeşil destar sahiplerinin hepsi seygid idi.¹⁹⁶

Destarla aynı işlevi gördüğü düşünülen ve kavuk, külah, fes gibi başlıklar üzerine sarılan dülbent, ağabani veya şal olan sarık,¹⁹⁷ beşinde kavukla olmak üzere toplam on iki terekede kayıtlıdır. Sarık sahibi kişilerden 5'i zengin, 5'i orta, 2'si fakir sınıfından olup 5'inin iki, el-Hâc Mehmed Efendi'nin de 600 akçe değerinde dört sarığı vardı.¹⁹⁸ Manastır'da 400 akçe değerindeki en pahalı sarıkları Kara Debbağ Mahallesinden Eyniyegözoğlu el-Hâc İbrahim ile Hüseyin Subaşı Mahallesinden Hüseyin b. Şeyh Mehmed,¹⁹⁹ 10 akçe değerindeki en ucuzunu Eyne

¹⁸⁹ MŞS, 36, vk. 10/2.

¹⁹⁰ MŞS, 42, vk. 32/1.

¹⁹¹ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, s. 431; Koçu, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁹² MŞS, 43, vk. 9/1.

¹⁹³ MŞS, 43, vk. 62/2.

¹⁹⁴ MŞS, 38, vk. 17/4; MŞS, 42, vk. 62/4.

¹⁹⁵ Murat Sarıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakibü'l-Eşraflık Müessesesi*, TTK Yay., Ankara 2003, s. 105-110.

¹⁹⁶ MŞS, 43, vk. 9/1; MŞS, 43, vk. 10/2.

¹⁹⁷ Koçu, *a.g.e.*, s. 202; Sarık ve kavuk çoğu zaman karıştırılsa da ikisi ayrı birer başlık türüdür. Kavuk, beyaz bir dülbent altındaki yüksek başlığı tamamen örtecek biçimde sarılarak veya raptedilerek kapattığı bir başlık türüken sarık üzerine veya çevresine sarılan destarın arasından veya çoğu zaman tepe kısmından üzerine sarıldığı takkenin büyük bir kısmının görüldüğü başlıktır. Bkz. Ökkeş Hakan Çetin, "Onyedinci Yüzyıla Ait Kıyafet Albümlerinde Osmanlı Erkek Giyim-Kuşamı", *JASS International Journal of Social Science*, Number 53, Winter II 2016, s. 262.

¹⁹⁸ MŞS, 38, vk. 5/3.

¹⁹⁹ MŞS, 33, vk. 5/3; MŞS, 31, vk. 7/1.

Bey Mahallesinden el-Hâc Beşir kullanmıştı.²⁰⁰ Sarıklarda ayırt edici özellik kullanım durumuyken yalnızca birinin şal olduğu belirtilmiştir.²⁰¹

Fes'in kullanımına kadar yaygın şekilde başa takılan ve XVIII. asırda ilmiye sınıfında şeyhülislâmlardan, kazaskerlere ve hatta müderrislere kadar bütün din ulemasının törenlerde giydiği örf olarak tanımlanan kavuk,²⁰² yedisinde destar, beşinde sarık, birinde külâhla olmak üzere toplam otuz yedi terekede kayıtlıdır. Destar ve sarıkla yazılması bunların kavuğa sarılarak kullanılmalarından kaynaklıdır. Kavuğu olanların 9'u zengin, 8'i fakir, 20'si orta sınıftan olup 14'ünün iki, 4'ünün üç, 1'inin dört, 1'inin on bir, diğerlerinin ise birer kavuğu vardı. Destar ile birlikte 483 akçe değer biçilen es-Seyyid İbrahim Çavuş Ağa'nın kavuğu en pahalı,²⁰³ 5 akçe değer biçilen Ali Çelebi'nin köhne kavuğu en ucuz kavuk olarak kayıtlara geçmişti.²⁰⁴ Köhne, penbeli, kebir ve cedit türleri²⁰⁵ olan kavuklarda sadece yeşil renkte olanlar belirtilmişti.²⁰⁶ Yeşil kavuk sahiplerinden birinin babası seyyid diğerinin babası şeyh unvanıyla kaydedilmişti.

Çoğunlukla deri ve çuhadan yapılan tüylü ve postlu külâh olarak tanımlanan kalpak, bir terekede zıbınla olmak üzere on bir terekede kayıtlara geçmiştir. Rumeli'de Bulgar ve Macar kalpağının yaygın olduğunu ifade edilmiş ise de,²⁰⁷ kayıtlarda bununla ilgili bir bilgiye tesadüf edilememiştir. İncelediğimiz tereke kayıtlarında kalpakların özellikleri çoğunlukla yazılmamış sadece 4'ü köhne, 1'i zerdeva ve 1'i de kırmızı olarak nitelendirilmişti. Kalpak sahibi erkeklerin 4'ü zengin, 2'si orta, 5'i fakir sınıfından olup sadece zengin sınıfından iki kişinin iki, diğerlerinin tek kalpağı vardı. İki kalpağı olanlardan biri erkekler içerisinde en fazla servete sahip Receb b. Ali,²⁰⁸ diğeri 291.810 akçe servete sahip Berber İsmail idi.²⁰⁹ Receb b. Ali'nin 2 kalpağına 180, Berber İsmail'in köhne kalpağına 81 ve özelliği yazılmayan diğer kalpağına 303 akçe değer yazılmıştı. Berber İsmail'in 303 akçe değerindeki kalpağı, kalpaklar içerisinde en pahalı, aslen Arnavud Belgrad'dan olup Manastır'da ölen Süleyman'ın 4 akçe değerindeki kalpağı ise en ucuz kalpak olarak kayıtlara geçmişti.²¹⁰

Manastır'da erkekler nadir de olsa başlarına fes, külâh, terpuş/serpuş, çenber, kellepuş ve dülbend de giymişlerdi. Sultan II. Mahmud'un reform hareketleri

²⁰⁰ MŞS, 32, vk. 6/3.

²⁰¹ MŞS, 40, vk. 41/2.

²⁰² Koçu, *a.g.e.*, s. 148-149; Sevin, *a.g.e.*, s. 109.

²⁰³ MŞS, 43, vk. 62/2.

²⁰⁴ MŞS, 38, vk. 17/4.

²⁰⁵ MŞS, 39, vk. 12/2; MŞS, 42, vk. 3/1; MŞS, 43, vk. 12/2; MŞS, 43, vk. 14/2; MŞS, 42, vk. 13/6; MŞS, 38, vk. 17/4.

²⁰⁶ MŞS, 37, vk. 5/4; MŞS, 31, vk. 7/1.

²⁰⁷ Koçu, *a.g.e.*, s. 142.

²⁰⁸ MŞS, 43, vk. 62/1.

²⁰⁹ MŞS, 43, vk. 61/2.

²¹⁰ MŞS, 39, vk. 22/5.

içerisinde resmi olarak giyilmeye başlanan ve daha ziyade XIX. yüzyılda Osmanlıda rağbet görecek olan fesin,²¹¹ incelen dönemde Manastır'da yalnızca Kasım Çelebi Mahallesinden Berber İsmail'in terekesinde 90 akçe değeriyle kayıtlı olması onun henüz yaygın kullanılmadığına işaret etmektedir.²¹² Keçeden imal edilip tepesi sivri olan genellikle askerler tarafından giyildiği söylene de her tabakadan halk tarafından giyilen dikişsiz bir baş giysisi olan külâh,²¹³ birinde takye, birinde kuşak, birinde kavuk ile olmak üzere altı terekede kayıtlara geçmişti. Külâh sahiplerinden beşi tek külâha sahipken, Eyne Bey Mahallesinden 53.007 akçe servete sahip el-Hâc Beşir'in 42 külâhı vardı. Bu külâhlardan ikisine 12, kırkına ise 240 akçe değer yazılmıştı.²¹⁴ Terekelerde yalnız yazılan külâhlardan biri Yakub Bey Mahallesinden Şaban Dede'ye,²¹⁵ diğeri Firuz Bey Mahallesinden Ahmed'e aitti.²¹⁶ Hiçbir özelliği belirtilmeyen bu iki külâhın her birine 4 akçe değer yazılmıştı. Farsçada başa giyecek şey anlamına gelen ve boyutu daima mevki ve mertebeye göre değişen terpuş/serpuş,²¹⁷ yalnızca 20.906 akçe servete sahip Ali Çavuş Mahallesinden Kalıncızâde Hasan'ın terekesinde terpuş olarak kaydedilmiştir. Hasan'ın hiçbir niteliği belirtilmeyen iki terpuşundan birine 59, diğeri 261 akçe değer yazılmıştır.²¹⁸ Boyun ve alna bağlanan yemeni olarak tanımlanan²¹⁹ çenber, sadece iki terekede kayıtlıdır. Çenber sahibi kişilerden Ali Çelebi'nin sim çenberi 380,²²⁰ el-Hâc Hüseyin'in nitelikleri yazılmayan çenberlerinden biri 40, diğeri 20 akçe değerindeydi.²²¹ Ali Çelebi'nin sim çenberi büyük ihtimale alna takılan cinstendi. Zira hem sim olması hem de terekesinde iki destar, iki kavuk ve bir de takyesinin olması bu fikri desteklemektedir. Baş giysilerine düşkünlüğü olan Ali Çelebi muhtemelen 345 akçe değerinde yeni olduğu belirtilen ve kayıtlara geçenler içerisinde oldukça pahalı olan destarıyla birlikte bu sim çenberini de kullanmıştı. Takke anlamına geldiği ve kavuk altına

²¹¹ Fes, Kuzey Afrika'nın batısında Fas şehrinde icat edilmiş bir baş giysisidir. Fesin başı kapsayan kısmının üstünde tabla denilen ortası delik ve bu deliğe 2 ile 2,5 cm boyunda ibik denilen bir dilcik eklenmiştir. Fesin üstünden sarkan püskül, ibik vasıtasıyla fese bağlanmaktadır. Püskülleri taramak için şimdiki kundura boyacıları gibi, sokaklarda, çarşı ve pazarlarda birçok kişi püskül tarayıcı olarak geçim yolu bulmuşlardır. Fes ve Osmanlıda kullanılan fes türleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hülya Tezcan, "Fes", *DİA*, Cilt XII, TDV Yay., İstanbul 1995, s. 415-416; Koçu, *a.g.e.*, s. 113-116; Kumbaracılar, *a.g.e.*, s. 27-28; İşli, *a.g.e.*, s. 146.

²¹² MŞS, 43, vk. 61/2.

²¹³ İşli, *a.g.e.*, s. 59.

²¹⁴ MŞS, 32, vk. 6/3.

²¹⁵ MŞS, 39, vk. 137/2.

²¹⁶ MŞS, 36, vk. 8/5.

²¹⁷ Koçu, *a.g.e.*, s. 204; Genç- Genç, *a.g.m.*, s. 572; İşli, *a.g.e.*, s. 25.

²¹⁸ MŞS, 42, vk. 32/1.

²¹⁹ Boyunda kullanılanlar hafif bir düğümle ter silmek için çoğunlukla kayıkçı, hamal, ırgat ve hallac kimseler tarafından kullanılırlardı. Alna takılanlar ise özel bir şekilde katlanır, külâh ve fes başa az geri takılarak giyilir ve çenberde alt kısmı alın ve kaşlara üst kısmı ise külâh ve fesin alt kısmına gelecek şekilde sarılıp arkadan bağlanırdı. Bkz. Koçu, *a.g.e.*, s. 70.

²²⁰ MŞS, 38, vk. 17/4.

²²¹ MŞS, 31, vk. 6/1.

teri emmesi ve kirlenmesini önlemek için giyildiği ifade edilen kellepuş,²²² sekiz terekede kayıtlara geçmiş olsa da kavuk ile hiç anılmaması müstakil kullanıldığına işaret etmektedir. Kellepuş sahibi sekiz kişiden 4'ü zengin, 3'ü orta, biri de fakir sınıfından olup, zenginlerden birinin 43, diğerinin 13 kellepuşu vardı. Bunlardan 43 kellepuş sahibi 133.166 akçe servete sahip Bosnevi Takyeci Mehmet Çelebi idi. Terekesindeki farklı kumaş ve takye türleriyle dikkat çeken Mehmet Çelebi'nin tanesi 12 akçeden 19, yine tanesi 10 akçeden 22 ve 2'sine 22 akçe değer biçilen Londra kellepuşları vardı.²²³ Aynı şekilde 142.390 akçe servetiyle zengin sınıfından olup Hâc yolunda vefat eden el-Hâc Ömer'in de 10 tanesine 120 akçe değer yazılan çuka Londra kellepuşları ile 3 tanesine 90 akçe değer yazılan çuka Brankon kellepuşları vardı.²²⁴ Hamza Bey Mahallesinde 27.786 akçe serveti olan Takyeci Halil ise 64 kellepuş ile en fazla kellepuşa sahip kişiydi. Bu kellepuşlardan 22 tanesinin herhangi bir özelliği yazılmadan 286 akçe değeriyle, şayak olarak belirtilen 42 tanesi ise 189 değeriyle kaydedilmişlerdi.²²⁵ Kellepuşu olan diğer beş kişiden yalnızca birinin iki, diğerlerinin birer kellepuşu vardı. Terekesinde fazla sayıda kellepuş olanlardan ikisi takyeci idi ve bu işin ticaretini yapıyorlardı. Hâc yolunda ölen Ömer'in terekesinde de takyeci dükkânındaki malların ayrı başlık altında yazılmasından onun da takyeci esnafından olduğu anlaşılmaktadır. Kellepuşlar içinde en pahalısı Firuz Bey Mahallesinden Ahmed'in takye ile yazılan 150 akçelik kellepuşu iken,²²⁶ en ucuzu Kasım Çelebi Mahallesinden Çeribaşı Başımzâde Mustafa Sipahi'nin 9 akçe değerindeki kellepuşuydu.²²⁷ Değirmi kesilen parçaları üzerine yazma usulü ile nakışlar basılarak baş yemenisi olarak kullanılan dülbend de iki terekede bohça, yüz yastığı ve kese ile *dülbent örtüsü* şeklinde kayıtlara geçmişti.²²⁸

4.5. Bele Bağlananlar

Erkeklerin bele taktıkları kuşak, uçkur, kemer ve şallar bu başlık altında değerlendirilecektir. Bunlar içerisinde erkek terekelerinde en sık karşılaşılan beli sıkı tutmak için sarılan dar kumaş olan kuşaktır.²²⁹ Terekelerin yetmişinde kayıtlı olması oldukça yaygın kullanıldığını göstermektedir. Kuşak sahibi kişilerden 20'si zengin, 35'i orta, 15'i fakir sınıfından olup 16'sının birden fazla kuşağı vardı. Bunlardan 10 kişi iki, 2 kişi beş, 1 kişi üç, 1 kişi yedi ve 2 kişi de on yedi kuşağa

²²² Koçu, *a.g.e.*, s. 152.

²²³ MŞS, 40, vk. 76/3.

²²⁴ MŞS, 35, vk. 2/1.

²²⁵ MŞS, 39, vk. 51/4.

²²⁶ MŞS, 36, vk. 8/5.

²²⁷ MŞS, 42, vk. 45/3.

²²⁸ Koçu, *a.g.e.*, s. 98; MŞS, 43, vk. 10/2; MŞS, 38, vk. 6/3.

²²⁹ Erkek kuşakları; biri, beli sıkılamak için, içdonu ve iç gömleği üstüne ve esvap altına, arkada kuyruk sokumu önde göğüs altına kadar sıkı sarılan iç kuşak, diğeri şalvar, çakşır, potur ve mintan üstüne sarılan üstlük kuşaktır. Bkz. Koçu, *a.g.e.*, s. 160-161.

sahipti. On yedi kuşağı olan kişilerden ilki 47.570 akçe serveti olan Sarraç Ahmed,²³⁰ ikincisi 126.478 akçe serveti olan el-Hâc Hüseyin'di.²³¹ Sarraç Ahmed'in kuşaklarından on altısının niteliği belirtilmemiş, biri köhne olarak yazılmışken, el-Hâc Hüseyin'in kuşaklarından on dördü sadece kuşak, ikisi tüfenk kuşağı, biri de mukaddem olarak yazılmıştı. Kuşaklar renk, biçim, kıymet ve dikildikleri kumaş türüne göre birbirinden farklılık göstermiş ve buna göre fiyatlandırılmışlardı. Makrame, sim, sim pafta, lahor, tiftik, müstamel, amediye, sandal, safir, şal, köhne ve kemer kuşak türleri olan kuşaklarda kırmızı, mor, sarı, yeşil ve beyaz olanları tercih edilmişti. Kasım Çelebi Mahallesinden Berber İsmail'in 3.240 akçe değerindeki sim pafta kuşağı en pahalı,²³² Kara Debbâğ Mahallesinden Debbâğ Mehmed'in 4 akçe değerindeki köhne kuşağı ise en ucuz kuşaktı.²³³ Kuşaklar arasındaki bu fiyat farkı İsmail'in kuşağının sim olmasından kaynaklanmaktaydı. İsmail'in servet miktarının Mehmed'den yaklaşık beş kat fazla olması onun sim pafta kuşak edinmesinde etkili olmuştu. Pafta, kaba veya ince kalitede pamuklu bir kumaş olup Gücerat, Buruc, Bihar, Bengal, Dakka ve Konkan'da dokunurdu.²³⁴

Uçkur, don bezinden tahminen iki parmak eninde olup belden aşağı giyilen çakşır, don ve şalvarları bel kısmından bağlayan bir tür kuşaktı.²³⁵ Hamza Bey Mahallesinden Halil b. Mustafa'nın uçkuruna 129 akçe,²³⁶ Kara Debbâğ Mahallesinden Sarraç Ahmed Çelebi'nin uçkuruna 8 akçe değer biçilmişti.²³⁷ Bazı erkekler birden fazla uçkura sahip olsa da,²³⁸ Sarraç Ahmed Çelebi terekesindeki 69 uçkurla dikkat çekmektedir.²³⁹ Eyne Bey Mahallesinden El-Hâc Ömer'in 100 akçelik münakkaş uçkura sahip olması nadir de olsa uçkurlara farklı süslemelerin işlendiğini göstermektedir.²⁴⁰

Erkekler esvaplarını belden sıkmak için veya sadece süs olsun diye bellerine kemer takmışlardı. Kemerler bele yalnız bir defa dolanıp önden bir toka ile tutturulurdu.²⁴¹ İncelenen terekelerde üçünde *kemer kuşak* olmak üzere sekiz terekede kayıtlı olması o dönemlerde kuşak ve uçkur kadar yaygın kullanılmadığını göstermektedir. Kemer kuşak olarak kaydedilenlerin diğerlerinden hangi

²³⁰ MŞS, 39, vk. 12/2.

²³¹ MŞS, 31, vk. 6/1.

²³² MŞS, 43, vk. 61/2.

²³³ MŞS, 42, vk. 20/2.

²³⁴ İnalçık, *a.g.e.*, s. 103.

²³⁵ Koçu, *a.g.e.*, s. 236.

²³⁶ MŞS, 39, vk. 51/4.

²³⁷ MŞS, 39, vk. 12/2.

²³⁸ MŞS, 39, vk. 27/2; MŞS, 42, vk. 32/1; MŞS, 42, vk. 43/2; MŞS, 43, vk. 62/1; MŞS, 43, vk. 62/2; MŞS, 40, vk. 76/3.

²³⁹ MŞS, 39, vk. 12/2.

²⁴⁰ MŞS, 35, vk. 2/1.

²⁴¹ Koçu, *a.g.e.*, s. 152.

özelliğiyle ayrıldığına dair herhangi bir açıklama yapılmamış olsa da bu isimle anılmaları muhtemelen kuşak gibi bağlandıklarından ve bir tokaya sahip olmadıklarından kaynaklıydı. Bu isimle kaydedilen kemer fiyatları diğerlerinden fazlaydı. Nitekim bütün kemerler içerisinde 399 akçe değerindeki en pahalısı Kara Karyelizâde Seyyid Mehmed'e ait kuşak kemerdi.²⁴² Kemerli olan erkeklerden 4'ü zengin, 2'si orta, 2'si fakir sınıftan olup yalnızca birinin beş, diğerlerinin birer kemeri vardı. Beş kemer sahibi Sarraç Ahmed Çelebi'nin kemerleri meşindi ve 50 akçe değerindeydi.²⁴³ Bıçakçı Ali'nin terekesindeki kemer de 20 kıyye olup 14 akçe değerindeydi.²⁴⁴ Kemerlerin 3 akçe değerindeki en ucuzlarını ise Kara Debbâğ Mahallesinden Debbâğ Mehmed ve Firuz Bey Mahallesinden Ali Efendi takmıştı.²⁴⁵

En güzelleri İran'da ve Hindistan'da yünlü kumaşlardan dokunmuş kuşaklık olarak da kullanılan şal,²⁴⁶ üç terekede kayıtlıdır. Naib Mehmed Efendi'nin köhne arka şalı 50,²⁴⁷ Tatar Rüstem'in niteliği belirtilmeyen şalı 360,²⁴⁸ Berber İsmail'in köhne şalı ise 177 akçe değerindeydi.²⁴⁹

4.6. Ayağa Giyilenler

Erkek giyim-kuşamının bir diğer parçasını da ayağa giyilenler oluşturmaktaydı. Ancak terekelerde ayağa giyilenler ya kaydedilmemiş ya da diğer giyim türleri kadar ayrıntılı tarif edilmemişlerdir. Yine de sınırlı kayıtlar, erkeklerin ayaklarına en çok çizme, mest, pabuç, yemeni, postal, çarık ve nalın giydiklerine işaret etmektedir.

Ayağı bacak ile beraber örten, koruyan koncu baldıra, hatta diz kapağına kadar çıkan uzun konçlu ayakkabı olarak tanımlanan çizme,²⁵⁰ ayağa giyilenler içerisinde dördü kalçınla²⁵¹ olmak üzere otuz altı terekede kayıtlı olmasıyla ilk sırada gelmektedir. Çizme sahiplerinin 7'si zengin, 18'i orta, 7'si fakir sınıftan olup yalnızca orta sınıftan iki kişinin birden fazla çizmesi vardı. Bunlardan ilki Kara Debbâğ Mahallesinden 11.411 akçe servete sahip el-Hâc İbrahim,²⁵² diğeri Sinan Bey Mahallesinden 17.029 akçe servete sahip İbrahim Çelebi idi.²⁵³ El-Hâc İbrahim'in terekesinde kayıtlı iki çizme ve kalçınına 50, İbrahim Çelebi'nin terekesinde köhne olarak kayıtlı üç çizmesinden birine 10, birine 17 ve birine ise

²⁴² MŞS, 42, vk. 27/2.

²⁴³ MŞS, 39, vk. 12/2.

²⁴⁴ MŞS, 38, vk. 3/2.

²⁴⁵ MŞS, 42, vk. 20/2; MŞS, 36, vk. 11/7.

²⁴⁶ Koçu, *a.g.e.*, s. 214.

²⁴⁷ MŞS, 43, vk. 14/2.

²⁴⁸ MŞS, 43, vk. 6/2.

²⁴⁹ MŞS, 43, vk. 61/2.

²⁵⁰ Koçu, *a.g.e.*, s. 77.

²⁵¹ Diz kapağına kadar çıkan çoraptı. Bkz. Koçu, *a.g.e.*, s. 139.

²⁵² MŞS, 33, vk. 5/3.

²⁵³ MŞS, 42, vk. 3/1.

22 akçe değer yazılmıştı. Terekelerde yer alan çizmelerin özellikleri belirtilmemiş ancak köhne olanlar, meşin olan bir tanesi ile kırmızı olan biri hakkında açıklama yazılmıştır.²⁵⁴ Erkekler içerisinde 564 akçe değerindeki en pahalı çizmeyi 291.810 akçe servete sahip Berber İsmail,²⁵⁵ 6 akçelik en ucuz çizmeyi ise 26.435 akçe servete sahip Hüseyin b. Ali giymişti.²⁵⁶ İsmail'in çizmesi hakkında herhangi bir tanımlama yapılmamışken, Hüseyin'in çizmesinin köhne olduğu belirtilmişti.

Çizmelerle birlikte üç terekede kayıtlara geçen kalçın ise papuç ve çizme altına giyilen, koncu diz kapağına kadar çıkan kalın çoraptı.²⁵⁷ Terekelerdeki kalçınlardan ilki Eyniyegözoğlu el-Hâc İbrahim'e,²⁵⁸ ikincisi İbrahim Ağa'ya,²⁵⁹ üçüncüsü ise Hüseyin b. Mustafa'ya aitti.²⁶⁰ El-Hâc İbrahim'in 2 çizme ve kalçını 50, İbrahim Ağa'nın çizme ve kalçını 13, Hüseyin'in çizme ve kalçını ise 121 akçe değerindeydi.

Ayağa giyilenlerden mest, tabanı ve yüzü yumuşak deriden, incik kemiğinin üstüne kadar çıkan kısa konçlu, düğmesiz ve bağısız çorap gibi giyilen ayakkabı olup birinde tozluk birinde de pabuçla olmak üzere dokuz terekede kayıtlara geçmişti. Mest sahibi olanların 5'i zengin, 3'ü orta ve 1'i de fakir sınıfındandı. Bunlar arasında yalnızca 291.810 akçe servete sahip Berber İsmail'in 162 akçe değer biçilen iki köhne mestti vardı.²⁶¹ Mestler arasında 300 akçe değer biçilen en pahalısı es-Seyyid İbrahim'in yemeni mestti iken,²⁶² en ucuzu 14 akçe değer biçilen ve herhangi bir özelliği yazılmayan Hasan b. Hüseyin'in mestiydi.²⁶³

Pabuç ise mestle giyilen ökçesiz bir ayakkabı çeşidi olup,²⁶⁴ birinde mestle olmak üzere sekiz terekede kayıtlıdır. Pabuç sahibi olanların 5'i orta, 3'ü fakir sınıfından olup hepsinin birer çift pabucu vardı. Pabuçlar içerisinde 550 akçe değerindeki en pahalısını 7.498 akçe servete sahip el-Hâc Osman,²⁶⁵ 18 akçe değerindeki en ucuzunu ise 16.847 akçe servete sahip Naib Mehmed Efendi giymişti. Aradaki fiyat farkı Naib Mehmed'in pabucunun eski olmasından kaynaklıydı.²⁶⁶ Manastır'da terekesinde sadece 10.000 akçe menzil akçesi kayıtlı olan Kapo veled-i Yanko pabuççu,²⁶⁷ Kılarcı Halil b. Mehmed ise pabuççu dükkânı

²⁵⁴ MŞS, 32, vk. 12/1; MŞS, 42, vk. 12/4; MŞS, 42, vk. 33/1; MŞS, 39, vk. 14/3; MŞS, 39, vk. 22/5.

²⁵⁵ MŞS, 43, vk. 61/2.

²⁵⁶ MŞS, 40, vk. 55/1.

²⁵⁷ Koçu, *a.g.e.*, s. 139.

²⁵⁸ MŞS, 33, vk. 5/3.

²⁵⁹ MŞS, 38, vk. 6/3.

²⁶⁰ MŞS, 37, vk. 4/2.

²⁶¹ MŞS, 43, vk. 61/2.

²⁶² MŞS, 43, vk. 62/2.

²⁶³ MŞS, 36, vk. 10/2.

²⁶⁴ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, s. 491 ve 448.

²⁶⁵ MŞS, 33, vk. 4/2.

²⁶⁶ MŞS, 43, vk. 14/2.

²⁶⁷ MŞS, 42, vk. 60/4.

sahibi olarak kaydedilmişti.²⁶⁸ Bu iki kayıt bize şehirde pabuççu esnafının aktif çalıştığını göstermektedir.

Üstü kırmızı ya da siyah deriden, tabanı köseleden dikilen topuksuz ve sıhhatli bir ayakkabı çeşidi olan yemeni,²⁶⁹ dört terekede kayıtlıdır. Bunlardan Emir Mahallesinden Kılarcı Halil'in terekesine 41,²⁷⁰ İbrahim Sipahi'nin terekesindeki bir çift beyaz yemeniye 55, köhne yemeniye 3,²⁷¹ Debbağ Mehmed'in terekesindeki 2 çift yemeniye 77²⁷² ve Berber İsmail'in terekesindeki bir çift yemeniye 279 akçe değer yazılmıştı.²⁷³

Terekelerin üçünde kayıtlı olan postal ise günümüz botlarına benzeyen, konçsuz ama geniş şekle sahip bir ayakkabı türüydü.²⁷⁴ Postal sahiplerinden Kilerci Halil'in biri 15 akçe değerinde kösele, diğeri 41 akçe değerinde yemeni olmak üzere iki çift postalı vardı.²⁷⁵ Postal sahibi diğeri iki kişiden Kokrecan? Zabıtı İbrahim Çelebi'nin postalı 700,²⁷⁶ es-Seyyid el-Hâc Mustafa'nınki ise 79 akçe değerindeydi.²⁷⁷

Tek parça deriden ayak tabanı, enlerine kadar parmak üstleri, ayak etrafı ile topuğu kapatan ve sıırım ile bağlanarak çorap üstünden ayağa geçirilen bir ayakkabı türü olan çarık da üç terekede kayıtlıdır.²⁷⁸ İbrahim'in 5 çift köhne çarığı 33, Nikola'nın 3 çift çarığı 49, es-Seyyid el-Hâc Mustafa'nın köhne çarığı 80, diğeri çarığı 50 akçeydi.²⁷⁹ El-Hâc Mehmed ile Bakkal Ali Kete'nin terekelerinde ise çarık ipi kayıtlıdır.²⁸⁰

Tahtadan yontularak yapılan ve köseleden tasmalı bulunan bir ayakkabı olan nalın (hakma) da²⁸¹ yalnızca Berber İsmail'in terekesinde 375 akçe değerinde kayıtlıydı.²⁸²

5. SONUÇ

I. Murat dönemine Osmanlı egemenliğine alınan Manastır, günümüzde Kuzey Makedonya Devleti'nin en büyük ikinci şehri olup Bitola olarak bilinmektedir. Osmanlı hâkimiyetinde 1700-1730 yıllarında Manastır

²⁶⁸ MŞS, 39, vk. 18/2.

²⁶⁹ Zeynel Özlü, "Terekeler Işığında Bolu-Göynük'te Giyim Kuşam", *Hacı Bektaş Veli*, Sayı 36, 2005, s. 224.

²⁷⁰ MŞS, 38, vk. 18/2.

²⁷¹ MŞS, 42, vk. 17/3.

²⁷² MŞS, 42, vk. 20/2.

²⁷³ MŞS, 43, vk. 61/2.

²⁷⁴ İlker Er ve Serdar Genç, "XVII. Yüzyıl Sonlarında Balıkesir'de Giyim Kuşam", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 11, Sayı 19, Haziran 2008, s. 113.

²⁷⁵ MŞS, 39, vk. 33/3.

²⁷⁶ MŞS, 42, vk. 64/2.

²⁷⁷ MŞS, 40, vk. 41/2.

²⁷⁸ Koçu, a.g.e., s. 64.

²⁷⁹ MŞS, 39, vk. 10/2; MŞS, 42, vk. 48/4; MŞS, 40, vk. 41/2.

²⁸⁰ MŞS, 39, vk. 26/2; MŞS, 42, vk. 43/2.

²⁸¹ Koçu, a.g.e., s. 179-180.

²⁸² MŞS, 43, vk. 61/2.

mahkemesinde tutulan dava kayıtları içerisinde dağılık halde yer alan yüz kırk erkek terekesi, onların giyim-kuşamlarının neler olduğuna dair ipuçları sunmaktadır. İncelenen tereke kayıtlarında yer alan birçok giyim-kuşam unsurunun formlarının belirtilmemesi en büyük zorluk olarak karşımıza çıksa da bu kayıtlar genel hatlarıyla bazı tespitler yapabilmemizi sağlayan veriler içermektedir.

Erkekler giyim-kuşamda pamuklu, yünlü ve ipekli kumaşları tercih etmişlerdi. Pamuklu kumaşlardan olan bez, alaca, sandal, bogasi ter emdikleri için iç giyimde, ipekli olan sade, bürümcük, hatayi ve atlas gibi kumaşlar zevki ve zenginliği gösterdiği için hem iç hem de dış giyimde, yünlü olan çuka, keçe, kebe, şal, sof ve şayak gibi kumaşlar ise soğuktan korudukları için daha ziyade dış giyimde kullanılmıştı. Yünlü bir kumaş olan çukanın her türlü giyside kullanılmış olması dikkat çekmektedir. Manastır'da yerli ve diğer iç piyasa kumaşları bir arada kullanılmıştı. Selanik, Sofya, Malkara, Drama, Tırnova gibi yakın yerlerden gelenlerin yanı sıra Londra, Venedik, Brankon, Mısır, Kırım, Şam ve Halep gibi uzak bölgelerden gelenleri de vardı.

Erkeklerin giyim-kuşamları çok keskin olmasa da belirli kalıplara oturmuştu. Zira erkekler iç giyimde en fazla don-gömlek giyip donlarını uçurla bağlamışlardı. Daha üstte belden aşağı çintiyan veya seravil denilen şalvar, belden yukarı ise en fazla sırasıyla zıbın, gömlek, entari, yelek, bedenlik ve hırka giymişlerdi. En üste ise yine en fazla sırasıyla kürk, kapama, dolama, yağmurluk, biniş, kontuş, ferace, kürklü biniş ve cübbe, kaftan ve kerrake giyip başlarına en fazla sırayla takye, kavuk, destar, başlık, sarık, kalpak, kellepuş, külah, dülbend ve çenber, fes ve terpuş takmışlardı. Ayaklarına ise çizme, mest, pabuç, yemeni, postal, çarık, nالن ve kalçın giymişlerdi. Giyim-kuşamlarını tamamlamak için erkekler bellerine en fazla kuşak, kemer ve şal takmışlardı. Erkek giyim-kuşamındaki bu kalıplaşmaya rağmen farklılaşma kendisini kumaş kalitesinde, işçilikte, süslemede ve kullanım durumunda göstermişti. Servet miktarı fazla olan çoğu erkek, servet miktarı az olanlardan daha kaliteli kumaşlardan yapıma, işçilik değeri daha yüksek ve daha gösterişli kıyafetler giyerek zenginliklerini ve statülerini görünür kılmışlardır. Servet miktarı fazla olanların terekelerinde cedit giysiler çoğunlukta iken servet miktarı az olanların köhne giysileri daha fazlaydı. Yine servet miktarı fazla olanlar birden çok aynı türden giysiye sahipken servet miktarı az olanların böyle lüksleri yoktu. Erkeklerin büyük kısmı giyim-kuşamda kırmızı, yeşil, beyaz, siyah ve mavi renkleri tercih etmişlerdi.

Erkeklerin giyim-kuşam eşyaları onların sosyo-ekonomik düzeyini yansıtmakla beraber, onları kesin çizgilerle birbirinden ayırmamıştı. Nitekim kürk, yağmurluk, kontuş, biniş ve kaftan gibi bazı pahalı giysiler hem servet ve statü sahibi olanların hem de olmayanların terekelerinde kayıtlara geçmişti. Belirgin olan bir diğer konu da bazı temel giyim eşyalarına ya hiç ya da az sayıda tesadüf edilmesidir. Bu da muhtemelen kassam ve kadınların tereke yazımındaki

ihmalkârlıklarından ya da mirasçılarının harçlardan kaçınmak veya diğer varislerden mal kaçınmak amacıyla hareket etmelerinden kaynaklanmaktaydı.

Manastırlı erkeklerin giyim-kuşamları diğer Rumeli ve Anadolu kentleriyle kıyaslandığında arada büyük farklılıkların olmadığı aksine birçok benzerliğin olduğu görülmüştür. Bu noktada muhtemelen din, gelenek-görenek ve toplumsal değerler etkili olmuştur.

Bu çalışma Manastırlı erkeklerin servet ve statülerine göre giyindiklerini ancak bu durumun onları kesin çizgilerle birbirlerinden ayırmadığını ortaya koymuş, ayrıca giyim-kuşama dair yapılan bazı tespitlerin kültür tarihi konusunda çalışacak araştırmacılara bir pencere aralayabileceği ümit edilmiştir.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Aktepe, M. Münir, “Osmanlıların Rumeli’de İlk Fethettikleri Çimbi Kal’ası”, *İÜEFDT*, Cilt II, 1950, ss. 283-308.

Anastovski, Nick, “Contestations Over Macedonian Identity 1870-1912”, (Hd thesis, Melbourne 2005).

Atasoy, Nurhan ve Denny, Walter B. ve Mackie, Louise W. ve Tezcan, Hülya, *İpek Osmanlı Dokuma Sanatı*, (Çev. Reyhan Alp, Ayşe Kardiçalalı), TEB İletişim ve Yay., İstanbul 2001.

Barkan, Ömer Lütfi, “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545- 1659)”, *Belgeler*, Cilt III, Sayı 5-6, Ankara 1966, ss. 1-479.

Cezar, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi, Resimli- Haritalı*, I, TTK Yay., Ankara 2010.

Civelek, Gökhan, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Manastır Şehri”, (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 2021).

Çağ, Galip, “16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Hâkimiyetinde Manastır”, (Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010).

Çakır, İbrahim Etem, “Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği”, *OTAM*, Sayı 31/Bahar 2012, Ankara 2013, ss. 41-60.

Çakır, İbrahim Etem, “Sofya Şehrinde Kadın Giyim Kuşam Kültürü: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 56, Erzurum 2016, ss. 1365-1386.

Çetin, Ö. Hakan, “Paris Bibliotheque Nationale’de Bulunan Od.7-4 Nolu Albüm Resimlerindeki Derviş Giyim-Kuşamları”, *Anadolu Kültüründe Süreklilik ve Değişim Dr.*

A. Mine Kadiroğlu'na Armağan, (Ed. A. Ceren Erel, Bülent İşler, Nilüfer Peker, Güner Sağır), Ankara 2011, ss. 171-184.

Çetin, Ökkeş Hakan "Onyedinci Yüzyıla Ait Kıyafet Albümlerinde Osmanlı Erkek Giyim-Kuşamı", *JASS International Journal of Social Science*, Number: 53, Winter II-2016, ss. 259-264.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2004.

Dimitrov, Nikola V. and Koteski, Cane and Josheski, Dusho, *Bitola Region in Macedonia-Population*, Lambert Academic Publishing, Bitola 2015.

Ercan, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, Sayı I, 1990, ss. 117-125.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, V, (Yay. Haz. Yücel Dağlı vd.), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001.

Genç, Serdar ve Genç, Gülsüm, "Rusçuk'ta Giyim Kuşam (17.-18. Yüzyıllar)", *XI. Uluslararası Mübadele ve Balkan Kültürü Araştırmaları Kongresi Bildirileri Kitabı*, 02-03 Aralık 2017 Samsun, (Ed. Mehmet Yavuz Erler), Erol Ofset, Samsun 2018, ss. 559-582.

Görünür, Lale ve Ögel, Semra, "Osmanlı Kaftanları ile Entarilerinin Farkları ve Kullanılışları", *İTÜ Dergisi*, Cilt 3, Sayı I, 2006, ss. 59-68.

Güngör, Mahmut, "Giyim Kültürü ve Giysiye Sahip Olma Arzuları: Giyim Mandalası", *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı 54, 2013 Kış, ss. 205-211.

Gürsoy, A. Tahir, *Giyim Kültürü ve Moda II*, Ömür Matbaacılık, İstanbul 2010.

Hacısalihoglu, Mehmet, "Bitola", *Encyclopaedia of Islam*, Volume III, Leiden 2014, ss. 54-57.

Idriz, Mesut, "Demographic Structure of the 18th Century Ottoman Rule in the Balkans: A Study of Judicial Records (QādīSijil) in Manastir", *IJISH*, Volume. III, Number II, 2020, pp. 98-104.

Er, İlker ve Genç, Serdar, "XVII. Yüzyıl Sonlarında Balıkesir'de Giyim Kuşam", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 11, Sayı 19, Haziran 2008, ss.107-115.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004.

İnalçık, Halil, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.

İşli, H. Necdet, *Osmanlı Serpuşları*, Ebru Matbaacılık, İstanbul 2009.

Kadri, Hüseyin Kazım, *Türk Lugatı*, Cilt II, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

Karaca, Filiz, "Hil'at", *DİA*, Cilt XVIII, TDV Yay., İstanbul 1998, ss. 25-27.

Karaca, Filiz, "Kürk", *DİA*, Cilt XXVI, TDV Yay., Ankara 2002, ss. 568-570.

Koç, Fatma ve Koca, Emine, "Türk Halk Giyiminde Kullanılan Süslemelere Tipolojik Bir Yaklaşım", *İdil Dergisi*, Cilt 5, Sayı 19, 2016, ss. 237-260.

Koçak, Zülfiye, "Manastır'da Kadın Giyim-Kuşam Kültürü (1700-1730)" *XIX. Türk Tarih Kongresi 3-7 Ekim 2022 Özet Kitapçığı*, TTK Yay., Ankara 2022, ss. 270-271.

Koçu, Reşad Ekrem, *Türk Giyim Kuşam Sözlüğü*, Sümerbank Yay., İstanbul 1967.

- Kumbaracılar, İzzet, *Serpuşlar*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul 1979.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Kaftan”, *DİA*, Cilt Ek-I, TDV Yay., Ankara 2020, ss. 707-709.
- Küpeli, Özer, “Revan Seferi’ne Götürülen Padişah Kıyafetleri”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı II/2, Aralık 2016, ss. 33-74.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlılar’da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yayınevi, Ankara 1983.
- Manastır Şer’iyye Sicilleri; 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42 ve 43.
- Mutaf, Abdülmecit, “İnanç-Statü-Tarz Üçleminde Osmanlı Kadınlarının Giyim-Kuşam Kültürü ve Sosyal Hayattaki Fonksiyonelliği: 17. Yüzyıl Edremit Örneği”, *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı I-II, 2015, ss. 283-299.
- Nureski, Djuneis, “Osmanlı Kaynaklarına Göre Kültür Merkezi Konumundaki Makedonya Şehirleri ve Özellikleri”, *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2014, ss. 63-102.
- Oğuz, Gülser, “61 Numaralı Edirne Şer’iyye Siciline Göre 17. Yüzyılda Edirneli Kadınların Giyim Kuşam Kültürü”, *Millî Folklor*, Cilt 23, Sayı 92, 2011, ss. 106-116.
- Öz, Tahsin, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, Fasikül I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1946.
- Öz, Tahsin, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951.
- Özen, Mine Esiner, “Türkçe’de Kumaş Adları”, *IÜEF Tarih Dergisi*, Sayı 33, 1980-81, ss. 291-340.
- Öztlü, Zeynel, “Terekeler Işığında Bolu-Göynük’te Giyim Kuşam”, *Hacı Bektaş Veli*, Sayı 36, 2005, ss. 204-232.
- Öztürk, Temel, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Kadınının Giyim Kuşamı”, 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, 21-25 Ocak 2018, s. 379-400.
- Öztürk, Temel, “1918 Numaralı Kadı Siciline Göre 18. Yüzyılda Trabzon’da Giyim-Kuşam Kültürü”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 18, 2015, ss. 9-28.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, MEB Yay., İstanbul 1971.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt III, MEB Yay., İstanbul 1971.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, MEB Yay., İstanbul 1971.
- Prifti, Krsitaq, “Manastır” , *DİA*, Cilt XXVII , TDV Yay., Ankara, 2003, ss. 562-563.
- Sabev, Orlin, “Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları”, Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi, 21-23 Kasım 2012, *Bildiriler*, Cilt I, Korza Yayıncılık, Ankara 2013, s. 259-272.
- Salman, Fikri, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı VI, Erzurum 2004, ss. 13-42.
- Salman, Fikri, *Türk Kumaş Sanatı*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2011.

- Sarıcık, Murat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakibü'l-Eşraflık Müessesesi*, TTK Yay., Ankara 2003.
- Sevin, Nureddin, *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- Sevüktekin Apak, Melek ve Onat, Gündüz, Filiz ve Öztürk, Eray, Fatma, *Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1997.
- Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317.
- Şimşek, Eyyub, "On Sekizinci Yüzyılın Başında Trabzon'da Giyim-Kuşam (1700-1725)", *Mavi Atlas Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı I, Güz 2013, ss. 51-66.
- Tekin, Zeki, "Osmanlılarda Kürk Kullanımı", *Türkler*, Cilt X, (Ed. Hasan C. Güzel vd.), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 644-649.
- Tez, Zeki, *Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi*, Doruk Yay., İstanbul 2009.
- Tezcan, Hülya, "Ferace", *DİA*, Cilt XII, TDV Yay., İstanbul 1995, ss. 349-350.
- Tezcan, Hülya, "Fes", *DİA*, Cilt XII, TDV Yay., İstanbul 1995, ss. 415- 416.
- Tezcan, Hülya, "Osmanlı Dokumacılığı", *Türkler*, Cilt XII, (Ed. Hasan C. Güzel vd.), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002,ss. 404- 409.
- Tezcan, Hülya, *Atlaslar Atlası-Pamuklu, Yün ve İpek Kumaş Koleksiyonu*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1993.
- Tomovski, Krum, *Džamiivo Bitola*, Univerzitet Vo Skopje Zbornik Na Tehničkot Fakultet, Skopje 1956-1957.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I, TTK Yay., Ankara 1998.

İBN RÜŞD'ÜN EĞİTİM ANLAYIŞINDA İÇSEL GÜDÜLEME
*INTRINSIC MOTIVATION IN AVERROES'S UNDERSTANDING OF
EDUCATION*

Veysel Karani ALTUN*

Geliş Tarihi: 31.10.2024
(Received)

Kabul Tarihi: 11.04.2025
(Accepted)

ÖZ: İslam dünyasının önemli filozoflarından ve Batı Dünyasının da ayrıca önem atfettiği çağın büyük düşünürlerinden İbn Rüşd, görüşleri ve fikirleriyle insanlığa hatırı sayılır katkılar sunmuştur. Filozofun kavram kavrayışları üzerinde durmak gerekirse, özellikle varlık, âlem ve insan üzerindeki fikri mülahazaları dikkate değerdir. Bu çalışmada öncelikle İbn Rüşd'ün varlık kavrayışı üzerinde durulmuş, sonrasında ise insan ve eğitim hususundaki görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmanın devamında İbn Rüşd'ün insan için eğitimin gerekliliği düşüncesi üzerinde durulmuştur. Son olarak davranışın ilk ilkesi olarak istek gücü'nden bahsedilmiş, bunun içsel güdülemenin önemine işaret eden bir kavram olduğu ortaya konmuştur. İbn Rüşd, üzerinde durduğu istek gücü kavramıyla öğrenme sürecinde kalıcı davranış değişikliğinin ancak içsel güdülemenin işlerliğiyle mümkün olabileceğini düşündürmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Rüşd, Eğitim, Din Eğitimi, Motivasyon, İçsel Güdüleme

ABSTRACT: Ibn Rushd, one of the important philosophers of the Islamic world and one of the great thinkers of the age, to whom the Western World also attaches importance, made considerable contributions to humanity with his views and ideas. To dwell on the philosopher's conceptual understandings, especially his intellectual considerations on existence, the universe and man are remarkable. In this study, first of all, Ibn Rushd's understanding of existence is emphasized, and then his views on human and education are given. In the continuation of the study, Ibn Rushd's idea of the necessity of education for human beings is emphasized. Finally, the power of will has been mentioned as the first principle of behavior, and it has been revealed that this is a concept that points to the importance of intrinsic motivation. With the concept of will power, which Ibn Rushd emphasizes, it makes us think that permanent behavior change in the learning process can only be possible with the functioning of intrinsic motivation.

Key Words: Ibn Rushd, Education, Religious Education, Motivation, Intrinsic Motivation

EXTENDED ABSTRACT

Motivation is an important and effective factor on learning styles in the individual's learning process. Motivation means taking action to do something. It can also be said that the individual prepares himself to do that thing. In other words, motivation is a psychological power that encourages the individual to achieve the goal he focuses on. Since motivation is an element that gives power to the individual in displaying behavior, it also

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, vkaltun@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4128-5394.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Altun

stands out as one of the most important factors that highlight the effectiveness of the learning-teaching process. Motivation sources can be considered in two factors as intrinsic and extrinsic motivation. Extrinsic motivation is used for some external factors. These can be external factors such as rewards and punishments. Intrinsic motivation is the activities that the individual does primarily for his own purposes. In intrinsic motivation, the individual's wishes and desires are at the forefront.

Many scholars, thinkers and philosophers have been raised in the Islamic world. These philosophers not only changed and transformed the environment in which they were raised, but they were also able to appeal to and even influence the centuries after. It is a fact that philosophers raised in Islamic civilization have greatly influenced thinkers in the Western World. Ibn Rushd is one of these philosophers. When we look at Ibn Rushd's thought system, we see that the most important and key element is the cause-effect relationship. According to him, the beings in the universe naturally fulfill their functions within this chain of relationships. However, only humans have the privilege of doing and acting willingly and voluntarily. The knowledge that the philosopher sees as the cause-effect relationship within the functioning of beings is formed as a result of certain processes. When reaching the knowledge of beings through education, it is an important issue to establish a connection within the cause-effect relationship. According to Ibn Rushd, the first step in the formation of knowledge is the abstraction of the images of objects, a process that begins with sense perception. In order for a concrete image of an object to form in the mind, it must be perceived by different sense powers. Ibn Rushd points out the importance of will for the education of man by starting from the cause-causal relationship. According to the philosopher, it is not possible for man to lead a haphazard life and direct his will to the right things. Due to this cause-causality principle put forward by the Creator, man has the authority to shape and direct his will. For this reason, man was created as a being ready to be educated and trained, not instinctively as in animals, but with a desire that emerges with knowledge and thought. In this way, the actions that man exhibits occur in accordance with the order established in the universe and in harmony. It is noteworthy that Ibn Rushd explains beings according to the principle of cause and effect and that he focuses on the fact that only humans have the privilege of doing and doing voluntarily. It is possible to act on this reality while creating the philosophical background of Religious Education. Religious education addresses only humans among beings. Therefore, looking at the philosophy of religious education with the data obtained in the classification of beings will bring about a detailed examination of the issue. It is constantly stated that those who deal with religious education should know the target audience well. Questions such as where humans come from, who created them, what the creator expects from humans constitute important starting points for religious education.

The subject of this study is it is based on the internal motivation in education based on Ibn Rushd's views on human and education in his understanding of existence. In this study, the necessity of education for human according to the philosopher is mentioned and the philosopher's ideas on education and religious education are included. Finally, Information is given about the place of intrinsic motivation as a source of motivation in Ibn Rushd's understanding of education. Documentation in our study method was used and first of all, the philosopher's translated works were used. The article was enriched with the work

of researchers who did research on the philosopher. The aim of the study is to bring to light the ideas of Ibn Rushd , which point to intrinsic motivation, which is emphasized in today's education process, based on his thoughts on education that he expressed centuries ago. Knowing the thoughts of philosophers like Ibn Rushd, who lived in a certain period of our history but whose ideas transcended the period in which they lived and influenced the ages beyond, will make important contributions to today's intellectual life.

1. GİRİŞ

Bireylerin günlük yaşantılarında gösterdikleri davranışları belirleyen bir takım unsurlar bulunmaktadır. Bu unsurlar, içten (kişisel) veya dıştan (çevre) gelen çeşitli faktörlerden kaynaklanabilmektedir. Bu etkenlerin tümüne motivasyon (güdüleme) denmektedir. Eğitim söz konusu olduğunda, yani kasıtlı davranış değişikliği kazandırma dikkate alındığında, bireyin davranış değişikliği sürecinde rol oynayan etkenlerin kontrol edilmesi ve etkili bir biçimde kullanılması önem kazanmaktadır (Akbaba, 2006).

Motivasyon, bireyin öğrenme sürecinde öğrenme stilleri üzerinde önemli ve etkili bir faktördür (Marcou-Philippou, 2005). Kelimenin sözlük anlamı ise bir şey yapmak için harekete geçmek demektir (Akbaba, 2006). Benzer şekilde bireyin kendisini o şeyi yapmaya hazır hale getirmesi de denilebilir. Bir başka ifadeyle ise bireyin odaklandığı hedefi gerçekleştirmeye yönelik kendisini teşvik eden psikolojik bir güçtür (Morgan vd., 1990). Motivasyon, davranışın sergilenmesinde bireye güç veren bir unsur olduğundan, öğrenme öğretme sürecinin etkililiğini ön plana çıkaran en önemli faktörlerden birisi olarak da karşımıza çıkmaktadır (Akbaba, 2006).

Motivasyon kaynakları içsel ve dışsal motivasyon olarak iki etmende ele alınabilir. Dışsal motivasyon, bazı dış etmenler için kullanılır. Bunlar ödül, ceza gibi dış faktörler olabilirler. İçsel motivasyon ise bireyin öncelikle kendi amaçları için yaptığı aktivitelerdir (Calder-Staw, 1975). İçsel motivasyonda bireyin istek ve arzuları ön plandadır.

Dışsal motivasyonda ortaya çıkan davranış başka bir amaç için araç olabilmektedir. İçsel motivasyon ise ilgi veya merak gibi içsel ihtiyaçları nedeniyle ortaya çıkan bir türdür. İçsel motivasyonda birey ödül veya cezaya ihtiyaç duymaksızın sadece o eylemin getireceği doyum için güdülenmektedir. Dışsal motivasyonda kontrol bireyin çevresindeyken içsel motivasyonda ise kontrol bireyin kendisindedir. İçsel motivasyonda bireysel ihtiyaç, öğrenme isteği, yetkinlik, ilgi gibi etmenler belirleyici rol oynamaktadır. Birey ilgi ve istekleri doğrultusunda yetkinliğini arttırmak isteyebilir. Bunun gerçekleşmesi içsel motivasyonla mümkündür (Ryan-Deci, 2000).

Bu çalışmanın konusu, İbn Rüşd'ün varlık anlayışındaki insan ve eğitimi ile ilgili görüşleri üzerinden eğitimde içsel güdüleme üzerine bina edilmiştir.

Çalışmanın içeriğinde; Filozofa göre eğitimin insan için gerekliliğine değinilmiş ve filozofun eğitim ile din eğitimi hakkındaki fikirlerine yer verilmiştir. Son olarak İbn Rüşd'ün eğitim anlayışında motivasyon kaynaklarından içsel güdülemenin yeri hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmamızda dökümantasyon yöntemi kullanılmış olup öncelikle filozofun tercüme eserlerine başvurulmuştur. Filozof ile ilgili çalışmalar yapan araştırmacıların eserleri ile makale zenginleştirilmiştir.

Çalışmanın amacı, İbn Rüşd'ün asırlar önce dile getirdiği eğitim ile ilgili düşüncelerinden hareketle günümüzün eğitim süreci içerisinde önemle üzerinde durulan içsel güdülemeye işaret eden fikirlerini gün yüzüne çıkarmaktır. İbn Rüşd gibi tarihimizin belirli bir döneminde yaşamış ancak fikirleriyle yaşadığı dönemi aşarak çağlar ötesini etkilemiş filozofların düşüncelerini bilmek günümüzün fikir hayatına önemli katkılar sunacaktır. Bireyin doğuştan muhatap olduğu eğitim gibi bir sürecin felsefi arka planını oluştururken kendi kültürümüzün düşünürlerinden yararlanmak yarının insanlarına bırakılacak en değerli miras olacaktır.

2. İBN RÜŞD VE DÜŞÜNCE SİSTEMİ

İslam dünyasında pek çok âlim, düşünür, ilim adamı yetişmiştir. Bu filozoflar yetiştiği ortamı değiştirip dönüştürmekle kalmamış asırlar sonrasına da hitap edebilmiş hatta asırlar sonrasını etkileyebilmiştir. İslam medeniyetinde yetişen filozofların Batı Dünyasındaki düşünürleri de büyük oranda etkilediği bir gerçektir. Batı Dünyasını etkileyen isimlerden birisi de Endülüs'te yetişmiş İbn Rüşd'dür.

1126 yılında Kurtuba'da seçkin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen İbn Rüşd, ilmiyle ve düşünce dünyasıyla İslam Dünyasını etkilediği kadar, Batı Dünyasını da etkilemiş, bu nedenle kendisine Doğu ve Batı filozofu denilmiştir (Karlığa, 1999).

Filozofların yaşadıkları ortamdaki sosyal ve siyasal yapıyı anlamak onların görüşlerinin daha açık bir şekilde anlaşılmasında rol oynar. İnsanlar büyük oranda içinde buldukları sosyal ve siyasal yaşamdan etkilenirler. İbn Rüşd de ilimle meşgul olan bir aileden geldiği için kendisinin uğraş alanı bu yönde olmuştur.

İbn Rüşd'ün yaşadığı Endülüs'e bakıldığında sosyal ve siyasal anlamda iki ailenin ön planda olduğunu görmekteyiz. Bunlar Hamidin ve Ben-ü Rüşd aileleridir. Siyaset konusunda Endülüs'te adından söz ettiren Hamidin ailesinin aksine ilmi ve ictimai alanda otorite olan Ben-ü Rüşd ailesi kendilerini siyasetten uzak tutmuş ve ilme vakfetmişlerdir (Avcı, 1993). Ben-ü Rüşd ailesinin önde gelen isimleri, ilimle uğraşmış, öğrenciler yetiştirmiş ve önemli eserler kaleme almıştır (Sarıoğlu, 2003).

İbn Rüşd'ün Aristo'ya büyük saygı duyduğu, onun eserlerini felsefi doktrinine sadık kalarak şerh ettiği bilinmektedir. İslam Dünyası da Aristo'nun eserlerini şerh ettiği için "şarih", Latin Dünyası da "commentator" unvanını kullanmıştır. Batı'da ayrıca İbn Rüşd, "Averroes" olarak anılmıştır. İbn

Rüşd, Endülüs'te yaşayan Yahudilerce "Aben Roşd", İspanyollar'ca "Aven Roşd" ismiyle tanınmıştır. Filozofun adı Latince'deki bazı telaffuz özelliklerinin tesiriyle "Averroes" veya "Averrois" olarak söylenmiştir (Karlığa, 1999). Zaten İslam dünyasında pek çok filozof veya düşünürün, tercüme faaliyetleriyle Batı Dünyasından etkilendiği bilinmektedir. Bu konuda önemli tercüme merkezi olarak da bilinen Beytü'l Hikme'nin hatırı sayılır bir yeri vardır. Orada yapılan tercüme faaliyetleriyle Sanskritçe ve Latince'den eserlerle tanışılmış, düşünürler elde ettikleri fikirlerle buldukları ortamın zihin dünyasını önemli derecede etkileyebilmiştir.

İbn Rüşd, klasik bir medrese eğitiminden geçmiş olmasına karşın, fikirleriyle yaşadığı çağı aşan bir düşünür olmuştur. Yaşadığı dönemin zengin kültürel ortamının iklimiyle yetişmiş ve geleceğin düşünsel dünyasını biçimlendirmeyi başarmış seçkin bir filozoftur. Nakli bilimleri ailesinden öğrenen ve nakli bilimlerde özgün yorumlar yapacak düzeyde bilgi sahibi olan İbn Rüşd, aynı zamanda tıp, matematik, fizik, astronomi, mantık, felsefe gibi akli bilimlerde de ciddi araştırmalar yaparak eserler vermiştir (Aruç, 2007). İbn Rüşd'e ait felsefe, tıp, fıkıh, kelam ilmi hakkında 78 risale ve kitap tespit edildiği kimi kaynaklarca ifade edilmektedir (Avcı, 1993).

İbn Rüşd'ün düşünce sistemine bakıldığında en önemli ve kilit unsurun sebep-sebepli ilişkisi olduğu görülmektedir. Ona göre evrendeki varlıklar bu ilişki silsilesi içindeki işlevlerini tabii olarak yerine getirmektedir. Ancak sadece insan, isteyerek ve iradeli olarak yapıp-etme ayrıcalığına sahiptir. Filozofun, varlıkların kendi işleyişi içindeki sebep-sebepli ilişkisi olarak gördüğü bilgi, belli süreçler sonunda oluşur. (İbn Rüşd, t.y.) Eğitim yoluyla varlıkların bilgisine ulaşırken sebep sonuç ilişkisi içinde ilinti kurmak önemli bir husustur. İbn Rüşd'e göre bilginin oluşmasındaki ilk basamağı, nesnelerin suretlerinin soyutlanması teşkil eder ki bu süreç duyu algısıyla başlar. Zihinde nesnenin somut suretinin oluşabilmesi için, onun, farklı duyu güçleri tarafından algılanması gerekir (Sarıoğlu, 2011).

İbn Rüşd'ün varlıkları sebep-sebepli ilkesine göre açıklaması ve sadece insanın iradeli olarak yapıp etme ayrıcalığına sahip olduğu gerçeği üzerinde durması dikkat çekicidir. Din Eğitiminin felsefi arka planını oluştururken bu gerçeklik üzerinde de hareket etmek mümkündür. Din eğitimi varlıklar arasında sadece insanı muhatap almaktadır. O halde varlıkların sınıflanmasında elde edilen verilerle din eğitimi felsefesine bakmak meseleyi ayrıntılı ele almayı beraberinde getirecektir. Din eğitimi ile uğraşanların, muhatap kitleyi iyi tanıması gerektiği sürekli ifade edilmektedir. İnsanın nereden geldiği, kim tarafından yaratıldığı, yaratının insandan ne beklediği gibi sorular, din eğitimi için önemli hareket noktalarını oluşturmaktadır.

3. İBN RÜŞD'DE İNSANIN MAHİYETİ VE EĞİTİMİ

İbn Rüşd varlıkları sınıflandırırken sebep-sebepli ilişkisine göre hareket etmektedir. Filozofa göre varlıklarda var olan sebep-sebepli (illet-malul) ilişkisi içerisinde sebep etkinliği, sebepli ise edilginliği ifade eder. İbn Rüşd, varlık ilkelerinin neler olduğunun tespitine çalışmakta ve zihin dışında esas itibarıyla biri zorunlu ve sebepsiz olan “ilk ilke” bir diğer ifadeyle yaratan anlamında “zorunlu varlık”, diğeri, ilkenin madde ile sureti birleştirilmesiyle gerçekleşen yaratılan “mümkün varlık” olmak üzere iki tür varlığın olduğunu ortaya koymaktadır. İbn Rüşd’e göre zorunlu varlık, mahiyeti varlığından ayrı düşünülmemeyen, özü gereği yetkin olan, faili söz konusu olmadığı için tanımlanamayan, mutlak anlamda ezeli ve ebedidir (Sarioğlu, 2011).

İbn Rüşd, sebep-sebepli ilişkisinden yola çıkarak insanın eğitimi için iradenin önemine işaret etmektedir. Filozofa göre insan gelişigüzel bir hayat sürerek iradesini doğru şeylere yönlendirmesi mümkün değildir. Yaratanın ortaya koyduğu bu sebep-sebeplilik ilkesi gereği, insan iradesini şekillendirme ve yönlendirme yetkisine sahiptir (Akgün, 2023). Bu nedenle insan, hayvanlarda olduğu gibi içgüdüsel değil tam tersi bilgi ve düşünceyle ortaya çıkan bir istekle eğitim ve eğitime hazır bir varlık olarak yaratılmıştır. Bu şekilde insanın ortaya koyduğu fiiller âlemde konulan düzene bağlı ve uyum içinde ortaya çıkar (Akgün, 2023).

İbn Rüşd âlemi anlamlandırmaya çalışırken onu bir canlıya benzetir. Filozofa göre nasıl ki bir canlının varlığından söz etmek için uzuvlarının ve organlarının bir ve beraber çalışmasını sağlayan nefis ve akla ihtiyaç varsa, âlemin de varlığından söz etmek için ondaki bütünlük ve düzeni sağlayan sonsuz bir kudret ve ilkeye ihtiyaç vardır. Filozof, Âlemdeki düzeni ve bütünlüğü sağlayan, onu yaratan ve koruyan kudretin Allah olduğunu belirtir. Bundandır ki âlemdeki bütünlük ve düzen, bilen bir yaratıcının eseri oluşunun açık bir delili olarak kabul edilmektedir (Sarioğlu, 2011). İnsan ve din gerçeğini ele alan İbn Rüşd, Aristo’nun pasif ilk muharrik anlayışından ve sudurcu filozoflardan ayrılmaktadır. Tanrı-âlem ilişkisi ve âlemin işleyişi konusunda ise ileri sürülen deist, mekanist ve panteist görüşlere itibar etmediğini de ortaya koymaktadır.

İbn Rüşd’e göre insanın varlık sınıflaması içerisinde ontolojik olarak ayrıca düşünülmesi gerekir. Eserlerinde Tanrı-âlem-insan üzerinde düşüncelerine yer veren filozofa göre insan iradeye sahip olduğu için diğer varlıklardan ayrılmaktadır. İnsan hakkında bilgi sahibi olmanın öneminden bahseden filozofa göre insan, fizik âlem ile metafizik âlem arasında konumlandırılmalıdır (Sarioğlu, 2011). İnsan bu iki kutup açısından kendisini şu şekilde gösterir: Birincisi akıl hakkında elde edilen veriler ve ittisal teorisi, ikincisi evrenin gayeler zinciri olarak algılanışı ve formlar arasındaki hiyerarşik düzendir. İbn Rüşd, akıl ile ittisal

doktrini üzerinde durmakta ve insanın akıl etme özelliğiyle önemli yerinin olduğunu vurgulamaktadır (Arkan, 2004).

İnsan akıl sayesinde evrendeki nizam ve gayeyi anlamlandırabilmektedir. Evrende var olan bu gaye ve nizamın en önemli dayanaklarından bir tanesi sebeplilik ilkesidir. Akıl, varlıkları sebepleriyle birlikte kavramak ister. Evren, semavi akılların yönettiği bir sebep-sonuç düzeni içerisinde işlemektedir. İnsan, akli sayesinde bu düzenin işleyişini kavramakta ve böylece ilahi bir boyut kazanmaktadır. Zira evrendeki sebeplilik ilkesi Tanrı'nın, "hâkim" ve "hikmet" sahibi oluşunun bir yansımasıdır. İnsan akli vasıtasıyla Tanrı'nın hikmetinden pay almaktadır (Arkan, 2004).

Bir bütün olarak bakıldığında İbn Rüşd felsefesinin merkezinde insan gerçeğinin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Allah-kâinat-insan ilişkileri bağlamında "insan" ve "din" gerçeğini merkez alarak beşeri bilginin imkânı, kaynağı, değeri ve sınırını isabetle tespit eden İbn Rüşd'ün, özellikle ilim zihniyeti ile din felsefe ilişkilerine yönelik gerçekçi yaklaşım ve yöntemine İslam dünyasının ihtiyacı vardır (Sarıoğlu, 2011).

İbn Rüşd Tanrı-insan-evren ilişkileri bağlamında yaptığı açıklamalarda, ilk muharrik'in yani din dilindeki Tanrı'nın psikolojinin ana öznesi olan nefis ile ilişkisini farklı bir şekilde kurar. Filozofun bu konuda ilk yaptığı şey, "hareketli olan her şeyin bir muharriki vardır" önermesini ispat etmektir. Zatı itibariyle hareketli olan varlıkların da kendilerinin dışında muharriklerinin bulduklarını ispatlar. İbn Rüşd şu sonuca varır: Zatı itibariyle ve öncelikli olarak hareket eden varlık, bir parçası hareketini durdurduğunda, yani sükûna erdiğinde o da hareketini durdurmuş olmaktadır. Zatı itibariyle hareketli olan varlıklar da başka bir varlık tarafından harekete geçirilmiş olmalıdır. Bu ilişkiyi nefisle açıklayan filozofa göre, nefis sahibi varlıklar zatları itibariyle hareketli olan varlıklardır (Arkan, 2004). İbn Rüşd'ün, "hareketli olan her şeyin bir muharriki vardır" düşüncesi çalışmamızın ana temasını oluşturan filozofun "istek gücü" diye tanımladığı motivasyonun bir kaynağı olarak içsel güdülemenin anlaşılmasına da temel oluşturmaktadır.

İbn Rüşd konu ile ilgili eserlerinde nefsin varlığını başlıca bir problem olarak belirleyip kanıtlamaya girişmiş değildir. Nefsi "tabii-organik cismin ilk yetkinliği ve sureti" olarak değerlendirmekle bir bakıma onun "var" ve bedenden bağımsız bir "cevher" olduğunu söylemiş olmaktadır. Ona göre fiziki âlemde basit cisimler ile bunların karışım ve birleşimi sonucunda oluşan inorganik-homojen cisimlerin yanı sıra bir de organik cisimler bulunmaktadır. Ona göre organlar birbirinden farklıymış gibi görünse de kendi aralarında ahenkli ve düzenli bir bütünlük bulunmaktadır. Bu düzeni sağlayan gücün nefis olduğunu bu şekilde ortaya koymaktadır (Sarıoğlu, 2011).

İnsan daha çok nefis ve akıl kavramlarıyla bilinmektedir. Bu kavramlarla bilgi kavramı açıklanabilmektedir. İbn Rüşd bilgi sorununu varlık, nefis ve akıl

kavramları çerçevesinde irdelenmiştir. O, varlıkları kategorileştirirken biri “öz anlamında var olan”, diğeri dış dünyadaki gerçekliğine uygun olarak zihinde teşekkül eden tasavvurdan ibaret olan “doğru anlamında var olan” şeklinde iki tür “var olan”dan söz etmektedir. Filozofun bu yaklaşımı, varlığın biri ontolojik diğeri epistemolojik unsur taşıyan iki farklı boyutunun olduğunu belirtir. Özellikle “doğru anlamında var olan” dikkate alındığında, bilgi sorununun hangi bağlamda ele alınabileceğini de göstermektedir. Böylece dış dünyada oluşan nesnelere algılayan bir akıl gücüne sahip özne sayesinde bilgiden söz edilebilir (Sarıoğlu, 2011). İbn Rüşd’e göre “bir şeyin gerçek anlamda bilinebilmesi, o şeyin sebeplerinin bilinmesi” ile mümkün olabilir. İbn Rüşd’ün hem genel düşünce sisteminin hem de bilgi felsefesinin temeli durumundaki sebeplilik anlayışının kavranması her zaman kolaylık sağlar.

İnsan iradesine de değinen İbn Rüşd, insan iradesinin sebeplilik ilkesi karşısındaki durumunun aynı zamanda teolojik bir mesele ve anlaşılması da zor bir husus olduğunu belirtir. İbn Rüşd, “İnsan aklı sayesinde varlık sahnesindeki her şeyden daha değerlidir” ifadesini kullanır (İbn Rüşd, 1964).

İnsanı sadece akıl ve nefis ile tanımlamak, onun eğitimi için gerekli önlemler almaya yetmeyecektir. Bunların dışında insanın üç temel ihtiyacı vardır. Kaldı ki insanın son derece kompleks bir yapıya sahip olduğunu İbn Rüşd de dile getirmektedir. İnsanın temel ihtiyaçlarının, zihin ihtiyaçlarının ve duygusal ihtiyaçlarının beraberce düşünülmesi gerekir. Temel ihtiyaçlar bütün canlılarda var olan ihtiyaçlardır. Temel ihtiyaçları içinde insanın hayatını daha müreffeh bir yapıya getirme ihtiyacı bulunmaktadır. Bunların dışında güzelleştirici olan ihtiyaçlar anlamında estetik ihtiyaç da vardır. İbn Rüşd’e göre aklın bir özelliği de onun kendi üzerinde zihinsel faaliyette bulunma imkânına sahip olmasıdır. Diğer idrak güçleri kendi kendilerini idrak etme gücüne sahip değildir. Çünkü kendi kendilerini aşmaları mümkün değildir. Akıl ise cisme ve maddeye bağımlı bir şey olmayıp soyut ve maddeden bağımsız olduğu için kendini aşabildiği gibi kendi kendisini de kuşatabilir (Aruç, 2004).

İbn Rüşd, insanın bir diğer ihtiyacının duygusal ihtiyaçlar olduğunu ifade eder. Duygular bireyin içinde cereyan eden veya yaşanan ruhsal hadiselerdir. Birey hayatı boyunca, hoşlanma-hoşlanmama, sevme-nefret etme, isteme-reddetme, neşe-keder, huzur-öfke, gibi zıt duygularla yaşar. Bireyin sahip olduğu bu duygular, davranışın oluşumuna ön ayak olur, tutum ve davranışa yön verir. Filozofa göre insanın hareket ve tepki kaynağı duygulardır ve bireyde var olan duygular sağlıklı bir şekilde beslenmelidir. Duyguların sağlıklı bir şekilde beslenmesi ve gelişmesi mutlu bir hayatın temel taşıdır. Filozofa göre ruhun hoşlandığı veya haz duyduğu duyguların varlığı bedensel, zihinsel ve ruhsal gelişmeyi olumlu etkiler (Aruç, 2004).

İbn Rüşd varlık sorununu ele alırken insanın mahiyetini ayrıca ele almış onun ihtiyaçlarını sınıflandırmıştır. Bu ihtiyaçlarından yola çıkarak eğitim konusunda bir perspektif çizmiştir. Bu perspektif ışığında insan eğitiminin temel hedefi var olan potansiyel gücü aktif hale getirmesidir. Bu bakımdan birey için önemli olan kendisinde var olan potansiyelin harekete geçmesinde yeteri kadar güdülenmesidir. Birey ancak kendisi istekte bulunursa bir öğrenme gerçekleşir ve hayat kontrol altına alınır. Bunun için de akıl ve irade öğrenmenin kalıcı hale gelmesi için bireyi aktif tutmaya iten önemli iki güçtür.

4. İBN RÜŞD'E GÖRE EĞİTİMİN GEREKLİLİĞİ

İbn Rüşd eğitim öğretim hususunu irdelerken bireyin özellikle ya çocukluk ya da ergenlik çağında mutlaka eğitim ve öğretime tabi olması gerektiğini belirtir. İbn Rüşd'ün eğitimden kastı çoğunlukla din eğitimidir. Filozofa göre aklın ulaşamadığı bilgiyi vahiy sunar. Tehafüt et-Tehafüt adlı eserinin yirminci tartışmasında bu konuyu dile getirirken filozoflar da dâhil bütün insanların dini bir eğitime ihtiyaç duyduğunu bildirmektedir. Din eğitimi de bütün insanlığın mutluluğuna ve bilgeliğine yöneldiğinden zorunludur (İbn Rüşd, 1998a). Din, insanlığın ortak ihtiyaçlarıyla ilgilenmesinin yanı sıra, bilge kişilerin özel ihtiyaçlarını da gözetir.

İbn Rüşd, ilimlerin sınıflandırılmasında üç kategoriden bahseder. Bunlardan maddi olanlar fizik, maddeye bağlı olup soyut olanlar matematik, bu iki alanın dışında ve ötesinde olup belirli hal ve niceliği bulunmayan gayr-i maddi varlık alanı ise metafiziktir. Metafizik, varlığı bir bütün olarak incelediği için konu, gaye ve değer itibarıyla "ilk felsefe" olma ayrıcalığına sahiptir (Sarioğlu, 2003).

İbn Rüşd'e göre, metafizik, insanın kendi çabasıyla varabileceği en son akli yetkinliğe ulaşmanın yollarını açar (Sarioğlu, 2003). Gayesi sırf bilgi olan aynı zamanda külli ve nazari bir ilim olan metafizik, insan aklının kendi çabasıyla ulaşabileceği en son yetkinliğe ulaştırır (Aruç, 2007). İbn Rüşd, insanın yetkinliğinin anlamını kendisini öz olarak bilmesiyle açıklar. Ona göre insan, bilgi, kudret ve irade sayesinde kendisini her zaman daha yetkin hale getirir (İbn Rüşd, 1986). Filozofa göre öğrenme kabiliyeti ile daha yetkin olma yolunda birey sürekli yol alabilir. Bu yolculukta aklın akledilirliği ve bilginin peşinden gitmeyi önemli görülmektedir (İbn Rüşd, 1986).

İbn Rüşd, insan için aklın öneminden bahsederken akıl için de eğitimin zaruretinden söz etmektedir. Filozofa göre akıl bir eğitim sisteminden geçmedikçe kendisinde var olan gücün sınırlarını fark edemeyecektir. Aklın yetersiz kaldığı durumlarda Allah insana bilgiyi vahiy vasıtasıyla bildirmiştir. Vahiyle elde edilen bilgi, ancak akli bilgilerin bir tamamlayıcısı niteliğindedir. Eğitim, özellikle akıl ve vahiy yoluyla elde edilen bilgileri açığa çıkarma vasıtasıdır (İbn Rüşd, 1998a).

İbn Rüşd'ün eğitim ile ilgili görüşlerine bakıldığında Aristo'dan önemli oranda etkilendiği ortaya çıkmaktadır. Aristo, insanların, açıklamasını istediği her

şeyin, ilmi yönteminin eğitimini alması gerektiğini düşünür (İbn Rüşd, 2016). İbn Rüşd de Aristo gibi insanların hakikati ancak eğitim yoluyla bulabileceğini bildirir.

İbn Rüşd'e göre insanlar birbirinden farklı özellik ve karakterde yaratılmıştır. Her insanın psikolojik ve ruhsal anlamda birbirinden farklı olması yaratıcının bizzat koyduğu nizamdan kaynaklanmaktadır. İnsanlar, tabiatları itibarıyla olduğu gibi öğrenme stil ve süreçleri açısından da birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Bazı insanlar, hikmet yoluyla öğrenme sürecine aktif katılırken bazıları burhani metodla öğrenecekleri bilgiye ulaşmak ister. Bunun yanında kimi insanlar da işitsel hafızaları gereği hitabi yöntemle eğitim-öğretim sürecinde bulunmak ister. Tüm bunların yanında insanın kendi kapasitesini bilmesi, ilgi, istek ve arzuları doğrultusunda bir eğitim öğretim süreci içerisinde bulunması gerçeği ortaya çıkmaktadır (İbn Rüşd, 1992).

İnsan, kendi kapasitesini bilgi yoluyla geliştirmek ister. İnsanın bilgi yoluyla kendisini geliştirmesi veya nefisini eğitmesi yetkinleşme ile alakalıdır. Yetkinleşme ise ilk yetkinleşme ve son yetkinleşme olmak üzere iki kısım ile bir bütünlük kazanır. İlk yetkinleşme düşünmediği zaman bilenin bilgisini ifade eder, ikinci yetkinleşme ise bilenin düşündüğü zamanki bilgisi anlamındadır. İbn Rüşd bu durumu bilginin uyuyan kişideki hali ile uyanık kişideki hali örneği ile açıklar (İbn Rüşd, 2007).

İbn Rüşd'ün ifade ettiği insanın kendi kapasitesini bilmesi gerektiği düşüncesi yetkinliğinden haberdar olması gerektiği anlamındadır. İnsan yetkinliğini keşfettikten sonra ancak onu eğitim yoluyla geliştirebilir. Kendi kabiliyetinden habersiz bir birey, onu geliştirmeye ihtiyaç duymaz ve eğitim süreci içinde bulunmayı gerekli görmez. Bu durum birey için bilgisizliğin başlangıcı olarak kabul edilir.

İbn Rüşd'e göre insanın tek başına eğitim almadan hayatının bütün maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılaması mümkün değildir. Bu ihtiyaçlar maddi yeterlilikte olduğu gibi manevi yeterlilikte de olabilir. İnsanın kendisini çeşitli yetkinliklerle donatması ve kemale ulaştırması beklenir. İnsanın sahip olduğu yetenekler, fitri olarak kendiliğinden ortaya çıkmaz, eğitim ve öğretim yoluyla ortaya çıkar (Aruç, 2009).

5. İBN RÜŞD'ÜN EĞİTİM ANLAYIŞINDA İÇSEL GÜDÜLEME (EL-KUVVETÜ'N-NUZUİYYE)

İbn Rüşd, insan aklının kendisini yenilemesinin önemine işaret ederken eğitimin gücünden yararlanılması gerektiğini düşünen bir filozoftur. Eğitim yoluyla akıl, vahiy ve bilimin çıktılarının bir araya gelerek anlamlılık kazanabileceğini vurgular. İnsanın eğitim öğretim süreci içinde bulunmasını teşvik edecek iç ve dış faktörlerin gereksinimine ihtiyaç olduğu kabul edilmektedir. İnsanın bu yönde gerekli motivasyon kaynaklarına ihtiyaç duyduğu da ayrıca bilinmektedir.

İnsanın öğrenme çabası içine girmesi tek başına davranış değişikliğinde belirleyici olmayabilir. İnsan için öğrenmenin hangi şartlarda gerçekleştiği daha önemli olabilir. İnsan için kendi isteğiyle ve farkında olarak bir öğrenmede bulunmak çoğu kez davranış değişikliğinin kalıcılığında kayda değer bir unsurdur.

İbn Rüşd' göre, temel ihtiyaçları olan beslenme, barınma, giyim ve kuşam insanın muhtaç olduğu zaruri şeylerdir. İnsanın tali ihtiyaçları da vardır ki onlar eğitim yoluyla temin edilebilir. Eğitim yoluyla gidereceği ihtiyaçları elde edemediği takdirde kişilik çatışmaları meydana gelir ve bu durumda kişinin kendi iç âlemi ile dış âleminin intibakı bozulacaktır (Jusufo, 2002). Bu uyumun sağlanması için davranışın kalıcı olarak değişmesinin yolunu açmak gerekir ki bu durumda davranış değişikliğinin bireyin kendi isteği doğrultusunda gerçekleşmesi önemli bir husustur. Filozofa göre bireyin organ ve sinirlerini harekete geçiren ve bu surette davranış meydana getiren asıl güç istek gücü diye tanımladığı içsel motivasyondur (İbn Rüşd, 1986). Bu istek gücü insanlarda özlerindeki eksikliği tamamlamak için bulunur ve hareketin nedenidir.

İbn Rüşd, insanın doğuştan beslenme ve büyüme ihtiyacından bahsederken aynı zamanda kavrama ve anlamlandırma olarak da idrak gücünden bahsetmektedir. İnsanın öğrenme ortamında bulunabilmesi için duygusal anlamda hazır olması şarttır. İbn Rüşd'ün eğitim-öğretimin gerçekleşmesinde şart koştuğu duygusal yeterlilik ile motivasyonun kastedildiği anlaşılmaktadır (Jusufo, 2002). Bunların yanında İbn Rüşd, davranışı meydana getiren istek gücünün (el-kuvvetü'n-nuzuiyye) varlığından söz etmektedir. Filozofun sözünü ettiği istek gücü ile motivasyon kaynaklarından biri olan içsel güdülemeye işaret edilmektedir. İstek gücü'nün uyarılmasıyla maddi ve manevi ihtiyaçların karşılanması kolaylaşır. İbn Rüşd'e göre istek gücü'nün harekete geçmesi ile davranışın gerçekleşmesi arasında kuvvetli bir bağ vardır (İbn Rüşd, 2007).

İbn Rüşd'ün, aslında cevabını aradığı soru, canlıları bir yerden başka bir yere hareket ettiren şeyin ne olduğudur. Canlıları, beslenme ve idrak gücünün dışında bir kuvvetin harekete geçirmesi gerektiğini ifade eden filozof, bu kuvvetin istek gücü olduğunu belirtir ki bu güç ile içsel güdülmenin ne olduğu da anlam kazanmaktadır.

Filozof, canlıları hareket ettiren kuvvetin akıl ve duyular olduğunu da kabul etmez. Ancak canlıların sadece istek gücü yani iç güdüleme ile hareket ettiğini de düşünmez. Ona göre insan birçok şeyi arzulamasına rağmen şayet akli bunu zararlı görürse onlara doğru harekete geçmez. Bundan da anlaşılıyor ki, istek gücü, bu iki gücün toplamından ortaya çıkmaktadır (İbn Rüşd, 2007). İnsanın arzuları akıldan onay alınca hareket ya da davranış meydana gelir. O halde içsel güdüleme ile birlikte aklın da işler halde olması gerekmektedir.

İbn Rüşd'e göre akıl öncelikle arzulanan objeyi idrak eder. İdrak ettiğinde de onu arzulamaktadır. Onu arzuladığında, onunla ilgili zıt istekler mevcut değilse

hareket meydana gelir. İnsanın arzularının akıl ve şehvetten kaynaklandığını kabul etmek arzi bir duruma sebebiyet verir. İstek olmaksızın harekete geçmenin akılda görülmediği bir hakikattir. Akıl istek ve arzu gücüyle harekete geçişine irade veya seçme (ihtiyar) denmektedir (İbn Rüşd, 2007). İbn Rüşd, harekete geçen canlıya göre nefsin şekil aldığını belirtir ve buradan hareketle nefsi birden çok kategoride ele alır. Ona göre bunlar; besleyen, duyumsayan, akleden, düşünen ve şehvet güçleridir. İnsanda istek gücü akıl ile bütünleşik bir biçimde bulunur. Akıldan yoksun bir istek gücü fayda vermez (İbn Rüşd, 2007). Bu anlamdaki istek gücü, insanın ahlak, toplum ve siyaset alanlarındaki davranışlarını belirlemesi sebebiyle önemlidir (Arkan, 2006).

İbn Rüşd her bireyde aynı düzeyde istek yetisinin olamayacağını dile getirmekte ve bunun bireysel farklılıktan kaynaklandığını belirtmektedir. İbn Rüşd, bireylerin kabiliyetlerinin birbirinden farklı olmasının ilahi adaletin tezahürü olduğunu dile getirerek bireyin kendi tabiat ve istidatları doğrultusunda davranış sergilemesinin ancak kendi iradesinin aktif olduğu bir diğer deyişle kendi isteğiyle güdüldüğü durumda mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Filozofa göre ferdi farklılık, güdülemenin keyfilikliğini etkileyen önemli bir unsurdur (İbn Rüşd, 1998b). Herkes kendi istidatlarına göre hareket ederse nihayetinde toplum da daha istenilen seviyede bir düzey sergiler.

İnsanların ilgi, yetenek, kapasite ve potansiyelini bilmek, onun zayıf ve güçlü yönlerinden haberdar olmak, sahip oldukları değerleri, inanç ve tutumların ne olduğunun farkında olmak eğitimin önemli ayağını teşkil eder. Bireyin, sahip olduğu ilgi ve yetenekleri doğrultusunda eğitim sürecini başarıyla tamamlaması, istediği kalıcı davranışı göstermesi motivasyonunu hangi kaynakla sağladığına bağlıdır. Kendi motivasyonunu içsel güdüleme yoluyla sağlamak bireye her zaman davranışın bilincini ve şuurunu kazandırır. İbn Rüşd'ün özellikle üzerinde durduğu husus, davranışın meydana gelmesinin istek gücü'nün harekete geçmesi ile mümkün olduğu gerçeğidir.

İnsan genellikle sözü edilen istek gücünün ve duyuların kendisine ilettikleri ile meşgul olur ve sonrasında bir fiilde bulunabilir. Şefkat, öfke, hırs, kin, haset, açlık, acı gibi bedende meydana gelen olgular ve duyuların ona ilettiklerinin sonuçlarıyla meşgul olmak ve doğruluk, cesaret, dürüstlük, erdem gibi faziletlerle meşgul olmak bu istek gücünün yönlendirmesi dahilinde olan hasletlerdir (İbn Rüşd, 1986). Bir hasletin istek ve arzusu oluşursa o haslete uygun hareketin meydana gelmesi için kişide bulunan o hasletle alakalı uzuvlar ve uzuvlarda bulunan yetiler hizmet eder. İbn Rüşd hareket yetisi diye de tanımladığı istek gücünün iki şekilde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bunlar şehvani ve öfke yetisidir. Şehvani yeti, haz ararken zorunlu olarak ya da yararlı olarak fail tarafından tahayyül edilen nesnelere yaklaştıran yetidir. Öfke yetisi ise zararlı fiillerin ortaya çıkmasına yaklaştıran yetidir. İstek gücü bu iki davranışın ortaya

çıkmasında ilk hareket ettirici güç olarak göze çarpmaktadır (İbn Rüşd, 1986). Filozofa göre insan çirkin filler yerine erdemli davranışlar sergilemek için bu istek gücünü yönlendirmesi gerekir.

İbn Rüşd, iyi ve kötüyü ele alırken onların ilahi emir tarafından iyi ve kötü diye nitelendirildiğini insanların da İlahi emri yerine getirme durumunda olduğunu dile getirir. Bu durumda istek ve arzularımızın şekillenmesinde İlahi buyrukların yeri vardır. Böylece eğitimin gayesi ile dinin gayelerinde örtüşme olur.

İbn Rüşd'ün eğitimden kastının din eğitimi olduğu yukarıda ifade edilmişti. Filozofa göre akıl ve vahiy birbiriyle çelişmeyen iki bilgi kaynağıdır. Akıl yetersiz kaldığı durumlarda vahiy yoluyla elde edilen bilgi ihtiyacı karşılamaktadır. İbn Rüşd'ün motivasyon olarak içsel güdülemenin yani istek gücünün eğitimdeki işlevi ve mahiyeti aynı zamanda din eğitimi için de geçerlidir.

Din eğitiminde motivasyon ile ulaşılması beklenen amaç, bireyin imanî değerlere sahip, aynı zamanda ibadetlerini devamlı ve düzenli olarak yerine getiren, huzurlu ve mutlu yaşayan bir fert olmasını sağlamaktır. (Karacelil, 2013, s. 183) Motivasyon, bireyi bir takım davranışı sergilemeye iten güç olarak tanımlanırsa bunun dışsal ve içsel yönünün olduğu bilinmelidir. Din eğitiminin nihai hedefinin dini düşünceyi geliştirmek olduğu çeşitli literatürde zikredilmektedir (Su, 2024). Bireyin, dini değerlere yönlendirilirken bazı hususlara riayetinin gereği açıktır. Burada üzerinde durulacak nokta, motivasyonun kişiden kişiye, zamandan zamana ve hedefin özelliklerine göre farklılık arz etmesidir. İstendik ve kalıcı davranış meydana getirme süreci olarak değerlendirilen eğitim faaliyeti sonrasında inanç dünyasının şekillenmesi için belli motivasyon tekniklerinin bilinmesi ve bilinçli biçimde uygulanması elzemdir (Karacelil, 2013).

Dini değerlerin ihtiyaç olarak bireye hissettirilmesi hususu İbn Rüşd'ün içsel güdülemenin gerekliliğine işaret eden "istek gücü" ile beraber ele alınması ve düşünülmesi önem arz etmektedir. Bireyin kendisini ve varlık âlemini tanımlaması için dinin bir kaynak olduğu bilinci içinde olması beraberinde bu yönde eğitimin bir ihtiyaç olduğu hissini getirir ki bu yolla faaliyet içine girdiği eğitim süreci anlamlılık kazanır.

6. SONUÇ

İbn Rüşd'ü İslam medeniyetinin önde gelen diğer filozoflardan farklı kılan yönü sadece İslam dünyası için değil Batı Dünyası için de yol gösterici bir şahsiyet olmasıdır. Öğrencilerinin çoğunun Batılı öğrenciler olması bunun en büyük delilidir. Filozof'a göre varlık, zorunlu varlık ve mümkün varlık olmak üzere iki grupta sınıflanır. Zorunlu varlığa Allah'ı örnek veren Filozof, mümkün varlığa ise yarattıklarını örnek verir. Âlemi ise üçüncü kategoriye alan İbn Rüşd'e göre âlem, ne zorunlu varlıktır ne de mümkün varlıktır. İbn Rüşd âlemi organlarının görevleri yerine getirmesi bakımından bir canlıya benzetmektedir.

Âlemin bilgisine ulaşmada İnsanı göz ardı etmek mümkün değildir. İnsan, zorunlu varlığın yarattığı bir varlıktır ancak onu diğer mümkün varlıklardan ayıran tarafı düşünebilmesi ve akledebilmesidir. Bu sayede varlıklar hakkında bilgiye sahip olabilmektedir.

İbn Rüşd'e göre insan çok kompleks bir yapıya sahiptir. O'na göre insanı tanımlamak için nefis ve akıl kavramları önem arz eder. Bunların yanında insanın temel ihtiyaçlarını, zihinsel ihtiyaçlarını ve duygusal ihtiyaçlarını doyurması gerekmektedir. Bunları farklı kategorilerde ele alıp sınıflandıran İbn Rüşd bizlere bir eğitim öğretim programı da sunmaktadır. İnsan, kendisini yaratan bir varlığın var olduğunu ve aynı zamanda kendisinin de bir aklının olduğunu bilmesi gerekir. Yaratıcı insanı eğittiği gibi diğer varlıkları da eğitmiştir, ancak o varlıkların böyle bir sorumlulukları yoktur. İnsanın ise eğitim gördüğü gibi eğitime sorumluluğu da bulunmaktadır. Bu açıdan insanı da çift yönlü etkileşim ile âlemin varlığına benzetmek mümkündür.

İbn Rüşd, eğitim konusunun insan için gerekliliğini ifade ederken aklın işlevinden hareketle meseleye açıklık getirmektedir. Filozofa göre aklın edindiği bilgi insanı geliştiren bir yetiye sahiptir. Aklın yetersiz kaldığı durumlarda vahiy yoluyla elde edilen bilgi akli işlevsel hale getirir. Bu durumda eğitim, akıl ve vahiy bir araya getiren, hedefi insanı bir noktadan başka bir noktaya taşıyan itici güçtür ve insan için elzemdir.

İbn Rüşd'ün eğitimden kastı din eğitimidir. Bundan ötürüdür ki vahiy yoluyla elde edilen bilgi akla işlerlik kazandırır ve insanın bundan mahrum olmaması gerekir. Bu sebeple çocuk olsun genç olsun din eğitimi birey için tabii bir ihtiyaçtır.

Motivasyon, bireyin davranış sergilemesinde itici güç olarak bilinmektedir. Motive olmuş birey öğrenmeye hazır hale gelmiş demektir. Bireyi öğrenmeye sevk edecek önemli bir neden olmadıkça öğrenilmesi gereken konuya ilgi gerçekleşmez. Motivasyon, dışsal ve içsel olmak üzere ikiye ayrılır. Toplum tarafından beğenilme, takdir alma, tanınma, hor görülmemeye ve aşağılanmama gibi faktörler dışsal; ilgi duyma, yeni yaşantı elde etme, merak gibi faktörler içsel güdülemeyi ifade etmektedir.

İbn Rüşd, davranışın meydana gelmesinde etkili bir faktör olan "istem gücü" ile eğitimde motivasyonun ve motivasyon kaynakları arasında içsel güdülemenin gerekliliğine işaret etmektedir. İbn Rüşd, bir davranışın mutlaka ilk hareket edeninin olması gerektiği düşünür. Filozof, değişimi istenen davranış için ilk hareket noktanın istem gücünün aktif hale getirilmesidir. Çünkü birey ilgi, istem ve arzuları doğrultusunda bir şey öğrenirse o kendisi için kalıcı olabilir. Bu anlamda dış çevre etkeniyle öğrenilen davranışlar geçici olabilir. Bireyin eğitim sürecinde motivasyonunu içsel güdüleme yoluyla sağlaması kendini kontrol etmeyi ve

davranışlarını önceden tahmin etmeyi hatta kendisini yönlendirmeyi beraberinde getirebilir.

İbn Rüşd, öğrenme ve başarı için istek ve arzunun aynı zamanda birey için kendisini geliştirmesinin de ilk hareket noktasıdır. Bir eğitim sürecinde bireyin ilgi ve ihtiyaçlarına göre hareket etmek, bireyin ilgi duydukları konuları keşfetmelerine fırsat tanımak, hedeflenen davranış değişikliğinin gerçekleşmesinde önemli rol oynar.

İbn Rüşd'e göre bireyin başarılı olma isteği kendi arzusuyla gerçekleşirse birey daha fazla çaba harcar. Bu noktada eğitimciye düşen görev bireyin özgün yeteneklerini tespit ederek bunun birey için görülmesini de sağlamaktır. Bireyin kendi istek ve arzularıyla hareket ederek eğitim sürecinde faal olması ona hedeflerine ulaşırken kendini kontrol etmesini de sağlayarak özdenetim yetisinin gelişmesine de yardımcı olur.

Tarihimize baktığımızda fikirleriyle günümüze tesir etmiş ilim adamlarının görüşlerinden hareketle bireyin ve toplumun eğitimi için öncelikle temel ihtiyaçlarının doğru bir şekilde tespit edilmesi ve eğitim olgusunun yeniden düşünülmesi gerektiği gerçeğiyle karşılaşırız. İbn Rüşd'ün eğitime dair görüşlerinden çıkardığımız saptamalarla bir eğitim felsefesi geliştirip eğitim programı oluşturmak da mümkün olabilir.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Akbaba, S. (2006). Eğitimde Motivasyon. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13, 343-361.

Akgün, T. (2023). İbn Rüşd'de İrade Teorisi ve İrade-Siyaset İlişkisi. *Mütefekkir*, 10(19), 23-45.

Arkan, A. (2004). Kindî ve İbn Rüşd'de İnsan Tasavvuru. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 12, 27-54.

Arkan, A. (2006). *İbn Rüşd Psikolojisi: Fizikten Metafiziğe İbn Rüşd'ün İnsan Tasavvuru*. İz Yayıncılık.

Aruç, N. Y. (2004). *İbn Rüşd'ün Eğitim Felsefesi*. Rağbet Yay.

Aruç, N. Y. (2007). *İbn Rüşd'ün Felsefi Düşüncesi*. Rağbet Yay.

Aruç, N. Y. (2009). İbn Rüşd Eğitim Felsefesinin Temel Özellikleri. İçinde *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu: İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek* (C. 1, ss. 243-258). Asitan Yayıncılık.

- Avcı, N. (1993). İbn Rüşd'ün Hayatı, Eğitim-Öğretimi ve Eserleri. İçinde H. Köker (Ed.), *İbn Rüşd*. Erciyes Üniversitesi Matbaası.
- Calder, B. J., & Staw, B. M. (1975). Self-Perception of Intrinsic and Extrinsic Motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 31(4), 599-605.
- İbn Rüşd. (t.y.). *Tehafut et-Tehafut* (Beyrut).
- İbn Rüşd. (1964). *el-Keşf: El-Keşf an Menahici'l-edille fi akaidi'l-mille* (Mahmud Kasım, Çev.).
- İbn Rüşd. (1986). *Tehafut et-Tehafut* (K. Işık & M. Dağ, Çev.). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- İbn Rüşd. (1992). *Faslu'l-makal el-Keşf an Minhaci'l-Edille* (B. Karlığa, Çev.). İşaret Yayınları.
- İbn Rüşd. (1998a). *Tehafüt et-Tehafüt* (K. Işık & M. Dağ, Çev.). Kırkambar Yay.
- İbn Rüşd. (1998b). *Telhisu'Siyase* (H. M. El-Abidi & F. K. Ez-Zehebi, Çev.). Daru'Tali'a.
- İbn Rüşd. (2007). *Kitabu'n-Nefs (Psikoloji Şerhi)* (A. Arkan, Çev.). Litera Yayıncılık.
- İbn Rüşd. (2016). *Tefsiru Ma-Ba'de't-Tabia (Metafizik Büyük Şerhi)* (M. Macit, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Jusufi, N. (2002). *İbn Rüşd'ün Eğitim Felsefesi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karacelil, S. (2013). Din Eğitiminde Motivasyonun Önemi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(4), 182-207.
- Karlığa, B. (1999). İbn Rüşd. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 20, ss. 257-288). TDV Yayınları.
- Marcou, A., & Philippou, G. (2005). Motivational Beliefs, Self-Regulated Learning and Mathematical Problem Solving. *PME CONFERENCE*, 29, 297-304.
- Morgan, G. A., Harmon, R. J., & Maslin-Cole, C. A. (1990). Mastery Motivation: Definition and Measurement. *Early education and Development*, 1(5), 318-339.
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. *American psychologist*, 55(1), 68-78.
- Sarioğlu, H. (2003). *İbn Rüşd Felsefesi*. Klasik Yay.
- Sarioğlu, H. (2011). *İbn Rüşd*. İsamir Yay.
- Su, M. (2024). Din Eğitiminde Dini Düşüncenin Geliştirilmesi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 24(1), 79-94.

**INVESTIGATION OF THE EFFECT OF SCHOOL-BASED
PROFESSIONAL DEVELOPMENT PRACTICES ON TEACHERS'
PSYCHOLOGICAL WELL-BEING¹**

*OKUL TEMELLİ MESLEKİ GELİŞİM UYGULAMALARININ ÖĞRETMENLERİN
PSİKOLOJİK İYİ OLUŞ DÜZEYLERİNE ETKİSİNİN İNCELENMESİ**

Yeliz YANAR*, Tuncer BÜLBÜL**

*Geliş Tarihi: 14.06.2024
(Received)*

*Kabul Tarihi: 11.04.2025
(Accepted)*

ABSTRACT: The aim of this study is to determine the relationship between school-based professional development practices and teachers' psychological well-being levels. Relational survey model, one of the quantitative research methods, was used in the study. Within the scope of the study, "Personal Information Form", "School-Based Professional Development Environment Evaluation Scale", "Psychological Well-Being Scale" were applied to 400 teachers working in Kindergartens, Primary Schools, Secondary Schools and High Schools affiliated to the Ministry of National Education in the centre and districts of Edirne province in the 2022-2023 academic year. In the study, no significant difference was found in teachers' perceptions of school-based professional development practices according to the variables of age, gender, years of professional service, but it was seen that it differed according to school type. It was concluded that teachers' psychological well-being levels also differed according to school type. In addition, it was determined that there was a positive and low level significant relationship between teachers' perceptions of evaluation of school-based professional development environment and their psychological well-being levels.

Keywords: Teacher, School-based professional development, Psychological well-being.

ÖZ: Bu araştırmanın amacı okul temelli mesleki gelişim uygulamaları ile öğretmenlerin psikolojik iyi oluş düzeyleri arasındaki ilişkinin saptanmasıdır. Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Çalışma kapsamında 2022-2023

¹ This study is derived from the first author's master's thesis entitled "Investigation of the Effect of School-Based Professional Development Practices on Teachers' Psychological Well-Being Levels", completed in 2024 at Trakya University, Institute of Social Sciences, Department of Educational Sciences, Division of Educational Administration, under the supervision of the second author.

An application was made to Trakya University Social and Human Sciences Research Ethics Committee for the ethical compliance of the research. Ethics committee approval dated 17.03.2023 and numbered E-29563864-050.03.04-423506 was obtained from the board.

* Teacher/Assistant Director, Ministry of Education, (MEB) yelizyanar2239@gmail.com, ORCID: 0009-0008-9897-292X.

** Prof. Dr., Trakya University Faculty of Education, tuncerbulbul@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6334-8264.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Yanar & Bülbül

Eğitim-Öğretim yılında Edirne ili merkez ve ilçelerinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Anaokulu, İlkokul, Ortaokul ve Liselerde görev yapan 400 öğretmene "Kişisel Bilgiler Formu", "Okul Temelli Mesleki Gelişim Ortamını Değerlendirme Ölçeği", "Psikolojik İyi Oluş Ölçeği" uygulanmıştır. Araştırmada öğretmenlerin okul temelli mesleki gelişim uygulamalarına ilişkin algılarının yaş, cinsiyet, mesleki hizmet yılı değişkenlerine göre anlamlı bir fark bulunmamıştır ancak okul türüne göre farklılaştığı görülmüştür. Öğretmenlerin psikolojik iyi oluş düzeylerinin de okul türüne göre farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca araştırmada öğretmenlerin okul temelli mesleki gelişim ortamının değerlendirilmesi algılarının psikolojik iyi oluş düzeylerine etkisi incelenmiş, pozitif yönde ve düşük düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Öğretmen, Okul temelli mesleki gelişim, Psikolojik iyi oluş.

EXTENDED ABSTRACT

The aim of the study is to determine the relationship between school-based professional development practices and teachers' psychological well-being levels. Relational survey model, one of the quantitative research methods, was used in the study. The population of the study consisted of 4159 teachers working in Kindergartens, Primary Schools, Secondary Schools and High Schools affiliated to the Ministry of National Education in the center and districts of Edirne province. In the study, 13 scales that were not filled out carefully were removed and 400 scales were examined. In the study, the School-Based Professional Development Environment Assessment Scale developed by Deniz et al. (2017) and the Psychological Well-Being Scale developed by Diener et al. (2009-2010) and adapted into Turkish by Telef (2011; 2013) were used as data collection tools. In the study, a personal information form developed by the researcher was used to obtain demographic information about the study group. The quantitative data obtained were analyzed with the SPSS program in computer environment. Confirmatory factor analysis was performed with the JASP program in order to provide evidence for reliability analysis and construct validity in a sample of 400 people. In the analysis of quantitative data; descriptive statistics, Independent Variables t-test and ANOVA for normally distributed variables, Post Hoc Multiple Comparative tests, Scheffe test was applied to determine the differences between groups. Correlation and regression analysis were applied to determine the relationship between school-based professional development practices and psychological well-being levels of teachers. In the study, no significant difference was found in teachers' perceptions of school-based professional development practices according to the variables of age, gender, years of professional service, but it was seen that there was a difference according to the type of school. It was concluded that teachers' psychological well-being levels also differed according to school type. In addition, the study examined teachers' perceptions of the evaluation of the school-based professional development environment and its effect on their psychological well-being levels, and it was determined that there was a positive and low-level significant relationship.

1. INTRODUCTION

Today, rapid change and development in every field, especially in science and technology, affects social life and forces the education profile in schools to change. With the increase in knowledge and the acceleration of the communication network, it is known that schools have shown a compulsory development towards changing their organisational facilities, education system and processes (Gökçe & Kahraman, 2010). In this context, from the view of education for all individuals to lifelong learning, views based on developing personal skills instead of a critical perspective are accepted (Gültekin, 2020). The necessity of increasing the quality of education day by day has intensified the expectations for a qualified education and training process. The school administrator is the school administrator in planning the learning-teaching process in the school, and the person who should create teaching opportunities in the classroom and learning environments is the teacher (Helvacı & Aydoğan, 2011). In this context, the responsibility of providing quality education in schools has brought along the understanding of the presence of professionally well-trained teachers. Considering that the most important determinant of the outcomes of education is the teacher, it has an important role in all elements with its effect on the success of students (Taştekin, 2018). It has been stated that there are opinions that teachers do not have the opportunity to work on new models in the areas they need in the education-training process (Tonbul, 2006). Raising the standards of educational institutions has positive effects on job satisfaction and the results obtained in the success of institutions as well as providing professional development of employees (Aydın, 2021). It is stated that in the learning experiences that administrators will provide for teachers in schools, it is necessary to provide continuous education opportunities that support effective professional development activities and in cooperation (Bülbül, 2021). Professional development is a concept that includes formal and informal learning activities in the development of teaching processes in order to increase the learning outcomes of the teacher in service and to carry out teaching in a more qualified way (İlğan, 2021).

In this context, professional development is a comprehensive and continuous learning experience aimed at the output of improving teaching on the subject that the teacher needs and increasing the success of the student (Deniz, Sarıdaş, Araç, & Çelikel, 2017). The General Directorate of Teacher Training of the Ministry of National Education has developed the School-Based Professional Development (SBPD) model to provide a different perspective in the inservice training of teachers and to offer new training opportunities (MEB, 2010). OTMG is a model that includes the processes of teachers who want to improve themselves professionally, preparing their own professional model and implementing their own professional development plan. School-based professional development is a professional development process that contributes to the development of teachers' professional field knowledge and

skills within the school or the environment and supports teachers in creating effective learning and teaching processes (MEB, 2008). In ensuring the continuity of teachers' professional development, in-service training activities to be organised by schools through central and local activities and especially OTMG practices are important for the development of schools and teachers (Demirkol, 2004). MEB started OTMG activities with the project initiated by the European Union Commission in 2002. In school-based professional development practices, it is important to increase the quality of interaction between teachers and administrators, teachers and other teachers, parents-teachers and the environment, and teachers are given the opportunity to plan, implement and evaluate the trainings they need (Deniz, Sarıdaş, Araç, & Çelikel, 2017).

In Turkey, the most basic and sustainable activities for teachers' professional development are inservice trainings. However, the School-Based Professional Development Model (MEB, 2010), the aims and actions highlighted in the Teacher Strategy Document (MEB, 2017), the Professional development programmes published by MEB since 2015, and the practices provided through TBA reflect professional development for teachers. As an effective professional development model, the OTMG process has important aspects. It is stated that professional development should be carried out in a sustainable manner in a certain period of time and school-based, centred on student success, including professional solidarity, realising the school's goals and rewarding good examples (MNE,2008).

Today, rapid change and development in every field, especially in science and technology, affects social life and forces the educational profile in schools to change. The professional development of teachers, who constitute the most important dimension of the school, increases the level of personal well-being. According to Balcı (2022), schools where teachers who contribute positively to school development with a motivating approach in education and create educational environments for students' learning experiences are effective schools. Kurum and Bülbül (2021) state in their study that there are important consequences for the working environment in terms of the relationship between the wellbeing of the person in organisations and the quality of work and life. In this context, teachers' psychological well-being levels reveal a sense of professional belonging and the need for selfimprovement. Psychological well-being is the individual's behaviours of living in harmony with himself/herself in his/her inner world, and at the same time, the supportive attitudes arising from the social environment of the individual give the individual the opportunity to evaluate himself/herself internally (Arslan & Tura, 2022). Psychological well-being is defined as showing awareness of one's own positive aspects and realistic aspects and seeing one's life as meaningful (Ryff & Keyes, 1995). Ryff (1989) defines psychological well-being as six dimensions: self-

acceptance, autonomy, positive relationships with others, environmental dominance, life purpose and personal development.

It is stated that psychological well-being has an effect on social cohesion in terms of cultural differences (Diener & Tov, 2013). For this reason, the environmental variables in which the individual lives are effective on psychological well-being. The increase in expectations of continuous development and change for teachers who assume different responsibilities day by day negatively affects their psychological well-being levels (Ergün & Nartgün, 2017). On the other hand, it is also very important for school administrators to provide motivation as well as guidance and guidance activities to increase the psychological well-being of teachers in the working environment.

Individuals with a high level of psychological well-being are individuals who have the ability to cope with the difficulties they will face and who do more useful work for themselves and society (Saylık, 2021). When employees have a high level of personal well-being in the organisation, they show more positive emotions than negative emotions, and this also affects work efficiency (Bülbül & Kurum, 2021). Ryff (1989) explained psychological well-being and its sub-dimensions in his study on sub-dimensions of psychological well-being. As a result of the study, psychological well-being levels of women were found to be high in terms of "positive relationships" and "personal development" sub-dimensions. Psychological well-being is enjoying life and being in contact with other people without any problems. In this context, it is expected that teachers will contribute to the development of an effective school system by increasing their job and life satisfaction, being more productive in educational environments and thus increasing their psychological well-being levels through professional development activities that they will participate in the areas they need. The purpose of this research; The aim of this study is to examine the effects of teachers' perceptions of school-based professional development practices on the psychological well-being levels of teachers working in primary and secondary schools in terms of different variables and to reveal the relationship between both variables. Within the framework of these aims, the research tried to find answers to the following questions:

1. At what level are teachers' perceptions of school-based professional development practices?
2. Teachers' perceptions of school-based professional development practices;
 - a) Gender,
 - b) Age
 - c) Length of Service
 - d) Does it show a significant difference according to school type?
3. What are the teachers' perceptions of their psychological well-being?
4. Teachers' psychological well-being levels;

- a) Gender,
 - b) Age
 - c) Length of Service
 - d) Does it show a significant difference according to school type?
5. Is there a significant relationship between teachers' school-based professional development practices and their psychological well-being levels?

When the literature is examined, it is seen that many studies have been conducted on the professional development of teachers (Bülbül, 2021), but examining the relationship between schoolbased professional development practices and teachers' psychological well-being has not been the subject of studies. It is thought that this study will create a new study proposal by determining the relationship between school-based professional development practices and teachers' psychological wellbeing levels. Considering the professional development needs of teachers, it is thought that this research will create an idea for researchers in terms of how school-based professional development will contribute to the formation of a learning culture in the school and reveal the professional development responsibilities and problem areas of teachers.

2. METHOD

Relational survey model, one of the quantitative research methods, was used in the study. Relational survey model aims to determine the degree of change between two or more variables (Karasar, 2020).

2.1. Research Model

In this study, school-based professional development practices in schools and teachers' Psychological well-being levels are described, the relationship between them is revealed, and the effects of some independent variables are also investigated.

2.2. Universe and Sample

The population of the study consists of 4159 teachers working in official kindergartens, official primary schools, official secondary schools and official high schools affiliated to the Ministry of National Education in the centre and districts of Edirne. Random sampling method was used to determine the teachers in the sample group. In the calculation of the sample size, the acceptable margin of error was taken as 0.05 (5%) and the minimum sample size according to the 95% confidence level was calculated as 356 by using the formula (Anderson, 1990, cited in Balcı, 2022: 113). In this direction, 400 scales were taken into consideration after removing 13 incomplete and carelessly completed scale forms from the scales applied to the teachers. The demographic characteristics of the participants are given in Table 1.

Table 1.Demographic Characteristics of Participants

Variables	Category	N	%
Gender	Female	288	72.0
	Male	112	28.0
Age	30 and bellow	20	5.0
	31-35	49	12.3
	36-40	84	21.0
	41-45	83	20.8
	46 and over	164	41.0
Length of Service	1-5 years	16	4.0
	6-10 years	55	13.8
	11-15 years	79	19.8
	16-20 years	62	15.5
	21 years and over	188	47.0
School Type	Kindergarten	56	14.0
	Primary school	110	27.5
	Secondary School	114	28.5
	High school	120	30.0
Total		400	100

2.3 Data Collection Tool

Personal Information Form, School-Based Professional Development Environment Evaluation Scale and Psychological Well-Being Scale were used as data collection tools in the study.

Personal Information Form: The personal information form prepared by the researcher was used to obtain demographic information of the participants.

School-Based Professional Development Environment Evaluation Scale: The School-Based Professional Development Environment Evaluation Scale developed by Deniz et al. (2017) consists of three sub-dimensions "Openness to Participation", "Opportunity for Professional Development" and "Responsibility for Development" and 20 items. As a result of the exploratory factor analysis of the scale conducted by the researchers, it was determined that the number of factors with eigenvalues greater than 1 was 3. As a result of the factor analysis, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) value was found as .929. Confirmatory factor analysis was conducted in order to provide evidence for reliability analysis and construct validity in the sample of 400 teachers obtained from the current study conducted by the researcher. In this study, Cronbach Alpha values calculated to determine the internal consistency of the scale were 0.95 for the whole scale, 0.91 for sub-factor 1 (openness in participation), 0.89 for sub-factor 2 (opportunity for professional development) and 0.86 for sub-factor 3 (responsibility for development).

Psychological Well-Being Scale: The Psychological Well-Being Scale developed by Diener et al. (2009-2010) was adapted into Turkish by Telef (2011; 2013). The "Psychological Well-Being Scale", which consists of eight items, emphasises important elements such as positive relationships, competence, and

having a meaningful and purposeful life. As a result of the exploratory factor analysis conducted in the original study of the Psychological Well-Being Scale, it was determined that the total explained variance was 42%. The factor loadings of the scale items were calculated between .54 and .76. Cronbach's alpha internal consistency coefficient obtained in the reliability study of the scale was calculated as .80. In the study, it was examined whether the scale used for teachers was compatible with the structure in the original study and with the sample. The goodness of fit values (chi-square/degree of freedom) obtained as a result of confirmatory factor analysis (CFA) of the data obtained in the scale were obtained as ($\chi^2/df=2.5$; SRMR=.04; RMSEA=.06; CFI=.96; GFI=.96; NFI=.94; IFI=.96).

2.4 Data Collection and Analysis

After the scales were collected, they were examined by the researcher and 13 scales that were found to be incomplete and incorrectly filled were removed from the data set. In the study, it was examined whether teachers' perceptions of "Evaluation of School-Based Professional Development Environment" differed according to their characteristics in the Personal Information Forum and descriptive statistics such as arithmetic mean and standard deviation were calculated. Likewise, teachers' Psychological Well-Being levels were examined according to their characteristics in the Personal Information Forum and descriptive statistics were calculated. The data obtained within the scope of the research were analysed in computer environment through the Statistical Package Programme. The analyses were tested at 0.05 significance level. In the statistics, normality assumptions were examined and the normality of the distribution was decided by taking into account the $+1-1$ Skewness values. The normality assumptions of the research were examined and it was seen that the values obtained were in normal distribution and the skewness and kurtosis values are given in Table 2.

Table 2. Data Related to Normality Distribution of Data

	<i>N</i>	<i>Skewness</i>	<i>Kurtosis</i>	<i>Cronbach's Alpha</i>
School Based Professional Development Environment Evaluation Scale	400	-.031	-.440	.94
Psychological Well-being Scale	400	-.366	.086	.74

3. FINDINGS

In this section, the findings and interpretations of the findings that emerged as a result of analysing the data obtained in the research conducted to determine the effect of school-based professional development practices on teachers' psychological well-being levels are presented.

In Table 3, descriptive statistics for teachers' perceptions of school-based professional development practices are given.

Table 3. Descriptive Statistics on Teachers' Perceptions of School-Based Professional Development Practices

Variable	Article Number (k)	Score Range	n	\bar{X}	\bar{x}/k	SS
Openness in participation	8	8-40	400	31.41	3.92	4.48
Opportunity for professional	6	6-30	400	23.63	3.93	3.49
Responsibility for development	6	6-30	400	23.77	3.96	3.43

According to the data in Table 3, it is seen that the scores related to the sub-dimensions are at a moderate level in the evaluation of School-Based Professional Development Practices. According to the scores obtained by dividing the average scores by the number of items, "Opportunity for professional development" ($\bar{x} = 23.63$) is the lowest and "Responsibility for development" dimension ($\bar{x} = 23.77$) is the lowest, while the score for "Openness in participation" sub-dimension is the highest with ($\bar{x} = 31.41$). From the averages in Table 2, it is seen that teachers are most competent in the dimension of openness in participation, secondly in the dimension of responsibility for development and thirdly in the dimension of professional development opportunities.

In Table 4, the comparison of the scores of teachers' perceptions of school-based professional development practices according to gender variable is given below.

Table 4. Comparison of Teachers' Perceptions of School-Based Professional Development Practices According to Gender Variable

Dimensions	Gender	N	\bar{X}	SS	sd	t	p
Openness in Participation	Women	288	31.51	4.41	398	.767	.434
	Male	112	31.13	4.66			
Professional Development Opportunity	Women	288	23.71	3.46	398	.750	.984
	Male	112	23.41	3.59			
Development Responsibility	Women	288	23.89	3.42	398	1.07	.861
	Male	112	23.48	3.45			

According to the findings in Table 4; the participants' perceptions of evaluating the school-based professional development environment do not show a significant difference according to gender ($p>0.05$). According to the results; openness in participation $t(434)=.767$, $p>0.05$ dimension, professional development opportunity $t(984)=.750$, $p>0.05$ dimension, development responsibility $t(861)=1.07$, $p>0.05$ dimension did not show a significant difference according to gender variable. Table 5 shows the comparison of the scores of teachers' perceptions of school-based professional development practices according to age variable.

Table 5. Comparison of Teachers' Perceptions of School-Based Professional Development Practices According to Age Variable

Size	Age	N	\bar{X}	SS	F	p	Significant Difference
Openness in Participation	1-30 and below	20	32.20	3.62	.273	.895	-
	2-31-35	49	31.75	4.25			
	3-36-40	84	31.32	4.82			
	4-41-45	83	31.24	4.74			
	5-46 and above	164	31.34	4.36			
	Total	400	31.41	4.48			
Professional Development Opportunity	1-30 and below	20	24.35	3.16	.557	.694	-
	2-31-35	49	23.89	3.36			
	3-36-40	84	23.66	3.58			
	4-41-45	83	23.22	3.76			
	5-46 and above	164	23.64	3.40			
	Total	400	23.63	3.49			
Development Responsibility	1-30 and below	20	24.45	3.59	.543	.705	-
	2-31-35	49	24.04	3.74			
	3-36-40	84	23.89	3.53			
	4-41-45	83	23.39	3.43			
	5-46 and above	164	23.75	3.27			
	Total	400	23.77	3.43			

According to the findings in Table 5, the participants' perceptions about the evaluation of school-based professional development environments do not differ statistically significantly according to age ($p>0.05$). Participants' perceptions on the evaluation of school-based professional development environment with the dimensions of openness to participation $F(4,395)=.273$, $p>.05$, opportunity for professional development $F(4,395)=.557$, $p>.05$ and responsibility for development $F(4,395)=.543$, $p>.05$ do not differ according to age. Table 6 shows the comparison of the scores of teachers' perceptions of school-based professional development practices according to the variable of professional service period.

Table 6. Comparison of Teachers' Perceptions of School-Based Professional Development Practices According to the Variable of Professional Service Duration

Size	Professional Service Duration	N	\bar{X}	SS	F	p	Significant Difference
Openness in Participation	1-1-5 years	16	31.18	3.48	.425	.790	-
	2-6-10 years	55	31.30	4.24			
	3-11-15 years	79	31.77	4.66			
	4-16-20 years	62	31.83	4.76			
	5-21 years and over	188	31.16	4.47			
	Total	400	31.41	4.48			
Professional Development Opportunity	1-1-5 years	16	23.93	2.99	.620	.649	-
	2-6-10 years	55	23.56	3.26			
	3-11-15 years	79	24.01	3.85			
	4-16-20 years	62	23.90	3.52			
	5-21 years and over	188	23.37	3.44			
	Total	400	23.63	3.49			
Development Responsibility	1-1-5 years	16	23.87	3.30	.727	.574	-
	2-6-10 years	55	23.87	3.35			
	3-11-15 years	79	24.05	3.77			
	4-16-20 years	62	24.20	3.37			
	5-21 years and over	188	23.48	3.33			
	Total	400	23.77	3.43			

According to the findings in Table 6, there is no significant difference between the participants' perceptions of school-based professional development and length of professional service ($p>0.05$). In other words, participants' perceptions of openness to participation, $F(4,395)=.425$, $p>0.05$, opportunity for professional development, $F(4,395)=.620$, $p>0.05$, and responsibility for development, $F(4,395) =.727$, $p>0.05$, and evaluation of school-based professional development environment do not differ according to teachers' length of professional service. Table 7 shows the comparison of the scores of teachers' perceptions of school-based professional development practices according to school type variable.

Table 7. Comparison of Teachers' Perceptions of School-Based Professional Development Practices According to School Type Variable

Boyut	Okul Türü	N	\bar{X}	SS	F	p	Significant Difference
Openness in Participation	1-Kindergarden	56	33.46	4.38	5.62	.001	1-2
	2-Primary School	110	31.64	4.33			1-3
	3-Middle School	114	30.86	4.99			1-4
	4-High School	120	30.75	3.85			2-4
	Total	400	31.41	4.48			3-4
Professional Development Opportunity	1-Kindergarden	56	25.25	3.59	5.37	.001	1-2
	2-Primary School	110	23.71	3.37			1-3
	3-Middle School	114	23.21	3.64			1-4
	4-High School	120	23.18	3.21			2-4
	Total	400	23.63	3.49			3-4
Development Responsibility	1-Kindergarden	56	25.73	3.32	7.52	.000	1-2
	2-Primary School	110	23.60	3.34			1-3
	3-Middle School	114	23.31	3.61			1-4
	4-High School	120	23.46	3.09			2-4
	Total	400	23.77	3.43			3-4

According to the analysis results in Table 7, the participants' perceptions of school-based professional development practices show that there is a significant difference in terms of school type ($p < 0.05$). In other words, the participants' perceptions of openness to participation, $F(3,396)=5.62$, $p < 0.05$, opportunity for professional development, $F(3,396)=5.37$, $p < 0.05$, and responsibility for development, $F(3,396)=7.52$, $p < 0.05$, and evaluation of school-based professional development environment differ according to the school type of the teachers. According to the results of the Scheffe test conducted to find out between which school type groups the differences are, the lowest score belongs to the "high school" ($\bar{X}=30.75$) group, followed by "secondary school" ($\bar{X}=30.86$), "primary school" ($\bar{X}=31.64$) and the highest score belongs to the "kindergarden" group ($\bar{X}=33.46$). When we look at the professional development dimension scores, it is seen that the lowest score belongs to the "high school" group ($\bar{X}=23.18$), followed by "secondary school" ($\bar{X}=23.21$), "primary school" ($\bar{X}=23.71$) and the highest score belongs to the "kindergarden" group ($\bar{X}=25.25$), respectively. When we look at the development responsibility dimension scores, it is seen that the lowest score belongs to the "secondary school" group ($\bar{X}=23.31$), followed by "high school" ($\bar{X}=23.46$), "primary school" ($\bar{X}=23.60$) and the highest score belongs to the "kindergarden" group ($\bar{X}=25.73$), respectively. The descriptive statistics values of the scores related to the Psychological Well-Being levels of the teachers were examined. Accordingly, the

findings obtained as a result of the analysis are presented in Table 8.

Table 8. Descriptive Statistics on Teachers' Psychological Well-Being Levels

Variable	Article Number (k)	Score Range	n	\bar{X}	\bar{X}/k	SS
Psychological Well-Being	8	8-56	400	47,87	5.98	.522

According to the data in Table 8, it can be said that the scores related to the evaluation of teachers' Psychological Well-Being levels are high in general. It is seen that the score obtained by dividing the average scores by the number of items is ($\bar{x}=5.98$). The findings obtained regarding the gender variable of the scores of teachers' Psychological Well-Being levels are presented in Table 9.

Table 9. Comparison of Teachers' Psychological Well-Being Scores According to Gender Variable

Score	Gender	N	\bar{X}	SS	sd	t	p
Psychological Well-Being	Women	288	48.32	4.01	398	3.46	.338
	Male	112	46.73	4.39			

According to the data in Table 9, teachers' scores on psychological well-being levels do not show a significant difference according to gender variable $t(398)=3.46, p > 0.05$. When Table 9 is evaluated, it is seen that the average score of women ($\bar{x}=48.32$) is higher than men ($\bar{x}=46.73$). The findings obtained regarding the age variable of the scores of teachers' Psychological Well-Being levels are presented in Table 10.

Table 10. Comparison of Teachers' Psychological Well-Being Scores According to Age Variable

Size	Age	N	\bar{X}	SS	F	p	Significant Difference
Psychological Well-Being	1-30 and below	20	48.55	3.91	.588	.672	-
	2-31-35	49	48.08	4.45			
	3-36-40	84	48.08	3.97			
	4-41-45	83	47.31	4.54			
	5-46 and above	164	47.91	4.05			
	Total	400	47.87	4.18			

According to the results of the analysis in Table 10, there is no significant difference between the participants' psychological well-being levels and age ($p>0.05$). In other words, participants' psychological well-being levels $F(4,395)=.588, p>0.05$ do not show a significant difference according to age. In Table 11, the findings obtained regarding the scores of teachers' Psychological Well-Being levels in relation to the variable of length of professional service are presented.

Table 11. Comparison of Teachers' Psychological Well-Being Scores According to Professional Service Duration Variable

Size	Professional Service Duration	N	\bar{X}	SS	F	p	Significant Difference
Psychological Well-Being	1-1-5 years	16	49.25	3.41	1.23	.295	-
	2-6-10 years	55	47.49	4.25			
	3-11-15 years	79	48.15	4.43			
	4-16-20 years	62	48.48	4.48			
	5-21 years and over	188	47.55	3.98			
	Total	400	47.87	4.18			

According to the results of the analysis in Table 11, it is seen that the psychological well-being levels of the participants do not differ significantly according to the length of professional service $F(4,395) = 1.23, p > 0.05$.

The findings obtained regarding the scores of teachers' Psychological Well-Being levels in terms of school type variable are presented in Table 12.

Table 12. Comparison of Teachers' Psychological Well-Being Scores According to School Type Variable

Size	School Type	N	\bar{X}	SS	F	p	Significant Difference
Psychological Well-Being	1-Kindergarten	56	49.39	3.68	5.36	.001	1-4
	2-Primary School	110	48.27	4.12			
	3-Middle School	114	47.83	4.51			
	4-High School	120	46.85	3.89			
	Total	400	47.87	4.18			

According to the results of the analysis in Table 12, the psychological well-being levels of the participants vary significantly depending on the type of school $F(3,396) = 5.36, p < 0.05$. According to the results of the Scheffe test conducted to find out between which school types the differences are, it is seen that there is a difference between "Kindergarten" ($\bar{X} = 49.39$), "Primary School" ($\bar{X} = 48.27$), "Secondary School" ($\bar{X} = 47.83$) and "High School" ($\bar{X} = 46.85$). The correlation analyses conducted to determine and compare whether there is a significant relationship between teachers' perceptions of school-based professional development practices and their psychological well-being levels are given in Table 13.

Table 13. The Relationship Between Teachers' Sub-Dimension Scores Regarding School-Based Professional Development Practices and Psychological Well-Being Levels

Variable	1	2	2a	2b	2c
1.Psychological Well- Being	-	-	.206**	.238**	.228**
2.Evaluating the School-Based Professional Development Environment	.237**	-	-	-	-
2a.Openness in participation	.206**	-	-	.811**	.826**
2b. Opportunity for professional	.238**	-	.811**	-	.835**
2c. Responsibility for development	.228**	-	.826**	.835**	-

p<0.01

According to the findings given in Table 13, there is a positive and low level significant relationship between teachers' perceptions of school-based professional development practices and their psychological well-being levels ($r=.237$; $p<.05$). The relationship between psychological well-being and school-based professional development is 0.237 and statistically significant. Table 13 shows that there is a relationship between each sub-dimension of the evaluation of the school-based professional development environment and psychological well-being. Accordingly, it can be said that there is a positive and low level significant relationship between psychological well-being levels and the sub-dimension of openness to participation $r = .206$, $p < 0.01$. In addition, there is a positive and low level significant relationship between psychological well-being levels and professional development opportunity $r = .238$, $p < 0.01$ and development responsibility $r = .228$, $p < 0.01$ sub- dimensions. Whether teachers' perceptions of school-based professional development practices are variables predicting psychological well-being is another question sought to be answered within the scope of the study. The findings obtained as a result of the simple regression analysis are presented in Table 14.

Table 14. The Relationship Between Teachers' Perceptions of School-Based Professional Development Practices and Psychological Well-Being Levels

Model	Independent Variable	Dependent Variable	B	Std. Error	(β)	t	p
1	Fixed		40.60	1.51		26.88	.000
	Evaluation of School Based Professional Development Environment	Psychological Well-Being	.092	0.19	.237	4.85	.000

According to the findings given in Table 14, there is a positive and low level significant relationship between teachers' perceptions of school-based professional development practices and their psychological well-being levels ($R=.237$; $p<.000$). Accordingly, as the level of teachers' perceptions about the evaluation of school-based professional development environments increases, the level of psychological well-being increases. As seen in Model 1 ($R=.237$; $R^2=.056$; $F=23.59$; $p<.000$), when the coefficient of determination ($R^2=.056$) is taken into consideration, 5.6% of the evaluation of the school-based professional development environment is explained by the level of psychological well-being.

4. CONCLUSION

In this study, the effect of teachers' perceptions about the evaluation of school-based professional development practices on their psychological well-being levels was examined. According to the findings obtained as a result of the research; it is understood that teachers' perceptions about the evaluation of school-based professional development practices are at a medium level. It is seen that teachers are most competent in the dimension of "Openness in participation", secondly in the dimension of "Responsibility for development", thirdly and lastly in the dimension of "Opportunity for professional development". Teachers see low level of competence in the dimensions of professional development opportunity and responsibility for development. Yüksel and Adıgüzel (2012), in their study titled "Evaluation of Teachers' Views on School-Based Professional Development Model According to Various Variables", examined the professional development views of primary school teachers with a survey model and concluded that teachers have positive views on OTMG, but there are differences in the dimensions of environmental interaction-parent and private field. In the study conducted by Deniz et al. (2017), it is stated that when teachers ensure the participation of parents in educational processes, it also contributes to the student's learning responsibility. It is concluded that teachers need a school environment where they can renew themselves and improve their competences.

According to the findings obtained; it was seen that the mean scores of the gender variable in school-based professional development were slightly higher in the

dimension of openness in participation, but there was no significant difference between the mean scores of female and male teachers in all dimensions. There is no significant difference between the perceptions of teachers regarding the evaluation of school-based professional development practices and age, but it is seen that teachers between the ages of 41-45 evaluate lower in all dimensions. Kulbak (2019) stated in his study that there are differences between age groups for teachers' professional development, and that the desire for professional development of teachers aged 51 and over is at a low level.

When the school-based professional development practices of teachers are evaluated according to the length of professional service variable, it is seen that there is no difference according to the length of professional service, but the mean scores in the openness in participation dimension are higher than the other dimensions. Eroğlu (2019) concluded in his study that teachers with the lowest professional seniority participated more frequently in sharing activities in professional development. On the other hand, there is a significant difference according to the school type variable, the lowest score belongs to high school and secondary school type and the highest score belongs to kindergarten type. From this point of view, it is concluded that the school environment and culture of the teachers make them feel the need for professional development, teachers working in kindergartens participate in more professional development trainings and have a positive perception towards professional development. Due to the intensity of new approaches and changes in the field of preschool education and the fact that access to preschool education is more supported today, it can be said that teachers attach more importance to their professional development and in this context, they evaluate the school environment positively in terms of professional development.

According to the research findings, it is seen that the scores related to the evaluation of teachers' Psychological Well-Being levels are high. It is understood that teachers are of the opinion that they have a positive effect on the educational stakeholders, students and other individuals in their immediate environment to lead a happy life. Doğan and Aslan (2022) obtained a result above the average in their research on teachers' psychological well-being levels. In the study, when the distribution of teachers' psychological well-being levels according to gender variable was analysed, no significant difference was observed. Ryff (1989) and Çağırca (2020) found that the psychological well-being levels of female teachers were significantly higher than the psychological well-being levels of male teachers.

It was found that there was no significant difference between teachers' psychological well-being levels and age. Looking at the averages, it is seen that teachers aged 30 and under have more psychological well-being competencies. Aydoğan (2019) found that there was no significant difference between teachers' psychological well-being and age. There is no difference in terms of teachers'

psychological well-being levels in terms of professional service time. However, we can say that teachers with 1-5 years of professional seniority consider themselves more adequate in terms of psychological well-being. Considering 1-5 years of service as a group of teachers who are new to teaching, it can be explained that teachers do not experience too much stress because of the period of getting used to the profession and that they feel themselves more adequate in terms of psychological well-being because their theoretical knowledge is very new. Kürücü (2022) and Arabacı (2021) found that there was no significant difference between teachers' psychological well-being levels and years of service.

There is a difference in the psychological well-being levels of teachers according to the school type variable. Teachers working in kindergarten type were found to have higher well-being scores than teachers working in primary, secondary and high school types. The reasons for this can be listed as the working hours of the teachers working in kindergarten (continuous half-day education programme), the small age level of the students, the educational planning for gaining more behaviours instead of planning an educational process focused on academic achievement in teaching methods and techniques. It is thought that the variable curricula of teachers working in primary, secondary and high schools, the higher age and level of students, and the higher expectations of their families on academic foundations have an impact on the psychological well-being levels of teachers. Çağırca (2020) found that the type of institution in which teachers work did not have any effect on their psychological well-being levels.

In the study, it was found that there was a statistically positive and low level significant relationship between School-Based Professional Development and Psychological Well-Being. Dahiru, Basri, and Pihie (2017) found that there is a high and significant relationship between effective school characteristics and teachers' professional development. Activities carried out in line with professional development activities at school will lead to a positive increase in teachers' psychological well-being level and school-based professional development will be positively affected. It can be said that school-based professional development will also positively support the psychological well-being levels of teachers, as it will contribute positively to the increase in the quality of education and the development of the school by taking measures for the professional development of teachers who will have the opportunity to improve themselves in the school environment.

The research reveals that teachers' perceptions are at a low level in the evaluation of the professional development opportunities dimension of OTMG practices. In this context, professional development activities for providing professional development opportunities in schools can be planned more systematically according to teachers' views and OTMG practices can be carried out. By determining the effect of school-based professional development on the formation of an effective learning culture in

secondary and high school school types, the professional development needs of teachers will be supported. In order to provide professional development opportunities in schools, professional development activities can be planned more systematically according to teachers' views and OTMG practices can be carried out. The continuity of school-based professional development and its development in line with the needs of teachers is necessary. In this direction, a model can be developed within the scope of the programme for school-based professional development of teachers.

Ethics Statement

In this study, "Scientific Research and Publication Ethics in Higher Education Institutions" It has been declared that all rules specified within the scope of the "Directive" have been complied with.

Ethics Committee Approval

An application was made to Trakya University Social and Human Sciences Research Ethics Committee for the ethical suitability of the research. Ethics committee approval was received from the board dated 17.03.2023 and numbered E-29563864-050.03.04-423506. The survey was administered face to face. During the research process, permission was obtained from the participants before filling out the survey.

Conflict of Interest and Financial Contribution Declaration

No conflict of interest or financial contribution declared by the authors It has not been done.

Authorship Contribution Statement

All stages of the study were designed and prepared by the authors.

REFERENCES

- Akdemir, E. (2015). Determination of In-Service Training Needs of School Administrators for Technology and Proposal for an In-Service Training Programme. [Doctoral Thesis, Necmettin Erbakan University]. Council of Higher Education National Thesis Centre.(Thesis No: 407534).
- Akm,A.(2008).Psychological Well-Being Scales (PBI):Validity and Reliability Study. Educational Sciences in Theory and Practice / *Educational Sciences: Theory & Practice* 8 (3), 721-750.
- Arabacı,K.(2021). *Classroom Teachers' Leisure Time Satisfaction, Attitude Towards Teaching and Psychological Well-Being (Manisa Province Sample)* [Master's thesis, Celal Bayar University]. Council of Higher Education National Thesis Centre.(Thesis No: 672156).
- Arslan, A. & Tura, G. (2022). Investigation of teachers' psychological well-being according to some variables: Yüksekova case. EDUCATIONE, 1(2), 212-234.
- Ateş,B. and Çelik,O.(2018). Perceived social competence and trustworthiness as predictors of psychological well-being in pre-service teachers. *Erzincan University Journal of Faculty of Education*,20 (2),444-460.<https://doi.org/10.17556/erziefd.403476>

- Aydoğan,İ. (2019). *School Climate Perceptions of Teachers' Psychological Well-Being Levels as a Predictor* [Master's thesis, Marmara University]. Council of Higher Education National Thesis Centre.(Thesis No: 530252).
- Balcı, A. (2022). *Effective School and School Development* (8th edition). Pegem Academy Publications.
- Bradburn,N.(1969).The structure of psychological well-being. Oxford,England:Norc.https://www.norc.org/content/dam/norcorg/pdfs/BradburnN_Struc_Psyc h_Well_Being.pdf
- Bülbül,T. and Kurum,G. (2021).*Organisations Psychological and Social Well-Being.Psychosocial Aspects of Management* (Edt: H.B.Memduhoğlu and K.Yılmaz). (1st Edition). Pegem Akademi Publishing. pp. 191-225.
- Bülbül, T. (2021). Supervision, evaluation and development. *Educational administration: theory and practice* (Edt: K.Yılmaz and K.Demir).(1st Edition). Pegem A Publishing. pp. 169-207.
- Bülbül, T. and Kurum, G. (2021). Management with psychosocial aspects. *Psychological and social well-being in organisations* (Edt: H.B. Memduhoğlu and K.Yılmaz). (1st Edition). Pegem A Publishing. pp. 191-214.
- Bümen,T, N.,Ateş,A.,Çakar,E.,Ural,G.,Acar,V. (2012).Professional development of teachers in the context of Turkey: problems and suggestions. *Milli Eğitim*, 194,31-50
- Çağırğa,T.(2020). *The relationship between teachers' tolerance level and psychological well-being* [Master's thesis, On dokuz Mayıs University]. Council of Higher Education National Thesis Centre.(Thesis No: 667049).
- Can, E. (2019). Professional development of teachers: Barriers and suggestions. *Journal Of Qualitative Research In Education*, 7(4), 1618-1650. <https://doi.org/10.14689/Issn.2148-2624.1.7c.4s.14m>
- Can,N. (2004). Developing Teachers and Effective Teacher Behaviours. *Kayseri Erciyes University Journal of Institute of Social Sciences* 16 (1),103-119.
- Creswell,J.W.(2017). *Research Design Qualitative, Quantitative and Mixed Method Approaches*. (Translated by S.B.Demir,).(3rd edition). Eğiten Book Publishing.
- Coleman, J., Campbell S., Hobson E., McPartland C., Mood J, Weinfeld F.,F. & York, R. (1966). Equality of educational opportunity. Washington. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED012275.pdf>
- Dahiru, A.S., Basri, R., & Pihie, Z., A., L. (2017). Effective school characteristics as antecedents of teacher empowerment, 35(7), 1156-1161. [https://www.idosi.org/wasj/wasj35\(7\)17/20.pdf](https://www.idosi.org/wasj/wasj35(7)17/20.pdf)
- Demirci,İ.ve Akıncı,A. (2015).The Validity and Reliability of the Mental Health Continuum Short FormAnkara University, *Journal of Faculty of Educational Sciences*,Vol: 48(1), 49-64

- Deniz, L., Sarıdaş, G., Araç, İ., Çelikel, Ö. F., & Tayfur, M. F. (2017). Teachers' evaluation of school environments in school-based professional development within the scope of localisation. *Journal of Academic Overview*, 59, 400-423.
- Diener, E., Scollon, C. N., & Lucas, R.E. (2009). The evolving concept of subjective well-being: The multifaceted nature of happiness. *Social Indicators Research Series*, 39, 67-100. http://doi.org/10.1007/978-90-481-2354-4_4
- Diener, E., & Tov, W. (2013). "Subjective Well-being". Research Collection School of Social Sciences. Paper 1395. <https://doi.org/10.1002/9781118339893.wbeccp518>
- Doğan, Ü. & Aslan, M. (2022). Investigation of the relationship between teachers' perceptions of school climate and psychological well-being, *Trakya Journal of Education*, 12(3), 1482-1499 <https://doi.org/10.24315/tred.993218>
- Elçiçek, Z. (2016). *A model development study on the professional development of teachers*. [Doctoral dissertation, Gaziantep University]. Council of Higher Education National Thesis Centre. (Thesis No: 441100).
- Ergün, E. & Sezgin Nartgün, Ş. (2017). Adaptation of teacher subjective well-being scale into Turkish: validity and reliability study. *Sakarya University Journal of Education*, 7(2), 385-397.
- Eroğlu, M. (2019). *Examining the relationship between teachers' participation in professional development, attitudes towards professional development, readiness for self-learning and supportive school characteristics*. [Doctoral dissertation, İnönü University]. Council of Higher Education National Thesis Centre. (Thesis No: 595034).
- Ertürk, R. (2018). Teachers' views on effective school (Teachers Views For Effective School). *Abant İzzet Baysal University Faculty of Education, Article in The Journal of Academic Social Science Studies*, 68, 55-76
- Girgin, K. (2019) The role of school principals' level of meeting teacher expectations in the planning process in creating an effective school. *Yaşar Mahmudov 80th Year Armağan Issue 6 (5)*, 384- 408
- Gökçe, F. and Kahraman, Bağçeli, P. (2010). Components of effective school: Bursa province example. *Journal of Uludağ University Faculty of Education*, XXIII (1), 173-206.
- Güler G. Çıkrıkçı R. N. & Akçay, P. (2020). The relationship between teachers' perceptions of effective schools and professional belonging levels. *Bolu Abant İzzet Baysal University Journal of Faculty of Education*, 20 (3), 1499-1511.
- Gültekin, M. and Çubukçu, Z. (2008). Primary school teachers' views on in-service training, *Journal of Social Sciences*, 19, 185-201.
- Gültekin, M. (2020). Education and teacher qualifications in a changing society. *Anadolu University Faculty of Education, AJESI - Anadolu Journal of Educational Sciences International*, 10(1), 654-700.

- Helvacı, M. A and Aydoğan, İ. (2011). Teachers' views on effective school and effective school principal. *Uşak University Journal of Social Sciences*, 4(2),42-61.
- İlđan, A. (2020). A model proposal and implementation guidelines with effective professional development approaches for teachers. *Journal of Education and Human Sciences: Theory and Practice*, 11(21), 172-197.
- Karasar,N. (2020). *Scientific research method* (36th edition). Nobel Academic Publishing.
- Karbuz, N. (2019). In-service training strategy for managers in the public education sector in the process of transition to the information society. *International Journal of Educational Researchers*, 2(1), 22-39.
- Karip, E and Kõksal, K. (1996). Developing effective education systems. *Journal of Educational Management*, 2, 245-257.
- Kaya,B. and Kartallioğlu,S. (2010). Coordinator views on school-based professional development model. *Abant İzzet Baysal University Journal* 10 (2),115-130
- Keyes, CLM, Shmotkin, D. & Ryff, CD (2002). Optimising well-being: An empirical encounter of two traditions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (6), 1007-1022. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.82.6.1007>
- Korkmaz,İ. (2015).Examining the effectiveness of school administrators and supervisors in the professional development of teachers. *The Journal of International Education Science* 4,55-64.
- Kõstereliođlu,İ. and .Kõstereliođlu,M.A.(2008). The contribution of school-based professional development activities to creating a learning organisation culture in schools. *Sau Journal of Science and Literature*, II, 243-255.
- Kulbak,H.(2019). *Teachers' motivations for professional development and the obstacles they perceive in front of their professional development: a mixed method research*. [Master's thesis, Onsekiz Mart University]. Council of Higher Education National Thesis Centre.(Thesis No: 591642).
- Kürücü,Z.(2022). *Examination of the relationship between perceived administrator support in schools and psychological well-being of teachers* [Master's thesis, Recep Tayyip Erdoğan University]. Council of Higher Education National Thesis Centre.(Thesis No: 751276).
- Liang, J., Peng, L., Zhao, S. and Wu, H. (2017). Relationship among Workplace Spirituality, Meaning in Life, and Psychological Well-being of Teachers. *Universal Journal of Educational Research*, 5(6), 1008-1013.
- Malaty, G. (2006). What are the Reasons Behind the Success of Finland in PISA? *Gazette des Mathematiens*, 108, 59-66.

- MEB (2006). Ministry of *National Education Evaluation of In-Service Training Activities*. Retrieved from <https://docplayer.biz.tr/21183401-Milli-egitim-bakanligi-hizmetici-egitim-faaliyetlerinin-degerlendirilmesi.html>.
- MEB (2007). *A New Approach to Teacher Education School Based Professional Development Process Report*. General Directorate of Teacher Training and Education. Ankara.
- MEB (2007). *School-based professional development guide for school administrators and teachers*. https://oygm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_11/06153206_otmg_kYlavuz.pdf
- MEB (2008). *Determination of the efficiency of the school-based professional and individual development programme (01 September 2007 - 30 June 2008 pilot application)*, 3-55. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.17600.64002>
- MEB (2017). *Teacher strategy document*. Retrieved from https://oygm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_07/26174415_Strateji_Belgesi_RG-Ylan-26.07.2017.pdf.
- MEB (2022). *In-Service Training Activities Guide*. Retrieved from https://oygm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2022_08/24144420_HYZMET_YCY_EY_YTYM_FAALYETLERY_KILAVUZU_Guncellendi.pdf.
- Sağlam, A.Ç (2021). *School organisation and management. turkish education system and school management*. (Edt: H.B.Memduhoğlu and K. Yılmaz) (10th Edition). Pegem Akademi Publishing. pp. 200-232
- Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719-727. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is Everything or is It? Explorations on The meaning of Psychological Well-Being , *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069- 1081.
- Stoll, L. (1992). Teacher growth in the effective school (in Fullan & Hargreaves (eds.). *Teacher development and educational change* (pp. 104-123). London: Famer Press.
- Şişman, M.(2020). *The quest for excellence in education effective schools*. (6th Edition). Pegem Academy Publications.
- Şişman, M.(2023). *Teaching leadership*. (7th Edition). Pegem Academy Publications.
- Taşcı, E.(2021). *The relationship between teachers' value orientations and psychological well-being levels* [Master's thesis, Siirt University]. Council of Higher Education National Thesis Centre.(Thesis No: 684725).
- TEDMEM. (2019). TALIS 2018 results and evaluations on Turkey (TEDMEM Analysis Series 6). *Turkish Education Association* Publications. Retrieved from

<https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/1069/TALIS-2018.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

- TEDMEM. (2020). 2019 education evaluation report (TEDMEM Evaluation Series 6). *Turkish Education Association*. <https://tedmem.org/yayin/2021-egitim-degerlendirme-raporu>
- Telef, B. B. (2013). Psychological Well-Being Scale: Turkish Adaptation, Validity and Reliability Study. *Hacettepe University Faculty of Education Journal (H. U. Journal of Education)*, 28(3), 374-384.
- Tonbul, Y. (2006). Opinions on the Effectiveness of "Professional Work" Practices in Primary Schools. *Ege University Faculty of Education, Department of Educational Sciences*, 1, 13 - 30.
- TÜBİTAK (2005). *Vision 2023 - technology foresight project education and human resources final report and strategy document*. Retrieved from https://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/vizyon2023/eik/EIK_Sonuc_Raporu_ve_Strat_Belg.pdf.
- Turgut, M. (2021). *A meta-analysis study on effective school features*. [Doctoral thesis, Necmettin Erbakan University]. Council of Higher Education National Thesis Centre. (Thesis No: 668189).
- TDK, (Turkish Language Institution). (2023). Retrieved from <https://sozluk.gov.tr/>.
- Uçar, R. and İpek, C. (2006). The views of primary school administrators and teachers on the in-service training practices of the Ministry of National Education. *Journal of Yüzüncü Yıl University Faculty of Education*, III (I), 34-53.
- Yagız, M. S. (2016). *Examination of the levels of having effective school characteristics of primary schools* [Master's thesis, Hasan Kalyoncu University]. Council of Higher Education National Thesis Centre. (Thesis No: 454236).
- Yüksel, İ. and Adıgüzel, A. (2012). Evaluation of teachers' views on school-based professional development model according to various variables. *Mukaddime*, 6, 118-134.
- Yüner, B. and Özdemir, B. 2020. Investigation of the relationship between collective teacher efficacy and school effectiveness according to teachers' views. *Journal of Uludağ University Faculty of Education*, 33(2), 389-409.
- Yıldız, B. (2020). *The relationship between teachers' psychological well-being and postponement behaviours* [Master's thesis, On dokuz Mayıs University]. Council of Higher Education National Thesis Centre. (Thesis No: 667045).
- Zigarelli, M. A. (1996). An Empirical test of conclusions from effective schools. *Journal of Educational Research*, 90 (2), 103-111.

**BAROK DÖNEM VE BAROK DÖNEM MÜZİĞİNDE FAGOTUN
GELİŞİMİ VE KULLANIM ALANLARI**

*DEVELOPMENT AND USAGE AREAS OF BASSOON IN BAROQUE PERIOD
AND BAROQUE PERIOD MUSIC*

Hande GÜNALAN*

*Geliş Tarihi: 08.06.2024
(Received)*

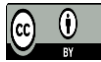
*Kabul Tarihi: 16.05.2025
(Accepted)*

ÖZ: Orta çağdan sonra 14. yüzyıl ile 17. yüzyıl ortalarına kadar devam eden ve Rönesans dönemi olarak adlandırılan bu dönemde Avrupa önemli gelişmeler yaşamıştır. Müzik sadece dinsel içerikli olmaktan çıkmış, toplum kilise baskısı ve otoriterliğinden kurtulma çabasına girerek kültürel ve sanatsal anlamda egemenliğini ilan etmeye başlamıştır. Barok dönem; Rönesans dönemi ile Klasik dönem arasında, 17. yüzyılın ilk yarısı ile 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar yaklaşık olarak 150 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde armoni tekniği gelişme göstermiş, kantat, opera gibi sahne sanatları ön plana çıkmaya başlamış ve senfonik orkestraların da ilk tohumları atılmıştır. Müzikte yaşanan gelişmeler bestecileri de etkilemiş ve besteciler çalgı icracıları için daha fazla teknik zorluk içeren besteler yapmışlardır. Böylece Barok dönemde çalgılar önceki yüzyıllara göre mükemmellik kazanmıştır. Tahta üflemeli çalgılar ailesi içinde yer alan fagot da 1500'lü yıllardan itibaren müzikte yaşanan gelişmelerden etkilenecek şekilde değişim ve gelişim sürecine girmiştir. Önceleri yalnızca genel bas adı altında viyola ve viyolonsel gibi bas enstrümanlar ile birlikte alt yapıyı güçlendirmek için sürekli basın bir parçası olarak kullanılan fagot daha sonraki yıllarda diğer çalgılardan daha bağımsız bir hale gelmiş ve çoksesli müziğin içerisinde yerini almıştır. Literatür tarama yöntemi ile yapılan bu çalışmada Barok dönem ve Barok dönem müziğinde fagotun gelişimi ve kullanım alanlarına yönelik bir inceleme yapılmıştır. Çalışma, Barok dönemde fagotun nasıl kullanıldığını, üstelendiği görevleri ve bu dönemdeki gelişmelerini göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Müzik, Barok Dönem, Fagot, Rönesans.

ABSTRACT: Following the Middle Ages, Europe underwent significant developments during the period known as the Renaissance, spanning from the 14th century to the mid-17th century. During this era, music transcended its predominantly religious character, and society, striving to break free from the dominance and authoritarianism of the church, began to assert its cultural and artistic sovereignty. The Baroque period, situated between the Renaissance and the Classical period, encompasses approximately 150 years, from the first half of the 17th century to the second half of the 18th century. During this time, harmonic techniques advanced, stage arts such as cantatas and operas gained prominence, and the

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Devlet Konservatuarı, Üflemeli ve Vurmalı Çalgılar Anasanat Dalı, handeoztank@trakya.edu.tr, hande.fgt@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0857-9948.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Günalan

foundations of symphonic orchestras were laid. Developments in music also influenced composers, who began creating works with greater technical challenges for instrumentalists. Consequently, instruments achieved a level of refinement during the Baroque period that surpassed previous centuries. The bassoon, a member of the woodwind family, entered a process of transformation and development from the 1500s onward, influenced by the musical advancements of the time. Initially used merely as part of the basso continuo under the general bass designation, alongside bass instruments such as the viola and cello to reinforce the harmonic foundation, the bassoon later became more independent from other instruments and secured its place within polyphonic music. This study, conducted through a literature review, examines the development and usage of the bassoon in Baroque period music. The study aims to elucidate how the bassoon was employed, the roles it assumed, and its developments during the Baroque period.

Key Words: Music, Baroque Period, Bassoon, Renaissance.

EXTENDED ABSTRACT

During the Middle Ages, often referred to as the Dark Ages and spanning over a millennium, music was predominantly shaped by the influence of the church and religious doctrine. The church suppressed secular, humanistic, and scientific advancements, directing societal focus toward the afterlife. Although composers of this period increasingly employed polyphony compared to their predecessors, this practice was met with resistance from ecclesiastical authorities. The polyphonic complexity in religious music intensified vocal parts and complicated rhythmic structures, often rendering sacred texts less intelligible. For the church, the clarity of liturgical texts was paramount, overshadowing the music itself. Consequently, 14th-century ecclesiastical authorities largely opposed polyphonic religious music. Nevertheless, composers persisted in creating polyphonic sacred works, signaling the gradual development of polyphonic music. This evolution, approaching the Renaissance, unfolded in three distinct phases: the Notre-Dame School, Ars Antiqua, and Ars Nova. By the late 14th century, polyphony had advanced significantly, with rhythmic structures and harmonic arrangements beginning to coalesce around a tonal center.

The Renaissance period, approximately spanning 1450 to 1600, marked a revival of ancient Greek ideals, which were explored by artists, poets, and scholars. Rooted in humanism, this era emphasized a clearer distinction between the divine and the human. Intellectual debates arose between proponents of humanism and those adhering to traditional theological perspectives. Despite such tensions, humanistic and Renaissance ideals spread from Italy across Western Europe. Often termed the Age of Discovery, the Renaissance enabled artists to express emotions and ideas more freely, critically engage with their surroundings, and reflect these observations in their works. In contrast to the medieval focus on preparing for the afterlife, Renaissance thought prioritized human experiences, emotions, and intellectual inquiry. Polyphonic music continued to evolve, with choirs gaining prominence and the interplay of voices and instruments fostering more complex harmonic structures. However, most compositions remained vocal in nature, with instruments primarily serving as accompaniment. A pivotal development during this period was the invention of the printing press, which facilitated the mass production and dissemination of sheet music, thereby broadening access to music. These musical and instrumental advancements during the Renaissance laid the groundwork for the subsequent Baroque period.

The Baroque period, spanning roughly 1600 to 1750, is defined in music history as the era beginning with the earliest operatic experiments in Italy and culminating with the death of Johann Sebastian Bach. The term "Baroque," derived from the Portuguese word for an irregular or misshapen pearl and initially carrying a pejorative connotation, was adopted as a formal designation for this musical period by the late 19th century. During the Baroque era, music reached a mature stage of development. In Italy, particularly in cities such as Florence, Venice, Naples, and Rome—long known for producing composers of sacred music—significant advancements in secular music emerged in the late 16th century. As Renaissance ideals loosened the church's grip on artistic expression, composers sought patronage from noble families, who funded salaries and established opera houses. This shift led to a marked increase in musical ensembles within aristocratic courts.

While Renaissance music was characterized by uniformity, Baroque music distinguished itself through the use of contrasts, evident in alternations between fast and slow passages, loud and soft dynamics, and solo and tutti sections. A defining feature of Baroque music was the basso continuo, a compositional technique involving a melody for a voice or instrument supported by a bass instrument that provided harmonic structure. Typically, one musician played a dominant bass instrument—such as a cello, violin, or bassoon—while another reinforced the harmony. The Baroque period also saw the introduction of cadences, the extensive use of musical ornamentation, and the transition from modal to tonal systems. Dynamic markings emerged, and new approaches to polyphony gave rise to forms such as the fugue, sonata, and concerto grosso. The foundations of orchestration were established by assigning distinct roles to individual instruments. These developments collectively defined the Baroque period.

The emphasis on instrumental music grew during this period, and the bassoon, like other instruments, solidified its role in Baroque music. Initially employed as part of the basso continuo alongside instruments like the viola and cello, the bassoon evolved into a more independent instrument, contributing to solo, chamber, and orchestral works. Its development from the Baroque period to the present reflects a process of refinement, culminating in its modern form.

The bassoon, a double-reed woodwind instrument with a conical bore, traces its etymological origins to the 14th-century term meaning "bundle of reeds." By the early 16th century, it was recognized as a musical instrument in Italy. Due to limited historical evidence, the early history of the bassoon remains uncertain. The dulcian, a single-piece precursor to the bassoon used until 1700, is considered its ancestor, though its exact origins are unclear. The transition from the dulcian to the articulated, four-part bassoon, first documented in France, aligned with broader musical developments. In the Baroque period, the bassoon primarily reinforced the harmonic foundation as part of the general bass. However, by the 17th century, its role expanded, and it became a more autonomous instrument. Composers increasingly incorporated the bassoon into chamber music, solo works, and orchestral compositions, with notable examples including the bassoon concertos composed by Antonio Vivaldi.

1. BAROK DÖNEM

Müzik tarihinde Barok Dönem; 1600 ile 1750 yılları arasındaki dönemi tanımlamaktadır. Bu dönem İtalya’da ilk opera denemeleriyle başlayan ve J. S. Bach’ın ölümüyle sona eren bir dönem olarak kabul edilmektedir. Barok sözcüğü Portekizce “çarpık inci” anlamına gelmektedir. Bu sözcük ilk kez 1700’lü yılların ortalarına doğru Fransız felsefeci Noel-Antonio Pluche tarafından kullanılmıştır. Pluche 1746 yılında yayımlanmış olan “Spectacle de la natura” (Doğanın gösterisi) adlı yapıtında, müzikleri “Musique Chantate” (şarkılı müzik) ve “Musique Baroque” (Barok Müzik) olarak ayırmak gerektiğini belirtmiştir. Barok kelimesi burada 18. yüzyıl müziğini küçümsemek için kullanılmış abartılı bir benzetmedir. (Şentürk Sünder, 2022: 15)

Eski çağlardan bu yana müzik, resim, mimarlık gibi sanat dalları, hatta bilim, felsefe ve edebiyat kendi çağdaşlarıyla benzer özellikler göstermişlerdir. Barok döneme baktığımızda da müziğin kendi çağdaşlarıyla benzer özellikler taşıdığını görmekteyiz.

M.S. 200 ile 1000 yılları arasında “karanlık çağ” olarak da adlandırılan Orta çağın ardından gelen Gotik çağda müziğin durağanlıktan çıktığı, incelik ve zarafetin daha belirgin olduğu, sadece müzikte değil, diğer sanatlarda da perspektif ve derinliklerle ön plana çıktığı görülmektedir. Bu çağ, değişim ve gelişimle birlikte Rönesans dönemine hazırlanıldığı bir çağdır. Gotik çağın son dönemleri, Rönesans etkilerinin hissedilmeye başlandığı bir dönem olmuştur. Rönesans döneminin son yıllarında ise Barok dönem etkileri açıkça kendini hissettirmiştir. Rönesans dönemi ile birlikte sanatçılar kilise sınırlarının dışına çıkmışlardır. Müzik yalnızca dini içerikli olmaktan çıkmıştır. (Şentürk Sünder, 2022: 9) Bu dönemde en önemli olaylardan biri, İtalyan bestecilerin müzikte hatırı sayılır biçimde söz sahibi olmalarıdır.

14. yüzyıl müzik sanatında ritim yapısı ve çok seslilik gelişme göstermiş ve çalgılara olan ilgi artmıştır. Müzikal anlatımda duyguları ifade özgürlüğü giderek yaygınlaşmaya başlamıştır. Kilise ve imparatorun otoritesinden kurtulma çabasında olan halkın yaşam, eğlence ve mutluluk arayışları daha da güçlenmiştir. 15. yüzyıl sonrası Rönesans ile birlikte sadece müzikte değil, tüm sanat dallarında insancıl bir ruh egemen olmuş, yalınlık ve saflık dürtüleri daha kendini belli eder hale gelmiştir.

Barok, özünde “saray müziği”dir. (Say, 2003: 197) Rönesans dönemi ile Klasik dönem arasında asillerin estetik anlayışlarını yansıttığı bir olgu olarak kabul edilmektedir. Barok dönem müziğinin halk ile buluşması 17. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Halka açık opera evleri ile İngiltere ve Fransa’da konserlerin düzenlendiği ilk özel salonlar açılmıştır. İlk halk konserleri bu dönemde verilmiş olsa da bunun yaygınlaşması ve halk tarafından tam anlamıyla benimsenmesi sonraki yüzyılda olmuştur.

Sonuç olarak 17. yüzyılın son çeyreği, barok dönem müziğinin Avrupa’da yaygınlaşması, benimsenmesi ve gelişimini devam ettirmesi dönemidir.

Barok dönemi daha anlaşılır olması açısından, erken barok, orta barok ve olgun barok şeklinde üç alt evreye ayırmak da mümkündür.

Erken barok evresi barok çağın koşullarının hazırlandığı bir evre olarak düşünülmelidir. Bu dönemde Kuzey İtalya’da sürekli bas belirginleşmeye başlamıştır.

Orta barok evresi; barok türlerinin ve tekniklerinin olgunlaşarak müzik sanatına yansıdığı bir dönemdir.

Olgun barok evresi diğer evrelerden farklıdır. Burada müzik yapıtlarında denge ve tutarlılık göze çarpmaktadır.

1.1. Barok Dönemin Müziksel Özellikleri

Rönesans müziğinde tek düzelik en belirgin özellik iken, Barok dönemde “kontrast” (zıtlık/karşıtlık) kavramı göze çarpmaktadır. Müziğin her ögesinde karşıtlık hakimdir. Barok dönem bestecileri, duygu, düşünce, arzu ve tutkularını anlatmak için eserlerinin armoni yürüyüşlerinde, ritmik yapılarında ve anlatımlarında karşıtlıklardan yararlanmışlardır. Barok dönem boyunca ses gürlüğündeki hareketleri gösteren ve nüans olarak adlandırılan işaretler de, ilk defa bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Barok dönemin öne çıkan özelliklerinden biri de “sürekli bas” (basso continuo) olarak adlandırılan unsurdur. Sürekli bas, akorun devamlılığını sağlamak amacıyla müziğin armonik yapısını oluşturmak için ortaya çıkmıştır. Kimi zaman sürekli bas için iki müzisyen olurdu; bunlardan biri viyolonsel, fagot ve keman gibi ağırlıklı çalgıya yardımcı olmakta, diğeri armonik yapının oluşumunu sağlamaktaydı. *“Başlıca amaç, solo sese eşlik edebilecek geniş ses alanlı, yumuşak tınılı çalgılara yönelmektir. Böylece, zinken ve cornetti gibi çalgılar orkestrada yer almaya başladı. Ancak, “sürekli bas”ın önem kazandığı bir dönemde, kalın sesli çalgılara da gereksinim vardı. Berlin’de Hans Schreiber, önce kontrbas trombonu, sonra “kontrafagot”u icat etti.”* (Say, 2003: 184)

Örnek 1. Sürekli bas (Basso continuo) Bach, *BWV 1042 Mi Majör Keman Konçertosu*,
I. Bölüm¹

Barok dönemle birlikte, önceki dönemlerde kullanılmayan “kadans” (durgu) olgusu ortaya çıkmaya başlamıştır. Temel akorların bağlantılarıyla yapılan dört ayrı kadans şekli vardır: Tam kadans, yarım kadans, plagal kadans ve kırık kadans. (Say, 2022: 102)

Örnek 2. Kadans örnekleri²

<p>Tam Kadans</p> <p>C: I vi IV ii V I</p>	<p>Yarım Kadans</p> <p>C: I iii IV V</p>
<p>Plagal Kadans</p> <p>C: I IV I</p>	<p>Kırık Kadans</p> <p>C: I vi IV V vi</p>

¹ (Büke, Sonakım, 2021: 398)

² (Say, 2022: 103,104)

Barok dönem müziğinin öne çıkan özelliklerinden biri de müziksel süslemelerdir. 18. yüzyıl başlarında besteciler arasında solo çalgı ve sürekli bas için (basso continuo) sonat bestelemek popüler hale gelmiş ve bu sonatların icrasında da süslemeler ön plana çıkmıştır. (Delikara, 2010: 209, NWSA) Süslemeler, belirli bir sesi vurgulamak veya sesi uzatmak için karakteristik ses gruplarına verilen addır. Dönemin pek çok bestecisi süslemeleri ezgi ve ritim zenginliği olarak görmüş ve eserlerinde kullanmışlardır.

Örnek 3. Süsleme örnekleri³

The image displays 14 examples of Baroque ornaments, each shown in a two-staff musical notation (treble and bass clefs). The examples are numbered 1 through 14 and include the following descriptions:

1. Tril (Trillo)
2. Mordan (Mordant)
3. Tril ve Mordan (Trillo und Mordant)
4. Grupetto (Cadance)
5. Çift Mordan (Doppelt-Cadance)
6. Üstten çift mordan (Idem)
7. Çift işleme ve mordan (Doppelt-Cadence und Mordant)
8. Üstten çift kadans ve mordan (Idem)
9. Yükselen aksan (Accent Steigend)
10. Alçılan aksan (Accent Fallend)
11. Aksan ve mordan (Accent und Mordant)
12. Aksan ve tril (Accent und Trillo)
13. İdem
14. Grupetto çift mordan (Doppelt-Cadence und Mordant)

³ (Oyan, 2020: 15).

Barok dönemde gelişen bir diğer özellik de yeni kontrpuan anlayışıdır. Bu yeni anlayışa göre; farklı melodi çizgileri sürekli bas çalgısının yönlendirdiği doğrultuda oluşturulan akor gruplarına uygun olmak durumundaydı. Aynı melodik çizgileri birleştiren gittikçe karmaşıklaşan kontrpuanlar, Barok müziğin belirleyici özelliklerinden biri olmuş ve canlı dramatik etkiler yaratmak için kullanılmıştır. (Collison, 2019: 100) Kromatik dizinin önceleri düzensiz, sonradan belli bir düzen içinde kullanılması bugünkü majör ve minör ses dizilerini ortaya çıkarmıştır. Armonik yapıya bağlı olarak gelişen ritmik özellikler, modal sistemden tonal sisteme geçiş, dönemin belirgin özelliklerindedir.

Ayrıca barok dönemde opera sanatının gelişmesinin yanı sıra, oratoryo ve kantat gibi farklı türlerde formlar da gelişmiştir. Sahne sanatlarının gelişmesiyle birlikte, çalgı müziği alanında da bu dönemde gelişmeler olmuştur. Çalgısal müziğin evriminde iki ülke öne çıkmaktadır, bunlar İtalya ve İngiltere'dir. (Köksal,2020: 59) Barok dönem ile birlikte kendine has biçimlere kavuşan çalgı müziği, beraberinde pek çok çalgı müziği formlarının temelini hazırlamıştır. (Say, 2003: 197) Trio sonata (Üçlü sonat),⁴ solo keman sonatı, büyük konçerto gibi formlar buna örnek verilebilir. Müzikteki seslerin ayrı çalgılara verilmesi bugünkü orkestrasyonun da temellerini oluşturmaktadır. Çalgı müziğine verilen önemin artmasıyla, orkestra içinde yer alan pek çok çalgı gibi fagot da bugünkü yerini almıştır.

“Barok dönemde müzik, modern müzikal gelişimin dilin gelişiminde kuşkusuz en önemli kilometre taşı olmuştur. Bu yüz elli yıl içerisinde, müzikal formlar değişip, geliştikçe bir yandan da daha sonrasının ve bugünün müzik standartları belirleme başlamıştır. Bir başka önemli görünüm ise müziğin, bu dönemde evrensel bir dil taşımaya başlaması, ulusallıktan çıkıp tüm Avrupa ve dünyaya seslenmesidir.” (Erol, 1998: 99).

1.2. Fagotun Kökenleri, Barok Dönem Müziğindeki Yeri ve Kullanım Alanları

Nefesli çalgılar ailesine dahil olan fagot, 1500'lü yıllardan itibaren gelişim ve değişim süreci içerisinde pek çok evreden geçerek, barok dönem öncesi, barok dönem ve sonrasında günümüze kadar ulaşmış ve çağımızın da vazgeçilmez enstrümanlarından biri olmuştur.

Alm. Fagott, Fr. Basson, İng. Bassoon, İt. Fagotto

“Ağaç üflemeli çalgıların pes sesli sazlarından olan fagot, obua ailesinden, çift kamışlı bir çalgıdır. Tatlı sesinden dolayı dulcian adlı sazın gelişmesiyle ortaya çıkan pommer ve bombard adlı uzun ve üflemesi güç sazların yerine yapılmıştır. 1539'da rahip Afrano Albonesi'nin iki bombard'ı birleştirerek yaptırdığı iddia edilir. Bugünkü biçimini 1870'de Böhm sisteminin uygulanmasıyla Heckel vermiştir. XIX.

⁴ Barok sonat'ta üçten altıya kadar bölümler vardır. İlk barok sonat'lar tek veya iki çalgı içindir. Olgun Barok dönemindeki trio sonata, iki çalgı ve bir sürekli-bas'ı içerir. (İlyasoğlu, 1994: 32)

yüzyılda Alman ve Fransız fabrikasyonu olarak üretilmiştir.” (Feridunoğlu, 2004: 163).

Rönesans döneminden Barok döneme geçilirken toplumsal ve kültürel alanda pek çok değişim yaşanmıştır. Bu değişim elbette müziğe de yansımıştır. Müziğin merkezi şato, saraylar ve kilise iken, 1500’lü yılların ikinci yarısında İtalya’da din dışı müzik alanında gelişmeler yaşanmıştır. Müzik, salt dini müzik olmaktan çıkmıştır. 12. yüzyıldan sonra, sanatı destekleyen soylu bir sınıf ortaya çıkmıştır. 14. yüzyılda kilise baskısına dayanamayan müzisyenler, yavaş yavaş bu soylu sınıfa hizmet etmeye başlamışlardır. Uzun yıllar boyunca saray kapıları müzisyenlere açılmış, kimileri maaşa bağlanmıştır. Bu dönemde müzisyenler, dini ilahiler dışında içlerinden gelen ezgileri de notaya dökmeye başlamışlardır. Ancak 17. yüzyıla kadar besteciler çalgı müziği için bir ayırım yapmamaktaydılar, bu nedenle eski enstrümanlarda rastlanan bir kayda göre “çalmak veya söylemek için” ifadesi yer almaktadır. (Mimaroglu, 2006: 39)

Rönesans döneminde üflemeli çalgıların gelişimi, telli ve yaylı çalgılara kıyasla daha yavaş olmuştur. 1539 yılında Afranio adlı bir papaz, fagotto adını verdiği, kamışlı ve kalın sesli bir çalgı icat etmiştir. Bu çalgı kısa sürede orta çağ üflemeli çalgılar arasında yerini almış ve zaman içerisinde değişik biçimlerde gelişerek günümüz orkestra çalgılarından biri haline gelmiştir. (Say, 2003: 162-163)

17. yüzyılın Avrupa müziğinde çalgıların gittikçe geliştiği tek ses akımı ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu akım öncekinden farklı olarak, eşlikli tek ses anlamını taşımaktadır. Bu yeni akımda çalgı icracıları, şarkıcının söylediği melodiyi armoni sistemine uyarak desteklemekteydiler. Bu durum çalgı yapımcılarının daha ileri düzeyde çalışmalarını sağlamıştır. Artık çalgılar, eşlikten bağımsız solo olarak da çalınabilmekteydi. Bestecilerin çalgı müziği yazmaya başlamaları beraberinde yeni müzik türlerinin doğmasına neden olmuştur. (Mimaroglu, 2006: 38)

Sadece çalgılarla çalınan müzik, önce İtalya ve Fransa’da gelişmiş, ardından 17. yüzyılda Alman besteciler, başlarda bu ülkelerin müziklerinin etkisiyle yapıtlar vermeye başlamışlardır.

1500’lü yıllardan itibaren müzikte olan değişim ve gelişmelerden etkilenen fagotun ilk ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir. Bununla ilgili yazılı bir kaynak yoktur ancak resimli kaynaklar bize bu çalgı hakkında daha net bilgiler vermektedir. 1700 yılına kadar imal edilmiş olan, tek parçadan oluşan ve “Dulcian” olarak adlandırılan ilk versiyon, bugünkü fagotun atası olarak kabul edilmektedir. “*Latince “Dulc” (tatlı, yumuşak) kökünden gelen bu sözcük, daha yüksek sesli shawms ve pommies’e göre daha yumuşak ses özelliğine sahiptir.” (Sadie, 1984: 180).*

Dulcian’ın da hangi tarihte ve ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir ancak 1571-1621 yılları arasında yaşayan Alman besteci ve müzik yazarı Michael Pratetorius, Syntagma Musicum adlı yapıtında müzik çalgıları hakkında tanımlamalar yapmıştır. Dulcian için de “Fagotten und Dolcianen” (Fagot ve

Dulcian) terimlerini kullanarak Dulcianın altı çeşidi olduğunu ileri sürmüştür. Dulcian'ın aşamalı olarak yerini günümüz fagotuna bırakması, müzikte olan gelişmeler doğrultusunda yeni ihtiyaçlar doğması nedeniyle gerçekleşmiştir.

Eklemlı fagot ilk olarak Fransa'da görülmüştür. Dört eklemlı fagotun daha yeni modeline ilişkin ilk kaynak ise, Aachen'daki Hals resmidir. Mersenne (1631), normalden bir ton daha aşağıya inen dört tuşa sahip bir dulcian ve fagot arasında ayırım yapmıştır.

Barok dönemde fagot, genel bas adı altında kullanılmaktaydı. Viyola ve viyolonsel gibi bas enstrümanlarla birlikte alt yapıyı kuvvetlendirmek için sürekli basın (basso continuo) bir parçası olarak kullanılmıştır. Sürekli bas sisteminde besteci, yalnız bas ve ezgi çizgisini oluşturmakta, yorumcular ise iç partileri doldurma görevini üstlenmekteydiler. Örnek 4'te fagotun genel bas adı altında kullanımı görülmektedir.

Örnek 4: G. P. Telemann Fa minör Fagot Sonatı, I. Bölüm "Triste"⁵

Triste **Twv 41: f1**

Fagotto

B.c.

6 6 b 5

⁵ <https://s9.imslp.org/files/imglnks/usimg/d/db/IMSLP219447-PMLP363204-Fagotto-solo.pdf> "G.P. Telemann Fagotto Solo"

17. yüzyılın ortalarına kadar sürekli basın bir parçası olarak kullanılan fagot, daha sonraki yıllarda diğer çalgılardan daha bağımsız bir hale gelmeye başlamıştır. Fagot ilk olarak Affetimusicali Op. 1’de (1617), Fr. Usper’in Composizione Armoniche’sinde (1619), G. B. Riccio Canzoni’sinde (1620) ve B. Marini’nin Op. 8’inde (1628) kullanılmıştır. Selma Salaverde tarafından 1638 yılında fagot için bestelenen Fantasia per Fagotto adlı eser, yine barok dönemin bilinen ilk solo eseri olmuştur. (Sümer, 1997: 38, Y.L.) 1645 yılında G. A. Bertoli tarafından fagot için ilk sonatlar bestelenmiştir.(Gülmez, 2004: 34, Y.L.) Dokuz sonattan oluşan bu eserde fagotta solistik bir tarz ön plana çıkmıştır. Daha sonra göze çarpan bu solistik tarz diğer besteciler tarafından da örnek alınmış ve fagotun bu solistik tarzını kendi eserlerine de yansıtmışlardır. Barok dönemde fagotun sadece bas unsuru olarak ve sadece eşlik çalgısı olmaktan öte, eşlik edilen solo bir çalgı olduğunu da Darmstradt’lı P. F. Bøddecker yazdığı Sonata Sopra La Monica adlı eserinde açıkça ortaya koymuştur.

Fagot, kendine özgü tınısı, geniş pusulası ve çok yönlülüğü ile senfoni orkestralarının vazgeçilmez bir üyesi haline gelmiştir. Schütz’ün ilk olarak 1619 yılında iki fagot için bestelediği eser ile yaklaşık aynı zamanlarda ilk Fransız opera bestecisi olan Chambert da “Pomone” adlı eserinde iki fagotu orkestrasında kullanmıştır. Lully, ve Legrenzi de fagotu iki obua ile birlikte yaylı basları güçlendirmek amacıyla orkestralarında kullanan bestecilerdir. (Mettler, 1960: 8, Master Theses.) O dönemde fagot, eleştirmenler tarafından orkestradaki rolü ile ilgili sesinin diğer çalgılara oranla zayıf kalması nedeniyle eleştirilmiş olsa da, tiz bir pasajda hüznü, dokunaklı bir karakteri oldukça iyi yansıması sebebiyle orkestralarda giderek daha fazla yerini almaya başlamıştır.

Barok dönem müziğinde fagotun kullanımını sürekli bas, daha sonraları oda müziği ve orkestra ile sınırlı kalmamıştır. Fagot için pek çok konçerto da bestelenmiştir. Bunlardan A. Vivaldi, fagot için bestelediği 39 tane fagot konçertosu ile fagot repertuarında ön plana çıkmaktadır. Vivaldi’nin neden bu kadar çok fagot konçertosu yazdığı hala bilinmemektedir çünkü o dönemde Venedik’te fagot için solo eser yazma geleneği yoktu. (Talbot, 1977: 154, Vivaldi) Vivaldi’nin yanı sıra, G. P. Telemann’ın 5 konçertosu, J. Bodin Boismortier’in 3 konçertosu, M. Corette’nin “Le Phenix” isimli konçertosu, J. M. Motter’in 2 fagot konçertosu fagot için yazılan konçertolara örnek olarak verilebilir.

SONUÇ

Bu araştırma ile barok dönem müziğinde yaşanan gelişmelerin kendinden sonraki dönemleri de etkisi altına aldığı, günümüzde kullanılan müzikal yapıların temellerini oluşturduğunu ve bu süreçte fagotun kullanım alanlarında yaşanan değişim ve gelişim neticesinde günümüzdeki yerine nasıl kavuştuğu incelenen kaynaklar doğrultusunda gözlemlenmiştir.

1600-1750 tarihleri arasında kalan ve Barok dönem ile tanımlanan bu dönemde müzikte gerçekleşen evrim şu şekilde özetlenebilir: 150 yıllık bir zaman dilimini kapsayan bu dönemde, oldukça zengin, renkli, fevkalade anlamlı bir müzik türü ortaya çıkmıştır. Kilise makamları yerlerini majör ve minör dizilere bırakmışlardır. Kontrapuntanın yerini armonik müzik ve dikey yazı almıştır. (Mimaroglu, 2006: 33) Çalgı yapımında ilerlemeler olmuştur. Çalgı müziğinin, ses müziğinin yerini almasıyla çalgı müziği biçimleri ortaya çıkmıştır. Rönesans döneminin tek düze müzik yapısının aksine, barok dönemde sanatçı ve bestecilerin, duygularını abartılı bir şekilde yapıtlarına yansıtmaları Rönesansın düz müzik yapısının değişimi için atılan önemli adımlardan biri olduğu anlaşılmıştır.

Tahta üflemeli çalgıların tarihsel gelişimine baktığımızda gelişim süreçlerinin yaklaşık olarak 20 bin yıl kadar öncesine dayandığı görülmektedir. Fagot da bu gelişim süreci içerisinde pek çok evreden geçerek günümüz orkestralarında kendine yer edinmiştir. Önceleri barok dönemde tek parça halinde ve fagotun atası olarak bilinen Dulcian adlı enstrüman kullanılmıştır. Dulcianın kullanım süresi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, 16. yüzyıl başından 20. yüzyıla kadar kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca Alman besteci Michael Praetorius (1571-1621), yazmış olduğu üç ciltlik Syntagma Musicum adlı yapıtında çeşitli boylarda sekiz çalgıdan oluşan bir fagot ve dulcian takımından bahsetmiştir. Çeşitli ülkelerde ressamlar tarafından resmedilen resimlerde ve 1566 yılında da yapılmış bir kabartma üstünde görülen dulcianın özellikle barok dönem boyunca kullanılmış olduğuna dair bir kanıt olarak kabul edilmektedir. Fagotun, diğer barok çalgılarla birlikte Fransa'da XIV. Louis zamanında üflemeli çalgı yapımcısı ve üflemeli çalgı icracısı olarak çalışan Hotteterre ailesi tarafından geliştirildiği düşünülmektedir. Barok dönemde önceleri melodinin alt yapısını kuvvetlendirmek için sürekli bas (bassoon continuo) olarak kullanılan fagot, ilerleyen yıllarda diğer çalgılardan çok daha bağımsız bir hale gelmiştir. Sadece eşlik eden çalgı olmaktan çıkmış, fagot için yazılan sonat ve konçertolarla eşlik edilen bir çalgı haline de gelmiştir. 1621 yılında Carbert fagotu ilk kez orkestrada kullanarak fagotu sürekli bas ve eşlik çalgısından öte bir yere taşımıştır. Barok dönem öncesinde başlayan, barok dönem boyunca da kullanım alanları ve gelişimi ile büyük bir ilerleme kaydeden fagotun, Hotteterre, J. N. Sovory, F.G. Adler, Buffet-Crampon, C. Almenreader, W. Heckel gibi ustaların yaptıkları yenilikler ve ekledikleri perdelerle çok geliştiği, çalma tekniği açısından da büyük ilerleme kaydederek günümüz görünüm ve teknik özelliklerine kavuştuğu,

böylelikle gerek solo ve oda müziği olarak gerekse günümüz orkestralarında orkestra üyesi olarak kendine yer edinmiş olduğu araştırma sonucunda ortaya çıkarılmıştır.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Boran, İ. Şenürkmez, K. (2018). Yıldız, Kültürel Tarih Işığında Çoksesli Batı Müziği, *Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul.

Büke, A., Sonakın, M.,İ., (2021). Müziği Yaratanlar Barok Dönem, *Epsilon Yayınevi*, İstanbul.

Collison, S.vd. (2019). Klasik Müzik Kitabı, *Alfa Yayınları*, İstanbul

Delikara, A. (2010). Barok Dönemi Çalgı Müziğinde Seslendirme/ Yorumlama Özellikleri. *Fine Arts*, 5(4), 199-211. <https://doi.org/10.12739/10.12739>

Duman, A. (2009). Fagotun Tarihsel Süreci ve Malcolm Arnold’un Op. 86 Fantezisi Georg Philipp Telemann’ın Fa Minör Sonatı, Eugene Bozza’nın Récit-Sıcılıenne et Rondu’su, H. Villa-Lobos’un Ciranda Das Sete Notas’ının Teknik ve yapı Bakımından Analizi, Yüksek Lisans Eser Metni, İstanbul.

Erol, L.İ. (1998). Klasik Müziğe İlgi Duyanlar İçin Kılavuz Kitap, Yurtrenkleri Yayınevi, Ankara.

Feridunoğlu, L., (2004). Müziğe Giden Yol Genç Müzisyenin El Kitabı, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Gülmez, S. (2004). Fagot’un Tarihsel Gelişimi ve Teknik Kullanımı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

“G.P.Telemann Fagotto solo” <https://s9.imslp.org/files/imglnks/usimg/d/db/IMSLP219447-PMLP363204-Fagotto-solo.pdf>

İlyasoğlu, E., (1999). Zaman İçinde Müzik, *Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul.

Köksal, A., (2020). Barok Dönüşüm Müziğin Modernleşme Serüveni, *Arketon Yayınları*, İstanbul.

Mettler, C. L., (1960). An Analysis of The Bassoon and Its Literature, Master Theses, Eastern Illions University, USA. <https://thekeep.eiu.edu/theses/2273>

Mimaroğlu, İ., (2006). Müzik Tarihi, Varlık Yayınları, İstanbul.

Oyan, S., (2020). Notadan Uygulamaya Barok Müzikte Performans Analizi, *Müzik Eğitimi Yayınları*, Ankara.

- Sadie, S., (1984). *The New Grove Dictionary of Musical Instruments*, MacMillan Publishers Limited 3, London.
- Sadie, S., (2001). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, New York, Grove.
- Say, A., (2003). Müzik Tarihi, *Müzik Ansiklopedisi Yayınları*, Ankara.
- Say, A., (2022). Müziğin Kitabı, *Islık Yayınları*, İstanbul.
- Selanik, C., (2010). Müzik Sanatının Tarihsel Serüveni, *Doruk Yayıncılık*, İstanbul.
- Sümer, F., (1997). Fagot'un Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir İnceleme, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Şentürk, S.,R., (2022). Barok Dönemin Müziğe Getirdiği Yenilikler, *Eğitim Yayınevi*, İstanbul.
- Talbot, M., (1977). Vivaldi, *J. M. Dent & Sons LTD*, London, Toronto and Melbourne.

DOĞRUDAN PAZARLAMA ÜZERİNE YAYIMLANAN MAKALELERİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

THE BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF SCIENTIFIC PAPERS PUBLISHED ON DIRECT MARKETING

Aytaç GÜT*, Sevi BALOĞLU SEVİNÇ**, Mahmut Selami AKIN***

Geliş Tarihi: 27.05.2024
(Received)

Kabul Tarihi: 10.04.2025
(Accepted)

ÖZ: Bu çalışma, doğrudan pazarlama üzerine yayımlanmış bilimsel makaleleri bibliyometrik analiz yöntemiyle incelemektedir. Çalışmanın amacı, doğrudan pazarlama literatürünün gelişimini belirleyerek ve alana önemli katkılar sağlamış olan yazarları, yayınları ve kaynakları tespit ederek alanın mevcut durumunu ortaya koymaktır. Bu sayede mevcut literatürün kapsamlı bir şekilde incelenmesi ve bu konuda araştırma yapacak akademisyenlere ışık tutulması hedeflenmektedir. Çalışma kapsamında Web of Science veri tabanında işletme alanında yer alan makalelerin başlık, anahtar kelime veya özet kısımlarında “direct marketing” sorgusu girilmiş ve 514 yayın VOSviewer yazılımı aracılığıyla bibliyometrik analize tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda doğrudan pazarlama alanında öne çıkan yazarlar Linda D. Hollebeek, Sonja Gensler, Roderick J. Brodie, Peter C. Verhoef ve Mark S. Glynn olmuştur. Doğrudan pazarlama ile birlikte en sık kullanılan anahtar kelimeler “social media”, “internet” ve “customer relationship management” iken, bu konuda en çok atf alan kaynak ise Journal of Interactive Marketing olarak saptanmıştır. Bulgular, özellikle 2021'den bu yana Web of Science veri tabanında doğrudan pazarlamaya yönelik araştırma ilgisinde bir düşüş olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, yapılan çalışmalar işletmelerin doğrudan pazarlama bütçelerinin hala yüksek olduğu ve işletmeler açısından doğrudan pazarlamanın tercih edilen bir tutundurma karması olarak yoğun şekilde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu durum, araştırma alanında hala büyük bir potansiyel bulunduğuna işaret etmektedir. Araştırma bulguları dikkate alındığında gelecekteki araştırmaların, dijitalleşmenin getirdiği yeni pazarlama stratejileri ve teknolojiler üzerine odaklanması, alanyazına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan pazarlama, Müşteri ilişkileri yönetimi, Bibliyometrik analiz

ABSTRACT: The study employs a bibliometric analysis of scientific articles published on direct marketing. The objective is to ascertain the current state of the literature by determining the evolution of direct marketing literature and identifying authors, publications and sources that have made significant contributions to the field. This will provide a comprehensive overview of the existing literature and shed light on the researchers who will conduct studies on the subject. In the course of this study, the term “direct marketing” was entered in the title,

* Dr. Öğr. Üyesi, Namık Kemal Üniversitesi, agut@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7164-8750.

** Arş. Gör. Dr., Namık Kemal Üniversitesi, sbaloglu@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8623-4251.

*** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, selamiakin@medipol.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8175-4618.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Güt & Baloğlu Sevinç & Akın

keywords, or abstract sections of articles in the field of business administration in the Web of Science database and a total of 514 publications were subjected to bibliometric analysis through the VOSviewer software. The analysis yielded the following prominent authors in the field of direct marketing: Linda D. Hollebeek, Sonja Gensler, Roderick J. Brodie, Peter C. Verhoef, and Mark S. Glynn. The most frequently used keywords in conjunction with direct marketing were "social media", "internet" and "customer relationship management". The most cited source was the Journal of Interactive Marketing. The findings indicate a decline in research interest in direct marketing in the Web of Science database, particularly since 2021. However, studies demonstrate that businesses continue to allocate significant budgets to direct marketing and view it as a preferred promotional strategy. This suggests that there is still considerable scope for further research in this field. In light of the research findings, it is anticipated that future research focusing on new marketing strategies and technologies brought about by digitalization will make a significant contribution to the existing body of literature.

Keywords: Direct marketing, Customer relationship management, Bibliometric analysis

EXTENDED ABSTRACT

Direct marketing is a marketing strategy that aims to reach consumers directly and obtain immediate feedback from them. Unlike traditional marketing methods, direct marketing eliminates intermediaries and interacts directly with the target audience. This strategy aims to create more effective marketing campaigns by establishing personal contact with customers and monitoring their behavior. Direct marketing can be implemented through various channels, including email marketing, postal marketing, telemarketing, direct sales, catalog and brochure marketing, telemarketing, kiosks, SMS marketing, and digital platforms.

Bibliometric analysis is a computer-aided scientific screening methodology that encompasses all publications, prominent authors, and research related to a specific subject or field, as well as the relationships between them (De Bellis, 2009). Through bibliometric analysis, it is possible to identify which authors are more influential in a particular field, which publications are more frequently cited, which independent authors cite co-authors more frequently, and which keywords are more prevalent in publications related to the field. This is achieved by mapping them through various software. For this reason, the bibliometric analysis method was selected for the study conducted on the field of direct marketing.

The bibliometric analysis in the study was conducted using the VOSviewer 1.6.20 software, created by Nees Jan van Eck and Ludo Waltman. VOSviewer is a free computer program developed for the purpose of structuring and visualizing bibliometric maps. It is also a useful tool for facilitating the interpretation of large data sets by presenting them graphically (Van Eck and Waltman, 2010).

In the context of the research, the Web of Science Core Collection was utilized to conduct a search on the topic of "direct marketing". This search included the title, abstract, publication keywords, and author keywords of the publications in the search section. The document type was set to "article" and the Web of Science category was selected as "business". The year of publication and index were not filtered. The application of the selected filters resulted in the

saving of 514 articles, accompanied by their respective colophons, and their transfer to the VOSviewer 1.6.20 software.

The findings indicate a decline in research interest in direct marketing in the Web of Science database, particularly since 2021. However, studies demonstrate that direct marketing budgets for businesses remain high and direct marketing is still utilized extensively as a preferred promotion mix for businesses. This suggests that there is still significant potential for further research in this field. Indeed, the fact that there are 26 results in Google Scholar that include the concept of "direct marketing" in the title of the article in 2024 and 439 works have been published since 2020 demonstrates that this field is an attractive and dynamic research topic for researchers. Also as of May 20, 2024, the number of articles containing the term "direct marketing" in their text was 2,390. This figure had risen to 19,400 by 2020.

The analysis of co-authors reveals that the most cited authors in the field of direct marketing are Linda D. Hollebeek, Sonja Gensler, Roderich J. Brodie and Mark S. Glynn, while the most published authors are Peter C. Verhoef, Edward C. Malthouse and Venkatesh Shankar. The works of these authors have a significant influence on direct marketing literature, providing a valuable reference point for researchers new to the field.

The analysis by country reveals that the most frequently cited publications in the field of direct marketing originate from the USA, Germany, and the Netherlands. This indicates that direct marketing research is predominantly conducted by academics in these countries, and that these countries occupy a significant position in the field of direct marketing research. This suggests that it may be beneficial for future researchers to prioritize academic studies and collaborations in these countries.

The Journal of Interactive Marketing, Marketing Science and Journal of Advertising Research have been the most prolific journals in publishing research related to direct marketing. It can therefore be argued that publishing the works of researchers engaged in direct marketing in these sources may help their publications to achieve greater visibility and recognition, and thereby enhance their connection power.

The keyword analysis revealed that direct marketing, social media, the internet, customer relationship management, advertising, retailing, mobile marketing, and e-commerce are the most frequently used terms. These terms indicate which topics the direct marketing literature focuses on and in which areas it is concentrated. However, the limited number of studies on topics such as artificial intelligence, big data, and interactive marketing reveals that there is significant potential for future research that will focus on the more effective use of digital technologies and data analytics. In particular, the integration of technologies such as artificial intelligence and machine learning into direct marketing strategies can provide a more comprehensive understanding of customer behavior and enhance the effectiveness of targeted marketing campaigns.

The most important limitation of the research is that the VOSviewer application can be used with certain metadata (Web of Science, Scopus, etc.) and does not offer analysis for databases such as TÜBİTAK TR Index, YÖK Thesis Center, Google Scholar.

In conclusion, this bibliometric analysis of direct marketing provides a comprehensive overview of the current state and trends in the field and offers valuable insights for future research. By identifying the authors, countries, and keywords that have made significant contributions to the direct marketing literature, this study provides guidance for scholars

planning to conduct in-depth and innovative research in the field of direct marketing. Future research focusing on new marketing strategies and technologies brought about by digitalization will make significant contributions to the literature.

1. GİRİŞ

Doğrudan pazarlama, pazarlama karmaşasının hedef kitleye doğrudan sunulmasını ifade etmektedir (Kotler ve Keller, 2016). Bu doğrultuda işletmeler ürünlerini araçlara yer vermeden geri dönüşü hızlandırmak amacıyla direkt olarak özelleştirilmiş hedef kitleye ulaştırmaktadır. Söz konusu tanım dağıtım kanalı perspektifi ile sınırlayarak katalogla satış, üyelik yoluyla satış, tele-satış gibi geleneksel doğrudan pazarlama stratejilerini kapsamaktadır. Ancak özellikle internete erişimin küresel olarak yaygınlaşması, doğrudan pazarlamayı dijital mecraya taşıyarak e-posta pazarlaması, sosyal medya pazarlaması gibi yeni stratejileri beraberinde getirmiştir.

Doğrudan pazarlama kanalları üzerine 2021’de yürütülen bir araştırmada, ABD’deki pazarlama yöneticilerinin en çok benimsediği stratejiler sırasıyla e-posta, sosyal medya, arama motoru reklamcılığı, diğer dijital mecralar, doğrudan postalama ve SMS olarak belirlenmiştir. Dijital doğrudan pazarlama kanalları yoğun bir biçimde kullanılmasına rağmen, doğrudan postalama ve SMS gibi geleneksel yöntemlerin halen tercih sebebi olduğu belirtilmektedir. Ülkelere göre doğrudan pazarlamaya dair sektör büyüklüğü incelendiğinde, 2022 yılına ait verilere göre en büyük pazar 40,5 milyar Amerikan doları ile ABD’de bulunmaktadır. Bunu 18,47 milyar dolar ile Kore, 17,99 milyar dolar ile Almanya, 15,82 milyar dolar ile Çin pazarı izlemektedir (Statista, 2024).

Doğrudan pazarlamayı tercih eden işletmelerden sağlık, ev dekorasyon ve kozmetik ürünleri satışı yapan ABD merkezli Amway’in 2022 yılındaki küresel cirosu 8 milyar, sağlıklı gıda ve diyet ürünleri satan Herbalife’in ise 5 milyar doların üzerinde gerçekleşmiştir. 2021’de yalnızca ABD’de doğrudan pazarlama girişimlerinde görevli veya üye olarak faaliyet gösteren 7 milyona yakın birey bulunmakta olup, bu sayının yaklaşık yarısı tam zamanlı satışçılardan oluşmaktadır (Statista, 2024). Türkiye’de ise işletmelerin doğrudan pazarlama bütçesine ayrılan payın 2020 yılında yaklaşık 2 milyar dolar ve bu alanda çalışan sayısının yaklaşık 150.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir (AA, 2018).

Dijital mecra kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte hızla büyüyen doğrudan pazarlama sektörü, söz konusu alanda yürütülen araştırmaların da artışını beraberinde getirmiştir. Örneğin EBSCO veri tabanında “direct marketing” başlığı ile farklı konularda yayımlanan 1.850 akademik makale yer almakta olup, bunlardan 541’i 2000 yılı ve öncesine ait iken, 453’ü 2001-2010 yıllarına, 856’sı ise 2011-2024 yıllarına ait bulunmaktadır. Ancak yürütülen çok sayıda araştırma olmasına karşın uzun bir geçmişe sahip olan doğrudan pazarlama alanında yayımlanmış eserleri kapsamlı bir şekilde inceleyen çalışmalar sınırlı olduğu görülmektedir. Söz konusu

kavram odağında, öne çıkan yayın ve yazarların yanısıra yıllara göre yayın sayısı gibi parametrelerin analiz edilmesi, doğrudan pazarlama literatüründeki trendlerin takip edilmesine, doğrudan pazarlama literatüründe göz ardı edilen veya henüz keşfedilmemiş alanların gelecekte yürütülebilecek çalışmalar tarafından belirlenmesine katkı sağlayacaktır. Diğer yandan, doğrudan pazarlama alanında çalışma yürütmeyi planlayan araştırmacılara ışık tutabilecektir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, doğrudan pazarlama alanında yayımlanmış akademik makalelerin bibliyometrik analizini gerçekleştirmektir.

Çalışmanın ilk bölümünde doğrudan pazarlama ve bibliyometrik analiz kavramları ele alınacak, devamında ise araştırma sürecinde benimsenen metodoloji hakkında bilgilere yer verilecektir. Takip eden kısımda ise bibliyometrik analiz bulguları açıklanacak, bulgular teorik ve pratik açıdan tartışılacaktır. Son bölümde ise araştırmada ulaşılan sonuç özetlenerek gelecek çalışmalar için önerilerde bulunulacaktır.

2. DOĞRUDAN PAZARLAMA

Doğrudan pazarlama, tüketicilere doğrudan ulaşmayı ve onlardan anında geri bildirim almayı amaçlayan bir pazarlama stratejisidir. Geleneksel pazarlama yöntemlerinden farklı olarak, doğrudan pazarlama araçları ortadan kaldırarak hedef kitle ile doğrudan etkileşime girer. Bu strateji, müşterilerle kişisel iletişim kurarak ve onların davranışlarını izleyerek daha etkili pazarlama kampanyaları oluşturmayı hedefler. Doğrudan pazarlama; e-posta pazarlaması, posta pazarlaması, telefon ile pazarlama, doğrudan satış, katalog ve broşürler ile pazarlama, tele pazarlama, kiosklar, SMS ile pazarlama ve dijital platformlar gibi çeşitli kanallar aracılığıyla uygulanabilir (Tek ve Özgül, 2013; Kotler ve Keller, 2016).

Doğrudan pazarlama, pazarlama alanında daha spesifik ve etkin bir biçimde belirli görevlerin yerine getirilmesini sağlayan bir alt disiplindir. Bu disiplin, bireysel müşteriler ve potansiyel müşteriler hakkında bilgi toplama, analiz etme ve bu bilgileri kullanma süreçlerine dayanır. Elde edilen veriler, müşteri ve potansiyel müşteri dosyalarındaki kişilerin belirli bir ürün, hizmet veya teklife ilgi duyma olasılıklarını belirlememize olanak tanır. Bu sayede, yalnızca mesajımızla ilgilenebilecek kişileri seçerek doğrudan iletişim kurabilir ve diğer reklam türlerinde sıkça karşılaşılan israfın büyük bir kısmını önleyebiliriz. Doğrudan pazarlamanın maliyet etkinliğinin temel nedeni de budur. Ayrıca, müşteri bilgilerimizi kullanarak profiller oluşturabilir ve en uygun yeni müşteri kaynaklarını belirlemek için bu profilleri değerlendirebiliriz (Thomas ve Housden, 2011).

Doğrudan pazarlama ile ilgili literatürde birçok tanım bulunmaktadır. Doğrudan pazarlama, Ekhlasi ve diğerleri (2012) tarafından müşterilerden bir yanıt almak için çok çeşitli medya araçlarını kullanan, veri tabanlı, doğrudan ve etkileşimli bir iletişim süreci olarak tanımlanmaktadır. Musnaini (2021), doğrudan pazarlamayı belirli müşterilerden ve potansiyel müşterilerden yanıt veya diyalog talep ederek

doğrudan iletişim kurmak için posta, telefon veya internetin kullanılması olarak ifade eder (Aktaran: Santo Hegiatro ve Sapitri, 2024). Amerikan Doğrudan Pazarlama Birliğinden alıntı yapan Percy (2008) doğrudan pazarlamanın bir veya daha fazla iletişim aracını kullanarak yanıt almayı amaçlayan, alıcılardan gelen veya alıcılardan ilgili yanıtların bir veri tabanına kaydedildiği ve potansiyel müşterilerin profillerinin oluşturulması ve daha verimli hedef müşteri seçimine olanak etkileşimli bir süreç ve pazarlama sistemi olduğunu açıklar. Kotler ve Armstrong (2018) ise dijital doğrudan pazarlama olarak adlandırdığı kavramı, anında karşılık bulma ve güçlü müşteri ilişkisi inşa etme amacıyla itinayla hedeflenmiş tüketiciler ve tüketici toplulukları ile doğrudan diyalog kurmak olarak tanımlamışlardır. Dolayısıyla yazarlar, doğrudan pazarlamayı ilave bir dağıtım kanalı olarak değil, pazarlama karmaşasını şekillendiren stratejik bir pazarlama çabası olarak ele almışlardır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte veri madenciliği (Dolgun ve Ersel, 2014), algoritmalar (Torun ve Torun, 2015), yapay zekâ (Kasem vd., 2024) gibi inovatif teknikler doğrudan pazarlama stratejilerinin verimliliği ve satış tahmini gibi konuları açıklığa kavuşturmak amacıyla kullanılmaktadır.

Doğrudan pazarlama işletmelere birçok açıdan avantaj sağlamaktadır. Öncelikle ikincil kaynaklardan önceden belirlenmiş müşteri gruplarına erişim sağlanabilmektedir. Ayrıca farklı müşteri profillerine özelleştirilmiş ve kişiselleştirilmiş mesaj gönderme imkânı sayesinde müşteri ilişkileri kurmak mümkün hale gelmektedir. Bununla birlikte, iletilmek istenen mesajın etkinliği farklı platformlarda test edilebilmekte ve müşteri tepkisi ölçümlenebilmektedir (Kotler ve Keller, 2016). Söz konusu hususlar doğrudan pazarlamayı diğer tutundurma stratejilerinden kısmen de olsa ayırabilmektedir.

Doğrudan pazarlamanın avantajları olduğu gibi dezavantajları da mevcuttur. Örneğin reklam tekniği ile kıyaslandığında daha düşük bütçelerle yürütülebilme imkânı sunsa da reklama göre nispeten daha dar bir kitleye erişim söz konusudur. Diğer yandan, özellikle dijital mecrada doğrudan pazarlama mesajlarının gereksiz (spam) e-posta kutusuna düşmesi, kullanıcıların SMS veya sosyal medya içeriklerini engellemesi veya kısıtlaması nedeniyle alıcıya ulaşamama durumu ortaya çıkabilmektedir. Bununla birlikte bazı işletmelerin doğrudan pazarlama faaliyetlerinde agresif satış politikaları izlemeleri tüketicilerde ilgili stratejiye karşı olumsuz tutum sergilemelerine veya önyargıya yol açabilecektir.

Doğrudan pazarlama üzerine literatürde farklı alanlarda araştırmalar yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bu araştırmalara, doğrudan pazarlama kapsamında sosyal medyada tüketici marka etkileşimi üzerine bir ölçek geliştirilmesi (Hollebeek, vd., 2014), sosyal medya pazarlaması kapsamında marka hayran sayfalarındaki marka gönderilerinin popülerliğinin incelenmesi (De Vries, vd., 2012), sosyal medya ve yeni etkileşimli ortamlarda müşteri katılımı ve müşteri ilişkilerinin incelenmesi (Verhoef, vd., 2010), etkileşim memnuniyeti ve etkileşime dalmanın sosyal

medyanın değer yaratımı üzerindeki rolünün incelenmesi (Hamilton, vd., 2016) , doğrudan pazarlamanın pazarlama karmasındaki yeri ve önemi ile diğer pazarlama stratejileri ile entegrasyonunu ve etkinliğinin incelenmesi (Kotler ve Armstrong, 2018), doğrudan pazarlama ve veri tabanlı pazarlamanın entegrasyonunu ve bu entegrasyonun müşteri ilişkileri yönetimindeki rolünün incelenmesi (Schultz ve Peltier, 2013), doğrudan pazarlama kampanyalarının planlanması, uygulanması ve değerlendirilmesi konularında kapsamlı bir rehber sunulması (Stone ve Jacobs, 2008) gibi örnekler göstermek mümkündür.

Doğrudan pazarlama alanyazınında ülkemizde yapılan bazı örneklerde ise telefon bankacılığının mevduat hesabı açtırmaya (Can, 2019) ve kredi alabilme ihtimallerine (Akçetin ve Çelik, 2015) olan etkileri incelenmiştir. Diğer yandan doğrudan pazarlama stratejisi ile tarım ürünlerinin pazarlanmasını (Anakök ve Hazneci, 2021) ve işletmelerin kiosk kullanımında etkililiğini (Gülmez ve Koçkaya, 2008) inceleyen çalışmaların da olduğu görülmektedir. Turizm alanında ise konaklama işletmelerinin doğrudan pazarlama stratejilerinde genellikle hangi yöntemleri tercih ettiklerini belirlemeye yönelik (Ersoy ve Gülmez, 2013) araştırmalar bulunmaktadır.

Doğrudan pazarlama ile ilgili alanyazında çok sayıda eser yer almasına rağmen, önceki çalışmaların tamamını geniş kapsamda ele alarak alanın geniş açıdan fotoğrafını çekerek mevcut durumu ortaya koyan girişimler sınırlıdır. Bununla birlikte, dijitalleşmenin de etkisiyle yıllar içerisinde doğrudan pazarlamanın gösterdiği gelişim de dikkate alındığında, alana özel bibliyografyanın öne çıkan yönlerin saptanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Böylece doğrudan pazarlama literatüründe durum tespiti yapılabileceği gibi, gelecekte yürütülebilecek çalışmalara da yön gösterme imkânı doğabilecektir.

Bibliyometrik analiz yöntemi söz konusu ihtiyacı gidermek adına fayda sunabilecektir. Çünkü bibliyometrik analiz, belirli bir konu veya alanla ilişkili olan tüm yayınları, öne çıkan yazarları ve araştırmaları, ayrıca bunların aralarındaki ilişkileri de kapsayan bilgisayar destekli bilimsel tarama metodolojisidir (De Bellis, 2009). Bibliyometrik analiz sayesinde belirli bir alanla ilgili hangi yazarların daha etkili olduğu, hangi yayınların daha çok atıf aldığı, hangi bağımsız yazarların ortak yazarlara daha çok atıfta bulunduğu, alanla ilgili yayınlarda hangi anahtar kelimelerin daha çok öne çıktığı çeşitli yazılımlar aracılığıyla haritalandırılarak ortaya konabilmektedir. Bu nedenle doğrudan pazarlama alanıyla üzerine yürütülen çalışmada bibliyometrik analiz yöntemi tercih edilmiştir.

Bibliyometrik analiz yöntemi araştırmacılar nezdinde popülerliği artmakta olan ve literatürde belirli bir konu hakkında kapsamlı veriler sunabilen bir teknik olarak öne çıkmaktadır. Gupta ve diğerleri (2023), tüketicilerin hediye verme davranışı üzerine Web of Science veri tabanında yürüttüğü bibliyometrik çalışmasında konu ile ilgili yayın trendini, en çok etkiye sahip yayınları ve yazarları,

en çok atıf alan yazarları, öne çıkan temaları ve anahtar kelimeleri saptamışlardır. Böylelikle hediye verme davranışı ile ilgili çalışma yapmayı düşünen araştırmacılar için çeşitli fırsatları tanımlamışlar ve önerilerde bulunmuşlardır. Ali ve diğerleri (2023), İslami bankacılık adaptasyonu konusunda Scopus veri tabanını dikkate alarak bibliyometrik analiz çalışması yürütmüşlerdir. Analiz sonucunda, İslami bankacılık müşterilerinin adaptasyonu önündeki engelleri ürün/hizmetlerin etkinliği, davranışsal ve kişisel nitelikler olmak üzere üç kümede tanımlamışlardır. Bunların dışında dijital pazarlama (Zeren ve Kaya, 2020), nöropazarlama (Alsharif vd., 2022; Kajla vd., 2024), dijital ortamda kulaktan kulağa iletişim (e-WoM) (Donthu vd., 2021), yapay zekâ ve pazarlama (Ekinci ve Özsaatçı, 2023), niş pazarlama (Öztürk, 2020), yeşil pazarlama (Gürdin, 2020) gibi konular özelinde bibliyometrik analiz yürüten çalışmalar da mevcuttur.

Roy ve diğerleri (2023) tüketici satın alma davranışını inceleyen çalışmaların bibliyografik analizi için VOSviewer'ı tercih etmiş ve bu konu ile ilgili en baskın dergiyi, yayını ve yazarı saptamıştır. Kumar ve diğerleri (2023) söz konusu yazılım aracılığıyla hizmet inovasyonu konusu üzerine yayımlanan çalışmalarda; yayın menşei olarak ABD, Birleşik Krallık, İsveç ve Avustralya ülkelerinin, çalışma alanı olarak işletme yönetiminin, hizmet sektörünün odak noktası olarak da ürün, şirketler ve süreçlerin baskın olduğunu ortaya koymuşlardır. Sağlam (2022) marka itibarı konulu araştırmalarla ilgili yürüttüğü bibliyometrik analiz sonucunda marka itibarı üzerine en çok ABD, İngiltere, Avustralya, Çin ve Hindistan'dan yazarların araştırma yürüttüğünü, marka itibarının ise en çok kurumsal itibar, marka imajı, marka güveni, marka değeri, sosyal sorumluluk ve marka sadakati gibi kavramlarla birlikte incelendiğini saptamıştır. Dijital pazarlama alanında bibliyometrik araştırma yürüten çalışmalardan Faruk ve diğerleri (2021) 2000-2019 yılları arasında Scopus veri tabanında saptanan 925 makaleyi değerlendirmiştir. Araştırmada dijital pazarlama alanında en çok katkının Amerika, Hindistan ve Birleşik Krallık ülkelerinden araştırmacılar tarafından sağlandığı belirlenmiştir. Bununla birlikte, stratejik planlama, mobil pazarlama ve demografik müşteri profilleri gibi ana kümeler ön plana çıkmıştır. Purnomo ve diğerleri (2021) ise, dijital pazarlama alanında Scopus veri tabanında 1982-2019 yılları arasında yayınlanan 1023 makaleyi incelemeye tabi tutmuştur. Araştırma sonucunda ticaret, insan, bilgi sistemleri, karar destek sistemleri, çevrimiçi pazarlama, sosyal ağ gibi ana temalar belirlenmiştir. Mevcut çalışma ise, COVID19 sonrası dönemi kapsayacak şekilde yayın yıllarının genişletilmesi, Scopus'tan farklı olarak Web of Science veritabanında yer alan makaleleri incelemesi açısından literatürdeki geçmiş çalışmalardan sıyrılmaktadır. Ayrıca konunun doğrudan pazarlama ile sınırlandırılması, alana özgü bibliyografik fotoğrafın çekilmesi açısından özgün bir nitelik taşımaktadır.

3. METODOLOJİ

Çalışmada bibliyometrik analiz için Nees Jan van Eck ve Ludo Waltman tarafından oluşturulan VOSviewer 1.6.20 yazılımı kullanılmıştır. Bibliyometrik haritaların yapılandırılması ve görselleştirilmesi için geliştirilmiş ücretsiz bir bilgisayar programı olan VOSviewer aynı zamanda büyük veri yığınlarını grafiksel olarak sunarak yorumlamayı kolaylaştırmak için geliştirilmiş kullanışlı bir araçtır (Van Eck ve Waltman, 2010).

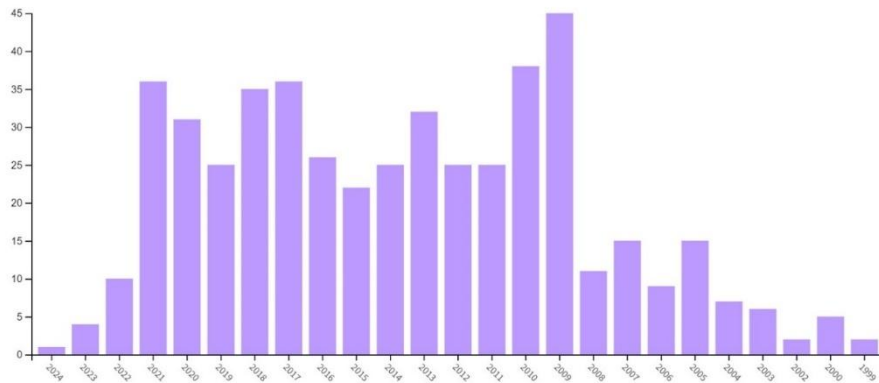
Araştırmada veritabanı olarak Web of Science tercih edilmiştir. Veritabanları içerisinde ilklerden olması (Mongeon ve Paul-Hus, 2016) ve güvenilir kaynakları içerdiği için çalışmaların etkisini artırması (Norris ve Oppenheim, 2007) Web of Science'ı diğerlerinden ayırmaktadır. Web of Science Core Collection kullanılarak arama bölümünde yayınların başlık, özet, yayın anahtar kelimeleri ve yazar anahtar kelimeleri kısımlarını kapsayan "topic" parametresine "direct marketing" sorgusu girilmiştir. Filtrelerden doküman türü olarak "article", Web of Science kategorisi olarak "business" seçilmiştir. Yayın yılı ve indeksle ilgili filtreleme yapılmamıştır. Seçilen filtreler sonucunda 514 makale künyeleri ile birlikte kaydedilerek VOSviewer 1.6.20 yazılımına aktarılmıştır.

4. BİBLİYOMETRİK ANALİZ BULGULARI

Bu bölümde doğrudan pazarlama alanı ile ilgili yürütülen bibliyometrik analiz sonucunda elde edilen bulgular sunulmaktadır.

4.1. Doğrudan Pazarlama Kavramına Yönelik Yapılmış Araştırmaların Yıllara Göre Dağılımı

Doğrudan pazarlama kavramına ilişkin olarak Web of Science veri tabanında yapılan makaleler incelendiğinde 2009-2021 yılları arasında yayınlarda bir artış gözlemlendiği, buna rağmen özellikle 2022 yılından itibaren keskin bir düşüşün görüldüğü dikkat çekmektedir.

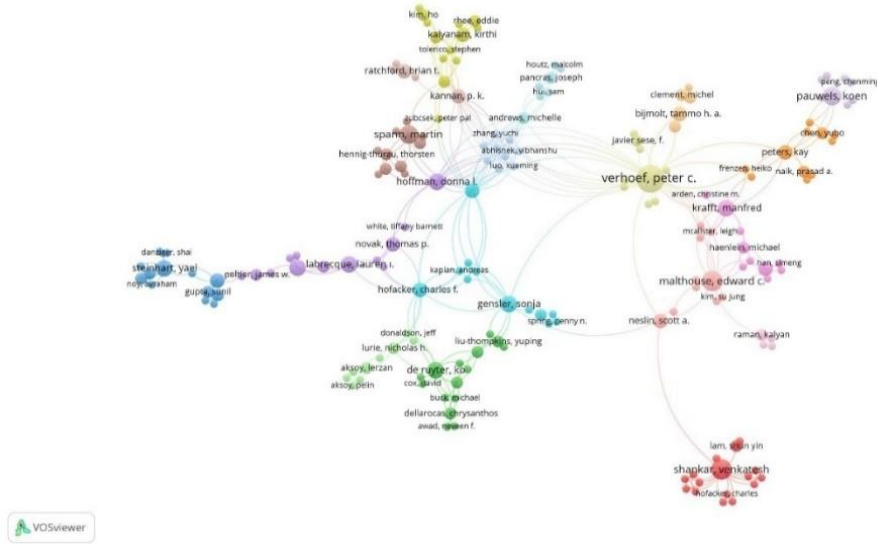

Şekil 1: Web of Science Veri Tabanında Yer Alan Doğrudan Pazarlama Kavramına Yönelik Yapılan Araştırmalar (2009-2024)

4.2. Ortak Yazar Analizi

Ortak yazarlık analizi sonuçlarının elde edilmesinde, en fazla bağlantıya ve iş birliğine sahip yazarları belirlemek için kullanılacak olan ağ haritası oluşturulurken en az 1 yayına ve en az 1 atıfa sahip olma kriterleri seçilmiştir. Buna göre 1206 yazardan 1.145'i bu kriterleri karşılamıştır. Bu nedenle ağ analizlerine söz konusu 1145 yazar dahil edilmiştir. En fazla bağlantılı olan isimlerin analiz sonuçlarına göre 18 kümede birleşen 180 yazar ve toplam 441 bağlantı görülmekte olup en fazla bağlantıya sahip 16 yazarın bulunduğu kümede toplam 69 birim bağlantı bulunmaktadır.

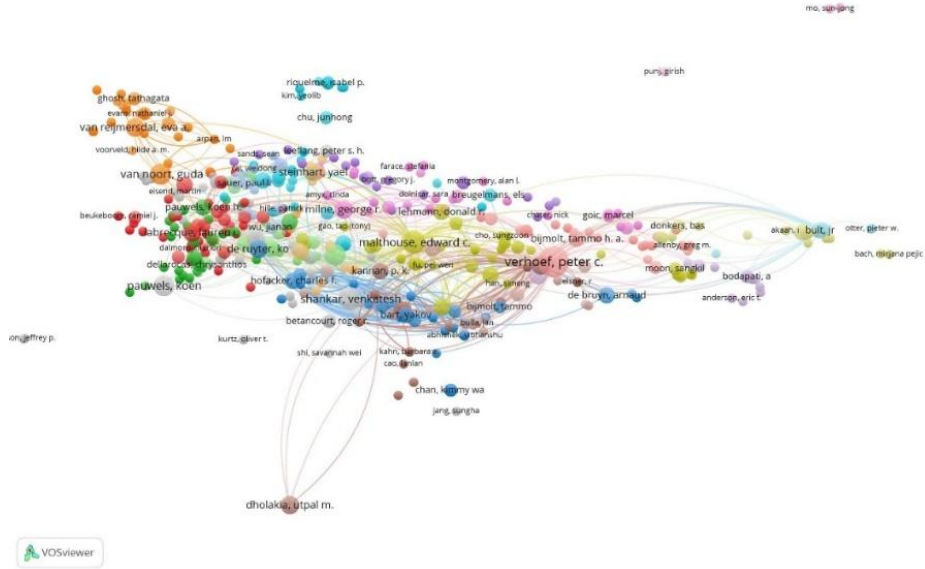
Doğrudan pazarlama kavramıyla ilgili yapılan yayınlar içerisinde en çok atıf alan yazarların sırasıyla Linda D. Hollebeek (2 yayın ve 1.828 atıf), Sonja Gensler (4 yayın ve 1.747 atıf) ve Roderick J. Brodie ile Mark S. Glynn (1 yayın ve 1.533 atıf) olduğu görülmektedir. En çok eser üreten yazarların ise sırasıyla Peter C. Verhoef (11 yayın ve 836 atıf), Edwards C. Malthouse (6 yayın ve 1.264 atıf) ve Venkatesh Shankar (6 yayın ve 1.421 atıf) olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bağlantı gücü en yüksek olan yazarlara bakıldığında en çok yayını bulunan yazar olan Peter C. Verhoef'in 37 bağlantı gücü ile ilk sırada yer aldığı tespit edilmiştir. Verhoef'i, Yakov Bart (22), P. K. Kannan (21) ve Donna I. Hoffman (20) takip etmektedir.

Şekil 2: Yazarlar Arası İş Birliğini Gösteren Ortak Yazar Bağları

4.3. Yazarların Atıf Analizi

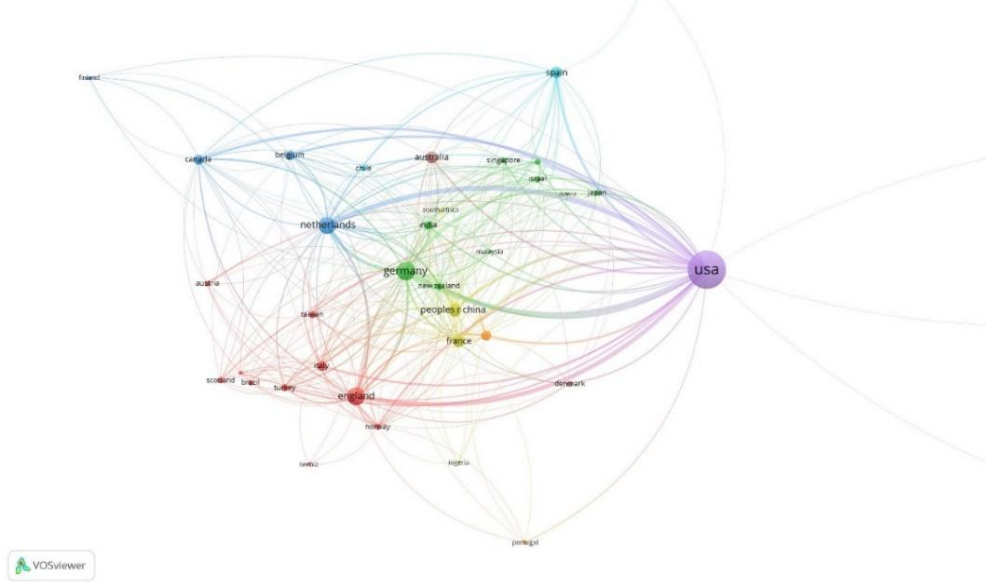
Yazarların atıf analizi sonuçlarının elde edilmesinde kullanılacak olan atıf ağ haritası oluşturulurken en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriterleri seçilmiştir. Söz konusu kriterleri toplam 1.206 yazar arasından 1.145 tanesi sağlamaktadır. Bu noktada birbiri ile güçlü bağlantı kurabilen 1.145 yazar 906 tanesi arasında en güçlü bağlantı kurulduğu görülmüştür. Analize dahil olan 906 birimin toplam 22 küme, 9.030 bağlantı ve 10.366 toplam bağlantı gücüne sahip olduğu tespit edilmiştir. En fazla atıf alan yazarlar sırasıyla 1.828 atıf ile Linda D. Hollebeek, 1.747 atıf ile Sonja Gensler, 1.533 atıf ile Roderick J. Brodie ve Mark S. Glynn olmuştur. Ancak en çok atıf alan yazarların en bağlantılı yazarlar olmadığı görülmektedir.

Şekil 3: Yazarların Atıf Bağları

4.4. Ülkelerin Atıf Analizi

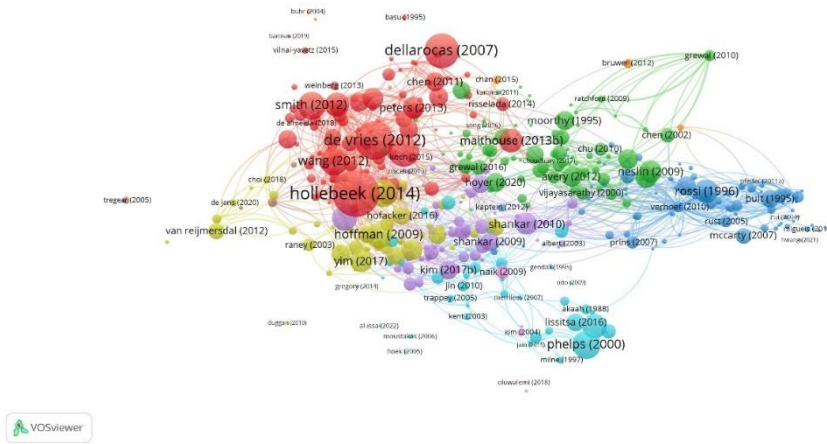
Yayınların ülke analizi sonuçlarının elde edilmesinde kullanılacak olan ülkelerin atıf ağ haritası oluşturulurken en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriterleri seçilmiştir. Söz konusu kriterlere göre en çok atıf alan yayınların menşei ülkelerine göre analizinde toplam 51 ülke arasından 48 gerekli koşulları sağladığı tespit edilmiştir. Bu noktada birbiri ile güçlü bağlantı kurabilen 48 ülkeden 39 tanesi arasında en güçlü bağlantıların kurulduğu görülmüştür. Analize dahil olan 39 birimin toplam 8 küme, 300 bağlantı ve 2.257 toplam bağlantı gücüne sahip olduğu tespit edilmiştir. En çok atıf alan makalelerin menşei ülkeleri olan ABD (21.264 atıf), Almanya (5034 atıf) ve Hollanda (4.654 atıf) diğer ülkelere oranla oldukça yüksek atıf sayısına sahip olmakla birlikte toplam bağlantı gücü açısından da ilk üç sırada yer almaktadırlar. Eser sayısı olarak ise sıralama ABD (245 yayın), Almanya (58 yayın) ve İngiltere (55 yayın) olarak ortaya çıkmaktadır.

Şekil 4: Ülkelerin Atıf Bağları

4.7. Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Analizi

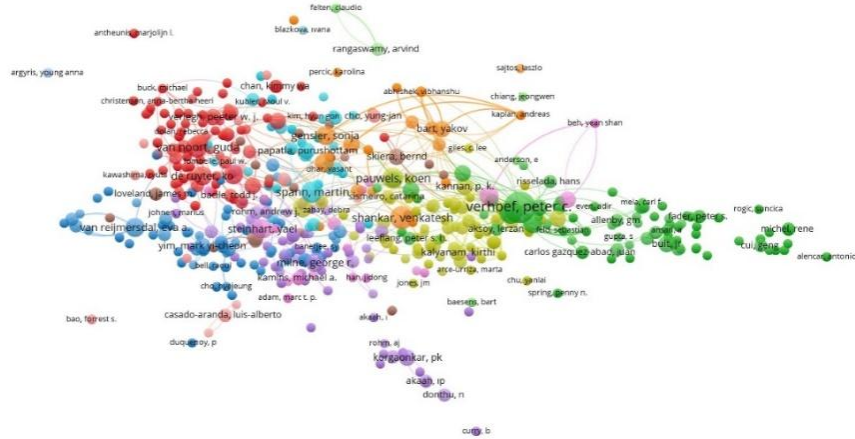
Bibliyografik eşleşme analizinde, iki ayrı kaynağın aynı eseri referans gösterip göstermediği incelenmektedir. VOSviewer programında en az 1 atıf almış olma kriterini sağlayan yayınlar incelendiğinde toplamda 514 makale içerisinde 485 makalenin eşik seviyesini karşıladığı görülmektedir. 485 yayın içerisinde aralarında en güçlü bağlantı kurulduğu tespit edilen 458 tanesi analize dahil edilmiştir. 458 birimin toplamda 10 küme, 16.646 bağlantı ve 30.764 toplam bağlantı gücü elde ettiği görülmüştür. En fazla bibliyografik eşleşme olan yayınlar 1.533 alıntı ile Hollebeek (2014), 1.050 alıntı ile de Vries (2012) ve 853 alıntı ile Dellarocas (2007) olarak tespit edilmiştir. Bununla birlikte toplam bağlantı gücünün en yüksek olduğu eserlerin ise Verhoef (2010), Hollebeek (2014) ve Hamilton (2016) olduğu görülmüştür.

Şekil 7: Eserlerin Bibliyografik Eşleşme Bağları

4.8. Yazarların bibliyografik Eşleşme Analizi

Yazarların bibliyografik eşleşme analizi sonuçlarının elde edilmesinde kullanılacak olan ağ haritası oluşturulurken en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriterleri seçilmiştir. En az 1 yayın ve en az 1 atıf kriterlerini toplam 1.206 yazar arasından 1.145 tanesi sağlamaktadır. Bu noktada birbiri ile güçlü bağlantı kurabilen yazarlar hesaplanırken 1.145 yazar arasından 992 yazar arasında en güçlü bağlantıların kurulduğu görülmüştür. Analize dahil olan 992 birimin toplam 15 küme, 121.019 bağlantı ve 388.583 toplam bağlantı gücüne sahip olduğu tespit edilmiştir. En fazla bibliyografik eşleşmeye sahip olan yazarlar 1.828 alıntı ile Linda B. Hollebeek, 1.747 alıntı ile Sonja ve 1.533 alıntı ile Roderick J. Brodie ve Mark S. Glynn olarak tespit edilmiştir. Bununla birlikte toplam bağlantı gücünün en yüksek olduğu eserler ise Peter C. Verhoef (12.284 bağlantı gücü), Edward C. Malthouse (7.448 bağlantı gücü) ve Manfred Krafft (6.025 bağlantı gücü) olmuştur.

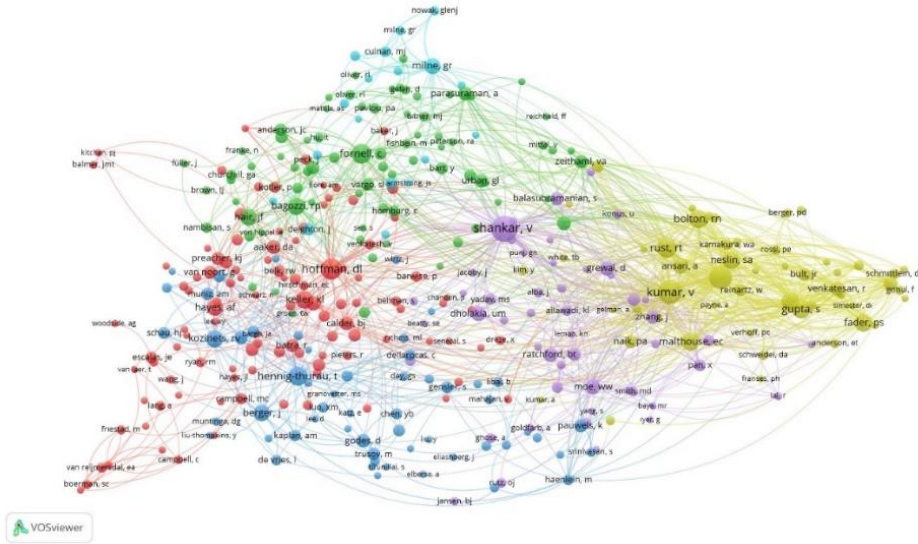

VOSviewer

Şekil 8: Yazarların Bibliyografik Eşleşme Bağları

4.9. Yazarların Ortak Atıf Analizi

Yazarların ortak atıf analizi, iki veya daha fazla yazarın, aynı makalede veya kaynakta birlikte alıntılanması durumunu ifade eder. Bu, genellikle bu yazarların araştırma alanlarında önemli ve ilişkili olduklarını, çalışmalarının birbiriyle bağlantılı olduğunu gösterir. Yazarların ortak atıf analizi sonuçlarının elde edilmesinde kullanılacak olan ağ haritası oluşturulurken en az 10 atıf sayısına sahip olmak kriteri seçilmiştir. Analize dahil edilen 360 birimin toplam 6 küme, 25.799 bağlantı ve 76.762 toplam bağlantı gücüne sahip olduğu görülmüştür. En fazla ortak atıf yapılan yazarlar Shankar (127), Kumar (110) ve Verhoef (196) olarak tespit edilmiştir.

Şekil 9: Ortak Atıf Yapılan Yazarlar Arası Bağlar

5. TARTIŞMA

Doğrudan pazarlama alanında Web of Science veri tabanında yer alan makalelerin bibliyometrik analize tabi tutulduğu araştırmada öncelikle yıllara göre yayın sıklığı incelenmiştir. Son 15 yıl dikkate alındığında söz konusu alanda yayımlanan çalışmaların sayısı çoğunlukta iken, 2021 yılından sonra sert bir düşüş gözlemlenmiştir. Bu durum araştırmacıların doğrudan pazarlama alanına olan ilgisinin azaldığı şeklinde yorumlanabileceği gibi, konu hakkında araştırmacılara yön gösterebilecek çalışmalara ihtiyaç duyulabileceğine de işaret edebilmektedir. Zira işletmelerin doğrudan pazarlama yatırımları pazarlama bütçelerinde halen belirli bir kısmı teşkil etmekte, bu alanda faaliyet gösteren işletmelerin küresel satışları ise düzenli olarak artış göstermektedir (AA, 2018; Statista, 2024). Ayrıca Google Scholar veri tabanı üzerinde “direct marketing” olarak yapılan taramada makale başlığında 20 Mayıs 2024 itibarı ile 26 çalışmaya ulaşılrken, 2020 yılından itibaren ise alanyazın ile ilgili toplam 439 yayın olduğu dikkat çekmektedir.

Ortak yazar analizi sonucunda en çok atıf alan yazarların Linda D. Hollebeek, Sonja Gensler ile Roderich J. Brodie ve Mark S. Glynn olduğu görülmüştür. Doğrudan pazarlama alanında en çok yayın üreten yazarlar ise Peter C. Verhoef, Edwards C. Malthouse ve Venkatesh Shankar olarak tespit edilmiştir. Bahsi geçen isimlerin aynı zamanda en çok atıf alan yazarlar arasında olduğu saptanmıştır. Bu doğrultuda, doğrudan pazarlama alanında çalışmalar yürütecek araştırmacıların öncelikle adı geçen yazarların eserlerinden faydalanmaları, alanı kavrama açısından kendilerine katkı sağlayabilecektir.

Doğrudan pazarlama konusunda yayımlanmış makalelerin menşei ülkelerine dair atıf analizi yürütülmüş, en güçlü bağlantılara sahip yazarların ABD, Almanya ve Hollanda’ya ait olduğu görülmüştür. Bu durumda söz konusu alanda yürütülen çalışmaların ağırlıklı olarak ABD ve Avrupa ülkelerinde görev yapmakta olan yazarlar tarafından gerçekleştirildiği ifade edilebilmektedir. Bununla birlikte, doğrudan pazarlama alanında ileri düzey araştırma yürütmek isteyen araştırmacıların söz konusu ülkelerdeki akademisyenlerle bağlantı kurmaları kendilerine fayda sağlayabilecektir.

Doğrudan pazarlama alanında yazılmış olan makalelerde yazarlar tarafından en çok kullanılan anahtar kelimeler incelenmiş olup doğrudan pazarlama, sosyal medya, internet, müşteri ilişkileri yönetimi, reklam, perakendecilik, mobil pazarlama ve e-ticaret kavramları en sık kullanılan anahtar kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Anahtar kelimeler, alanyazının hangi çalışma alanlarına yöneldiğini ve hangi konuların yoğun olarak çalışıldığını yansıtmakta olup gelecek çalışmalar için potansiyel çalışma alanlarına ışık tutması açısından önemlidir. Doğrudan pazarlama alanyazınında doğrudan pazarlama ve doğrudan pazarlama araçları (sosyal medya pazarlaması, mobil pazarlama, internet, interaktif pazarlama, doğrudan posta, vd.), müşteri ilişkileri ve yönetimi (müşteri ilişkileri yönetimi, müşteri deneyimi, müşteri

değeri, müşteri sadakati, müşteri ömür boyu değeri, müşteri tutma, vd.) ve marka (marka sadakati, marka değeri, marka bağlılığı, marka kişiliği, marka tutumu, vd.) konularında yoğun çalışmalar bulunmaktadır. Doğrudan pazarlama alanı ile ilgili Web of Science veri tabanında yapılan araştırma kapsamında alanda yapay zekâ ve uygulamaları, büyük veri ve analizi, etkileşimli pazarlama konularına ilişkin yayınlanan makaleler konusunda çok fazla çalışmanın yer almadığı görülmektedir. Ayrıca etik, veri güvenliği ve kişisel verilerin kullanımı gibi kişilerin iletişim bilgileri ve kişisel verilerinin elde edilmesine ilişkin konular da alan açısından önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle doğrudan pazarlamanın araçları içerisinde yer alan e-posta pazarlaması, posta (mail) ve SMS kavramlarının da Swain ve diğerleri (2023) tarafından gerçekleştirilen izinli pazarlama (permission marketing) kavramı için gerçekleştirdikleri bibliyometrik analizde anahtar kelime kümesi olarak önemli bir yer tutmaktadır.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, doğrudan pazarlama alanında Web of Science veri tabanında yer alan makaleler üzerinde bibliyometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Bulgular, doğrudan pazarlama konusuna Web of Science veri tabanı özelinde yapılan araştırma ilgisinin özellikle 2021 yılından itibaren azaldığını göstermektedir. Bununla birlikte, yapılan çalışmalar işletmelerin doğrudan pazarlama bütçelerinin hala yüksek olduğu ve işletmeler açısından doğrudan pazarlamanın tercih edilen bir tutundurma karması olarak yoğun şekilde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu durum, araştırma alanında hala büyük bir potansiyel bulunduğu işaret etmektedir. Nitekim Google Scholar'da sadece 2024 yılı içinde "direct marketing" kavramını makale başlığında içeren 26 sonuç elde edilmesi ve 2020 yılından itibaren 439 eserin yayımlanması, bu alanın araştırmacılar için cazip ve dinamik bir araştırma konusu olduğunu göstermektedir. Metin içinde "direct marketing" geçen makale sayısı ise 20 Mayıs 2024 itibari ile 2.390, 2020 yılından itibaren alındığında ise 19.400 olduğu görülmektedir.

Ortak yazar analizinde, doğrudan pazarlama alanında en çok atıf alan yazarların Linda D. Hollebeek, Sonja Gensler, Roderich J. Brodie ve Mark S. Glynn olduğu, en çok yayın üreten yazarların ise Peter C. Verhoef, Edwards C. Malthouse ve Venkatesh Shankar olduğu tespit edilmiştir. Bu yazarların çalışmaları, doğrudan pazarlama literatürünü şekillendirmekte ve alana yeni adım atan araştırmacılar için temel referans noktaları oluşturmaktadır.

Ülkelere göre yapılan analizler, doğrudan pazarlama alanında en fazla atıf alan yayınların ABD, Almanya ve Hollanda kaynaklı olduğunu göstermektedir. Bu, doğrudan pazarlama araştırmalarının büyük ölçüde bu ülkelerdeki akademisyenler tarafından gerçekleştirildiğini ve bu ülkelerin literatürde önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, gelecekteki araştırmacılar için bu

ülkelerdeki akademik çalışmalara ve iş birliklerine yönelmenin faydalı olabileceğini göstermektedir.

Doğrudan pazarlama kavramı ile ilgili en çok yayına sahip olan ve en çok atıf alan dergilerin Journal of Interactive Marketing, Marketing Science ve Journal of Advertising Research olduğunu görülmektedir. Bu açıdan alan ile ilgili çalışma yapan araştırmacıların yayınlarını söz konusu bu kaynaklarda yayınlamaları hem yayınların daha fazla görünürlüğe ulaşmasına hem de daha yüksek tanınırlığa ve bağlantı gücüne sahip olmasına yardımcı olabilir.

Anahtar kelime analizinde, doğrudan pazarlama, sosyal medya, internet, müşteri ilişkileri yönetimi, reklam, perakendecilik, mobil pazarlama ve e-ticaret gibi kavramların en sık kullanılan terimler olduğu belirlenmiştir. Bu terimler, doğrudan pazarlama literatürünün hangi konulara odaklandığını ve hangi alanlarda yoğunlaştığını göstermektedir. Ancak yapay zekâ, büyük veri ve etkileşimli pazarlama gibi konularda sınırlı sayıda çalışma bulunması, dijital teknolojilerin ve veri analitiğinin daha etkin kullanımı üzerine odaklanacak gelecekteki araştırmalar için önemli potansiyeller taşıdığını ortaya koymaktadır. Özellikle, yapay zekâ ve makine öğrenimi gibi teknolojilerin doğrudan pazarlama stratejilerine entegrasyonu, müşteri davranışlarının daha iyi anlaşılmasını ve hedeflenmiş pazarlama kampanyalarının daha etkili hale getirilmesini sağlayabilir.

Araştırmanın en önemli kısıtı VOSviewer uygulamasının belirli meta veri (Web of Science, Scopus, vd.) ile kullanılabilir olması olup Tübitak TR Dizin, Yök Tez Merkezi, Google Scholar gibi veri tabanları için analiz imkânı sunmuyor olmasıdır.

Sonuç olarak doğrudan pazarlama alanında yürütülen bu bibliyometrik analiz, alanın mevcut durumu ve trendleri hakkında kapsamlı bir bakış sunmakta ve gelecekteki araştırmalar için değerli ipuçları sağlamaktadır. Doğrudan pazarlama literatüründe önemli katkılar yapan yazarlar, ülkeler ve anahtar kelimeler dikkate alındığında, bu çalışma doğrudan pazarlama alanında derinlemesine ve yenilikçi araştırmalar yapmayı planlayan akademisyenler için yol gösterici niteliktedir. Gelecekteki araştırmaların, dijitalleşmenin getirdiği yeni pazarlama stratejileri ve teknolojiler üzerine odaklanması, alanyazına önemli katkılar sağlayacaktır.

Etik Beyan

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğu, çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davranıldığı, bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterildiği ve bu kaynaklara kaynakçada yer verildiği, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapılmadığı, etik görev ve sorumluluklara riayet edildiği beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

AA, 2018, "Türkiye'de Doğrudan Pazarlamaya Ayrılan Pay 2,1 Milyar Dolara Ulaşacak", <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiyede-dogrudan-pazarlamaya-ayrilan-pay-2-1-milyar-dolara-ulasacak/1342827>, Erişim Tarihi: 13.05.2024

Akçetin, E., & Çelik, U. (2015). Karınca Kolonisi Optimizasyonu Sınıflandırma Algoritması Yöntemi ile Telefon Bankacılığında Doğrudan Pazarlama Kampanyası Üzerine Bir Sınıflandırma Analizi. *Journal of Internet Applications and Management*, 6(1), 5-19.

Ali, Q., Parveen, S., Aspiranti, T., Nurhayati, N., & Rusgianto, S. (2023). Barriers to the Adoption of Islamic Banking: A Bibliometric Analysis. *International Journal of Ethics and Systems*.

Alsharif, A., Salleh, N. Z. M., Pilelienè, L., Abbas, A. F., & Ali, J. (2022). Current Trends in the Application of EEG in Neuromarketing: A Bibliometric Analysis. *Scientific Annals of Economics and Business*, 69(3), 393-415.

Anakök, E., & Hazneci, K. (2021). Samsun İli Alaçam İlçesinde Köy Ürünleri Pazarında Doğrudan Pazarlama ve Pazarlama Etkinliği. *Uluslararası Tarım ve Yaban Hayatı Bilimleri Dergisi*, 7(3), 485-494.

Can, Ş. (2019). Doğrudan Pazarlama Uygulamalarının Vadeli Mevduat Hesabı Açtırmaya Etkisinin Lojistik Regresyon Analiziyle Araştırılması. *Journal of International Social Research*, 12(66).

De Bellis, N. (2009). *Bibliometrics and Citation Analysis: From the Science Citation Index to Cybermetrics*. Scarecrow Press.

De Vries, L., Gensler, S., & Leeflang, P. S. (2012). Popularity of Brand Posts on Brand Fan Pages: An Investigation of the Effects of Social Media Marketing. *Journal of Interactive Marketing*, 26(2), 83-91.

Dolgun, M. Ö., & Ersel, D. (2014). Doğrudan Pazarlama Stratejilerinin Belirlenmesinde Veri Madenciliği Yöntemlerinin Kullanımı. *İstatistikçiler Dergisi: İstatistik ve Aktüerya*, 7(1), 1-13.

Donthu, N., Kumar, S., Pandey, N., Pandey, N., & Mishra, A. (2021). Mapping the Electronic Word-Of-Mouth (eWOM) Research: A Systematic Review and Bibliometric Analysis. *Journal of Business Research*, 135, 758-773.

Ekhlassi, A., Maghsoodi, V., & Mehrmanesh, S. (2012). Determining the Integrated Marketing Communication Tools for Different Stages of Customer Relationship in Digital Era. *International Journal of Information and Electronics Engineering*, 2(5), 761-765.

Ekinci, G., & Özsaatçı, F. G. B. (2023). Yapay Zekâ ve Pazarlama Alanındaki Yayınların Bibliyometrik Analizi. *Sosyoekonomi*, 31(56), 369-388.

Ersoy, A., & Gülmez, M. (2013). Doğrudan Pazarlama Araçlarının Konaklama İşletmelerinde Kullanımı: Antalya İli Örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 24(1), 23-40.

Faruk, M., Rahman, M., & Hasan, S. (2021). How digital marketing evolved over time: A bibliometric analysis on scopus database. *Heliyon*, 7(12).

Gupta, M., Parvathy, Givi, J., Dey, M., Kent Baker, H., & Das, G. (2023). A Bibliometric Analysis on Gift Giving. *Psychology & Marketing*, 40(4), 629-642.

Gülmez, M., & Koçkaya, A. F. (2008). Doğrudan Pazarlama Aracı Olarak Kioskların Tüketiciler Tarafından Kullanım Etkinliği Üzerine Bir Pilot Çalışma. *Verimlilik Dergisi*, (2), 157-175.

Gürdin, B. (2020). Yeşil Pazarlamanın Bilimsel Haritaların Görselleştirilmesi Tekniğiyle Bibliyometrik Analizi. *Econder International Academic Journal*, 4(1), 203-231.

Hamilton, M., Kaltcheva, V. D., & Rohm, A. J. (2016). Social Media and Value Creation: The Role of Interaction Satisfaction and Interaction Immersion. *Journal of Interactive Marketing*, 36(1), 121-133.

Hollebeek, L. D., Glynn, M. S., & Brodie, R. J. (2014). Consumer Brand Engagement in Social Media: Conceptualization, Scale Development and Validation. *Journal of Interactive Marketing*, 28(2), 149-165.

Kajla, T., Raj, S., Kansra, P., Gupta, S. L., & Singh, N. (2024). Neuromarketing and Consumer Behavior: A bibliometric Analysis. *Journal of Consumer Behaviour*, 23(2), 959-975.

Kasem, M. S., Hamada, M., & Taj-Eddin, I. (2024). Customer Profiling, Segmentation, and Sales Prediction Using AI in Direct Marketing. *Neural Computing and Applications*, 36(9), 4995-5005.

Kotler, P., & Armstrong, G. (2018). *Principles of Marketing*, 17. Baskı. Pearson Education.

- Kotler, P. & Keller, K. L. (2016). *A Framework for Marketing Management*, 6. Baskı, Essex: Pearson Education Limited.
- Kumar, R., Saxena, S., Kumar, V., Prabha, V., Kumar, R., & Kukreti, A. (2023). Service Innovation Research: A Bibliometric Analysis Using VOSviewer. *Competitiveness Review: An International Business Journal*.
- Mongeon, P., & Paul-Hus, A. (2016). The journal coverage of Web of Science and Scopus: a comparative analysis. *Scientometrics*, 106, 213-228.
- Musnaini. (2021). *Manajemen Pemasaran*, Sumatra Barat: Insan Cendekia Mandiri.
- Norris, M., & Oppenheim, C. (2007). Comparing alternatives to the Web of Science for coverage of the social sciences' literature. *Journal of informetrics*, 1(2), 161-169.
- Öztürk, R. (2020). Niş Pazarlama Yaklaşımının Bibliyometrik Analiz ile İncelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 2799-2810.
- Percy, L. (2008). *Strategic Integrated Marketing Communications*. Routledge.
- Purnomo, A., Asitah, N., Firdausi, N., Putra, S. W., & Raya, M. K. F. (2021, August). A study of digital marketing research using bibliometric analysis. In *2021 International Conference on Information Management and Technology (ICIMTech)* (Vol. 1, pp. 807-812). IEEE.
- Roy, P., Datta, D., & Roy, P. (2023). A Bibliometric Analysis of Research on Consumer Buying Behaviour in 2018 to 2022 using VOSviewer Mapping Analysis Computations Indexed by Google Scholar. *International Journal of Professional Business Review*, 8(9), 4.
- Saglam, M. (2022). Key Themes in Brand Reputation Research: A Bibliometric Analysis with VOSviewer Software. *Research Journal of Business and Management*, 9(1), 1-12.
- Santo Hegiarto, A., & Sapitri, R. (2024). Implementation of Personal Selling and Direct Marketing in Increasing Sales Turnover at Agency Centre HNI Cianjur. *International Journal of Education, Social Studies, and Management (IJESSM)*, 4(2), 334-340.
- Schultz, D. E., & Peltier, J. (2013). Social Media's Slippery Slope: Challenges, Opportunities and Future Research Directions. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 7(2), 86-99.
- Statista, 2024 Leading Direct Marketing Channels in the U.S. 2021, <https://www.statista.com/statistics/624949/marketing-channel-use-usa/>, Erişim Tarihi: 13.05.2024
- Stone, B., & Jacobs, R. (2008). *Successful Direct Marketing Methods*, 8. Baskı. McGraw-Hill.

Swain, S., Jebarajakirthy, C., Maseeh, H. I., Saha, R., Gupta, N., & Grover, R. (2023). Permission Marketing: A Systematic Review of 22 Years of Research. *Marketing Intelligence & Planning*, 41(3), 310-328.

Tek, Ö. B., & Özgül, E. (2013). *Modern Pazarlama İlkeleri* (4. b.). İzmir: Birleşik Matbaacılık. Thomas, B., & Housden, M. (2011). *Direct Marketing in Practice*. Routledge.

Torun, N. K., & Torun, T. (2015). Doğrudan Pazarlama Faaliyetlerinde Yatırım Kararının Tahmininde Sınıflandırma Algoritmalarının Karşılaştırılması. *Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1) 38-50.

Van Eck, N., & Waltman, L. (2010). Software Survey: VOSviewer, A Computer Program for Bibliometric Mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523-538.

Verhoef, P. C., Reinartz, W. J., & Krafft, M. (2010). Customer Engagement as a New Perspective in Customer Management. *Journal of Service Research*, 13(3), 247-252.

Zeren, D., & Kaya, N. (2020). Dijital Pazarlama: Ulusal Yazının Bibliyometrik Analizi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 35-52.

**DUYGU DÜZENLEME GÜÇLÜĞÜ İLE BİLİŞSEL ESNEKLİK
ARASINDAKİ İLİŞKİDE ÖZ-ANLAYIŞIN ARACILIK ROLÜ**

**THE MEDIATING ROLE OF SELF-COMPASSION IN THE RELATIONSHIP
BETWEEN DIFFICULTY IN EMOTION REGULATION AND COGNITIVE
FLEXIBILITY**

Hatice Deniz ÖZDEMİR*

Geliş Tarihi: 03.06.2024
(Received)

Kabul Tarihi: 11.04.2025
(Accepted)

ÖZ: Bu çalışmada duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın aracılık rolünü araştırmak amaçlanmıştır. Tanımlayıcı ve kesitsel tipte dizayn edilen bu çalışmada Bilişsel Esneklik, Duygu Düzenleme Güçlüğü ve Öz-Anlayış Ölçekleri kullanılmıştır. Google form üzerinden çevrimiçi toplanılan verilerin değerlendirilmesinde SPSS 22.0 ve LISREL 8.80 programları kullanılmıştır. Ölçme modelinde duygu düzenleme ile bilişsel esneklik arasında ilişki ($r = -.81$; $p < .001$); öz-anlayışla bilişsel esneklik arasındaki ilişki ($r = .96$; $p < .001$) ve duygu düzenleme ile öz-anlayış arasındaki ilişkisi ise ($r = -.79$; $p < .001$) olarak bulunmuştur. Yapısal model incelendiğinde, ölçme modelinde duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişki ($r = -.81$; $p < .001$) iken, yapısal modelde bu ilişki ($\beta = -.16$; $p > .001$) olarak bulgulanmıştır. Araştırma sonuçları, duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın güçlü aracılık rolünün olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışma bulguları duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın nasıl bir rol oynadığını anlama yolunda bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Bilişsel Esneklik, Duygu Düzenleme Güçlüğü, Öz-Anlayış, Psikoloji Davranış

ABSTRACT: In this research, it was aimed to investigate the mediating role of self-understanding in the relationship between emotion dysregulation and cognitive flexibility. In this descriptive and cross-sectional study, Cognitive Flexibility, Difficulty in Emotion Regulation and Self-Comprehension Scales were used. SPSS 22.0 and LISREL 8.80 programmes were used to evaluate the data collected through the online Google form. In the measurement model, the relationship between emotion regulation and cognitive flexibility was found as ($r = -.81$; $p < .001$), the relationship between self-understanding and cognitive flexibility was found as ($r = .96$; $p < .001$) and the relationship between emotion regulation and self-understanding was found as ($r = -.79$; $p < .001$). When the structural model was analysed, while the relationship between emotion regulation difficulty and cognitive flexibility in the measurement model was ($r = -.81$; $p < .001$), this relationship was found as ($\beta = -.16$; $p > .001$) in the structural model. The results of the study reveal that self-comprehension has a strong mediating role in the relationship between emotion dysregulation and cognitive flexibility.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Esenyurt Üniversitesi, deniz.dozdemir@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3468-2065.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Özdemir

The findings of this study constitute a starting point for understanding the role of self-compassion in the relationship between emotion dysregulation and cognitive flexibility.

Key words: Cognitive Flexibility, Emotion Regulation Difficulties, Self-Compassion, Psychology Behaviour

EXTENDED ABSTRACT

In order for human beings to effectively cope with life challenges, they must have various behavioral, emotional and cognitive characteristics. Psychological resilience, self-compassion, emotional regulation, and cognitive flexibility are among these characteristics. Cognitive flexibility is the ability to perceive and control the difficulties which come out, also the ability to perceive which are regarded as the alternatives for the situations and behaviors encountered. Individuals with low cognitive flexibility think that there is no solution to the problems and they wait hopelessly, caught up in negative thoughts (Dennis and Vander Wal, 2010).

Emotion regulation difficulty refers to the difficulties individuals experience in the ability to recognize, understand and effectively manage their emotions. expresses (Yiğit and Guzey Yiğit, 2019). According to the research related to the relationship between emotion regulation difficulties and cognitive flexibility shows that emotional regulation skills have a significant impact on cognitive flexibility. Some findings in the psychological flexibility literature indicate that emotional regulation skills are related to cognitive flexibility (Aldao, 2013; Hofmann et al., 2012).

Self-compassion involves accepting that the difficulties, mistakes, failures, and inadequacies a person experiences are unique to humans, and that he responds with kindness without subjecting himself to harsh criticism (Neff, 2003; Neff and Dahm, 2015). While research reveals a relationship between cognitive flexibility and self-compassion (Yelpaze, 2019), it shows that low levels of self-compassion are associated with emotion regulation difficulties (Barlow et al., 2017; Scoglio et al., 2015). Self-compassion affects mental health positively through helping to improve emotional regulation (Berking and Whitley, 2014; Inwood and Ferrari, 2018). When examined in the light of all the information, it was initially thought that cognitive flexibility caused emotion regulation difficulty by affecting emotion regulation, and that this emotion regulation difficulty affected the level of cognitive flexibility. In the light of the literature and in line with the purpose of the research, the following hypothesis was created.

Hypotheses of the Research:

There is a negative correlation among difficulty in emotion regulation and self-compassion and cognitive flexibility.

There is a positive correlation between Self-Compassion and cognitive flexibility.

Self-compassion has a mediating role in the relationship between emotion regulation difficulties and cognitive flexibility.

In this study men and women are included and their ages are above 18 and they live in İstanbul, Türkiye. Descriptive analyzes were used in the evaluation in our research, confirmatory factor analysis was used to examine psychometric properties of the measurement tools used. Additionally, the mediating role of self-compassion in the relationship between emotion regulation difficulties and cognitive flexibility was tested with

Structural Equation Modeling. Data were evaluated using SPSS 22.0 and LISREL 8.88 programs.

The average age of 307 people participating in the study is 29.46 ± 11.87 . 245 of them are women and 62 are men. In the measurement model, the relationship between emotion regulation and cognitive flexibility was $r = .81; p < .001$, relationship between self-compassion and cognitive flexibility $r = .96; p < .001$ and the relationship between emotion regulation and self-compassion $r = -.79$; It was found to be $p < .001$. When the measurement model was analyzed, perfect goodness of fit values were seen. When the structural model is examined, the relationship between self-compassion and cognitive flexibility is $\beta = .82; p < .001$ and the relationship between emotion regulation and self-compassion $\beta = -.79$; While it was found to be $p < .001$, the relationship between emotion regulation difficulty and cognitive flexibility in the measurement model was $r = -.81$; While $p < .001$, in the structural model this relationship was $\beta = -.16$; It was found to be $p > .001$. When this meaningless path was removed and the structural model was examined, the relationship between self-compassion and cognitive flexibility was $\beta = .98; p < .001$ and the relationship between emotion regulation and self-compassion $\beta = -.81$; It was found to be $p < .001$. It was found that removing this path did not cause any deterioration in the model and it was decided that the last model was the most suitable model. When the structural model was examined, perfect goodness of fit values were seen. This research aimed to investigate the mediating role of self-compassion in the relationship between emotion regulation difficulties and cognitive flexibility. For this purpose, it can be said that the cognitive flexibility level of people with high emotion regulation difficulties would decrease, which would trigger low self-compassion.

Consistent with the literature, a high positive correlation was found between self-compassion and cognitive flexibility (Barlow et al., 2017; Yelpeze, 2019). If people have a high level of self-compassion, it will increase their level of cognitive flexibility. Consistent with the literature, a high level of negative correlation has been found in the relationship between emotion regulation and self-compassion (Berking and Whitley, 2014; Inwood and Ferrari, 2018). High self-compassion will reduce emotion regulation difficulties by promoting adequate emotion regulation skills. Our findings showed that difficulty in emotion regulation had a connection with the low self-compassion.

With all this information, it was thought that while cognitive flexibility deficiency affected emotion regulation, the resulting emotion regulation difficulty would affect the level of cognitive flexibility. For this reason, it is thought that self-compassion may mediate the relationship between emotion regulation difficulties and cognitive flexibility. No such research has yet been encountered in research area. Because of that this study was done. According to study, the measurement model showed that there was a significant relationship between the variables. Then, the analysis of the structural model was started. When the structural model was examined, the high level ($r = .81; p < .001$) correlation value between cognitive flexibility and emotion regulation difficulty in the measurement model decreased to $\beta = .16; p > .05$. The relationship between emotion regulation difficulties and cognitive flexibility was found to be insignificant. It was found that removing this meaningless path did not cause any deterioration in the model and it was decided that the final model is the most convenient model. As a result, this study helping to recognize deeply the role of self-compassion plays a good role in the relationship between emotion regulation difficulties

and cognitive flexibility, and contributed to the literature by being the first study to reveal this relationship.

1. GİRİŞ

İnsanoğlunun yaşam zorlukları ile etkili bir şekilde başa çıkabilmesi için belli başlı davranışsal, duygusal ve bilişsel özelliklere sahip olması gerekir. Psikolojik sağlamlık, öz-anlayış, duygu düzenleme ve bilişsel esneklik kavramları bu özellikler arasında yer almaktadır. Bu kavramları kısaca açıklayacak olursak;

Bilişsel esneklik, değişen koşullara uyum sağlama ve farklı bakış açılarını görebilme yeteneği olarak tanımlanır. Aynı zamanda kişinin tek uygun ve doğru davranış sergilemektense çok sayıda seçeneği olduğunun farkında olması ve uyum sağlamasıdır (Martin ve Rubin,1995; Martin ve Anderson, 1998). Zorlukların üstesinden gelebilmek için daha fazla çözüm oluşturma becerisine sahip olan kişiler bilişsel esnekliği olan kişilerdir. Bilişsel esneklik, kişinin çevrenin değişebilen koşullarına göre bilişlerini değiştirebilmesidir. Ayrıca bilişsel esneklik ortaya çıkan zorlukları fark etme, kontrol edebilme ve davranışların alternatifleri olduğunu algılama yeteneğidir. Düşük bilişsel esnekliğe sahip bireyler sorunların çözümü olmadığını düşünmekte ve olumsuz düşüncelere kapılarak umutsuzca beklemektedirler (Dennis ve Vander Wal, 2010). Bu bağlamda bilişsel esneklik, bireyin karşılaştığı durumlara farklı açılardan bakabilme, değerlendirebilme ve çözüm üretebilme yetkinliği olarak açıklanabilir (Aslan ve Türk, 2022; Martin ve Anderson, 1998). Bireyin alışıktığı bir ortamda kullanmış olduğu iletişim tarzı da bilişsel esnekliğinin bir göstergesidir (Martin ve Anderson, 1998).

Öz-anlayış, kişinin yaşadığı zorluklarda, hatalarda, başarısızlıklarda ve yetersizliklerinde kusurun insanlara has olduğunu kabul ederek, kendisini sert bir eleştiriye tabii tutmadan nezaket içeren tepkiler vermesidir. Bir kişinin arkadaşlarına davrandığı gibi kendisine nezaketle destek olmasıdır. Öz-anlayışın diğer bir bileşeni olan farkındalık ise kişinin acı çektiğini kabul ederek, bu acıyla aşırı özdeşleşmeden onu hayatından uzaklaştırmasıdır (Neff, 2003; Neff ve Dahm, 2015; Reas vd., 2011).

Kişisel hedeflere ulaşmak için bireyin dinamik olarak duygularını düzenlemesi gerekmektedir (Vizioli, 2024). Duygu düzenleme becerisi kişinin bir hedefe ulaşması, yaşadığı topluma uyum sağlaması için bireyin duygusal olarak vereceği tepkileri kontrol etmesi, değerlendirmesi, izlemesi ve değiştirmesidir (Thompson,1994). Duygu düzenleme yeteneği, kişinin deneyimlediği duyguları, ne zaman ve nasıl hissettiklerini ve bunları nasıl aktardıklarını etkiler (Taylor vd., 2020; Li & Liu, 2021). Duygu düzenleme güçlüğü ise bireylerin duygularını tanıma, anlama ve etkili bir şekilde yönetme becerisinde yaşadıkları zorlukları ifade etmektedir (Yiğit ve Güzel Yiğit, 2019).

Duygu düzenleme kişilerin yaşantılarında önemli etkiye sahiptir. Duygu düzenlemedeki güçlüğün psikolojik sorunların temelini oluşturduğu ve klinik patoloji ile ilişkili olduğu ifade edilmektedir (Gratz ve Tull, 2010). Literatürde duygu

düzenleme güçlüğü ile yeme bozuklukları (Holmqvist, vd., , 2020), problemlerli internet kullanımı (Gül vd., 2019; Yorulmaz vd., 2020), öfke yönetimi (Lotfali vd., 2016), problemlerli telefon kullanımı (Domoff vd., 2020), uyku bozuklukları (Pickett vd., 2016) ve travma sonrası stres bozukluğu (Klanecky Earl vd., 2020; Toorenburg vd., 2020) arasında ilişkiyi ortaya koyan araştırmalar olduğu görülmektedir.

Duyguları düzenlemeye aracılık eden birçok beyin yapısı olmasına rağmen (prefrontal bölge, amigdala, insula ve bazal ganglia) duygu düzenleme için nöroplastisite'nin de önemli olduğu vurgulanmaktadır. Nöroplastisite, beynin yaşantıya bağlı olarak sürekli kullanılan sinir hücreleri arasında yeni bağlantılar kurması ve gereksiz bağlantıları budamasıdır (Bekçi, 2022). Ayrıca, bir annenin çocuk için meme olmasının ötesinde duygusal işlevi de vardır. Bu nedenle duyguları düzenlemede anne bebek ilişkisi de önemlidir (Anafarta Şendağ, 2022). Annenin bebeği ile kurduğu ilişki, bebeğin duygularını düzenleme gücünü belirler. Bebeğin duygu düzenleme becerisi anne ile kurduğu bu bağ yolu ile onu gözlemleyerek ve deneyimlerini içselleştirerek gelişir. Ek olarak, bağlanma stillerinin gelişimsel çevreye uyum ile şekillenen, duygu düzenleme stratejileri olduğu ifade edilir (Cassidy, 1994) ve bağlanma stillerinin duygu düzenleme üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Duygu düzenleme becerisi ile duyguların devamının sağlanması, duygu yoğunluğunun azaltılması ve artırılması sağlanırken bireyin duygularıyla baş edebilme becerileri artar (Leahy vd., 2011).

Düşük duygu düzenleme becerisi, birçok ruh sağlığı hastalığının ortaya çıkmasına ve var olan hastalığın sürecinin değişmesine neden olmaktadır (Aldao vd., 2010; Berking ve Lukas, 2015). Uyumsuz duygu düzenleme stratejileri kısa vadede sıkıntıyı azaltır, ancak uzun vadede otonom uyarılmayı ve bilişsel yükü artırarak duygu düzensizliğine neden olabilmektedir (Berking ve Whitley, 2014). Bilişsel esneklik ve duygu düzenleme güçlüğü psikoloji literatüründe sıkça incelenen önemli bir konu olmuştur (Arici-Ozcan, 2019; Kalia ve Knaft, 2020; Ateş ve Sağar, 2021; Amédée vd., 2022; Zhu ve Deng, 2023). Yüksek bilişsel esneklik, daha iyi duygu düzenleme yeterlilikleri ile ilişkilendirilirken, düşük bilişsel esnekliğin düşük duygu düzenleme becerisine yol açtığı ifade edilmektedir (Amédée vd., 2022). Çocuklukta yaşanan olumsuz deneyimler, yetişkin yaşamında bilişsel esneklik düzeyinin azalmasına sebep olurken duygu düzenlemede kullanılan etkili stratejilerin bu etkiyi hafiflettiği bildirilmiştir (Kalia ve Knaft, 2020). Daha yüksek bilişsel esneklik, duygu düzenlemede daha az zorlukla ilişkilidir. Duygu düzenleme zorluğundaki azalma ise artan dayanıklılıkla ilişkili olduğu ifade edilmektedir (Arici-Ozcan, 2019). Ayrıca düşük düzeydeki bilişsel esneklik çeşitli ruh sağlığı bozuklukları ile ilişkilendirilirken yüksek bilişsel esneklik ise psikolojik iyi oluşla ilişkilendirilmektedir (Johnson, 2016).

Duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişki üzerine yapılan araştırmalar, duygu düzenleme becerilerinin bilişsel esneklik üzerinde

önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir (Aldao, 2013; Hofmann vd., 2012). Ayrıca araştırmalar, bilişsel esneklik ile öz-anlayış arasındaki ilişkiyi ortaya koyarken (Yelpaze, 2019) düşük düzeydeki öz-anlayışın duygu düzenleme güçlüğü ile ilişkili olduğunu da göstermektedir (Barlow vd., 2017; Scoglio vd., 2015). Öz-anlayış duygu düzenlemeyi teşvik ederek ruh sağlığını iyileştirebilmektedir (Berking ve Whitley, 2014; Inwood ve Ferrari, 2018; Yılmaz ve Cenkseven, 2020). Yüksek düzeyde öz-anlayışın adaptif duygu düzenlemeyi kolaylaştırdığı, olumsuz duyguların işlenmesini sağladığı ve ruh sağlığı üzerinde de pozitif bir etkisi olduğu belirtilmiştir (Diedrich vd., 2017; Findlay-Jones, 2015).

Literatür incelendiğinde yetersiz bilişsel esnekliğin duygu düzenleme güçlüğüne sebep olduğu sıklıkla bulgulanmış olsa da bireyde oluşan duygu düzenleme güçlüğü'nün zaman içinde bilişsel esneklik düzeyini etkilediği ve bu ilişkide öz-anlayışın aracılık edebileceği düşünülmüştür. Literatürde henüz böyle bir araştırmayla karşılaşılmamıştır. Bu düşünceden yola çıkarak dizayn edilen bu çalışmanın amacı duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın aracılık rolünü incelemek ve literatüre katkı sağlamaktır.

Bu doğrultuda aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur.

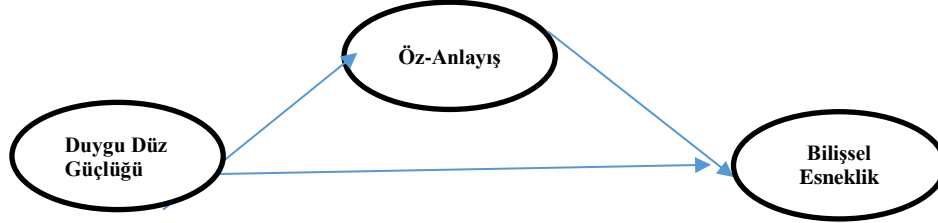
- Duygu düzenleme güçlüğü ile öz-anlayış ve bilişsel esneklik arasında negatif korelasyon vardır.
- Öz-anlayış ile bilişsel esneklik arasında pozitif korelasyon vardır.
- Duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın aracılık rolü vardır.

2. YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama araçları, verilerin toplanması ve verilerin analizine ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

2.1. Araştırmanın Modeli

Bireylerde duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz anlayışın aracılık rolünü incelemeyi amaçlayan bu çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. İlişkisel tarama modelinde, değişkenlerin birlikte değişip değişmediği; değişme varsa bunun nasıl olduğu saptanmaya çalışılır (Karasar, 2016). Bu çalışmanın hipotetik modeli aşağıda Şekil. 1'de verilmiştir.

Şekil 1. Duygu Düzenleme Güçlüğü ile Bilişsel Esneklik Arasında Öz-Anlayışın Aracılık Rolünü Araştıran Çalışmanın Hipotetik Modeli

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu İstanbul ilinde yaşayan 18 yaşından büyük kadın ve erkekler oluşturmaktadır. Çalışmaya katılan 307 kişinin yaş ortalaması 29.46 ± 11.87 ve 245'i kadın, 62'si erkektir. Ayrıca 94 kişi evli, 213 kişi bekar olduğunu belirtmiştir. Araştırma grubu için isteyen herkesin örnekleme dahil olabildiği kolay örnekleme yöntemi tercih edilmiştir (Ural ve Kılıç, 2011).

2.3. Veri Toplama Araçları

Çalışmada Bilişsel Esneklik, Duygu Düzenleme Güçlüğü ve Öz-Anlayış Ölçekleri kullanılmıştır. Veriler Google Forms aracılığıyla toplanırken katılımcılara çalışma hakkında bilgi verilmiş, ölçekleri doldurmadan önce onamları alınmış ve gönüllülük esasına göre katılımları sağlanmıştır. Araştırmada kullanılan araçları açıklayacak olursak;

2.3.1. Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği Kısa Form

2016 yılında Bjureberg ve arkadaşları tarafından geliştirilmiş olan bu kısa form 16 maddeden oluşan 5'li likert tipi bir ölçektir. Amaçlar, açıklık, dürtü, kabul etmeme ve stratejiler olarak beş alt boyuttan oluşmaktadır. Yiğit ve Güzel Yiğit (2019) tarafından Türkçeye uyarlama çalışması yapılmıştır. Ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı .92 olarak bulunmuştur. Ölçekte tersten kodlanan madde bulunmamakla birlikte yüksek puanlar yüksek duygu düzenleme güçlüğüne işaretidir (Yiğit ve Güzel Yiğit, 2019). Bu çalışmada Cronbach Alfa katsayısının .95 olduğu görülmüştür.

2.3.2. Kısa Öz-anlayış Ölçeği

Bu ölçek, 26 maddelik Öz-anlayış Ölçeği'nden alınmış maddelerden oluşmaktadır (Raes vd., 2011). Beşli Likert tipi ölçekte 1., 4., 8., 9., 11. ve 12. maddeler tersten puanlanmaktadır. Kısa Öz-Anlayış Ölçeği'nin yetişkinler için geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır. 12 maddeden oluşan ölçek, uyumlu öz-anlayış ve uyumsuz öz-anlayış olmak üzere iki faktörden oluşmaktadır. Ölçeğin dil eşdeğerliliği $r = .87$; $p < .001$, test-tekrar test $r = .94$; $p < .001$ ve Cronbach Alfa katsayısı .86 olarak bulunmuştur (Özdemir ve Deniz, 2025 yayın aşamasında). Çalışmamızda ölçeğin Cronbach Alfa katsayısının .85 olduğu görülmüştür.

2.3.3. Bilişsel Esneklik Envanteri (BEE)

2010 yılında Dennis ve Wal tarafından kişilerin bilişsel esnekliklerini ölçmek için geliştirilmiştir. BEE'nin Türkçeye uyarlanması, geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları 2012 yılında Gülüm ve Dağ tarafından yapılmıştır. Ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı .90 olarak bulunmuştur. 5'li Likert tipi olan ölçeğin 1, 3, 5, 6, 8, 10, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 20. maddeleri alternatifler alt boyutunu oluştururken; 2, 4, 7, 9, 11, 15, 17. maddeleri kontrol alt boyutu oluşturmaktadır. 2, 4, 7, 9, 11, 17. maddeler tersten kodlanmaktadır (Gülüm ve Dağ, 2012). Mevcut çalışmada BEE'nin Cronbach Alfa katsayısı .91 olarak bulunmuştur.

2.4. Verilerin Analizi

Çalışma için Biruni Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan (3.11.2023 tarihli toplantıda 84/21 no karar) izin alınmıştır. Veriler sosyal medya üzerinden Google Forms yardımıyla çevrimiçi olarak Kasım 2023 ile Şubat 2024 tarihleri arasında toplanmıştır. Katılımcılardan ölçekleri doldurmadan önce onamları alınmıştır. Tanımlayıcı ve kesitsel tipte dizayn edilen bu çalışmada Bilişsel Esneklik, Duygu Düzenleme Güçlüğü ve Öz-anlayış Ölçekleri kullanılmıştır. Google form üzerinden toplanan verilerden elde edilen bulgular arasında doğrudan ve dolaylı ilişkiler incelenmiştir. Araştırmada tanımlayıcı analizler kullanılırken, ölçme araçlarının psikometrik özelliklerini incelemek için ise doğrulayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Ayrıca, duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın aracılık rolü Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) ile test edilmiştir. SPSS 22.0 ve LISREL 8. 80 programları kullanılarak veriler değerlendirilmiştir.

3. BULGULAR

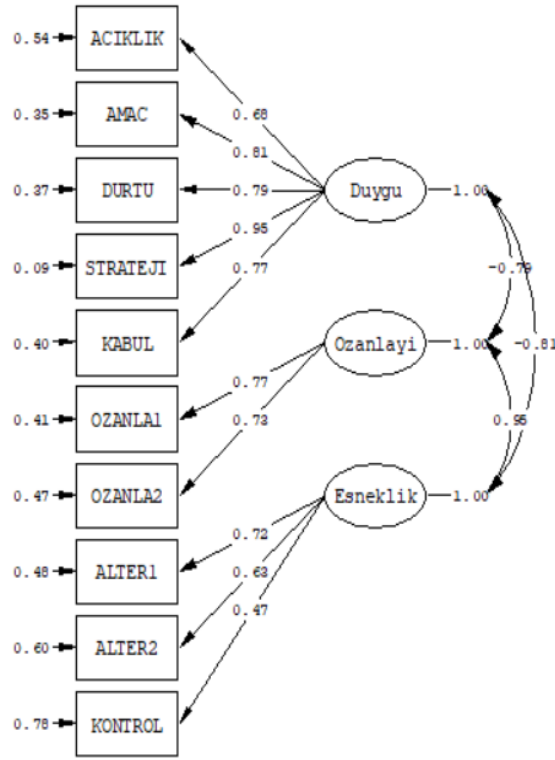
Duygu Düzenleme Güçlüğü, Bilişsel Esneklik ve Öz-Anlayış Ölçek Puanlarına ait betimsel analizler Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Duygu Düzenleme Güçlüğü, Bilişsel Esneklik, Öz Anlayış Betimsel Analizleri

	α	$\bar{X} \pm SD$	Çarpıklık	Basıklık
Duygu Düzenleme Güçlüğü	.95	36.26±14.20	.768 (.139)	-.030 (.277)
Öz-anlayış	.85	37.92 ± 8.47	-.323 (.139)	-.249 (.277)
Bilişsel Esneklik	.91	75.05 ±11.95	-.703 (.139)	1.814 (.277)

Duygu Düzenleme Güçlüğü, Bilişsel Esneklik ve Öz-Anlayış Ölçek puanları incelendiğinde, Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ortalaması ve standart sapması 36.26±14.20; Öz-anlayış Ölçeği için ortalama ve standart sapma= 37.92 ± 8.47 ve Bilişsel Esneklik Envanteri için ortalama ve standart sapma 75.05 ±11.95 olduğu bulguların, ölçeklerin Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayılarının oldukça yeterli olduğu ve ölçek verilerinin çarpıklık ve basıklığı incelendiğinde verilerin normal dağılıma uygun olduğu görülmüştür. Bu çalışmada önce ölçme ve sonrasında yapısal

model testi olmak üzere iki aşamalı yaklaşım (Anderson ve Gerbing, 1988; Şimşek, 2007:61) benimsenmiştir. Hipotetik olarak belirlenen yapısal modelin testine geçilmeden veriler ölçme modeli ile test edilmiştir. Test edilen ölçme modelinin standardize yol katsayıları incelenmiş ve en az beşinin iyi ya da kabul edilebilir uyum iyiliği değerine sahip olduğu ve değişkenler arasındaki ilişkilerin anlamlı olduğu görülmüş ve yapısal modelin analizi yapılmıştır. Duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın aracılık rolünün incelenmesi amacı ile yapılan ölçme modeli Şekil 2’de verilmiştir.

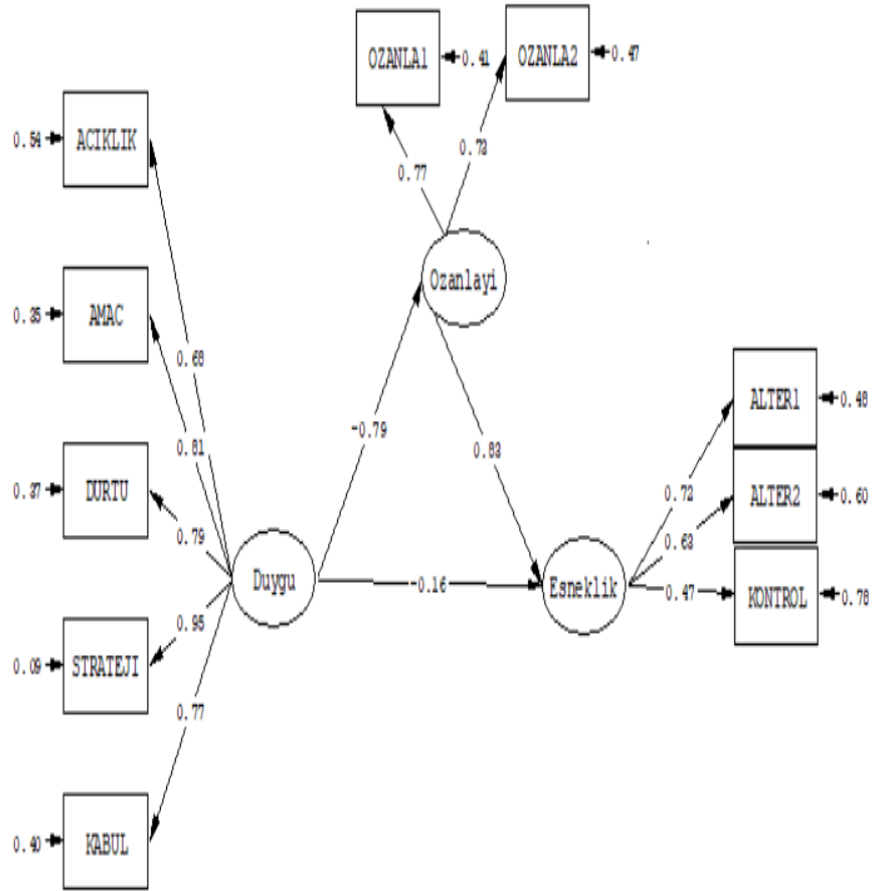

Chi-Square = 126.73 df=32 (P = 0.00 (RMSEA) = 0.098

Şekil 2. Duygu Düzenleme Güçlüğü ile Bilişsel Esneklik Arasındaki İlişkide Öz Anlayışın Aracılık Rolü Ölçme Modeli

Ölçme modeli incelendiğinde duygu düzenleme ile bilişsel esneklik arasındaki ilişki $r = -.81$; $p < .001$, öz-anlayışla bilişsel esneklik arasındaki ilişki $r = .96$; $p < .001$ ve duygu düzenleme ile öz-anlayış arasındaki ilişki $r = -.79$; $p < .001$ olarak bulgulanmıştır. Ölçme modelinin uyum iyiliği değerleri; $X^2/df = 3.96$; RMSEA =

.098; NFI =.96; NNFI=.96; CFI=.97; IFI= .97; RFI=.95; SRMR = .055 olarak bulunmuştur. Daha sonra yapısal modelin analizine geçilmiştir. Duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın aracılık rolünü inceleyen yapısal model Şekil 3'te verilmiştir.

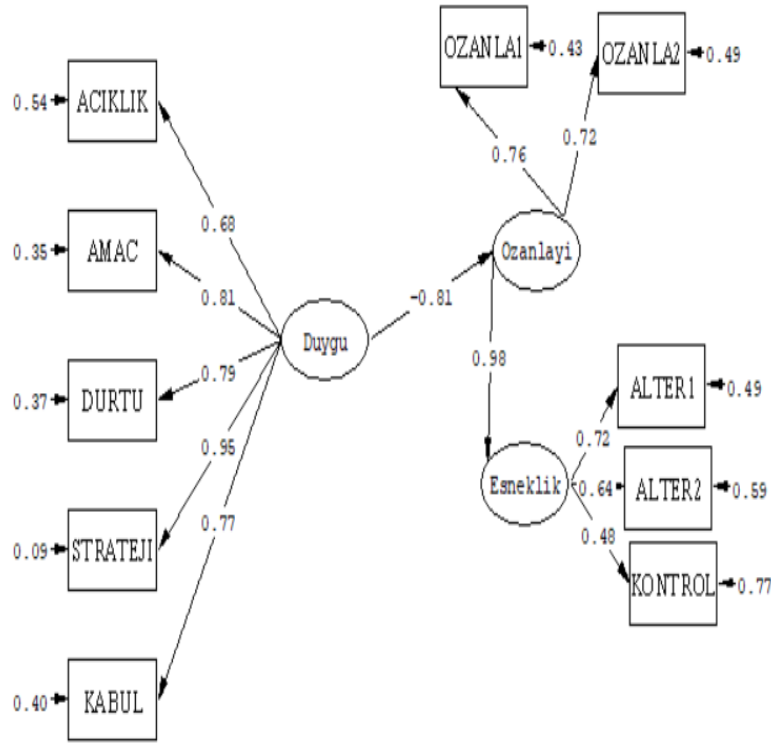

Chi-Square = 126.73 (P = 0.00) df= 32 RMSEA = 0.098

Şekil 3. Duygu Düzenleme Güçlüğü ile Bilişsel Esneklik Arasındaki İlişkide Öz-anlayışın Aracılık Rolünün İncelendiği Yapısal Model

Yapısal model incelendiğinde öz-anlayışla bilişsel esneklik arasındaki ilişki $\beta = .82$; $p < .001$ ve duygu düzenleme ile öz-anlayış arasındaki ilişki $\beta = -.79$; $p < .001$ olarak bulgulanmıştır. Ölçme modelinde duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel

esneklik arasındaki ilişki $r=-.81$; $p<.001$ iken, yapısal modelde bu ilişki $\beta = -.16$; $p>.001$ olduğu görülmüştür. Yapısal modelin uyum iyiliği değerleri incelendiğinde ise Chi-Square = 126.73; $df= 32$; $X^2/df=3.96$; RMSEA = .098; NNFI=.96; NFI=.96; IFI = .97; CFI=.97; RFI=.95; SRMR=.055 olarak bulunmuştur. Duygu düzenleme güçlüğünden bilişsel esnekliğe giden anlamsız yol kaldırılıp model yeniden incelenmiştir. Duygu düzenleme güçlüğünden bilişsel esnekliğe giden yolun kaldırıldığı model Şekil 4'te verilmiştir.

Chi-Square=128.58, df=33, P-value=0.00000, RMSEA=0.097

Şekil 4. Duygu Düzenleme Güçlüğü ile Bilişsel Esneklik Arasındaki İlişkide Öz-anlayışın Aracılık Rolü Duygu Düzenleme Güçlüğü ile Bilişsel Esneklik Arasındaki Yol Kaldırıldığında Yapısal Model

Duygu düzenleme güçlüğünden bilişsel esnekliğe giden yol kaldırılıp model yeniden incelendiğinde bu yolun kaldırılmasının modelde bir bozulmaya neden olmadığı bulunmuş ve son modelin en uygun model olduğuna karar verilmiştir. Yapısal model incelendiğinde öz-anlayışla bilişsel esneklik arasındaki ilişki $\beta=.98$; $p<.001$ ve duygu düzenleme ile öz-anlayış arasındaki ilişki $\beta = -.81$; $p<.001$ olarak

bulgulanmıştır. Yapısal modelin uyum iyiliği değerleri incelendiğinde Chi-Square=128.58;df=33 olduğu görülürken, $X^2/df=3.89$; RMSEA=.097; NFI = .96; NNFI = .96; CFI = .97; IFI = .97; RFI = .95; SRMR= .056 olarak bulunmuştur. Elde edilen bulgular literatür eşliğinde tartışılmıştır.

4. TARTIŞMA

Bu çalışmada duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın aracılık rolünü araştırmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda yüksek duygu düzenleme güçlüğü olan kişilerin bilişsel esneklik düzeyinin azalacağı ve bu durumun da düşük öz-anlayışı tetikleyeceği düşünülmüştür. Çalışmamızda duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın aracılık rolünün olacağı varsayımı sınanmıştır. Çalışmada Duygu Düzenleme Güçlüğü, Bilişsel Esneklik ve Öz-Anlayış Ölçekleri kullanılmıştır. Verilerin çarpıklık ve basıklığı incelendiğinde verilerin normal dağılıma uygun olduğu görülmüştür. Ölçeklerin Cronbach Alfa katsayısı incelendiğinde ölçeklerden elde edilen bilgilerin güvenilir olduğu bulgulanmıştır.

Bilişsel esneklik insanların karşılaştığı olaylara değişik açılardan bakabilme ve çözümler üretebilme yeterliliğidir (Martin ve Anderson, 1998). Değişen koşullara uyum sağlama ve farklı bakış açılarını görebilme yeteneği olan bilişsel esnekliği etkileyebilecek faktörlerin belirlenmesi oldukça önemlidir. Çalışmamızda literatür ile uyumlu olarak duygu düzenleme ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide yüksek düzeyde negatif korelasyon bulunmuştur (Arici-Ozcan, 2019; Kalia ve Knauff, 2020; Ateş ve Sağar, 2021; Amédée vd., 2022; Zhu ve Deng, 2023; Aldao, 2013; Hofmann vd., 2012). Çalışma bulguları duygu düzenleme becerilerinin bilişsel esneklik üzerinde önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir. Duygu düzenleme güçlüğü olan birinin bilişsel esnekliğinin düşük olması beklenen bir durum olarak yorumlanmıştır.

Literatür ile uyumlu olarak öz-anlayış ile bilişsel esneklik arasında yüksek pozitif korelasyon bulunmuştur (Barlow vd., 2017; Scoglio vd., 2015; Yelpaze, 2019). Kişilerin yüksek öz-anlayış düzeyine sahip olması bilişsel esneklik düzeylerini artıracaktır. Yine literatür ile uyumlu olarak duygu düzenleme ile öz-anlayış arasındaki ilişkide yüksek düzeyde negatif korelasyon bulgulanmıştır (Berking ve Whitley, 2014; Inwood ve Ferrari, 2018; Diedrich vd., 2017; Findlay-Jones, 2015). Yüksek öz-anlayış duygu düzenleme becerisini teşvik ederek duygu düzenleme güçlüğü azaltacaktır. Bulgularımız duygu düzenleme güçlüğü ile düşük öz-anlayışın ilişkili olduğunu göstermiştir.

Çalışmada ölçme modeli incelendiğinde değişkenler arası ilişkilerin anlamlı olduğu görülmüştür. Ayrıca ölçme modelinin uyum iyiliği değerlerinden RMSEA ve SRMR değerlerinin kötü uyum değerine, diğer uyum iyiliği değerlerinin ise kabul edilebilir uyum iyiliğine sahip olduğu bulgulanmıştır (Çokluk vd., 2021; Şimşek, 2007). Daha sonra yapısal modelin analizine geçilmiştir. Yapısal model

incelendiğinde, ölçme modelinde duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki pozitif anlamlı ilişkinin anlamsız olduğu görülmüştür. Yapısal modelin uyum iyiliği değerleri incelendiğinde RMSEA değeri kötü uyum, Chi-Square/df ve SRMR değerleri kabul edilebilir uyum (Şimşek, 2007) ve diğer tüm uyum iyiliği değerlerinin iyi uyum değerlerine sahip olduğu bulunmuştur (Bentler,1980; Bentler ve Bonett, 1980; Marsh vd., 2006), Bulgular duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın etkili bir mekanizma olduğu hipotezini desteklemektedir. Çalışmanın önemli sonucu duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz anlayışın güçlü aracılık rolünü ortaya koymuş olmasıdır. Yani, bireylerin duygu düzenleme güçlüğü yaşamaları, öz-anlayışlarını olumsuz yönde etkileyerek bilişsel esnekliklerini azaltmaktadır.

Yaptığımız araştırma sonuçları, duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın güçlü aracılık rolünü ortaya koymaktadır. Yani, bireylerin duygu düzenleme güçlüğü yaşamaları, öz-anlayış düzeylerini olumsuz yönde etkileyerek bilişsel esnekliklerini azaltmaktadır. Öz-anlayış duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide önemli bir köprü işlevi görmekte ve bu ilişkiyi daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bulgular, duygu düzenleme güçlüğü azaltmak ve duygu düzenleme becerilerini artırmak yoluyla bilişsel esnekliğin geliştirilmesi için çeşitli müdahalelerin önemini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, duygu düzenleme güçlüğü yaşayan bireyler genellikle bilişsel esnekliklerinde azalma gösterirler. Yani duygu düzenleme becerilerinin eksikliği, bireylerin zorluklarla karşılaştıklarında esnek bir şekilde düşüncelerini ve alternatif çözüm yollarını görmelerini engelleyebilir. Bu durum, hem kişisel hem de profesyonel yaşamlarında adaptasyon ve başarıyı olumsuz etkiler. Bu nedenle, duygu düzenleme becerilerini geliştirmeye yönelik müdahalelerin bilişsel esneklik üzerinde olumlu bir etkisi olabileceği öne sürülmüştür. Bu bulgular, duygu düzenleme ve bilişsel esneklik arasındaki karmaşık ilişkiyi anlamamıza ve duygu düzenleme becerilerinin bilişsel esneklik üzerindeki etkisini değerlendirmemize yardımcı olabilir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışma, duygu düzenleme güçlüğü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide öz-anlayışın nasıl bir rol oynadığını daha ayrıntılı anlamak için bir başlangıç noktası oluştururken bu ilişkiyi ortaya koyan ilk araştırma olması açısından literatüre katkı sağlamıştır. Duygu düzenleme bozukluğunda bağlanma önemli olmakla birlikte, sıkıntıyı hafifletmek için başkalarına yönelme de önemlidir (Messina vd., 2023). Bu nedenle duygu düzenleme süreçlerinde sosyal etkileşimin rolü ihmal edilmemelidir. Olumlu sosyal ilişkiler duygu düzenleme becerilerini etkileyerek öz-anlayış düzeyini artırırken yüksek öz-anlayış da bilişsel esnekliği pozitif olarak etkileyecektir. Toplumda duygu düzenleme güçlüğü azaltmak için bilişsel davranışçı terapilerin

yanı sıra Bilinçli Farkındalık Temelli Yaklaşımlar, Öz-anlayış Odaklı uygulamalar, Diyalektik Davranışçı Terapi, Duygu Odaklı Terapi, Şema Terapi, Kabul ve Kararlılık Terapisi gibi çalışmalar yapılabilmektedir (Cesur Soysal, 2022). Bu çalışmalarda bireylerin duygu düzenleme güçlükleri; yoğun duygu yaşamalarının, duyguları anlamada güçlük çekmelerinin, duygulara yönelik negatif tepkiler göstermelerinin ve olumsuz duygu yönetme çabalarının bir yansıması olarak ele alınmalıdır (Mennin vd., 2002).

Bütün araştırmalarda olduğu gibi mevcut araştırmamızın da bir takım sınırlılıkları vardır. Çalışmanın kesitsel ve nicel bir araştırma olması, çalışma grubunun sadece İstanbul ilinde yaşayan kişilerden oluşması, verilerin de Google form aracılığıyla toplanmış olması, kadın ve erkek oranının eşit olmamasıdır. Bu sınırlılıklar bulguların genellenebilirliğine gölge düşürmektedir.

Bundan sonraki çalışmalar için duygu düzenleme gücü ile bilişsel esneklik arasındaki ilişkide başka faktörlerin de aracılık rolleri incelenebilir. Ek olarak, yapılan bu çalışmadaki ilişkiler farklı örneklem grubunda da araştırılabilir. Ayrıca, araştırmanın nicel yöntemlerle incelenmesi ve boylamsal çalışmaların yapılması önerilmektedir.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Aldao, A. (2013). The future of emotion regulation research: Capturing Context. *Perspectives on Psychological Science*, 8(2), 155-172. <https://doi.org/10.1177/1745691612459518>

Aldao, A., Nolen-Hoeksema, S. & Schweizer, S. (2010). Emotion-regulation strategies across psychopathology: A meta-analytic review, *Clinical Psychology Review*, 30, 217–237. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0272735809001597>

Amédée, L., Cyr-Desautels, L., Bénard, H., Pascuzzo, K., Dubois-Comtois, K., Hébert, M., Matte-Gagné, C. & Cyr, C. (2022). Cognitive flexibility moderates the association between maltreatment and emotion regulation in residential care children of the middle childhood period. *Developmental Child Welfare*, 4, 217 - 234. <https://doi.org/10.1177/25161032221100233>.

Anafarta Şendağ, M. (2022). *Duygu Düzenleme Gelişiminde Temel Kaynak Bağlanma*, Editör; Gizem Cesur Soysal ve Ela Öncel Arı, Duygu Düzenleme, Nobel Yayın Evi, S.38-52.

Anderson, J. C. & Gerbing, D W. (1988). Structural equation modeling in practice: a

review and recommended two-step approach. *Psychological Bulletin*, 103(3),411-423. <https://www3.nd.edu/~kyuan/courses/sem/readpapers/ANDERSON.pdf>

Arici-Ozcan, N. (2019). The Relationship between Resilience and Distress Tolerance in College Students: The Mediator Role of Cognitive Flexibility and Difficulties in Emotion Regulation, *International Journal of Educational Methodology*. <https://psycnet.apa.org/record/2020-09439-002>

Aslan, Ş. ve Türk, F. (2022). Bilişsel esneklik ve psikolojik esneklik kavramlarının karşılaştırılması. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 14(1), 119-130.

Ateş, B. ve Sağar, M E. (2021). Üniversite öğrencilerinde bilişsel esneklik ve duygu düzenleme becerilerinin internet bağımlılığı üzerindeki yordayıcı rolü, *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 87- 102. <https://doi.org/10.29065/usakead.887799>

Barlow, R., Goldsmith Turow, R.. & Gerhart, J. (2017). Trauma appraisals, emotion regulation difficulties, and self-compassion predict posttraumatic stress symptoms following childhood abuse, *Child Abuse & Neglect*, 65, 37–47. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28110110/>

Bekçi B. (2022). Duygu Düzenleme Nöral Temelleri, Editör; Gizem Cesur Soysal ve Ela Öncel Arı, Duygu Düzenleme, Nobel Uluslararası Yayın Evi, S.5-14.

Bentler, P.M. & Bonett, D.G. (1980). Significance tests and goodness of fit in the analysis of covariance structures, *Psychological Bulletin*, 88, 588-606. <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.88.3.588>

Bentler, P.M. (1980). Multivariate analysis with latent variables: Causal modeling, *Annual Review of Psychology*, 31, 419-456. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.31.020180.002223>

Berking M. & Whitley B. (2014). *Affect Regulation training: A practitioners' Manual*, Springer Science + Business Media. <https://doi.org/10.1007/978-1-4939-1022-9>

Berking, M. & Lukas, C. A. (2015). The affect regulation training (ART): A transdiagnostic approach to the prevention and treatment of mental disorders, *Current Opinion in Psychology*, 3, 64-69. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2015.02.002>

Cassidy, J. (1994). Emotion regulation: Influences of attachment relationships. *Monographs of the society for research in child development*, 59(2-3), 228-249. <https://www.jstor.org/stable/1166148>

Cesur Soysal G. (2022). *Psikoterapi Yaklaşımlarında Duygu Düzenlemenin Yeri*, Editör; Gizem Cesur Soysal ve Ela Öncel Arı, Duygu Düzenleme, Nobel Uluslararası Yayın Evi. S.164-183.

Çokluk, Ö., Büyüköztürk, Ş. ve Şekercioğlu, G. (2021). *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları*. 6. Baskı, Ankara, Pegem Akademi Yayıncılık

Dennis, J. P. & Vander Wal, J. S. (2010). The cognitive flexibility inventory: Instrument development and estimates of reliability and validity. *Cognitive Therapy and Research*, 34(3), 241-253. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/s10608-009-9276-4>

Diedrich, A., Burger, J., Kirchner, M. & Berking, M. (2017). Adaptive emotion regulation mediates the relationship between self-compassion and depression in individuals with unipolar depression. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 90, 247–263. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/27743450/>

Domoff, S.E., Sutherland, E.Q., Yokum, S. & Gearhardt, A.N. (2020). Adolescents' addictive phone use: Associations with eating behaviors and adiposity. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 17, 28-61. <https://www.mdpi.com/1660-4601/17/8/2861>

Findlay-Jones, A., Rees, C. & Kane, R. (2015). Self-compassion, emotion regulation and stress among Australian psychologists: Testing an emotion regulation model of self-compassion using structural equation modeling. *PLoS ONE*, 10, 0133481. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26207900/>

Gratz, K. L. & Tull, M.T. (2010). *Emotion regulation as a mechanism of change in acceptance- and mindfulness-based treatments*. In R. A. Baer (Ed.), *Assessing mindfulness and acceptance processes in clients: Illuminating the theory and practice of change* (p. 107–133). Context Press/New Harbinger Publications.

Gül, H., Fırat, S., Sertçelik, M., Gül, A., Gürel, Y. ve Kılıç, B. G. (2019). Cyberbullying among a clinical adolescent sample in Turkey: Effects of problematic smartphone use, psychiatric symptoms, and emotion regulation difficulties. *Psychiatry and Clinical Psychopharmacology*, 29(4), 547-557. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/24750573.2018.1472923>

Gülüm, I. ve Dağ, İ. (2012). The Turkish adaptation, validity and reliability study of the Repetitive Thinking Questionnaire and the Cognitive Flexibility Inventory. *Anadolu Psikiyatri Dergisi-Anatolian Journal of Psychiatry*, 13(3).

Hofmann, S. G., Sawyer, A. T., Fang, A. & Asnaani, A. (2012). Emotion dysregulation model of mood and anxiety disorders. *Depression and anxiety*, 29(5), 409-416. <https://doi.org/10.1002/da.21888>

Holmqvist Larsson, K., Lowén, A., Hellerstedt, L., Bergcrona, L., Salerud, M. & Zetterqvist, M. (2020). Emotion regulation group skills training: A pilot study of an add-on treatment for eating disorders in a clinical setting. *Journal of Eating Disorders*, 8(12), 1-11. <https://doi.org/10.1186/s40337-020-00289-1>

Inwood, E. & Ferrari, M. (2018). Mechanisms of change in the relationship between self-compassion, emotion regulation, and mental health: A systematic review. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 10(2), 215-235. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/29673093/>

Johnson, B.T. (2016). *The relationship between cognitive flexibility, coping and symptomatology in psychotherapy* (Doctoral dissertation). Milwaukee, Marquette University.

Kalia, V. & Knaft, K. (2020). Emotion regulation strategies modulate the effect of adverse childhood experiences on perceived chronic stress with implications for cognitive flexibility. *PLoS ONE*, 15. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7319341/>

Karasar, N. (2016). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (30. basım). Nobel Akademik Yayıncılık. Ankara.

Klanecky Earl, A.K., Robinson, A.M., Mills, M.S., Khanna, M.M., Bar-Haim, Y. & Badura-Brack, A.S. (2020). Attention bias variability and posttraumatic stress symptoms: The mediating role of emotion regulation difficulties. *Cognition and Emotion*, <https://doi.org/10.1080/02699931.2020.1743235>

Leahy, R. L., Tirch, D., & Napolitano, L. A. (2011). *Emotion regulation in psychotherapy: A practitioner's guide*. Guilford press.

- Li, H. & Liu, H. (2021). Beginning EFL teachers' emotional labor strategies in the Chinese context. *Front. Psychol.* 12:737746. <https://doi:10.3389/fpsyg.2021.737746>
- Lotfali, S., Moradi, A. & Ekhtiari, H. (2016). On the effectiveness of emotion regulation training in anger management and emotional regulation difficulties in adolescents. *Modern Applied Science*, 11(1), 114-123. <https://ccsenet.org/journal/index.php/mas/article/view/63235>
- Marsh, H.W., Hau, K.T., Artelt, C., Baumert, J. & Peschar, J.L. (2006). OECD's brief self-report measure of educational psychology's most useful affective constructs: Cross-cultural, psychometric comparisons across 25 countries. *International Journal of Testing*, 6(4), 311-360. https://doi:10.1207/s15327574ijt0604_1
- Martin, M. M. & Anderson, C.M. (1998). The cognitive flexibility scale: Three validity studies. *Communication Reports*, 11,1-9. <https://doi:10.1080/08934219809367680>
- Martin, M. M., & Rubin, R. B. (1995). A new measure of cognitive flexibility. *Psychological Reports*, 76(2), 623-626. <https://doi.org/10.2466/pr0.1995.76.2.623>
- Mennin, D. S., Heimberg, R. G., Turk, C. L. & Fresco, D. M. (2002). Applying an emotion regulation framework to integrative approaches to generalized anxiety disorder. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 9,85-90. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1093/clipsy.9.1.85>
- Messina, I., Calvo, V. & Grecucci, A. (2023). Attachment orientations and emotion regulation: new insights from the study of interpersonal emotion regulation strategies. *Res Psychother.* 31;26(3):703. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10849076/>
- Neff, K. (2003). Self Compassion: An Alternative Conceptualization of A Healthy Attitude Toward Oneself, *Self and Identity*, 2(2), 85-101, <https://doi.org/10.1080/15298860309032>
- Neff, K. D., & Dahm, K. A. (2015). *Self-compassion: What it is, what it does, and how it relates to mindfulness*. Ostafin B.D., Robinson, M.D., Meier, B.P.(Eds.), *Handbook of mindfulness and self-regulation* (p. 121-37). Springer Science Business Media. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4939-2263-5_10
- Özdemir, H. D. ve Deniz, M. E. (2025). Yetişkinler için Kısa Öz-anlayış Ölçeği'nin Geçerlik ve Güvenirliğinin İncelenmesi Yayın aşamasında.
- Pickett, S. M., Barbaro, N. & Mello, D. (2016). The relationship between subjective sleep disturbance, sleep quality, and emotion regulation difficulties in a sample of college students reporting trauma exposure. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 8(1), 25-33. <https://doi.org/10.1037/tra0000064>
- Raes, F., Pommier, E., Neff, K.D. & Van Gucht, D. (2011). Construction and factorial validation of a short form of the Self-Compassion Scale. *Clinical Psychology & Psychotherapy*. 18, 250-255. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21584907/>
- Scoglio, A.A.J., Rudat, D.A., Garvert, D., Jarmolowski, M., Jackson, C. & Herman, J.L. (2015). Self-compassion and responses to trauma: The role of emotion regulation. *Journal of Interpersonal Violence*. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0886260515622296>
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş: (Temel İlkeler ve LISREL Uygulamaları)*. Ankara: Ekinoks Yayıncılık.
- Taylor, L. P., Newberry, M., & Clark, S. K. (2020). Patterns and progression of

emotion experiences and regulation in the classroom. *Teach. Educ.* 93:103081. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2020.103081>

Thompson, R. A. (1994). Emotion regulation: A theme in search of definition. *Monographs of the society for research in child development.* 59(2-3):25-52. <https://doi.org/10.2307/1166137>

Toorenburg, M. M., Sanches, S. A., Linders, B., Rozendaal, L., Voorendonk, E. M., Van Minnen, A. & De Jongh, A. (2020). Do emotion regulation difficulties affect outcome of intensive trauma-focused treatment of patients with severe PTSD ? *European Journal of Psychotraumatology*, 11(1), 1724417. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20008198.2020.1724417>

Ural, A. ve Kılıç, İ. (2011). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS İle Veri Analizi*. Detay Yayıncılık., 3. Baskı. Ankara.

Vizioli, N. A. (2024). Argentine adaptation of the emotion regulation questionnaire (ERQ): new psychometric evidence. *Current Psychology*,43:6396–6404. <https://doi.org/10.1007/s12144-023-04830-8>

Yelpaze, İ. (2019). Üniversite öğrencilerinde psikolojik sağlamlığın yordayıcısı olarak bilişsel esneklik: Öz şefkatin aracılık rolü. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(2), 535-549. <https://dergipark.org.tr/en/pub/erziefd/issue/56611/631767>

Yılmaz, Y. ve Cenkseven, F. (2020). Üniversite öğrencilerinde duygu düzenleme güçlüğünün yordayıcısı olarak öz-duyarlılık. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(4), 168-182. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil/issue/58930/766746>

Yiğit İ. ve Güzey Yiğit M. (2019). Psychometric Properties of Turkish Version of Difficulties in Emotion Regulation Scale-Brief Form (DERS-16). *Curr Psychol.*38:1503–1511. <https://doi.org/10.1007/s12144-017-9712-7>

Yorulmaz, E., Cıvgın, U, ve Yorulmaz O. (2020). What is the role of emotional regulation and psychological rigidity in the relationship between stress and pathological Internet use?. *Düşünen Adam The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*, 33, 71-78. <http://doi.org/10.14744/dajpns.2019.00062>

Zhu, Y. & Deng, W. (2023). Moderating the link between discrimination and adverse mental health outcomes: Examining the protective effects of cognitive flexibility and emotion regulation. *Plos ONE*, 18. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0282220>

**GEVAŞ SELÇUKLU MEZARLIĞINDA BULUNAN BİR GRUP
SÜSLEMELİ MEZAR TAŞI**

*A GROUP OF DECORATE TOMBSTONE FOUND IN GEVAŞ SELJUK
CEMETERY*

Ercan ÇALIŞ*

*Geliş Tarihi: 11.01.2025
(Received)*

*Kabul Tarihi: 16.05.2025
(Accepted)*

ÖZ: Kültürel mirasın önemli birer maddi kültür varlığı olan mezar taşları, aynı zamanda bir ulusun da hüviyetini temsil etmektedir. Gevaş Selçuklu Mezarlığı, Anadolu'nun Türk İslam dönemine ait kültürel mirasın önemli bir bileşenidir. Gevaş Selçuklu Mezarlığındaki mezar taşları üzerinde yer alan zengin süsleme programı, oldukça dikkat çekmektedir. Türk İslam sanatının erken dönemine tarihlenen örnek mezar taşlarındaki süslemeler, bu çalışmayla pek çok açıdan değerlendirilmiştir. Mezar taşlarında yer alan zengin çeşitlilikteki bezeme öğeleri, mezarlığı diğer mezarlıklardan ayıran en önemli ayırt edici özellik olmuştur. Eşsiz geometrik ve bitkisel süslemelerin yanında kabaralar, rozetler, gülbezek, çarkıfelek, kandil ve şamdan motifine yer verilmiştir. Ayrıca mezar taşlarında çevgan ve salbekli şemse motifine de rastlanılmıştır. Mezar taşlarındaki tarihi dokuyla bütünleşmiş süsleme öğeleri, Anadolu Türk İslam süsleme sanatı açısından önemli bir kaynak olmuştur. Mezar taşlarına hak edilmiş bezeme, asırlar öncesine ait kültürel bir kimlik olmanın yanında, toplumun değer yargılarını ve el sanatları yeteneklerinin geldiği noktayı yansıtmaktadır. Mezar taşları, aynı zamanda asırlar öncesine dayanan tarihsel ve kültürel bir kimlik olmanın yanında, Anadolu aidiyetimizi sağlayan belgelerdir. Bu bağlamda çalışmamızda Gevaş Selçuklu Mezarlığında bulunan süslemeli beş (5) mezar taşı, bütün özellikleriyle değerlendirilmeye alınmıştır. Kullanılan süsleme öğelerinin dışında, örnek mezar taşları tipolojik özellikler, malzeme, teknik ve yazı gibi hususlar açısından da irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Türk, İslam, Mezar Taşları, Süsleme.

ABSTRACT: Gravestones, which are important material cultural assets of cultural heritage, also represent the identity of a nation. Gevaş Seljuk Cemetery is an important component of the cultural heritage of the Turkish-Islamic period of Anatolia. The rich ornamentation program on the gravestones in the Gevaş Seljuk Cemetery attracts considerable attention. The decorations on sample gravestones dating back to the early period of Turkish Islamic art were evaluated from many perspectives in this study. The rich variety of decorative elements on the gravestones are the most important distinguishing feature that distinguishes the cemetery from other cemeteries. In addition to unique geometric and vegetal ornaments, there are also hobnail, rosette, rosette, passion flower, oil lamp and candlestick motifs. In addition, the phoenix and salbek motifs were also found on the gravestones. The decorative elements integrated with the historical texture on the tombstones have become an important source for

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, ercancalis@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1359-4533.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Çalış

Anatolian Turkish Islamic decorative art. The decoration on tombstones, in addition to being a cultural identity dating back centuries, reflects the society's values and the point that handicraft skills have reached. Tombstones are documents that provide our sense of belonging to Anatolia, as well as being a historical and cultural identity dating back centuries. In this context, in our study, five (5) ornamented gravestones located in the Gevaş Seljuk Cemetery were evaluated with all their features. Apart from the decorative elements used, sample tombstones were also examined in terms of typological features, material, technique and writing.

Keywords: Anatolia, Turkish, Islamic, Gravestones, Ornamentation.

EXTENDED ABSTRACT

It is possible to say that the monumental tomb tradition in Turkish culture, as in many cultures, especially Mesopotamia and Egypt, is essentially aimed at keeping the power, value and memory of the deceased alive, along with loyalty to them. Gravestones therefore become the common heritage of the society to which they belong. General information about the deceased person and the motifs engraved on tombstones continue to live for centuries. The Turkish burial culture tradition has been made with its monumental style and different artistic aesthetics in each period since the pre-Islamic period. The decorated tomb culture that took shape in Central Asia is just one of the numerous elements that the Turks brought with them to Anatolia. It is known that with the Islamic period, there were differences in tombstone decorations as well as in different artistic fields.

There are a significant number of Turkish-Islamic cemeteries dating back to the Middle Ages in the Lake Van basin. Among the prominent cemeteries are Ahlat Seljuk Square Cemetery and Gevaş Seljuk Cemetery, as well as cemeteries such as Erciş (Çelebibâğ) and Güroymak. Gevaş Seljuk Cemetery is the richest cemetery in terms of decoration and typological features among these cemeteries. Based on the information and data of the end of 2024, it has been determined that there are nearly a thousand gravestones in the cemetery established on a 50-decare land. Halime Hatun Tomb, built with the Seljuk monumental tomb structure, is also located in this cemetery. The tomb located on the east side of the cemetery is the centerpiece among the tombstones that draw attention with its unique decorative elements.

The history of the Gevaş region, an ancient region of Anatolia, dates back to the Neolithic period. Recent archaeological and surface research conducted in the Lake Van Basin has shown that the settlement history of the region dates back to ancient times. Gevaş, which attracts attention with its historical texture, is also an important center of attraction as it was established on the shores of Lake Van. It is an important destination in terms of tourism potential thanks to its cultural assets and natural charm. Among these, Gevaş Seljuk Cemetery in Gevaş attracts attention in many ways. A distinct Seljuk style dominates the tombstones from the Turkish-Islamic period.

Gevaş region, along with Lake Van and its surroundings, dates back to the 11th century. It came under the rule of the Seljuks in the 11th century. The stylistic characteristics of the Seljuks, whose influence in the region and Anatolia has survived to this day, are also felt significantly in the stones in the Gevaş Turkish-Islamic Cemetery. Therefore, the reason why the cemetery was named Seljuk was due to the artistic inspiration of the Seljuks engraved on the tombstones. Mainly from the 14th century. In this period, where tombstones

dating back to the second half of the century were made, traces of Turkmen states such as Karakoyunlu and Akkoyunlu, as well as the Ilkhanid state, can be traced. XIII. The Mongol invasion, which started in the first half of the century, caused serious shocks both around Lake Van and in Anatolia. Hakkari Principality, which started to exist after the Mongols lost their power, had a strong presence in the region during this period. Halime Hatun Tomb, located in the historical cemetery, was built by Melik Izzeddin, who is thought to be the founder of the Hakkari Principality, in 736 H. / 1335 A.D.

T.R. With the permissions of the Ministry of Culture and Tourism, General Directorate of Cultural Heritage and Museums, dated 2022, under the chairmanship of the Van Museum Directorate and Assoc. Prof. of Van Yüzüncü Yıl University, Department of Art History. Dr. Under the scientific consultancy of Ercan ÇALIŞ, restoration work has begun at the registered Gevaş Islamic Cemetery in Gevaş District, Karşıyaka District, Hişet Location. The restoration work was partially carried out for the first time between 1988 and 1992 by Prof. Dr. M. Taner Tarhan and Prof. Dr. It was carried out under the scientific consultancy of Veli Sevin and under the chairmanship of the Van Museum Directorate. In these works carried out as a rescue operation, it was observed during the work carried out in the field that the Halime Hatun Tomb and some of the stones around it were blocked and lichen cleaned.

Although the first studies carried out in this area, which is located on approximately 50 decares of land and contains more than 700 gravestones, are very important, it is understood that the studies are limited. Gevaş Seljuk Cemetery, which also contains the Tomb of Halime Hatun, is the second largest Turkish-Islamic cemetery in Anatolia. A total of 14 tombstones consisting of sarcophagi and testimonies were recorded in the studies carried out in 2022 and 2023. Based on the new stones found, it shows that the number of stones in the cemetery will exceed 1000.

1. GİRİŞ

Anıtsal mezar geleneğinin, Mezopotamya ve Mısır başta olmak üzere birçok kültürde olduğu gibi, Türk kültüründe de esas itibariyle vefat eden kişiye olan vefa ile birlikte kişinin gücünü, değerini ve anısını yaşatmaya yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Mezar taşları, dolayısıyla ait olduğu toplumun ortak mirasına dönüşmektedir. Vefat eden kişiye ait genel bilgiler ile mezar taşlarına işlenmiş motifler, asırlar boyunca yaşamaya devam eder. Türk mezar kültürü geleneği İslam öncesi dönemden beri abidevi tarzıyla her dönemde farklı sanat estetiği ile yapılmıştır. Orta Asya'da şekillenen süslemeli mezar kültürü, Türklerin Anadolu'ya beraberlerinde getirdikleri sayısız unsurlarından sadece biridir. İslami dönemle birlikte İslam öncesi Türk süsleme unsurları, farklı sanat alanlarında olduğu gibi mezar taşı bezemelerinde de daha zengin bir hal almaya başlamıştır. Orta Asya kültürüne özgü olan abidevi mezarlar, İslami dönemle birlikte diğer Türk mezarlıklarda olduğu gibi Gevaş Selçuklu mezar taşlarında da dil ve süsleme öğeleriyle zengin bir kültürel değere dönüşmüştür (Karamağaralı, 1992, s. 1; Kındıgılı, 2019, s. 2169-2170; Çalış, 2019, s. 187).

Mezar taşları, ait oldukları döneme dair üzerlerine hak edilmiş kitabe ve süsleme öğeleriyle günümüz penceresinden değerlendirildiğinde, tarihi birer belgedirler (Öztürker Demir, 2023:245). Mezar taşlarına hak edilmiş kitabeler, ait oldukları dönemin sosyo-kültürel yapısı ile inanç sistemini yansıtmının yanında, mezarda yatan kişi ile ustaya ait bilgileri de vermektedir (Kulaz-Güzel-Reisoğlu, 2016: 267). Mezarlıklardaki mezar taşları açık alanlarda olduklarından, doğanın ve insanların olumsuz etkilerine maruz kalmışlardır. Yakın zamana kadar gerekli ve yeterli düzeyde bakım ve koruma işlemlerine tabi tutulmadıklarından, maalesef ciddi tahribatlarla günümüze gelebilmişlerdir. Önemli bir bölümü de yok olmuştur. Gevaş Selçuklu Mezarlığı da bu olumsuzluklardan önemli ölçüde etkilenen tarihi mirastan biridir. Gevaş Selçuklu Mezarlığı'ndaki ilk restorasyon çalışmaları, Van Müze Müdürlüğü başkanlığında ve Prof. Dr. Taner Tarhan ile Prof. Dr. Veli Sevin'in bilimsel danışmanlığında 1988-89 yıllarında yapılmıştır. Kısa bir süre devam eden bu çalışmalara 2022 yılında yine Van Müze Müdürlüğü başkanlığında ve Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sanat Tarihi bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Ercan ÇALIŞ'ın bilimsel danışmanlığında tekrar başlanmıştır. Çalışmalar, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün koordinatörlüğünde devam etmektedir. Restorasyon, tanımlama ve belgeleme çalışmalarının ilk sonuç verilerinde, Gevaş Selçuklu Mezarlığı, Türk İslam dünyası açısından oldukça önemli bir kültür hazinesi olduğunu göstermiştir. Selçukluların Anadolu'ya gelişlerinden sonra kurulan mezarlıktaki taşlara işlenen süsleme, bir taraftan İslam öncesi Türk bezeme sanatının izlerini taşıırken, diğer taraftan İslami dönem Türk süsleme sanatının kaynağı olmuştur.

Van Gölü havzasında Orta Çağ dönemine tarihlenen önemli sayıda Türk İslam kabristanları bulunmaktadır. Öne çıkan mezarlıklar arasında Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı ve Gevaş Selçuklu Mezarlığının yanı sıra, Erciş (Çelebibağ) ve Güroymak gibi mezarlıklar da bulunmaktadır. Gevaş Selçuklu Mezarlığı, bu mezarlıklar arasında süsleme ve tipolojik özellikler açısından en zengin mezarlığı oluşturmaktadır. 50 dönümlük arazi üzerinde kurulan mezarlık içerisinde, 2024 yılı sonu bilgi ve verilerine dayanılarak, alanda bine yakın mezar taşının olduğu tespit edilmiştir. Selçuklu anıtsal mezar yapısıyla inşa edilmiş Halime Hatun Kümbeti de bu mezarlıkta yer almaktadır. Mezarlığın doğu tarafında yer alan kümbet, Selçuklu geleneğinde inşa edilen önemli bir eserdir (Başak, 2018, s. 139).

Süsleme tek başına bile geçmişteki bir toplumun yapısına önemli ölçüde ayna tutmaktadır. Güzeli arama duygusu insanoğlunun üretmiş olduğu her nesneye yansımıştır. Bezeme, bir yandan insanların ruh halini temsil ederken bir yandan da kültürel değerleri çeşitli motifler aracılığıyla sanata yansıtmıştır. Dolayısıyla süsleme amaçlı kullanılan motif, figür ve diğer nesnelere zamanla bir toplumun ortak bilinç ürünü haline dönüşmektedir. Zamanla geleneksel bir hale dönüşen mezar taşları bezemeleri, toplumun gelenek ve görenekleri ile inanç sistemi ve değerlerinin

bir toplamı haline gelmektedir. Gevaş Selçuklu Mezarlığı bu anlamda en zengin verilere sahip bir kabristandır. Taşlara işlenen motif çeşitliliğinin, aynı zamanda ikonografik anlamda da oldukça önemli bilgiler içerdiğini söylemek mümkündür. Türk İslam süsleme sanatında sıklıkla kullanılan bezeme öğelerinin pek çoğunu Gevaş Selçuklu Mezarlığında bulunan mezar taşlarında görmek mümkündür. Anadolu Türk İslam dönemine ait süsleme sanatına kaynaklık eden merkezlerden biri olan mezarlıktaki Selçuklu üslubunun etkisini, neredeyse günümüze kadar izlemek mümkündür. Türk İslam süsleme sanatına ait öğelerin başında bitkisel ve geometrik süslemeler gelmektedir. Bunların yanında, insan ve hayvan figürleri, sembolik motifler ile çeşitli nesne motifleri de yer almaktadır. İslam öncesi Türk süsleme sanatında yoğun olarak kullanılan insan ve hayvan figürü, İslami dönemle birlikte Türk sanatında yerini çoğunlukla bitkisel ve geometrik süslemelere bırakmıştır. Bitkisel ve geometrik desenler, estetik bir şekilde kullanılmıştır. Mezar taşlarında, çoğunlukla kıvrım dallar üzerinde rumi ve palmetlerden oluşan bitkisel motifler, mezar taşlarının muhtelif yerlerine işlenmiştir. Mezar taşlarında yoğun bir şekilde kullanılmış olan geometrik motifler ise daha çok bordür ve pano şeklinde taşlara taşınmıştır. Mezar taşları ile geometrik süslemeler adeta birbirini tamamlayan bileşenlerdir. Birer geometrik süsleme motifi olan yıldızlar, rozet ve kabaralar ile çarkıfelek motiflerini mezarlıkta çokça görmek mümkündür. Bunların yanı sıra, mezarlıkta ana süsleme öğelerinden biri olarak kullanılan kandil motifi, oldukça zengin bir form çeşitliliği ile taşlara işlenmiştir. Kandil, adından da anlaşılacağı üzere Türk kültüründe aydınlatıcı bir öğe olarak bilinmektedir. Bu bağlamda ışık veya nur gibi anlamlarda, ölüm sonrası yaşama işaret etmektedir. Kandil motifinden sonra şamdan motifi de sıklıkla taşlarda kendine yer bulan bir diğer bezeme öğesidir. Mezar taşlarında bulunan kitabeler ise bir taraftan mezar sahibinin kimliği hakkında bilgi verirken diğer taraftan taş üzerinde önemli bir süsleme unsuru olarak yer almaktadır.

2. ÖRNEKLER

Örnek No 1

Fotoğraf 1a: Sandukanın Müdahale Öncesi Hali

Fotoğraf 1b: Sandukanın Müdahale Anı

Fotoğraf 1c: Sandukanın Müdahale Sonrası Hali

Fotoğraf 1d: Sandukanın Doğu Yüzü Süsleme

2022 yılı seviye inme işlemleri sırasında 30 cm derinlikte dikdörtgen formu bir çocuk mezarı olduğu düşünülen mezar taşı tespiti yapılmıştır. Daha önce herhangi bir kaydı olmayan mezara F-18 383-G1 geçici bir numara verilerek kayıt altına alınmıştır (Foto. 1a). Mezar taşının büyük ihtimalle defin işleminden çok kısa bir süre sonra, gevşeyen zeminden kaynaklı toprağa gömüldüğü düşünülmektedir. İlk günkü orijinalliyini koruması bu tespiti doğrular niteliktedir. Gerekli kayıt ve belgeleme işlemleri tamamlandıktan sonra mezar taşı, uzman ekip tarafından orijinal konumuna getirilmiştir (Foto. 1b). Gün ışığına çıkarılmış olan mezar taşı, yeğpare dikdörtgen formu bir sandukadan oluşmaktadır. Orijinalinde de sandukanın altına yerleştirilen düzgün kesme sal taşları, müdahale sonrasında da aynı usulle yerleştirilmiştir. Sandukanın güney ve kuzey cephelerinde simetrik bir örüntü şeklinde beşgenlerden oluşan geometrik motifler yer almaktadır. Beşgenler, köşeleri oyularak oluşturulmuştur (Foto. 1c). Sandukanın doğu yüzünde bir daire içine alınmış oyma tekniğinde kabartılmış bir gülbezek motifi yerleştirilmiştir (Foto. 1d). Eser günümüze çok sağlam bir şekilde gelmekle birlikte, sandukanın üst kısımlarında çok hafif aşınmalar tespit edilmiştir.

Örnek No 2

Fotoğraf 2a: Sandukanın Müdahale Öncesi Hali

Fotoğraf 2b: Sandukanın Müdahale Anı

Fotoğraf 2c: Başucu Şahidenin Ön Yüzü

Fotoğraf 2d: Başucu Şahidenin Arka Yüzü

Fotoğraf 2e: Sandukanın Genel Görünümü

2023 yılı seviye inme işlemleri sırasında 30 cm derinlikte başucu şahidenin bir kısmı ile sandukanın tamamı toprak altındayken gün yüzüne çıkartılmıştır (Foto. 2a-b). Mezar, başucu şahidesi ve sandukadan meydana gelmektedir. Mezar kayıt altına alınıp fotoğrafları çekildikten sonra uzman ekip tarafından orijinal konumuna getirilmiştir.

Başucu şahidesi; Şahidenin iç yüzünün sağ alt köşesinden başlayıp sol alt köşesine doğru ters U şeklinde yazılmış kitabenin devamı bu yazı kuşağının içerisinde 5 satır halinde yazılarak tamamlanmıştır. Şahidenin ön yüzü sade bırakılmıştır. Deformelerden dolayı kitabenin bazı harfleri okunamamıştır (Foto. 2c). Şahidenin arka yüzü iki bölüme ayrılmıştır. Alt kısımda dikdörtgen çerçeveli sivri kemerli bir nişin merkezine oyma tekniğinde kabartılmış bir kandil motifi oturtulmuştur. Kandil motifinin iki yanında ve dışta yer alan kalın bordürün içerisine kıvrık dal, rumi ve palmet motifleri yerleştirilmiştir. Üst kısımda, iki sivri kemer içerisinde birer kandil motifi yer alırken, kandillerin etrafında yine kıvrık dal ve rumi motiflerine yer verilmiştir (Foto. 2d). Başucu şahidenin kuzey ve güney cephesinde kazıma tekniğinde yazı yer almaktadır.

Sanduka: Dikdörtgen kaideli sanduka, üçgen prizmatik formudur. Sandukanın kuzey ve güney cephelerinde simetrik olarak yerleştirilen ve birbirinin tekrarı biçiminde oyma tekniğinde kabartılmış “elif” harfi sıralanmıştır. “Elif” harflerinin ortasına ve üst kısımlarına rumi motifleri yerleştirilmiştir. Bunun tercih edilme sebebinin tasavvufla ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Zira elif harfi, tasavvufta hakka, yani Allah’a doğru giden yol veya Allah’a doğru yapılan yolculuk anlamına gelmektedir. Mezarlık alanında bu şekilde sadece bir mezar bulunmaktadır ve bu yönüyle mezar taşları arasında önemli bir yere sahiptir (Foto. 2e).

Başucu Şahidesi

Kitabenin Orijinal Metni

هذا روضة المرحوم المغفور المحتاج الي رحمة الله تعلي جمالالدين بن ... توفي في سنت ثلاث وعشرين وسبعمئة

Kitabenin Okunuşu: Haza ravzatün el-merhum el-mağfur el-muhtac ilâ rahmetillahi te'âlâ Cemaleddin bin ... teveffâ fi senete selasün ve ısrine ve seb'amieten.

Kitabenin Türkçe Anlamı: Bu (cennet bahçesi) mezar, Allah'ın rahmetine kavuşmuş ve günahları bağışlanmış, yüce Allah'ın rahmetine muhtaç olan, ... oğlu Cemaleddin'e aittir. 723 senesinde vefat etti.

Şahidenin dış yüzünün sağ kenarında başlayıp sol kenara devam ederek arka yüzünde son bulan Bakara Suresi'nin 255. ayeti olan Ayete'l-Kürsi'nin "... vesî'a kürsi..." kelimesine kadar olan kısmı yazılmıştır.

Başucu Şahidesinin Kuzey ve Güney Cepheleri:

Şahidenin kuzey ve güney kenarında ise bir Hadis-i Şerif yer almaktadır.

Hadisin Orijinal Metni:

الموت باب وكل الناس داخله

الموت كأس وكل الناس شاربه

Hadisin Okunuşu:

El-mevtu bâbun ve küllü'n-nâsi dâhiluhu

El-mevtu ke'sun ve küllü'n-nâsi şâribuhu

Hadisin Türkçe Anlamı:

Ölüm bir kapıdır, herkes ondan geçecek.

Ölüm bir kasedir, herkes ondan içecek.

Örnek No 3

Fotoğraf 3a: Sandukanın Güney Yüzü

Fotoğraf 3b: Sandukanın Kuzey Yüzü

Beyaz kalker taşından yapılan E-16 405 numaralı mezarın sandukasına, 2024 yılında müdahale edilerek kırık parçaları birleştirilmiştir. Orijinal görüntüsüne kavuşturulan mezar, şahidesiz ve yekpare sandukalıdır. Dikdörtgen kaideli sandukanın üst kısmı üçgen prizmatik formudur. Üçgen prizmatik yüzeyde deformelerden dolayı herhangi bir yazı ve motif tespit edilememiştir. Sandukanın güney yüzeyinin batı tarafında kazıma tekniğinde çevgan (polo) motifi, doğu

tarafında ise yay ve ok işlenmiştir. Çevgan motifinin altında gülbezek motifi, üst tarafında ise geometrik bir örgü motifini mevcuttur (Foto. 3a). Çevgan, Selçuklular döneminde hem halk hem de sultanlar tarafından at üzerinde bir değnekle topa vurularak oynanan bir oyundur. Türk sanatında kullanılan Çevgan motifini daha sonra batıya geçmiş ve günümüzde kullanılan polo amblemiyle kullanılmaya devam edilmektedir. (devam edilmektedir). Çevgan motifinin hemen yanında bir ok ve yay motifini de gözükmeştir. Mezarda yatan kişinin aynı şekilde iyi bir okçu olduğuna vurgu amacıyla bu motifini de taşta işlendiği düşünölmektedir. Sandukanın kuzey yüzeyinde ise oyma tekniğinde kabartılmış zencerek motiflerinin birleşmesiyle sekiz kollu yıldız motifleri meydana getirilmiştir (Foto. 3b).

Örnek No 4

Fotoğraf 4a: Mezar Taşının Müdahale Öncesi

Fotoğraf 4b: Mezar Taşının Müdahale Anı

Fotoğraf 4c: Sandukanın Üstten Görünümü

Fotoğraf 4d: Sandukanın Yandan Görünümü

Fotoğraf 4e: Ayakucu Şahidesinin Ön Yüzü

Fotoğraf 4f: Ayakucu Şahidesinin Arka Yüzü

2024 yılı seviye inme çalışmaları sırasında tamamen toprak altında kalmış olan mezar ortaya çıkartılarak, G-17 521-B1 geçici envanter numarası verilmiştir. İlk olarak mezarın etrafı açılarak mezar taşı uzman ekip tarafından gün yüzüne çıkartılmıştır. Gerekli müdahalelerden sonra, şahideler ve sanduka teraziye alınarak orijinal konumlarına getirilmiştir.

Dikdörtgen formlu sanduka sağlam olarak günümüze erişebilmişken, başucu ve ayakucu şahideleri kırılmıştır (Foto. 4a-b). Sandukanın yan cephelerine kazıma tekniğinde nişler yerleştirilmiştir. Kuzey cephede dokuz sıra niş yerleştirilmişken, güney cephede ise sekiz sıra niş mevcuttur. Güney cephede ikinci sıradaki niş, diğer nişlerden farklı olarak oyma tekniğinde yapılmış ve içine bir kandil motifi yerleştirilmiştir (Foto. 4d). Sandukanın üst tarafına oyma tekniğinde salbekli şemse motifi işlenmiştir. Salbekli şemse motifinin ortasında oyma tekniğinde kabartılmış iki adet palmet motifi yerleştirilmiştir (Foto. 4c).

Başucu şahidesi, dikdörtgen formlu olup üst kısmı kırılmıştır. Şahidenin kırılmış olması nedeniyle ön yüzünde herhangi bir yazı bulunmamaktadır. (Nokta eksikti) Şahidenin arka yüzünde merkezde bir kandil motifinin olduğu anlaşılmıştır. Kandil motifinin iki yan yüzeyinde oyma tekniğinde kabartılmış birer palmet motifi yerleştirilmiştir.

Ayakucu şahidesi, kırık bir vaziyette olup üst kısmı eksiktir. Şahidenin ön yüzünde ise iki sıra Arapça yazı mevcuttur. Kırılmadan dolayı üst kısımdaki yazı okunamamıştır. Alt kısımdaki yazıda ise “yedi yüz kırk” tarihi okunmaktadır (Foto.

4e). Şahidenin arka yüzünde bir niş içerisinde oyma tekniğinde kabartılmış kandil motifi yerleştirilmiştir (Foto. 4f).

Ayakucu Şahidesi
Kitabenin Orijinal Metni

أربعين وسبعمائة

Okunuşu:

...
Erb'ine ve seb'amiete

Türkçe Anlamı:
Yedi yüz kırk ...

Örnek No 5

Fotoğraf 5a: Başucu Şahidesi Ön Yüzü

Fotoğraf 5b: Başucu Şahidesi Arka Yüzü

Fotoğraf 5c: Sandukanın Güney Yüzü

Fotoğraf 5d: Sandukanın Kuzey Yüzü

Mezar sanduka, başucu şahidesi ve ayakucu şahidesinden meydana gelmektedir. Ayakucu şahidesinin sadece kaide kısmı sağlam kalmış, üst tarafının parçası eksiktir. E-16 514 pafta numaralı mezara 2024 yılı çalışmalarında zemin blokajı ve liken temizliği işlemi yapılmıştır.

Başucu şahidesinin ön yüzü dört bölüme ayrılmıştır. Şahidenin alınlık kısmında kelime-i tevhid bulunmaktadır. Hemen altında üç sıra mukarnas dizisi yer almaktadır. Ayrıca sağ alt köşeden başlayarak sol alt köşeye kadar devam eden bir bordür içerisinde celi-sülüs karakteri ile yazılmış kitabe mevcuttur. Ancak bir bölümü kırık ve deforme olmuştur. Şahidenin iç yüzünde dikdörtgen bir niş içerisinde mukarnas dizilerinin altında üç satır halinde tarih yer almaktadır. Üst sırada yer alan mukarnasın iki yanında palmet motiflerine yer verilmiştir (Foto. 5a). Şahidenin dış yüzü, iki bölüme ayrılmıştır. Üst tarafta çokgenlerden oluşan geometrik şekillerin kesişmesiyle on kollu yıldız motifleri meydana gelmiştir. Alt tarafta ise iki adet sivri kemerli niş içerisine birer şamdan motifi yerleştirilmiştir. Şamdanların yan kısımlarında rumi motifleri yer almaktadır. Tarih boyunca şamdanlar ışık simgeselliği çerçevesinde “manevi aydınlatma”, “manevi ışık ve kurtuluş” temsili olarak birçok inançta sembolik anlamlar taşımıştır. Bu sembolizm çoğu zaman tasarımlarda da etkili olmuştur. Özellikle yukarıda yer alan şahide de görülen motifin kaidesi yöreye özgü yetişen ters lale formunda düzenlenmiştir (Foto. 5b).

Sanduka, dikdörtgen prizmal kaideli olup, yüzey kısmı üçgen prizmatik formudur. Sandukanın büyük bir kısmının toprak altında olmasından dolayı üzerindeki süslemeler görünmemekteydi. Zemin blokaj işleminden sonra sanduka ve şahide çıkartılarak orijinal konumlarına getirilmiş, süsleme ve motifler ortaya çıkartılmıştır. Sandukanın üst kısmının her iki yüzünde celi-sülüs karakteri ile yazılmış bir hadis yer almaktadır. Ancak bir bölümü kırık ve deforme olmuştur. Okunabilen bazı kelimelerden hadis çözülebilmektedir. Üçgen prizmal formun alt kısmı

kıvrık dal ve rumilerle hareketlendirilmiştir. Sandukanın dikdörtgen kaidesinin her iki yüzünde çokgenlerden oluşan geometrik şekillerin kesişmesiyle altı kollu yıldız motifleri oluşturulmuştur. (Foto. 5c-d).

Başucu Şahidesi
Alınlık kısmı

لا اله الا الله محمد الرسول الله

Okunuşu:

Lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah

Türkçe Anlamı:

Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir.

Kitabenin Orijinal Metni:

هذه روضة
(المرحوم) السعيد
المغفور الشهيد
المحافظ و المجالس
...
الحاج محمد نغمد
توف في شوال
سنت ست و ستين
و سبعمائة

Kitabenin Okunuşu:

Hazihi ravzatün (el-merhum) es-said el-mağfur eş-şehid el-muhafız ve'l-mecalis el-hac Muhammed Neğmed (?) teveffa fi şevval senete sitte ve sittine ve seb'amiete

Kitabenin Türkçe Anlamı:

Bu mezar Allah'ın rahmetine ve kavuşmuş, saadete erişmiş, günahları bağışlanmış ve şehadete erişmiş, hâfız ve Arap dili grameri âlimi ... Hacı Muhammed Neğmed (?)'in kabridir. (Hicri) 766 yılının Şevval ayında vefat etti.

Sanduka: Sandukanın üst kısmının her iki yüzünde sülüs karakteri ile yazılmıştır.

Hadisin Orijinal Metni:

قال النبي عليه سلام الدنيا حرام على اهل الاخرة والاخرة
حرام على اهل الدنيا والدنيا والاخرة حرام على اهل الله تعالى

Hadisin Okunuşu: Kâle'n-nebi aleyhi's-selam ed-dünya haramü'n alâ ehli'l-âhire ve'l-âhiretü haramün alâ ehli'd-dünya ve'd-dünya ve'l-âhire haramün alâ ehli'llahi te'ala.

Hadisin Türkçe Anlamı: Nebi Allah'ın selamı O'nun üzerine olsun dedi ki; Dünya, ahiret ehline haramdır; ahiret de dünya ehline haramdır. Yüce Allah ehline ise hem dünya hem de ahiret haramdır.

SONUÇ

Gevaş Selçuklu mezarlığında yer alan beş süslemeli mezar taşının tanımı, tarihlendirilmesi, sınıflandırılması ve analizi yapılmıştır. Kalker taşından üretilen mezar taşlarında ağırlıklı olarak Arapça yazı olmak üzere çok az da Farsça yazılar mevcuttur. Açık hava müzesi niteliğinde bulunan mezarlık, Türk İslam dünyasının pek çok geleneğinin izlerini taşımaktadır. Mezar taşlarına işlenmiş süsleme unsurlarından bu izlerin takibi yapılabilmektedir. Mezarlıkta bulunan süslemeli taşlara işlenmiş süsleme öğelerinin çeşitliliği, pek çok disiplin için birinci elden kaynak niteliği taşımaktadır. Gevaş Selçuklu mezarlığındaki süsleme çeşitliliği dikkate alındığında, mezar taşlarının belli bir teşkilatlanmaya bağlı olarak üretilmediğini göstermektedir. Neredeyse her bir mezar taşında ayrı bir süsleme programı bulunmaktadır. Bu durumu günümüz bilim insanları açısından bulunmaz bir kütüphane olarak değerlendirmek mümkündür. Mezar taşlarının yüzeyine işlenen motifler, bir taraftan süsleme unsuru olarak işlev görürken, diğer taraftan simgesel anlamlarıyla farklı amaçlar da taşımaktadırlar. Kullanılan motiflere yüklenen anlamlar, toplumun dünü ve bugünü arasındaki iletişimi pek çok açıdan kurmaktadır.

Bu çalışmada, Türk mezar taşı geleneği, Türk süsleme sanatı açısından ele alınmıştır. Örnek no 1'deki mezarın sandukasında geometrik ve bitkisel süsleme birlikte kullanılmıştır. Köşeleri oyularak yapılmış beşgenler, sandukanın güney ve kuzey cephelerinde örüntü şeklinde devam etmiştir. Geometrik süslemeler, Türk süsleme sanatında sıklıkla kullanılan ana bezeme öğelerinin başında gelmektedir. İslami dönemle birlikte değişen ve dönüşen bezeme öğeleri dikkate alındığında, bu dönemle birlikte Türk süsleme sanatında, geometrik süslemelerin yoğun bir şekilde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Mezar taşlarında çokça kullanılan geometrik kompozisyonlar, taşların cephelerinde estetik bir bütünlük oluşturmaktadır. Bu çalışmada geometrik süslemeler örnek no 3 ve 5'te de kendine yer bulmuştur. Örnek no 3'te geometrik kompozisyon örgü şeklindeyken, örnek no 5'teki mezar taşında ise geometrik şekillerin kesişmesiyle on kollu yıldız motifleri meydana gelmiştir. Örnek no 5'te de geometrik süslemeler, ana bezeme öğesi olarak hem şahide de hem de sandukada kullanılmıştır. Başucu şahidesinin dış yüzeyinin üst tarafında çokgenlerden oluşan geometrik şekillerin kesişmesiyle on kollu yıldız motifleri meydana gelmiştir. Sandukasında da dikdörtgen kaidesinin her iki yüzünde, çokgenlerden oluşan geometrik şekillerin kesişmesiyle altı kollu yıldız motifleri meydana gelmiştir.

Geometrik süslemelerle birlikte uyum içinde kullanılan bir diğer ana bezeme öğesi bitkisel süslemelerdir. Bitkisel süslemeler Selçuklulardan Osmanlıların son dönemine kadar mezar taşlarında kullanılmıştır (Çal, 321, 2015). Türk süsleme sanatında oldukça zengin bir çeşitlilikte kullanılan bitkisel süslemeler, bu çalışmada ele alınan örneklerde estetik bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Örnek no 1'deki mezar sandukasının doğu yüzünde ve örnek no 3'teki sandukanın güney yüzünde gülbezek motifi yerleştirilmiştir. Gülbezek motifi Türk İslam süsleme sanatında, bitkisel motifler arasında en çok kullanılan örneklerden biridir. Stilize edilmiş sade bir çiçek formunda taşta işlenmiş gülbezek motifi, rozet kavramıyla da tanımlanabilmektedir. Gülbezek motifi, Türk İslam sanatında özellikle Selçuklular döneminde taş işçiliğinde müstakil, bordürlerde ve geometrik kompozisyonların arasında sıklıkla kullanılmıştır.

Örnek no 2'deki sandukanın kuzey ve güney cephelerinde "Elif" harflerinin ortasına ve üst kısımlarına rumi motifleri yerleştirilmiştir. Bitkisel süslemeler geometrik motifler dışında farklı bezeme motifleriyle de birlikte uyum içinde kullanılmıştır. Örnek no 4'teki palmet motifi, sandukanın yüzeyindeki salbekli şemse motifi ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Palmet motifi, (palmet motifi) bu mezarın başucu şahidesinin arka yüzünde, merkezde bir kandil motifinin iki yan yüzeyinde oyma tekniğinde kabartma şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Örnek no 5'te de rumi ve palmet motifi diğer bezeme öğeleriyle birlikte uyum içinde kullanılmıştır.

Mezarlıktaki mezar taşlarını bezeyen en önemli süsleme öğelerinin başında kuşkusuz kandil motifi gelmektedir. Kandil bilindiği üzere çağlar boyunca, insanların yaşamlarını kolaylaştırmak ve karanlık ortamı aydınlığa çevirmek için kullandıkları bir araçtır. Günümüzde hala şehirlerden uzak yerlerde kısmi olarak çıra, ışıklık gibi çeşitli adlarla kullanılmaya devam edilmektedir. Kandiller genellikle bir halat zinciri/ipiyle bir yere asılarak kullanılmıştır. Bir niş içerisine ya da bir nesne üzerine bırakılarak da kullanıldığı bilinmektedir. Türk süsleme sanatlarında görülebilecek kandil motifinin neredeyse her çeşidini bu mezarlıkta görmek mümkündür. Örnek no 2 ve 4'teki mezar taşlarında kandil motifi işlenmiştir. Kandil sembol olarak çok önemli anlamlar içermektedir. Kandil, karanlık mezarı aydınlatacağı düşünülen ışık kaynağı simgesi olmasının yanı sıra, ölü'nün ruhunun aydınlık içinde kalmasını gütmektedir. Kandil motifinin yanı sıra, Şamdan motifinin de mezar taşlarında kendine yer bulduğunu görmekteyiz. Şamdan mum veya benzeri bir ışığın konulduğu bir nesnedir. Şamdan da tıpkı kandil gibi, birer aydınlatma aracıdır. Kandil gibi şamdan da manevi aydınlatmayı simgelemektedir. Bu açıdan bakıldığında İslam dininde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Türk sanatında farklı alanlarda kullanıldığı gibi mezar taşlarında da çokça kullanılmıştır. Örnek no 5'teki mezarın başucu şahidesinin dış yüzünün alt tarafında iki adet sivri kemerli niş içerisine birer şamdan motifi yerleştirilmiştir.

Çevgan motifinin mezar taşlarında kullanımının ilk örneğinin söz konusu mezarlıkta bulunan Örnek no 3'te olduğu tespit edilmiştir. Selçuklu dönemi minyatürlerinde rastlanılan çevgan, at üzerinde kıvrık uçlu bir değnekle ortada yer alan topa vurularak oynanan bir oyunun adıdır. Orta Asya'da Türkler tarafından oynanan bu oyunun, Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden sonra da oynamaya devam

ettiklerini belgeleyen en önemli kanıtlardan biri bu mezar taşına işlenmiş olmasıdır. Daha sonraki süreçte Batı dünyası tarafından “Polo” ismiyle oynanmaya başlanan bu oyunu temsil eden çevgan motifi, günümüzde marka amblemi olarak kullanılmaktadır. Bir binicilik sporu olan çevgan günümüzde zengin sosyal sınıflar tarafından oynanmaya devam etmektedir. Bir gence ait olduğu düşünülen çevgan motifli mezarda yatan kişinin, bu oyunda usta olduğunu, iyi bir at binicisi ve iyi bir okçu olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, mezar taşları geçmiş ile günümüz arasında iletişimi sağlayan en önemli unsurlardan biridir. Ait oldukları döneme dair kültürel özellikleri üzerinde barındıran mezar taşları, önemli kültürel miras ürünleridirler. Mezarlıklar, sadece sanat tarihi disiplinine değil, süsleme kompozisyonlarında kullanılan motif ve kitabe bilgileriyle aynı zamanda Tarih, İslam Sanatları, Edebiyat ve Resim gibi disiplinlere de ortak bir çalışma alanı sunmaktadır. Mezar taşı kitabelerine hak edilmiş olan metfunla ilgili bilgiler, şiirler, erdemli sözler, Ayet-i Kerime ve Hadis-i Şerifler aynı zamanda sanat ve estetik yönden de önemli izler taşımaktadırlar. Mezar taşları hattatlık, hakkaklık, nakkaşlık ve taş ustalığı gibi Türk süsleme sanatının pek çok alanına dair verileri de bünyesinde barındırmaktadır. İçinde barındırdığı eserlerle adeta bir açık hava müzesi olan Gevaş Selçuklu Mezarlığı birçok disiplin için adeta bir hazine niteliğindedir.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

- Başak O. (2018). Halime Hatun Kümbeti ışığında tarihi eser restorasyonlarında yapılan bazı hatalar ve nedenlerine dair bir gözlem. *Social Science Development Journal, SSDjournal*, 3(9), 137-145.
- Çal, H. (2015). *Türklerde Mezar-Mezar Taşları*, Edit. Saim Sakaoğlu, Mehmet Aça, Pervin Ergun, T.C. Aile ve sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Çalış E. (2019). Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı'nda bulunan Babacan bin Toman imzalı bir mezar taşı. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 177-192.
- Karamağaralı, B. (1992). Ahlat mezar taşları. *Türk Tarih Kurumu Basımevi*.

- Kındığılı, M. L. (2019). Kemah mezar anıtları. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23 (Özel Sayı), 2169-2192
- Kulaz, M.; Güzel, E.; Reisoğlu, S., (2016), "Ahlat Meydan Mezarlığı'ndaki İlhanlı Dönemi Kadı Mezar Taşları", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 30, Van.
- Öztürker Demir, H. (2023). Mardin-Nusaybin'de Osmanlı Hamidiye Alaybeylerine Ait İki Mezar Taşı, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 245-266.

Düzeltilme Makalesi Correction/Erratum Article

İSTANBUL'UN SU TÜKETİMİNİN TAHMİNİNDE DERİN ÖĞRENME VE HİBRİT MODEL YAKLAŞIMI: ARIMA, MLP VE ARIMA-MLP HİBRİT MODELLERİ¹

*DEEP LEARNING AND HYBRID MODEL APPROACH IN PREDICTION OF
ISTANBUL'S WATER CONSUMPTION: ARIMA, MLP AND ARIMA-MLP
HYBRID MODELS*

Ayşe AKTUĞ*, Kadriye Hilal TOPAL**

Düzeltilme Yazısı / Erratum:

2025 Cilt 27 Özel Sayıda yayınlanan; "İSTANBUL'UN SU TÜKETİMİNİN TAHMİNİNDE DERİN ÖĞRENME VE HİBRİT MODEL YAKLAŞIMI: ARIMA, MLP VE ARIMA-MLP HİBRİT MODELLERİ" başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

Düzeltilme Açıklaması:

Dizgi aşamasında sehven yapılan bir hata sonucunda şekil numaralarında kayma olduğu ve yanlış düzenlendiği görülmüştür. Söz konusu hata makale yayınlandıktan sonra yazarlar tarafından tespit edilerek yazılı bir dilekçe ile Editörlüğe bildirilmesi neticesinde, makalede yer alan hatanın giderilmesi amacıyla bu düzeltme metni sunulmuştur.

Makale URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trakyasobed/issue/85950/1517258>

Bildirilen Düzeltilmiş Hali: Tam metin halinde eklenmiştir.

¹ Ayşe AKTUĞ tarafından Dr. Öğr. Üyesi K. Hilal TOPAL danışmanlığında hazırlanmış Nişantaşı Üniversitesi, LEE 2024 yılı, İstanbul'un gelecekteki su tüketimi miktarının tahmininde en iyi yöntemin belirlenmesi: ARIMA, derin öğrenme ve hibrit modelleri adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiş bu çalışma, 9-11 Mayıs 2024 tarihinde Mersin'de gerçekleştirilen IERFM isimli kongrede sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

* Öğr. Gör., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, aaktug@fsm.edu.tr, ORCID: 0009-0008-7594-9938.

** Dr. Öğr. Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi, hilal.topal@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5203-8017.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Aktuğ & Topal

İSTANBUL'UN SU TÜKETİMİNİN TAHMİNİNDE DERİN ÖĞRENME VE HİBRİT MODEL YAKLAŞIMI: ARIMA, MLP VE ARIMA-MLP HİBRİT MODELLERİ¹

DEEP LEARNING AND HYBRID MODEL APPROACH IN PREDICTION OF ISTANBUL'S WATER CONSUMPTION: ARIMA, MLP AND ARIMA-MLP HYBRID MODELS

Ayşe AKTUĞ*, Kadriye Hilal TOPAL**

*Geliş Tarihi: 16.07.2024
(Received)*

*Kabul Tarihi: 13.02.2025
(Accepted)*

ÖZ: Dünya’da, iklim değişikliklerine bağlı olarak yağışlardaki azalma, salgınlar, bilinçsiz su tüketimi, yanlış sulama sorunları, sanayileşme, nüfus artışları gibi sebeplerle su kaynakları giderek azalmaktadır. Ekonomik açıdan bu azalma, suyun tarım ve sanayideki yaygın kullanımı düşünüldüğünde gelecekte ülkeler arası krizlere sebep olabilir. Bu nedenle su tüketim miktarı tahminlerinin yapılması ve tahminler ışığında uygun su politikalarının oluşturulması ülkeler açısından oldukça önemlidir. Su tüketiminin tahmini, İstanbul’un giderek artan nüfusu ve su kaynakların yetersiz kalması riski söz konusu olduğundan kritik bir konudur. Bu nedenle bu çalışmada su tüketimini en iyi tahmin eden modelin araştırılması amacıyla klasik zaman serisi yöntemlerinden ARIMA, makine öğrenmesi yöntemleri ve son zamanlarda ortaya çıkan, zaman serilerindeki hem doğrusal hem de doğrusal olmayan yapıyı tahminlemede oldukça iyi performans gösteren alternatif bir yöntem olan hibrit modelleri uygulanmıştır. İlk olarak, 1991-2022 yılları için yıllık içme suyu tüketimi serisine Genişletilmiş Dickey Fuller (1979,1981), Phillips ve Perron (1988) ve Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (1992) birim kök testleri uygulanarak durağanlık incelemesi yapılmıştır. İstanbul’un su tüketiminde en iyi tahmin modelini belirleyebilmek için zaman serilerinden ARIMA, yapay sinir ağlarından MLP (Çok Katmanlı Algılayıcı) ve doğrusal verilerde zaman serisi doğrusal olmayan verilerde de yapay sinir ağlarını kullanmamızı sağlayan Zhang (2003)’ün hibrit modeli kullanılmıştır. İstanbul’un su tüketimi ARIMA, MLP (Çok Katmanlı Algılayıcı) ve Zhang (2003)’ün hibrit modeli kullanılarak tahmin edilmiş, sonuçlar hatalara dayalı ölçütlere göre karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak, Zhang (2003)’in hibrit modeli en iyi tahmin modeli olarak belirlenmiştir. Ayrıca Zhang (2003)’in hibrit modelinden elde edilen

¹ Ayşe AKTUĞ tarafından Dr. Öğr. Üyesi K. Hilal TOPAL danışmanlığında hazırlanmış Nişantaşı Üniversitesi, LEE 2024 yılı, İstanbul’un gelecekteki su tüketimi miktarının tahmininde en iyi yöntemin belirlenmesi: ARIMA, derin öğrenme ve hibrit modelleri adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiş bu çalışma, 9-11 Mayıs 2024 tarihinde Mersin’de gerçekleştirilen IERFM isimli kongrede sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

* Öğr. Gör., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, aaktug@fsm.edu.tr, ORCID: 0009-0008-7594-9938.

** Dr. Öğr. Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi, hilal.topal@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5203-8017.

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Aktuğ & Topal

tahmin sonuçlarına göre İstanbul'un su tüketiminin önümüzdeki yıllarda da artmaya devam edeceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Su Tüketimi, Derin Öğrenme, ARIMA, MLP, Hibrit Model

ABSTRACT: The water resources are gradually decreasing in the world due to reasons such as decrease in precipitation result of climate changes, epidemics, unconscious water consumption, improper irrigation problems, industrialization and population increases. Economically, considering the widespread use of water in agriculture and industry, it may cause crises between countries in future. For this reason, it is very important for countries to predict the amount of water consumption and to create appropriate water policies in the light of the predictions. The prediction of water consumption is a critical issue due to ever-increasing population and the risk of insufficient water resources of Istanbul. Therefore, in this study, in order to investigate the best prediction model of water consumption, ARIMA from classical time series methods, machine learning methods and hybrid models, which are alternative methods that have emerged recently and have shown quite good performance in predicting both linear and nonlinear structures in time series, are applied. Firstly, stationarity analysis are made by applying Augmented Dickey Fuller (1979,1981), Phillips and Perron (1988) and Kwiatkowski, Phillips, Schmidt and Shin (1992) unit root tests to the yearly drinking water consumption series in 1991-2022 period. To determine the best estimation model for water consumption in Istanbul, we use the hybrid model of Zhang (2003), which allows us to use ARIMA from time series, MLP (Multi-Layer Perceptron) from artificial neural networks, and artificial neural networks for linear data and non-linear time series data. The water consumption of İstanbul is predicted by using the ARIMA, MLP (Multilayer Perceptron) and Zhang (2003)'s hybrid model, and the results are compared based on error-based criteria. As a result, Zhang (2003)'s hybrid model is determined as the best estimation model. In addition, based on the prediction results obtained from Zhang (2003)'s hybrid model, it is concluded that Istanbul's water consumption will continue to increase in coming years.

Key Words: Water Consumption, Deep Learning, ARIMA, MLP, Hybrid Model

EXTENDED ABSTRACT

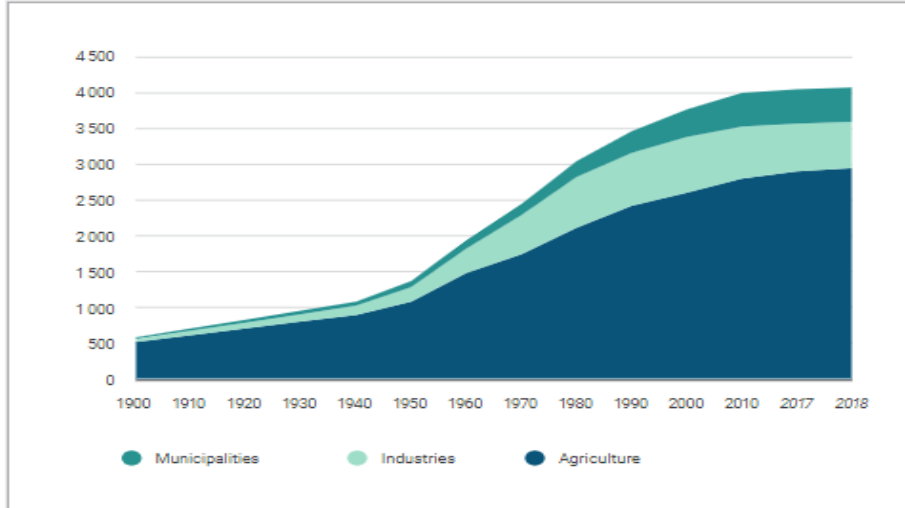
In recent years, water resources have been decreasing day by day due to the decrease in rainfall for the reason of climate change. In addition to climate change, increased evaporation, industrialization, pollution, epidemics, unconscious water consumption, improper irrigation problems and population growth negatively affect water resources. In addition to endangering the continuity of life, this decrease of water may also cause economic crises between countries. In order to ensure the sustainability of production and to prevent the economy from negative effects, it is extremely important for countries to make estimates of water consumption and making the necessary water policies in the light of these predictions. The growth of population density significantly increases the demand for clean water. For this reason, water resources are gradually decreasing and, meeting the increasing water demand is becoming difficult. Türkiye, which is among the countries experiencing water shortage in terms of water resources, needs to take the necessary measures much earlier than expected to prevent the problem of water scarcity. Istanbul's increasing population amount and inadequate water resources are a critical issue. The forecasting of water consumption are very important in terms of predicting possible water shortage problem and making future plans.

Prediction of water consumption is becoming increasingly important due to the increasing population of Istanbul and the risk of insufficient water resources. The aim of this study is to determine the best prediction model for Istanbul's water consumption. For this reason, logarithmic transformation is applied to the drinking water consumption series for the years 1991-2022 from IMM (Istanbul Metropolitan Municipality) database in order to obtain Istanbul's drinking water consumption models. Because of the necessity of using stationary series in ARIMA models, ADF (1979, 1981) unit root test is applied to the series. In case of test equations with only constant and both constant and trend, the series is not stationary at level at each significance values, but it is became stationary when the 1st differenced. Then, PP (1988) unit root test is applied to the series and the series is found as stationary at 5% and 10% levels in the equation with constant. However, it is seen that, stationarity is provided at all 3 significance levels by 1st differenced. In both models with trend and constant, stationarity could not be acquired at all three significance levels despite taking the first-order difference. Finally, the KPSS (1992) unit root test is applied to the series. It is seen that the series is not stationary at the level with only constant and both trend and constant, but stationarity is provided by first differenced. In order to estimate water consumption, the dataset is divided into training and test datasets in the ratio of (80:20). Firstly, the ARIMA model, one of the classical regression models, is applied to dataset. By applying Box-Jenkins transformation to the series, the appropriate (p, d, q) parameters of the ARIMA model are estimated and a series of candidate ARIMA models are created. ARIMA (0,1,1) is selected as the best model with the lowest AIC criteria. ARIMA (0,1,1) is found as the best model that enjoys the autocorrelation and heteroskedasticity assumptions with statistical significant coefficients. Then, with the assumption that it has a non-linear structure, the MLP method, which is a type of artificial neural networks and can also be used in non-linear models, and the ARIMA-MLP method, one of the hybrid models, are applied. The 5-fold cross-validation method is applied in hyperparameter selection for MLP and ARIMA-MLP machine learning models. The number of nodes is determined as 2 for the MLP model, 4 for the hybrid model, the number of repetitions for both deep learning models is 20, the lag length of the MLP model is 2, and the lag length of the ARIMA-MLP model is 3. When both in-sample prediction performances obtained using learning dataset and out-of-sample prediction performances obtained using test dataset are examined with the model comparison criteria, it is seen that the error-based criteria of the ARIMA-MLP hybrid model are lower than the single models. When comparing in-sample performances of the 3 type models, the ARIMA-MLP hybrid model is concluded that it is the most successful model with the highest R² at 99.5% and the lowest RMSE, MAE, MAPE, RMSPE error rates. The error metrics of the out-of-sample performances are examined, it is concluded that the ARIMA-MLP hybrid model has most accurate predictions in the test dataset with the highest R² and lowest RMSE, MAE, MAPE, RMSPE values. According to results, Zhang (2003) ARIMA-MLP hybrid model is found as the best model in estimating the linear and non-linear structure of the water consumption series in both in-sample and out-of-sample periods. The Istanbul's water consumption for next three years (2023, 2024 and 2025) are forecasted by using the ARIMA-MLP hybrid model, which is selected as the best estimation model. According to the forecasting results obtained from Zhang (2003)'s hybrid model, it is concluded that Istanbul's water consumption will continue to increase in the coming years. The increasing of the water

consumption due to the rapidly growing population of Istanbul coincides with the findings obtained from this study. Considering the population growth will continue, making new sustainability strategies that depend on the amount of water consumption in province of Istanbul can be recommended.

1. GİRİŞ

Son yıllarda yaşanan iklim değişiklikleri, salgınlar, yanlış sulama sorunları, bilinçsiz tüketim, sanayileşme, kirlilik vb. nedenlerden dolayı su kaynakları gün geçtikçe azalmaktadır. Tüm bu etkenlerin yanı sıra nüfus yoğunluğundaki artış suya ihtiyacı arttırmakta ve su tüketim miktarları giderek artmaktadır. Tarımsal üretim ve sanayilerde suyun etkin kullanımı tüm dünya ülkelerinin ekonomisini doğrudan etkilemektedir. Üretimin devam edebilmesi ve ekonominin bundan olumsuz etkilenmemesi için suyun verimli kullanımı oldukça önem taşımaktadır. DSİ (2006) faaliyet raporuna göre, su kaynakları açısından kişi başına düşen su tüketim miktarı 1000 m³ ten daha az olan ülkeler su fakiri, 2000 m³ ten daha az olan ülkeler su azlığı çeken, 8000 – 10.000 m³ ten daha fazla olan ülkeler ise su zengini olan ülkeler olarak değerlendirilmektedir. DSİ (2022) faaliyet raporuna göre, Türkiye’de kişi başına düşen yıllık su miktarı 2022 yılı itibarıyla 1322 m³’e düşmüştür. Türkiye de su baskısı yaşayan ülkeler arasında yerini almıştır. Birleşmiş Milletler (BM) Raporu’nda yer alan; Dünyada çekilen su miktarlarının zaman içerisindeki değişimi veren grafik Şekil 1 ile sunulmuştur.

Şekil 1: Küresel Su Çekimi Değişimi

Kaynak: BM Dünya Su Kalkınma Raporu (2023).

Şekil 1 incelendiğinde özellikle 1950 yılından itibaren yapılan su çekimlerinin belediyeler, endüstri ve tarım olmak üzere her üç açıdan oldukça arttığı gözlenmektedir.

DSİ (2022) faaliyet raporunda belirtildiği üzere, yeraltı suyu, küresel olarak evsel kullanım için çekilen su hacminin yarısını ve sulama için çekilen suyun da yaklaşık %25'ini sağlamaktadır. Özellikle en çok suyun kullanıldığı tarımsal sulamada tüketilen su miktarları ülkelerin gelişmişlik seviyesine göre farklılıklar göstermektedir. Daha az gelişmiş ülkelerde sulamada çok daha fazla su tüketimi yapılırken gelişmişlik düzeyine göre su tüketimi azalmaktadır.

Tüm Dünyada olduğu gibi Türkiye de küresel ısınmaya bağlı olarak yaşanan iklim değişikliklerinden etkilenmektedir. Akdeniz iklim kuşağında yer alan Türkiye'nin iklimindeki değişikliklere bakılarak, artan sıcaklık ve buharlaşma sebebiyle kuraklıkla karşı karşıya kalacağı ve su baskısı yaşayan ülkeler arasında yer alacağı tahmin edilmektedir. Türkiye'de suyun büyük bölümü tarımsal sulama alanlarında kullanılmaktadır. Türkiye genelinde sulama için kullanılan yüzey suyu miktarları Tablo 1'de verilmektedir.

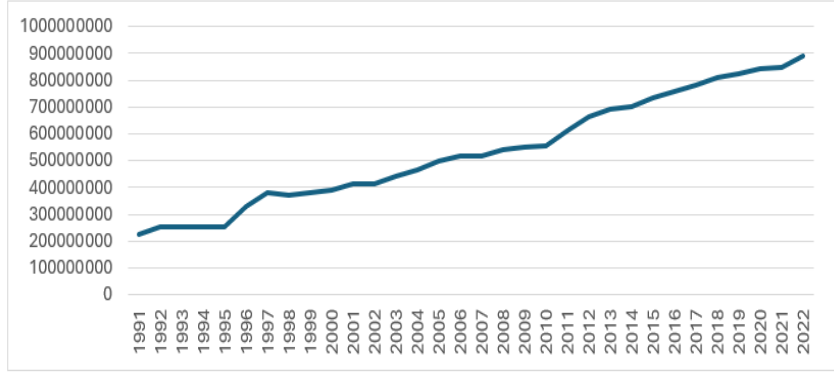
Tablo 1: Türkiye Genelinde Sulamada Kullanılan Yüzey Suyu Miktarları

Yıllar	Türkiye Genelinde Sulamada Kullanılan Toplam Yüzey Suyu Miktarı (km ³ /yıl)
2000	27,237
2001	23,441
2002	26,921
2003	27,471
2004	31,030
2005	30,722
2006	29,414
2007	25,176
2008	26,996
2009	29,872
2010	30,949
2011	33,099
2012	34,003
2013	34,699
2014	26,668
2015	31,426
2016	33,224
2017	32,197
2018	33,490
2019	33,788
2020	34,490

Kaynak: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (2022).

Tablo 1 incelendiğinde; son 20 yıl içerisinde sulamada kullanılan yüzey suyu miktarının gün geçtikçe arttığı görülmektedir. Bunun yanında özellikle son dönemlerde yaşanan iklim krizleri sebebiyle yağışlardaki azalma ve yoğun buharlaşma sebebiyle su döngüsünün tam anlamıyla sağlanamamış olmasından barajlardaki su doluluk oranlarının zaman içinde kritik seviyelere geldiği

görülmektedir. İstanbul'un su tüketiminin 1991-2022 yılları arasındaki zamana göre değişimi gösteren grafik Şekil 2'de sunulmaktadır.

Şekil 2: İstanbul'un Su Tüketiminin Zamana Göre Değişimi: 1991-2022

Kaynak: İBB Açık Veri Portalı (2022).

Şekil 2 incelendiğinde geçmiş yıllarda İstanbul'daki su tüketim miktarlarının ne şekilde arttığı görülmektedir. 2018 ve 2020 yılları arasında su tüketimindeki artış miktarları diğer yıllara göre daha az bir artış sergilemektedir. Özellikle 2020 yılının pandemi dönemine denk gelmesi, şehir hayatından kaçış, uzaktan çalışma gibi sebeplerle yaşanan şehir nüfusundaki azalmanın İstanbul'un su tüketim miktarlarının artışında bir azalmaya neden olduğu söylenebilir. 2021 yılından sonra pandeminin etkisinin azalmasıyla artış yine aynı pandemi öncesindeki seyrinde devam etmiştir.

Küresel ortalamanın çok üzerinde seyreden nüfus artışı, kullanılabilir temiz su talebini üst seviyelere çekme eğilimi göstermektedir. Bu durum temiz su kaynaklarının giderek azalmasına ve yerel koşulların artan su talebini karşılamasının güçleşmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda beklenenin çok daha öncesinde su kıtlığı sorunu ile karşılaşılması kaçınılmazdır. İstanbul'un giderek artan nüfusu ve su kaynakların yetersiz kalması kritik bir konudur. Bu sebeple su tüketim miktarlarının tahmin edilmesine yönelik yapılan analizler, olası susuzluk sorununa karşı öngörülebilir bulunabilmek ve ileriye yönelik planlama yapabilmek açısından oldukça önemlidir.

DSİ (2022) faaliyet raporunda su kaynakları potansiyelinin değerlendirilerek çok maksatlı bir şekilde kullanılmasına yönelik çalışmaların yürütüldüğü belirtilmektedir. Sulamalarda su kayıplarının önüne geçebilmek ve toprağın kalitesini etkileyen drenaj sorunlarını giderebilmek amacıyla yenileme projelerinin ön plana çıkarılması ve kapalı sulama sistemlerinin kullanımının yaygınlaştırılması gerekliliği vurgulanmaktadır. Son yıllarda Türkiye, su altyapısının gelişimi açısından büyük ölçüde ilerleme kaydetmiştir. Bu doğrultuda doğal su kaynaklarının

yönetiminde entegre su havza yönetim programları uygulamaktadır. Aynı şekilde hızlı şehirleşme ve sanayileşme nedeniyle artan enerji ihtiyacının karşılanabilmesi için hidroenerji potansiyelinden istifade edilmesine yönelik projeleri hayata geçirmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2025).

Bu konuda yapılan çalışmalar incelendiğinde sıklıkla ARIMA gibi klasik zaman serisi yöntemlerinin veya YSA gibi makine öğrenmesi yöntemlerinin tek başına kullanıldığı görülmektedir. Son zamanlarda zaman serisi verilerinin doğrusal yapısının yanı sıra, doğrusal olmayan kısmının tahminlenmesinde tahmin modellerinin ayrı ayrı kullanıldığı ve elde edilen sonuçlara bakıldığında genellikle klasik zaman serisi yöntemlerinden daha başarılı tahmin ve öngörü sonuçlarının elde edildiği yöntemler uygulanmaktadır. Bu alanda makine öğrenmesi yöntemleri zaman serisi literatürde yer almaya başlamıştır. Fakat zaman serisi modellemesinde makine öğrenmesi yöntemleri tek başına kullanıldığında verinin doğrusal yapısını göz ardı edebilmektedir. Literatürde yer alan hibrit yöntemler ile ilgili yapılan çeşitli çalışmalar sayesinde verilerin hem doğrusal hem de doğrusal olmayan kısımlarının ayrıştırma yapılarak tahminlenmesinden dolayı daha iyi sonuçlar elde ettiği görülmektedir. Bu çalışmada hibrit model yapısı göz önünde bulundurularak, ARIMA-MLP hibrit yöntemi kullanılarak hem örneklem içinde hem de örneklem dışında klasik zaman serisi yöntemlerine göre daha başarılı su tüketim tahmin değerleri elde edilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca hibrit modelde kullanılan makine öğrenmesi yöntemlerinden MLP'nin tek başına kullanıldığında ARIMA ve hibrit modele göre tahmin performansı karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İstanbul gibi büyük bir metropolün gelecek yıllar için su tüketimi tahmin değerlerinin ortaya konulmasıyla, bu bulguların su tüketim politikalarının oluşturulmasında ilgili kurum ve kuruluşlara yardımcı olması amaçlanmıştır.

Bu çalışmada, giriş bölümünü takiben, ikinci bölümünde su tüketimi tahmini üzerine yazılmış çalışmalardan oluşan literatür yer almaktadır. Üçüncü bölümünde, çalışmada kullanılan yöntemlerin metodolojisi anlatılmış, dördüncü bölümde, veri seti, model tahmin sonuçları ve karşılaştırmalarından oluşan ampirik bulgular sunulmuştur. Beşinci bölümünde ise değerlendirme ve sonuçlara yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR

Literatürde su tüketiminin tahmin edilmesinde hem klasik yöntemlerin hem de makine öğrenmesi gibi yeni yöntemlerin kullanıldığı sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan Altunkaynak, Çakmakçı ve Özger (2005), İstanbul iline ait su tüketim miktarını tahmin edebilmek için bulanık mantık yöntemini kullanmışlardır. Veri setinde kullanılmak üzere 1994-2005 yılları arasındaki verileri baz almışlardır. Tahmin prosedüründe 1 gecikmeli modeli kullandıklarında %10 dan daha az hatayla tahmin gerçekleştirildiği sonucuna varmışlardır.

Fırat, Yurdusev ve Mermer (2007), İzmir iline ait su tüketimini tahmin edebilmek için USBM (Uyarlamalı Sinirsel Bulanık Mantık) yaklaşımını ve çok

değişkenli regresyon yöntemini kullanmışlardır. 108 adet veriyi kullanarak eğitimler gerçekleştirmiş ve elde edilen sonuçları karşılaştırmış, aylık su tüketimi tahmininde USBM yönteminin regresyon yöntemine göre daha iyi sonuçlar verdiğini gözlemlemişlerdir.

Alpaslan, Çağcağ, İter ve Yolcu (2012), İstanbul iline ait su tüketim miktarının tahmini için 1994-2010 yıllarına ait verilere bulanık zaman serisi yaklaşımlarını uygulamışlardır. Elde edilen öngörü hatasının %1 ile %3 arasında olmasından dolayı, bulanık zaman serisi yaklaşımlarının İstanbul'un temiz su tüketimi miktarı serisinin tahmininde oldukça etkileyici bir öngörü performansı sergilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Adamowski (2012), Lefkoşa ilinin su tüketimini tahmin edebilmek için çoklu regresyon ve Levenberg-Marquardt, esnek geri yayımlı, eşlenik gradyan Powell-Beale eğitim algoritmalarını kullanan 3 farklı çok katmanlı yapay sinir ağı kullanmıştır. Levenberg-Marquardt algoritmasını kullanan yapay sinir ağı modelinin diğer eğitim algoritmalarını kullanan yapay sinir ağı modellerine ve çoklu regresyon yöntemine göre daha iyi bir tahmin değeri verdiği sonucuna varmıştır.

Zhang, Ni, Cong, Chen ve Zhang (2014), Pekin'in ileriye yönelik su tüketim miktarlarını tahmin edebilmek için 2006-2009 dönemine ait verileri kullanarak bir regresyon modeli geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri model ile su kullanımını temel, mevsimsel ve alışılmış bileşenlere ayırarak günlük şehir suyunun yapısını ve etki faktörlerini farklı zaman ölçeklerinde yorumlamışlardır. Sonuçlar başarılı olsa da daha fazla faktör dikkate alındığında daha iyi sonuçların elde edilebileceğini belirtmişlerdir.

Akdağ (2014), Diyarbakır iline ait içme suyu tüketiminin tahmininin yapılabilmesi için 2014 yılına ait 9 aylık verilere Yapay Sinir Ağları (YSA) yöntemini uygulamıştır. Tahmin değerleri ile gerçek değerler karşılaştırıldığında hata oranlarının düşük olduğu, sonuçların gerçek değere oldukça yakın olduğu sonucunu elde etmiştir. YSA ile zaman serisine dayalı yöntemlerden Holt Winters üstel düzeltme ve ARIMA'dan elde edilen tahminlerin performansı karşılaştırıldığında en iyi sonuç veren yöntemin YSA olduğunu ortaya koymuştur.

Altunkaynak ve Nigussie (2017), İstanbul'un 1992-2014 yılları arasındaki su tüketim miktarlarını baz alarak veri ön işleme teknikleri uygulamışlardır. Çarpımlı mevsim algoritması uygulanan model ile ayrık dalgacık dönüşümü uygulanan modeli karşılaştırdıklarında, çarpımlı mevsim algoritmasının ayrık dalgacık dönüşümünden daha iyi ön işleme tekniği olduğu bulgusunu elde etmişlerdir.

Başakın, Özger, Ünal (2019), İstanbul'un su tüketim miktarını tahmin edebilmek için 2005-2013 yılları arasındaki verilere gri tahmin yöntemini uygulamışlardır. Sonuçlar incelendiğinde yetersiz veri durumunda ve hızlı karar verilmesi gereken durumlarda gri tahmin modellerinin su tüketimi değerlerinin tahmin edilmesinde başarılı sonuçlar verdiği görülmüştür.

Shah, Hosseini, Miled, Shafer ve Berube (2018), Orta Indiana'nın su talebini tahmin edebilmek için 1997-2016 yılları arasındaki verilere ileri beslemeli geri yayımlı sinir ağı ve tekrarlayan sinir ağı yöntemlerini uygulamışlardır. Modeller günlük ve aylık olmak üzere iki farklı zaman ölçeği için geliştirilmiştir. Bu modellere ait tahmin doğruluğu daha önce kullanılan doğrusal regresyona dayalı su talebi tahmin modellerinden elde edilenlerle karşılaştırılmış, tekrarlayan sinir ağlarını temel alan günlük ve aylık modellerin, 2016 için sırasıyla %1,69 ve %2,29 ortalama tahmin hatası ile en iyi sonuçları ürettiği sonucuna varılmıştır.

Ebad (2020) çalışmasında, iklim değişkenlerinin su tüketimi miktarı üzerindeki etkisini incelemek için Konya'daki farklı özelliklere sahip dört mahalle üzerinde faktör analizi, çok değişkenli lineer regresyon ve YSA yöntemlerini kullanmıştır. Apartman hayatının daha yoğun olarak görüldüğü bölgelerde iklim değişkenlerinin dışında kalan diğer değişkenlerin su tüketimi üzerinde daha fazla etkili olabileceği sonucu elde edilmiştir. Daha az katlı binaların olduğu ve bahçe kullanımının daha fazla olduğu bölgelerde iklim değişkenlerinin su tüketimi üzerinde daha fazla etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Bu çalışma ile, YSA yönteminin başarılı sonuçlar verebilecek bir yöntem olduğu ifade edilmiştir.

Rajballie, Tripathi and Chinchamee (2022), Trinidad ve Tobago genelinde Ekim 2003 – Ağustos 2018 dönemine ait su tüketimi verilerini baz alarak ARIMA, ETS ve NNAR modelleri ve bu modellerin hibrit kombinasyonlarını kullanmışlardır. ARIMA-ETS ve NNAR'ın üç modelli hibrit kombinasyonu ticari, endüstriyel ve tarımsal kategoriler için su tüketiminin modellenmesinde başarılı bulunmuş, diğer kategori için ETS-NNAR'ın iki modelli hibrit kombinasyonunun uygun olduğu görülmüştür. SARIMA modelinin yerli kategoriye daha uygun olduğu sonucu elde edilmiştir.

Hekimoğlu, Çetin ve Kaya (2023), İstanbul iline ait tatlı su talebini tahmin edebilmek için 2009 – 2019 arası su tüketim verilerine SARIMA ve HW gibi klasik modeller ile YSA, MLP ve RNN modelleri gibi derin öğrenme modellerini uygulamışlardır. Model performansları karşılaştırıldığında; en başarılı tahminlerin MLP ve SARIMA ile elde edildiğini ortaya koymuşlardır.

Gündoğdu ve Anlı (2023) çalışmasında, küresel salgının su tüketimine etkilerini inceleyebilmek için Ankara iline ait salgın öncesi (Temmuz 2018-Şubat 2020) ve salgın sonrası (Mart 2020-Ekim 2021) verileri kullanılarak bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Parametrik olmayan Mann-Whitney- U testi ve parametrik Genişletilmiş Dickey-Fuller testini kullanarak su tüketimi serisinin durağanlığını analiz etmişlerdir. Toplam su tüketimine baktıklarında ise salgın öncesi ve salgın sonrası dönemler için etkili bir fark olmadığı sonucunu elde etmişlerdir.

Bu çalışmada, literatürde yer alan çalışmalara benzer şekilde klasik zaman serisi modellerinden ARIMA, hem de Kourentzes ve Crone (2010) tarafından YSA'nın zaman serisi modelleri için geliştirilmiş çeşidi olan MLP modelleri tahmin

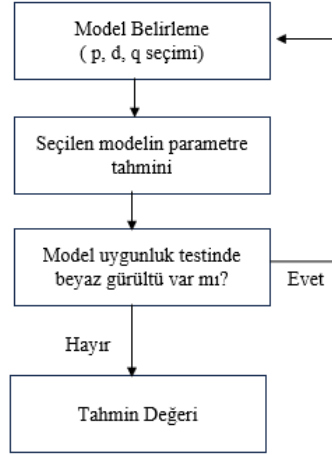
edilmiş ve böylece hem zaman serisinin hem de makine öğrenmesi yönteminin tek başına kullanıldığında elde edilen tahmin performansları değerlendirilmiştir. Ayrıca literatürdeki çalışmalardan farklı olarak doğrusal yapı için ARIMA modelinin, doğrusal olmayan yapı için MLP modelinin uygulandığı ve bu modellerin birleştirilmesiyle gerçeğe daha yakın tahmin sonuçları elde edilmesini amaçlayan Zhang (2003)'ın toplamsal hibrit modeli kullanılmıştır. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, klasik zaman serileri için geçmişe dair veriler kullanılarak tahminler yapılırken verilerin doğrusal olmayan yapısı söz konusu olduğunda tahmin sonuçları büyük oranda sapmalı elde edilmektedir. Bununla birlikte, makine öğrenmesi yöntemleri tek başına kullanıldığında verilerin doğrusal yapısının modellenmesinde yetersiz kalabilmektedir. Bu sebeple bu çalışmada her iki yönteme ait modellerin bir arada kullanıldığı hibrit model yaklaşımının tahmin performansı incelenmiştir.

3. METODOLOJİ

Bu çalışmada klasik regresyon modellerinden ARIMA, makine öğrenmesi yöntemlerinden MLP ve hibrit modellerden ARIMA-MLP olmak üzere 3 çeşit tahmin yöntemi kullanılmaktadır.

3.1. ARIMA

Zaman serileri, değişkenlerdeki geçmiş gözlemleri inceleyerek aralarında nasıl bir ilişkinin var olduğunun analiz edildiği bir tahmin sürecine olanak sağlar (Zhang, 2003:159). Box ve Jenkins (1976)'nın devrim niteliğindeki yaklaşımlarında, zamanla ilişkili modelleme ve ileriye yönelik tahminleri elde edebilmek için otoregresif entegre hareketli ortalama (ARIMA) modeli geliştirilmiştir. Bu yaklaşım çok değişkenli ARIMA veya transfer fonksiyonu modelleme yöntemiyle birden fazla girdinin işlenmesine yönelik bir algoritma üzerine kuruludur. ARIMA modeli; geçmiş verilerin ve hataların doğrusal kombinasyonlarını kullanarak ileriye yönelik tahminlerin oluşturulmasını hedeflemektedir. ARIMA (p,d,q) modelinde; p otoregresif terimlerin sayısını, d serinin durağanlaştırılması için entegrasyon sayısını ve q hareketli ortalama derecesini belirtmektedir. ARIMA modelinin kurulma aşamaları Şekil 3 ile gösterilmektedir.

Şekil 3: Model Kurma Aşamaları (Box ve Jenkins 1976)

Kaynak: Duru (2007: 40).

Şekil 3’de sunulan ARIMA ile tahmin; modelleme, parametre tahmincilerinin elde edilmesi, modelin geçerliliğinin test edilmesi ve tahmin değerlerinin elde edilmesi olarak 4 aşamadan oluşmaktadır.

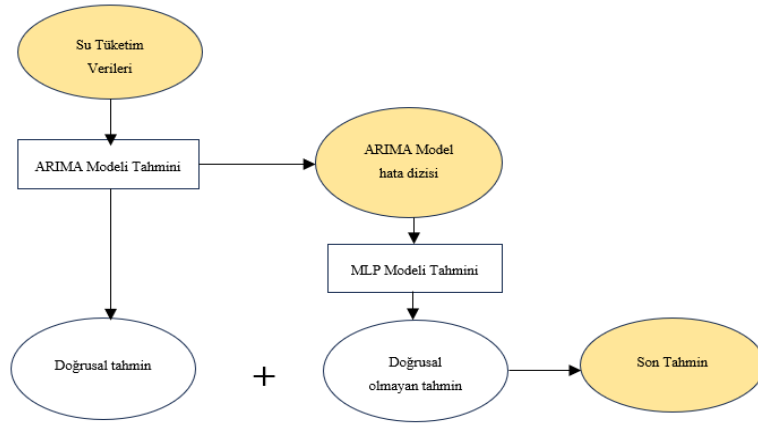
3.2. Çok Katmanlı Algılayıcı (MLP)

Doğrusal olmayan problemlerin çözümünde tek katmanlı yapay sinir ağları yetersiz kaldığından çok katmanlı yapay sinir ağları (MLP) yöntemi geliştirilmiştir. Bu yöntemle tek katmanlı yapay sinir ağlarından farklı olarak, girdi ve çıktı katmanının dışında bir de gizli katman olarak adlandırılan bir katman daha bulunmaktadır. Tek katmanlı yapay sinir ağında olduğu gibi çok katmanlı yapay sinir ağlarında da eğitim için gereken girdi verileri ile öğrenmenin yapılabilmesi için bazı çıktı verilerine ağırlıklar verilerek eğitim yapılması ve sonuçta bir çıktının oluşması istenmektedir. Eğitim sonunda oluşturulan ağa, gösterilen örneklere karşılık modelin verdiği cevaplar değerlendirilir. Eğer ağ gerçek değerlere yakın tahmin değerleri üretebiliyorsa başarılı bir öğrenme gerçekleştirilmiş demektir (Öztemel, 2012: 120).

3.3. Hibrit Model Yaklaşımı

Zaman serilerinde veri setlerinin çoğu doğrusal olmayan, beyaz gürültü seviyesi yüksek olan verilerden oluşmaktadır. Klasik zaman serisi yöntemleri geçmişe dair verileri kullanarak tahminler yaparken doğrusal olmayan yapının modellenmesinde beklenti tam anlamıyla karşılamamaktadır. Aynı zamanda makine öğrenmesine ait yöntemler doğrusal yapı modellenmelerinde yetersiz kalmaktadır. Doğrusallık boyutunu da dikkate almak adına, bir zaman serisinin doğrusal ve doğrusal olmayan iki alt bileşenden oluştuğu kabul edildiğinde, seriyi modellerken

bu alt bileşenlerin ikisini de ele alabilmek için farklı yöntemlerin kombine edilerek kullanılması fikri ortaya çıkmıştır (Akay, Topal, Kızıllar ve Bülbül, 2019: 9). Bu amaçla zaman serisi ve makine öğrenmesi yöntemlerinin birlikte kullanıldığı hibrit model yaklaşımı geliştirilmiştir. Hibrit model yaklaşımının işleyişi Şekil 4 ile açıklanmaktadır.

Şekil 4: Hibrit ARIMA-MLP Tahmin Modeli Akış Şeması

Kaynak: Zhang, Luo, Yang, Liu, Kong, Feng (2018: 4).

Şekil 4 incelendiğinde doğrusal tahmin için ARIMA modeli, doğrusal olmayan tahmin için MLP modeli kullanılmış ve tahmin değerleri her iki modelin birleştirilmesiyle elde edilmiştir. Bu sayede verinin doğrusal ve doğrusal olmayan yapıları modellenerek en iyi tahmin değerleri elde edilebilmektedir. Hibrit model yaklaşımının temel amacı, verilerin doğrusal kısmı ile doğrusal olmayan kısmının ayrıştırılıp modellendikten sonra birleştirilerek kullanılması ile daha başarılı tahmin sonuçları elde etmektir. Hibrit modeli iki adımdan oluşmaktadır. Birinci adımda, doğrusal kısmın analizi için ARIMA model kullanılmaktadır. ARIMA model; verilerde doğrusal olmayan yapıyı yakalayamadığı için, doğrusal modelden elde edilen hatalar bizi modelin doğrusal olmayan kısmına ulaştırmaktadır. İkinci adım olarak, ARIMA modelden elde edilen hataları yani modelin doğrusal olmayan kısmını modellemek için bir sinir ağı modeli geliştirilmektedir.

Zhang tarafından ortaya konulan toplamsal model yaklaşımına göre, zaman serileri doğrusal ve doğrusal olmayan iki bileşenin toplamı olarak modellenebilmekte ve aşağıdaki şekilde gösterilmektedir.

$$Y_t = L_t + N_t$$

L_t : Doğrusal bileşen

N_t : Doğrusal olmayan bileşen

Modellenecek doğrusal bileşen veri setine öncelikle ARIMA uygulanmaktadır. Buradaki hata doğrusal olmayan ilişkiyi içerebilir.

$$e_t = Y_t - \hat{L}_t$$

\hat{L}_t : t zamanlı tahmin

e_t : t zamanlı hata

Y_t : t zamanlı gerçek değer

Hatalarda doğrusal olmama durumu gözleniyorsa, doğrusal modelin yeterli olmadığı anlaşılmaktadır (Zhang, 2003: 165).

$$\hat{e}_t = f(e_{t-1}, e_{t-2}, \dots, e_{t-n}) + \varepsilon_t$$

f : Doğrusal olmayan fonksiyon işlemcisi

Doğrusal olmayan bileşen yapay sinir ağları ile tahmin edildiğinde aşağıdaki denkleme dönüşerek hibrit tahmin modeli elde edilmektedir (İnce ve Çakır, 2017: 335).

$$y_t = \hat{L}_t + \hat{N}_t$$

4. AMPİRİK BULGULAR

Bu çalışmada su tüketimi serisinin durağanlığının araştırılması amacıyla seriye ADF (1979,1981), PP (1988) ve KPSS (1992) olmak üzere 3 tip birim kök testi uygulanmış, akabinde su tüketiminin tahmini zaman serisi modellerinden ARIMA, makine öğrenmesi yöntemlerinden MLP hem zaman serileri hem de makine öğrenmesi yöntemlerinin beraber kullanıldığı Zhang (2003)'ın toplamsal hibrit modelleri ile gerçekleştirilmiş ve sonuçlar en başarılı yöntemin saptanması amacıyla RMSE (Ortalama karekök hata), MAE (Ortalama mutlak hata), MAPE (Ortalama mutlak yüzde hata), RMSPE (Ortalama karekök yüzde hata) ve R² (Determinasyon katsayısı) hatalara dayalı karşılaştırma kriterleri kullanılarak karşılaştırılmıştır.

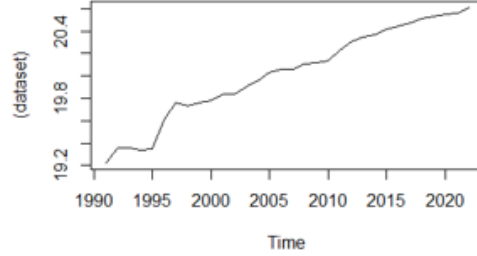
4.1. Veri Seti

İstanbul'un içme suyu tüketimi tahmin modellerinde kullanılmak amacıyla 1991-2022 yılları için yıllık içme suyu tüketimi serisi İBB'nin veri tabanından ("İBB Açık Veri Portalı", 2022) elde edilmiştir. Ölçeklendirme amacıyla logaritmik dönüşüm uygulanan seriye ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

N	Min.	Max.	Ortalama	Standart Sapma	Medyan
32	19,224	20,609	20,021	0,414	20,062

Logaritmik su tüketimi serisinin 20,021ortalama, 0,414 standart sapma ile en düşük 19,224 ve en yüksek 20,609 değerlerini aldığı Tablo 2'de görülmektedir. Logaritmik su tüketimi serisine ait zaman serisi grafiği Şekil 5 ile verilmektedir.

Şekil 5: Logaritmik Su Tüketimi Serisine Ait Zaman Serisi Grafiği

Şekil 5’de yer alan su tüketimi serisinin grafiği incelendiğinde serinin artan bir trendi olduğu görülmektedir.

4.2. Birim Kök Testleri

ARIMA modelinde serinin durağan hali ile çalışılması gerektiğinden seriye birim kök testleri uygulanmıştır. Durağanlığın araştırılması amacıyla su tüketimi serisine uygulanan ADF (1979, 1981), PP (1988) ve KPSS (1992) testlerinin birim kök testi sonuçları Tablo 3 ile sunulmuştur.

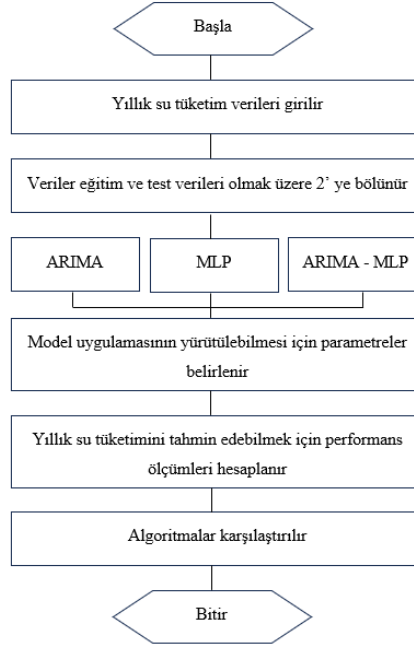
Tablo 3: Birim Kök Testi Sonuçları

ADF (1979, 1981)				
Değişken	-istatistiği	Kritik Değer (%1)	Kritik Değer (%5)	Kritik Değer (%10)
LWATER(C)	-1,627	-3,662	-2,96	-2,619
Δ LWATER (C)	-4,898			
LWATER (C, T)	-2,503	-4,297	-3,568	-3,218
Δ LWATER (C, T)	-4,857			
PP(1988)				
Değişken	t-istatistiği	Kritik Değer (%1)	Kritik Değer (%5)	Kritik Değer (%10)
LWATER(C)	-3,334	-3,662	-2,96	-2,619
Δ LWATER (C)	-6,755			
LWATER (C, T)	-2,186	-4,297	-3,568	-3,218
Δ LWATER (C, T)	-9,220			
KPSS (1992)				
Değişken	LM-istatistiği	Kritik Değer (%1)	Kritik Değer (%5)	Kritik Değer (%10)
LWATER(C)	0,741	0,739	0,463	0,347
Δ LWATER (C)	0,500			
LWATER (C, T)	0,161	0,216	0,146	0,119
Δ LWATER (C, T)	0,267			

Tablo 3 incelendiğinde hem trendli hem de sabitli ADF(1979,1981) test denklemleri için serinin her bir anlamlılık seviyesinde düzeyde durağan olmadığı fakat 1. dereceden farkının alınmasıyla durağanlaştığı görülmektedir. PP (1988) birim kök testlerinin sonuçlarına göre seri, sabitli denklemde %5 ve %10 düzeylerinde durağandır, fakat 1. dereceden farkının alınmasıyla her 3 anlamlılık düzeyinde de durağanlığı sağlanmaktadır. Hem trendli hem de sabitli modelde, 1. dereceden farkının alınmasına rağmen her üç anlamlılık düzeyinde durağanlığının sağlanamadığı görülmektedir. Phillips-Perron testi, hata teriminde örneklem asimetrisi olması durumunda etkin sonuçlar verememektedir (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2015:246). Bu nedenle seriye durağanlık sınaması için , parametrik olmayan, Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (1992) tarafından önerilen, hataların uzun dönem varyansının nonparametrik tahmincisine dayalı KPSS (1992) birim kök testi de uygulanmıştır. KPSS (1992) birim kök testi sonuçlarına göre hem trendli hem trend ve sabitin olduğu durumda serinin düzeyde durağan olmadığı 1. dereceden farkının alınması koşuluyla durağanlığının sağlandığı görülmektedir.

4.3. Model Tahmin Sonuçları

Bu çalışma kapsamında İstanbul'a ait su tüketim miktarının belirlenebilmesi için ARIMA MLP ve ARIMA-MLP hibrit modelleri kullanılmıştır. Veri seti hem örneklem içi hem de örneklem dışı tahminlerin gerçekleştirilmesi amacıyla (80:20) oranında eğitim ve test setlerine bölünmüştür. Tahmin modellerine ait diyagram Şekil 6 ile sunulmaktadır.

Şekil 6: Yıllık Su Tüketim Verisi Tahmini İçin İzlenecek Adımlar

Kaynak: Zhang vd. (2018: 6).

ARIMA Modelinin uygun (p,d,q) parametrelerini tahmin etmek için seriye Box-Jenkins dönüşümü uygulanmıştır. Farklı bir dizi aday ARIMA model tahmin edilmiş ve regresyon varsayımlarına uygun, en düşük AIC değerlerine (84,783) sahip en iyi ARIMA modeli ARIMA (0,1,1) olarak seçilmiştir. Seçilen en iyi ARIMA (0,1,1) modeline ilişkin tahmin sonuçları Tablo 4 ile gösterilmektedir.

Tablo 4: ARIMA Modeli Tahmin Sonuçları

ARIMA(0,1,1)	Katsayı	Standart Hata	z-istatistiği	Pr(> z)
MA(1)	0,482	0,190	2,541	0,011*
Box Cox transformasyonu lambda				1,999924
Otokorelasyon Testi: Breusch- Godfrey LM				LM = 1,750 (0,186)
Değişen Varyans Testi: ARCH Testi				0,194 (0,66)
Normallik Testi: Jarque- Bera Testi				42,25 (0,000)
R ²				0,957

Tablo 4 incelendiğinde ARIMA (0,1,1) otokorelasyon ve değişen varyans varsayımlarını karşıladığı ve anlamlı katsayılarla sahip en iyi model olduğu görülmektedir. Modelde otokorelasyonu araştırmak için Breusch-Godfrey (1978) Otokorelasyon Testi, artıklardaki ARCH etkisini incelemek için Engle'nin Lagrange Çarpın Testi (LM-ARCH, 1982) uygulanmıştır. Her ne kadar test sonuçları otokorelasyon ve değişen varyans olmadığını savunsa da Jarque-Bera Testi sonucu hataların normal dağılıma uygun olmadığı görülmektedir.

Su tüketimi serisine, doğrusal olmayan bir yapıya sahip olduğu varsayımı altında yapay sinir ağlarının bir çeşidi olan ve doğrusal olmayan modellerde de kullanılabilen MLP yöntemi uygulanmıştır. Aşırı belirlenme sorunu ile karşılaşmamak için hiper parametrelerin seçimi oldukça önemlidir. MLP ve ARIMA-MLP makine öğrenmesi modelleri için hiperparametre seçiminde 5-katmanlı çapraz geçerlilik yöntemi uygulanmıştır. MLP ve ARIMA-MLP modelinde kullanılan hiper parametreler ve gecikme uzunlukları Tablo 5'de yer almaktadır.

Tablo 5: Hiper Parametreler ve Gecikme Uzunlukları

	MLP	ARIMA-MLP
Düğüm Sayısı	2	4
Tekrar Sayısı	20	20
Gecikme sayısı	2	3

Tablo 5'de bulunan hiper parametreler incelendiğinde MLP modeli için düğüm sayısı 2, hibrit model için 4, her iki derin öğrenme modeli için tekrar sayısı 20, MLP modelinin gecikme uzunluğu 2, ARIMA-MLP modelinin gecikme uzunluğu ise 3 olarak belirlenmiştir.

Model karşılaştırma kriterleri yardımıyla hem öğrenme verisi kullanılarak elde edilen örneklem içi, hem de test verisi kullanılarak elde edilen örneklem dışı tahmin performansları Tablo 6' da sunulmuştur.

Tablo 6: Örneklem İçi ve Örneklem Dışı Tahmin Performansı Karşılaştırma Tablosu

Model	Öğrenme Veri Seti					Test Veri Seti				
	RMSE	MAE	MAPE	RMSPE	R ²	RMSE	MAE	MAPE	RMSPE	R ²
ARIMA(0,1,1)	0,0696	0,0430	0,0022	0,0035	0,957	0,0263	0,0212	0,0010	0,0013	0,810
MLP	0,0551	0,0396	0,0020	0,0028	0,962	0,0136	0,0115	0,0006	0,0007	0,949
Hibrit-MLP	0,0242	0,0195	0,0010	0,0012	0,995	0,0123	0,0084	0,0004	0,0006	0,958

Tablo 6 incelendiğinde, ARIMA-MLP hibrit modelinin hatalara dayalı ölçütlerinin daha düşük değerler aldığı görülmektedir. Ele alınan 3 farklı model için örneklem içi performansa bakıldığında ARIMA-MLP hibrit modelinin; % 99,5 ile en yüksek R^2 , RMSE (0,0242), MAE (0,0195), MAPE (0,0010), RMSPE (0,0012) ile diğer modellere göre en düşük hata oranlarına sahip, en başarılı model olduğu sonucu elde edilmiştir. Örneklem dışı performansının hata metrikleri incelendiğinde yine ARIMA-MLP hibrit modelinin en yüksek R^2 (0,958) ve en düşük RMSE (0,0123), MAE (0,0084), MAPE (0,0004), RMSPE (0,0006) değerleri ile test veri setinde de başarılı tahminler ürettiği sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bulgulara dayanarak hibrit modeli ARIMA ve MLP modelleri ile kıyaslandığında, daha küçük hata kriteri değerlerine ve daha yüksek R^2 değerine sahip olduğundan gelecekteki su tüketimini tahmin etme başarısının diğer yöntemlere göre daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Zhang (2003) ARIMA-MLP hibrit modelinin hem örneklem içi hem de örneklem dışı dönemde su tüketimi serisinin doğrusal ve doğrusal olmayan yapısını tahminlemede en iyi performans gösteren model olduğu söylenebilir.

En iyi model seçilen ARIMA-MLP hibrit modeli kullanılarak gelecek 3 yıl için öngörü gerçekleştirilmiş ve tahmin sonuçları Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7: ARIMA-MLP Hibrit Modeli Öngörü Sonuçları

2023	2024	2025
914602407	925615983	930962915

Tablo 7’de yer alan değerlere göre, İstanbul’un içme suyu tüketiminin önümüzdeki yıllarda da artış eğilimine devam ederek 2023 yılında 914602407 m³, 2024 yılında 925615983 m³, 2025 yılında 930962915 m³ olacağı öngörülmüştür. Yakın gelecek için son 3 yıllık tahmin sonuçları İstanbul’un su tüketiminde önlenemez bir artışın söz konusu olabileceğini vurgulamaktadır. Artış miktarları 2024 yılı için 2023 yılına oranla % 1,2 (11013576 m³); 2025 yılında bir önceki yıla göre % 0,58 (5346932 m³) olarak tahmin edilmiştir. Sonuç olarak su tüketimi tahminleri, önümüzdeki yıllarda İstanbul’un su tüketiminde artışın devam edeceğine işaret etmektedir.

5. SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu çalışma ile; İstanbul’un su tüketim miktarı zaman serisi yöntemlerinden ARIMA, makine öğrenmesi yöntemlerinden doğrusal olmayan zaman serilerinde kullanılabilen MLP ve her iki modelin birleştirildiği Zhang (2003)’in toplamsal ARIMA-MLP hibrit modelleri kullanılarak tahmin edilmiş, sonuçlar karşılaştırılmış ve en iyi tahmin sonucunu veren model belirlenmiştir.

ARIMA modeline uygulanan test sonuçlarına göre öncelikle hataların normal dağılıma uygun olmadığı sonucu elde edilmiştir. Bu nedenle, doğrusal olmayan bir yapıya sahip olduğu varsayımıyla veri setine doğrusal olmayan modellerde

kullanılan makine öğrenmesi yöntemlerinden MLP algoritması ve Zhang (2003)'ın ARIMA-MLP hibrit modeli uygulanmış elde edilen tahminlerinin karşılaştırılması sonucunda 3 farklı model arasından ARIMA-MLP hibrit modeli en başarılı model olarak belirlenmiştir.

Elde edilen sonuçlar Altunkaynak, Çakmakçı ve Özger (2005) ve Alpaslan, Çağcağ, İltter ve Yolcu (2012)'nin bulanık mantık; Başakın, Özger ve Ünal (2019)'un dalgacık dönüşümü uygulamalarının başarısını ortaya koydukları çalışmalara benzerlik göstererek klasik tahmin yöntemlerinin dışındaki yöntemlerin İstanbul'un su tüketiminin tahmininde daha başarılı sonuçlar verdiği bulgularıyla örtüşmektedir. Ayrıca bu çalışmada MLP algoritmasının başarısı, Hekimoğlu, Çetin ve Kaya (2023) çalışmasında olduğu gibi ortaya çıkmıştır.

ARIMA-MLP hibrit modeli kullanılarak tahmin edilen su tüketimi sırasıyla; 2023 yılı için 914602407 m³, 2024 yılı için 925615983 m³, 2025 yılı için 930962915 m³ olarak elde edilmiştir. 2018 ve 2020 yılları arasında yaşanan pandemi sebebiyle kullanılan temiz su kaynaklarındaki artış miktarının önceki yıllara oranla daha az olduğu gözlemlenmektedir. Pandemi dönemine ait su tüketim miktarlarındaki artışın daha az olmasının sebebi uzaktan çalışma ve şehir hayatından kaçış sebebiyle bölgede yaşayan nüfusun azalmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Fakat sonrasında tekrardan artan şehir nüfusu ile su tüketiminde artış gözlenmesi bu çalışmadan elde edilen bulgularla örtüşmektedir.

Sonuçlar dikkate alındığında gün geçtikçe artan su tüketimi hem İstanbul hem de Türkiye açısından oldukça önemli bir konu haline gelmektedir. Nüfus artışının devam edeceği düşünüldüğünde, İstanbul ili için su tüketim miktarına da bağlı olarak su tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesi konusunda halkın daha fazla bilgilendirilmesi ve/veya yeni ve artan nüfus göz önünde bulundurularak su kaynakları konusunda sürdürülebilir yeni stratejiler üretilmesi önerilmektedir.

Artan nüfusa bağlı olarak kişi başına kullanılabilir su oranı azalacağından hem İstanbul'da hem de Türkiye genelinde su kaynaklarının korunması ve verimli bir şekilde kullanılabilmesi ulusal bir mesele haline gelmiştir. Dünya genelinde yaşanan gelişmelere bakıldığında; su kaynaklarını yönetebilme, elinde tutabilme veya ele geçirebilme isteğinin su savaşlarına zemin hazırlayacağı düşünülmektedir.

İSKİ Genel Müdürlüğü Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı tarafından İstanbul sınırları için su, atıksu ve yağmur suyu hizmetlerinin topluma uzun süreli fayda sağlayabilmesi, nüfusa bağlı su ihtiyacının belirlenmesi, yağmur suyu ve atık su toplama sistemlerinin planlanması, stratejik çevresel faktörlerin değerlendirilmesi, su arıtma sistemleri ve suların geri kazanımının tasarlanması gibi önemli konuları kapsayan bir master planı açıklanmıştır (İSKİ, 2021). Tüm bunlar göz önüne alındığında, oluşturulan bu tip su politikaları ve stratejik çalışmalar gelecekte gerçekleştirilecek olası su kıtlığı riskini önlemede oldukça önem arz etmektedir.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

1. yazar % 50, 2. yazar % 50 oranında katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Adamowski, J. ve Karapataki, C. (2012). Comparison of multivariate regression and artificial neural networks for peak urban water demand forecasting: Evaluation of different ANN learning algorithms. *Journal of Hydrologic Engineering*, 17(7), s.834–836.
- Akay, E.Ç., Topal, K.H., Kızıllarslan, S. ve Bülbül, H. (2019). Forecasting of Turkish housing price index: ARIMA, random forest, ARIMA-random forest. *Pressademia*, 10(10), s.7-11.
- Akdağ, R. (2014). *Yapay sinir ağları yöntemiyle Diyarbakır ili kent merkezi içme suyu talep tahmini uygulaması* (Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Alpaslan, F., Çağcağ, Ö., İltter, D. ve Yolcu, U. (2012). İstanbul temiz su tüketiminin bulanık zaman serisi yaklaşımları ile öngörüsü. *TÜİK, İstatistik Araştırma Dergisi*, 9(02), s.1-11.
- Altunkaynak, A., Özger, M. ve Çakmakçı, M. (2005). Water consumption prediction of İstanbul city by using fuzzy logic approach. *Springer*, 19(5), s.641-654.
- Altunkaynak, A. ve Nigussie, T.A. (2017). Monthly water consumption prediction using season algorithm and wavelet transform;based models. *Journal of Water Resources Planning and Management*, 143(6), 04017011.
- Başakın, E.E., Özger, M. ve Ünal, N.E. (2019). Gri tahmin yöntemi ile İstanbul su tüketiminin modellenmesi. *Journal of Polytechnic*, 22(3), s.755-761.
- BM Dünya Su Kalkınma Raporu (2023). *Partnerships and cooperation for water the United Nations world water development report 2023*. Erişim tarihi: 17 Kasım 2023, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000384655>.
- Box, G.E.P. ve Jenkins, G.M. (1976). *Time series analysis: Forecasting and control*. Almanya: Holden-day.

- Box, G.E.P. ve Jenkins, G.M., Bacon, D.W. (1967). *Models for forecasting seasonal and nonseasonal time series, spectral analysis of time series*. Madison: Wisconsin Üniversitesi
- Dickey, D.A. ve Fuller, W.A. (1981), Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), s.1057-1072.
- Dickey, D.A. ve Fuller, W.A (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal Of American Statistical Association*, 4(4), s.427-431.
- DSİ (2022). *DSİ 2022 yılı faaliyet raporu*. Erişim tarihi: 24 Aralık 2023, <https://www.dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/759>.
- DSİ (2006). *DSİ 2006 yılı faaliyet raporu*. Erişim tarihi: 22.12.2023, <https://www.dsi.gov.tr>.
- Duru, Ö. (2007). *Zaman serileri analizinde ARIMA modelleri ve bir uygulama* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ebad O.Z. (2020). *Şehirselleme su sarfiyatına etki eden değişkenlerin Konya iline ait bazı mahalleler üzerinde incelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Konya Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Konya.
- Engle, R.F. (1982). Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. *Econometrica*, 50(4), s.987-1007.
- Fırat, M., Yurdusev, M.A. ve Mermer, M. (2007). Uyarlamalı sinirsel bulanık mantık yaklaşımı ile aylık su tüketiminin tahmini. *Gazi Üniversitesi Mimarlık Mühendislik Fakültesi Dergisi*, 23(2), s.449-457.
- Godfrey, L.G. (1978). Testing for higher order serial correlation in regression equations when the regressors include lagged dependent variables. *The Econometric Society*, 46(6), s.1303-1310.
- Gündoğdu, R. ve Anlı, A.S. (2023). Küresel salgının Ankara ili kentsel su tüketimine etkileri. *Türk Tarım - Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 11(3), s.166-175.
- Hekimoğlu, M., Çetin, A. İ. ve Kaya, B. E. (2023). Evaluation of various machine learning methods to predict İstanbul's freshwater consumption. *International Journal of Environment and Geoinformatics*, 10(2), s.001-011.
- İBB Açık Veri Portalı (2022). *1991-2022 yılına ait İBB su tüketim verileri*. Erişim tarihi: 12 Aralık 2023, <https://data.ibb.gov.tr/dataset/istanbul-yillik-su-tuketimi-verileri>.
- İSKİ (2021). *İstanbul içmesuyu ve kanalizasyon master planı hazırlanması işi*. Erişim tarihi: 16 Ocak 2025, <https://www.iski.gov.tr>.
- İnce, H. ve Çakır, F. S. (2017). Analysis of financial time series with model hybridization. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 4(3), s.331-341.

- Kourentzes, N. ve Crone, S.F. (2010). Feature selection for time series prediction a combined filter and wrapper approach for neural networks. *Neurocomputing*, 73, s.1923-1936.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C. B., Schmidt, P. ve Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationary against the alternative of a unit root. *Journal of Econometrics*, 54, s.159-178.
- Öztemel, E. (2012). *Yapay sinir ağları*. 3. Baskı, İstanbul: Papatya.
- Phillips, P.C.B. ve Perron, P. (1988) Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(1), s.335-346.
- Rajballie, A., Tripathi, V. ve Chinchamee, A. (2022). Water consumption forecasting models a case study in Trinidad (Trinidad and Tobago). *IWA Publishing*, 5, s.5434-5447.
- Sevüktekin, M. ve Nargeleçekenler, M. (2015). İstanbul menkul kıymetler borsasında getiri volatilitésinin modellenmesi ve ön raporlanması. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 61(4), s.243-265.
- Shah, S., Hosseini, M., Miled, Z. B., Shafer, R. ve Berube, S. (2018). A water demand prediction model for central Indiana. *Thirtieth AAAI Conference on Innovative Applications on Artificial Intelligence* içinde, s.586-591.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2025). *Türkiye'nin Su Politikası*. Erişim tarihi: 14 Ocak 2025, https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-su-politikasi.tr.mfa.
- Zhang, Y., Luo, Li., Yang, j., Liu, D., Kong, R. ve Feng, Y. (2018). A hybrid ARIMA-SVR approach for forecasting emergency patient flow. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 26(4), s.2362-2374.
- Zhang, D., Ni, G., Cong, Z., Chen, T. ve Zhang, T. (2014). Statistical interpretation of the daily variation of urban water consumption in Beijing, China. *Hydrological Sciences Journal*, 59(1), s.181-192.
- Zhang, G. P. (2003). Time series forecasting using a hybrid ARIMA and neural network model. *Neurocomputing*, 50, s.159-175.